

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 3

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2022

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüşət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Kamil Bəşirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2022, №3

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2022

www.filogiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

FİZULİ NƏCMƏDDİN OĞLU MUSTAFAYEV

f.ü.f.d., dosent

AMEA Nəsimi adına Dilçilik

İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsinin

aparıcı elmi işçisi,

mustafayev.fizuli8@gmail.com

“O OLMASIN, BU OLSUN” BƏDİİ FİLMİNİN DİLİNDƏ GÜLÜŞ

Açar sözlər: üslub, komediya dili, musiqi dili, poeziya dili, şeir üslubu, kinoaktyor, rejissor işi, ssenari

Ключевые слова: стиль, язык комедии, язык музыки, язык поэзии, стиль поэзии, киноактер, режиссёрская работа, сценарий

Key words: style, language of comedy, language of music, language of poetry, style of poetry, film actor, director's work, script

Giriş. “O olmasın, bu olsun”da qəhrəman Məşədi İbaddır. O, komik obrazdır. Ancaq satirik deyil. Məsələn, Mərcan bəy təzə arvad almaq istəyir, tamaşaçı ona nifrət edir. Məşədi İbad da yaşlı vaxtında evlənmək istəyir, ancaq tamaşaçı ona nifrət etmir. Şirin-şirin gülür. Onun komizmi evləndiyi qızla yaş fərqi vardır. Ancaq qızların kiçik yaşda gəlin köçürülməsi bizdə milli ənənə olub.

X X X

Üzeyir bəy iştirakçıların siyahısında Məşədi İbadın adaxlısı Gülnaz xanımı on beş yaşında göstərir. Hətta əsərdə görünür ki, Gülnaz Sərvəri sevir və ona da ərə gedir. Deməli, Gülnazın ərə getmək vaxtıdır.

Məşədi İbada aid edilən komik əlamətlərdən biri xəsislikdir. Hacı Qara xəsisdir. Tamaşaçı ona nifrət edir, ancaq Məşədi İbada nifrət etmir. Hacı Qara pulunu, varını gizlədir, heç ailəsinə də xərcləmir. Ancaq Məşədi İbad pulunu gərəyi olanda sağa-sola tökür, inteligentlərin də hamam pulunu verir, neçə-neçə adamlar ona borcludur – xəsis olsa, borc verməzdi. Hambalın bir abbasısına gəlinə, o, Üzeyir bəyin öz işidir – Məşədi hambalın pulunu versə, gülüş xəttinin biri sıradan çıxardı. Məşədi İbad elə də cahil deyil, yaxşı maliyyəçilik qabiliyyətinə sahibdir, çoxlu pulu, dövləti var. Hətta “Tarixi-Nadiri” yarıya qədər oxuyub. “Tarixi-Nadiri” qalın bir kitabdır. XIX əsrin sonlarında onun 15-20 səhifə həcmində müxtəsər

icmalını çap edib yayılmışdılar. Üzeyir bəy o müxtəsər nüsxəyə işarə edirdi və buradakı komiklik ordan gəlir.

İndi isə filmin bəzi məqamlarını seyr edək. Mərhələli araşdırmalar maraqlı doğurur. Məsələn, filmin üçüncü mərhələsi əsl dialoqdur. Dialoq yarımmissralardan ibarətdir:

Məşədi İbad: Pul verimmi?

Rüstəm bəy: Verginən!

Məşədi İbad: Qızı verərsənmi?

Rüstəm bəy: Verərəm!

Məşədi İbad: Tez verimmi?

Rüstəm bəy: Verginən!

Məşədi İbad: Tez verərsənmi?

Rüstəm bəy: Verərəm!

Sual-cavablar adı alver leksikası ilə gedir. Məişət söhbətidir. Bunu poetikləşdirən musiqidir. Yoxsa bu mükəlliməni nəsr cümlələr kimi də düzmək olar: – Verərəm. – Tez verimmi? – Verginən. – Tez verərsənmi? – Verərəm. – Deginən sən öl. – Bəs elə isə? – Ver əlini.

Bu dialoqda hamı iştirak edir: millətpərəst Həsənqulu bəy, qəzetçi Rza bəy, intelligent Həsən bəy, qoçu Əsgər, Məşədi İbad və ev sahibi Rüstəm bəy. Dialoq fərdi-solo nitqlər şəklində və kollektiv-xorun müdaxiləsi ilə davam edir:

Həsənqulu bəy: Deyirlər ki, toy olacaq.

Rza bəy: Məşədi İbad qız alacaq

Əsgər: Söylə görüm, toy haçandır?

Həsən bəy: Doğrudurmu, toy olacaq

Hamı: Bəs nə vədə, nə vədə toy olacaq?

Rüstəm bəy: Allah qoysa, tez toy olar.

Rza bəy: Söylə görüm toy haçandır?

Məşədi İbad: İnşallah, tez toy olar.

Həsən bəy: Dorudurmu, toy olacaq?

Hamı: Bəs nə vədə, bəs nə vədə toy olacaq?

Periodik şəkildə xor-hamı nəqəratı təkrar edir: *Bəs nə vədə, nə vədə toy olacaq?* Və həqiqətən bir musiqili səhnə canlanır. Son ifadə Həsən bəy “Bu toy, bu toy bu toyda” deyib, bir anlıq fasilə verəndə xor-hamı onun cümləsini tamamlayan “Cib dolacaq, dolacaq pullar ilən” misrasını söyləyir və məlum nəqəratı təkrar edir.

Məşədi İbad əlli yaşında ola-ola on beş yaşlı qızla evlənməyi özünə eyib bilmir. Yaxud tərcümeyi-halındakı başqa hadisələr – özünə proqram qurur ki, bu on beş yaşlı qızı da keçmiş arvadlarının rejimi ilə saxlayacaq:

“Qız gəlsin, amma mən bir şeydən qorxuram ki, evdə oturmağa hövsələsi gəlməsin, çünki o cürə evdə böyümüş qız bir az kəmhövsələ olar. (Acıqla). Ağzı nədir! Vallahi, bax bu gündən bir yekə qıfıl alacağam. Səhər durub dükanə gedəndə qapını qıfıllayıb, açarını aparacağam axşam qayıdana qədər. Qoy qalsın evdə, evə

öyrəşsin; pəncərələrini də daldan taxta vurduracağam. Çox da o yan-bu yan eyləsə, döyəcəyəm, çünki arvad ki döyülmədi, xarab olar, arvad ərindən nə qədər kötək yesə, bir o qədər ərin çox istəyər.

Komediya satira da var. Bu satira ana dilinə ögey yanaşan, xor baxan insanlara qarşı yönəlmişdir. Üzeyir bəy komediya verdiyi satirik ziyalıların timsalında, kinonun dilində ana dili sevgisi bütün dolğunluğu ilə ifadə edilir. Komediya boyu müxtəlif məqamlarda ana dilinin bu qaragüruhçuları dönə-dönə tamaşaçıların gülüşünə hədəf seçilir. Bu baxımdan Rüstəm bəyin evindəki qonaqlıq məclisi xüsusi hazırlanmışdır. Bu məclis əlvan satirik boyalı nitqlərin çəmənzarıdır. Bu, qəzetçi Rza bəyin nitqidir:

Rza bəy (durur). Əfəndilər, müsaidənizlə, bir qac kəlmə, sözifadəsinə əşəddi ehtiyacım vardır (Heç kəs dinməyir). Əfəndilərim, sükut eyliyirsiniz, acəba müsaidə vermiyirsinizmi! (Yenə heç kəs dinmir). Əfəndilər, bir də cavab verməyəcək olsanız, bu mübhəm sükutinizi kəndim üçün böyük bir həqarət ədd edəcəyəm. Bəkləyürəm, əfəndilərim.! (Yenə heç kəs dinməyir). Rüstəm bəy, bəndənizi təhqir etmək fikriniz var idisə, nə üçün bunu xanənizdə icra ediyorsiniz, bunu başqa bir yerdə əda etmək qabil deyildimi?

Kütləvi üslubun, yəni dilini savadından asılı olmayaraq hamının başa düşməli olduğu publisist üslubun nümayəndəsi qəzetçi bəyin sözünə Rüstəm bəy “Çox sağ ol, çox razıyam” deyir – Rza bəyi başa düşməyib. “Millətpərəst”, təhsilli Həsənqulu bəy də heç nə anlamadığını deyir: “Deməli, sən bizdən izn istəyirmişsən? Əşi, vallah, mən elə bildim ki, sən nitq söyləyirsən, başa düşə bilmədim”.

Ən tutarlı sözü Məşədi deyir: “*Axı, o qədər qəliz danışırısan ki, bilmək olmur ki, nə deyirsən. Mənim özüm tarix-nadir kitabını yarisına qədər oxumuşam, amma sənin dilini anlamıram. Bu bisavadlar neyləsin?*”

Bu da yüksək təhsil sahibi inteliqent Həsənin ana dilində danışığı:

Həsən bəy. Qaspoda. Platon demişdir ki, çelovek jivotnoye obşestvennoye, yəni insan bir sürü heyvandır.

Məşədi İbad. Heyvan öziünsən.

Hitler alman dilində necə danışır, bu ziyalı bəylər də rusca elə danışrlar. Başqa dillərdə danışmağın özü, əlbəttə, mədəniyyətdir. Ancaq bu, ana dilinin hesabına olmalıdır. Ana dilini unudub başqa dil öyrənmək irticadır. Bu ziyalı bəylər ana dilinə faşist kimi baxırlar. Bu adamlar Məşədi İbadın adaxlıbazlıq səhnəsində də, Məşədi Qəzənfərin hamamında da həmindirlər.

Komediyanın lüğəti, ziyalı bəylərin əcnəbi danışığı istisna olmaqla, tam xalq türkcəsidir. XX əsrin əvvəlləri ilə XXI əsrin əvvəllərindəki xalq danışığının fərqlənmədiyi görünür. Dilin inkişafında fərq yaranması üçün yüz ilin heç nə olduğu bir daha aşkar olunur. Tiplərin dilində tək-tək fərqli sözlərə rast gəlinir. Məsələn, Rüstəm bəy Sənəmə “sən bir heyvan layələmsən” deyir. Görünür, layələm (avam, savadsız) sözü dövrün mədrəsə təhsilindən, dini təlimlərdən yaşlı nəslin dilinə keçmişdir. Məşədi İbadın işlətdiyi “izhari-nifrət” isə qəzetçilərin dilinə kinayə

məqsədini daşıyır. Qəzetlərdə yerli-yersiz, sağa-sola işlənən təbirlərdir. Hətta Məşədi izafətin yarısını (izhari) yadında saxlayıb.

Kinonun toy səhnəsində toy adəti və mərasimi ilə bağlı söz və ifadələr var. Qoçu Əsgər “padşah” seçilib, “Padşah”ın sözü əmr adlanır: “Mən tarçalana əmr edirəm ki, bir “Roza” havası çalınsın, Həsənqulu bəy durub oynasın”. Həsənqulu bəy “Padşah sağ olsun, vallah, mən oyun bilmirəm, məni bağışla” deyəndə Padşah qoçu Əsgər yenə əmr edir: “Çəkin onu ortaya, bir iki qırmanc vurun!” Ümumi adətdir, deyərlər, bəy toyunda oynayanda ucuzluq olar. Bu etnoqrafik məsələ bu məclisin padşahı da deyir: “Çəkin buraya Məşədi İbadı! Bəy gərək toyunda oynasın ki, ucuzluq olsun”. “Çəkin ortaya, çəkin buraya” ifadəsi şablon əmrdir. Bu, padşahlıq assosiasiyası yaratmaq üçün xalqın toy məclisi üçün yaratdığı ifadə qəlibidir.

Nəticə. Filmdə ssenaristin öz müəllif dili də var. Bu müəllif dili obrazların dilindən ancaq rəsmiyyətinə, publisistliyinə görə fərqlənir, lüğət tərkibinə və qrammatikasına görə xalq dilinin üstündə duran ədəbi dil faktıdır. Bu, Üzeyir bəyin birinci pərdəyə giriş sözü, burada məşhur sözlər nəinki xalq dili, heç geniş mənada ədəbi dil üçün məqbul sayılmayan sözlərdir. Yəqin, Üzeyir bəy sözün kütləvi salona aid olmadığını, bu təsvirlərin elmi üsluba yaxınlığını və həmin sözlərin yığcamlığını nəzərə alıb işlətməmişdir.

Personajları təqdim edən siyahıda işlənən sintaksisdə təbiilik var, dövrün müəyyənlanmış ədəbi dil normasına düşür.

Bu, danışq sintaksisinin klassik ədəbiyyatdakı dilidir ki, bu filmdə də təyin budaq cümləsinin ifadəsi kimi çox məhdud nümunələrdə işlənmişdir.

Bütünlükdə “O olmasın, bu olsun” filminin dili, gülüş dili olmaqla həm Azərbaycan kinosunda bir inqilabi yenilik idi, həm də Üzeyir bəyin şah əsəri olan “Arşın mal alan”ın dili üçün mükəmməl bir məşq idi.

Ədəbiyyat

1. “O olmasın, bu olsun” bədii film.” Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1956.

Fizuli Mustafayev Nəcməddin oğlu

“O olmasın, bu olsun” bədii filminin dilində gülüş

Xülasə

Açar sözlər: üslub, komediya dili, musiqi dili, poeziya dili, şeir üslubu, kinoaktyor, rejissor işi, ssenari

Məqalə “O olmasın, bu olsun” bədii filminin dil və üslub xüsusiyyətlərinə həsr olunub. Məqalədə adı çəkilən filmin maraqlı məqamlarından bəhs edilir. Burada baş qəhrəmanın adı Məşədi İbaddır. O, komik obrazdır. Ancaq satirik deyil. Məsələn, Mərcan bəy təzə arvad almaq istəyir, tamaşaçı ona nifrət edir. Məşədi İbad da yaşlı vaxtında evlənmək istəyir, ancaq tamaşaçı ona nifrət etmir, şirin-şirin gülür. Onun

komizmi evləndiyi qızla yaş fərqi vardır. Ancaq qızların kiçik yaşda gəlin köçürülməsi bizdə milli ənənə hesab edilib.

Məqalədə Məşədi İbadın adaxlısı Gülnaz xanımın on beş yaşında olduğu göstərilir və bunun ailə-məişət problemlərinə zidd hərəkət kimi qəbul olması bədii əksini tapır. Hətta filmdə görünür ki, Gülnaz Sərvəri sevir və ona da ərə gedir. Deməli Gülnazın ərə getmək vaxtıdır.

Sözü gedən məqalədə filmdən çəkilən misallar geniş yer tutur. Monoloqlar və dialoqlar da maraq doğurur.

Физули Мустафаев Наджмадин оглы

Смех на языке художественного фильма «О олмасын, бу олсун»

Резюме

Статья посвящена языку и стилю художественного фильма «Не та, так эта». В статье рассматриваются интересные аспекты фильма. Главный герой здесь - Мешади Ибад. Он комический персонаж. Но это не сатирическое. Например, Марджан бек хочет обзавестись новой женой, но публика его ненавидит. Мешади Ибад тоже хочет жениться в старости, но публика его не ненавидит, он сладко смеется. Его комедия отличается по возрасту от девушки, на которой он женился. Однако передача девушек в молодом возрасте считается в нашей стране национальной традицией. В статье говорится, что Гульназ ханум, невесте Мешади Ибада, пятнадцать лет, и это воспринимается как поступок, противоречащий семейным проблемам. В фильме даже появляется, что Гульназ любит Сарвара и выходит за него замуж. Так что Гульназ пора выходить замуж.

Рассматриваемая статья охватывает широкий спектр примеров из фильма. Интересны также монологи и диалоги.

Fizuli Mustafayev Najmaddin oglu

Laughter in the language of the film “O olmasın bu olsun”

Summary

The article is devoted to the language and style of the feature film “O olmasın bu olsun”. The article explores interesting aspects of the film. The main character here is Mashadi Ibad. He's a comic character. But this is not satirical. For example, Mardjan bey wants to get a new wife, but the public hates him. Mashadi Ibad also wants to get married in old age, but the audience does not hate him, he laughs sweetly. His comedy is different in age from the girl he married. However, the transfer of girls at a young age is considered a national tradition in our country.

The article says that Gulnaz Aliyeva, the bride of Mashadi Ibad, is fifteen years old, and this is perceived as an act contrary to family problems. It even appears in the film that Gulnaz loves Sarvar and marries him. So it's time for Gulnaz to get married. This article covers a wide range of examples from the movie. Monologues and dialogues are also interesting.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: professor İsmayıl Məmmədli tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur**

İRADƏ NADİR QIZI SƏRDAROVA

ADU

R.Behbudov, 134.

İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrası

Fil.f.d., dosent

irade@yahoo.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ HƏRƏKƏT FEİLLƏRİNİN SEMANTİKASI

Xülasə

İngilis dilində *iş, hərəkət və ya hal-vəziyyət bildirən sözlərə feil* deyilir. Feillərin müxtəlif qrupları vardır. Bu məqalədə diqqətimizi hərəkət feillərinə verəcəyik.

Hərəkət bildirən feillər adətən eksplisit məlumat daşıyan feillər hesab olunur. Onlar qaçmaq, yarışmaq, sürətli hərəkət etmək, çırpmaq, tələsmək, cummaq, vurmaq, cırmaq, vurmaq, böyütmək və s. bu kimi mənaları ifadə edir. Məlum olduğu kimi, bu cür feillər hərəkət feilləri kimi tanınır.

Hərəkət bildirən feillər 9 sinifi əhatə edir. Onları belə sıralaya bilərik:

1. Təbii yönləndirilmiş hərəkət: *to arrive* (gəlmək), *to go* (getmək);
2. Tərk etmə bildirən feillər: *to leave* (tərk etmək), *to come* (gəlmək);
3. Hərəkətin tərzini bildirən feillər. Bu sinif özü də iki hissə bölünür:

a) gəzmək, səyahət etmək, köçmək, hərəkət etmək və s. bu kimi anlamlar ifadə edən feillər, məsələn, */to bounce, to float, to move, to roll, to walk, to ride, to have a walk, to stroll about/* və s.;

b) qaçmaq mənasını verən feillər: */to run, to float, to jump, to leap, to skip, to start, to flinch, to spring/* və s.;

4. Avtomobildən istifadə edərkən işlədilən hərəkət feilləri. Bu feillər də iki yerə bölünür:

a) avtomobilin adını əks etdirərək hərəkət ifadə edən feillər. Məsələn: */to bike, to cycle, to boat, to car, to ship, to skate/* və s.;

b) avtomobil adları ilə uyğunluğu olmayan hərəkət mənası ifadə edən feillər, məsələn, */to fly, to wing, to glide, to soar, to wheel, to flutter, to flit, to stream/* və s.

5. Vals mənasını əks etdirən hərəkət feilləri: */to boogie* (sürətli pop və ya rok musiqisi ilə rəqs etmək), *to polka* (rəqs növü)/ və s.;

6. Təqib anlamı ifadə edən hərəkət bildirən feillər: */to follow, to pursue, to chase, to tail, to dog, to hound, to track, to go after, to run after/* və s.

7. Müşayiət anlamı ifadə edən hərəkət bildirən feillər. Məsələn: */to accompany, to go with, to guide, to lead/* və s.

Açar sözlər: *feil, hərəkət, münasibət, semantika, modallıq, məna, ünsiyyət*

B.Levin, B.Narasimhan və başqaları feillərin güclü semantikaya malik olduğunu yazırlar [1, s. 99]. Vurğulamaq lazımdır ki, hərəkətin sürəti hərəkətin kinetik modallığına aid olan xüsusiyyətdir. Bu cür feillər ümumiyyətlə hərəkətin hər hansı konkret istiqaməti haqqında məlumatı təsvir etmir. Məsələn: /He ran// (O qaçdı), /He walked// (O gəzdı) və s. B.Levin yazır ki, hərəkət bildirən feillərin tam anlamda hər hansı konkret istiqaməti ehtiva etməsi üçün eksplisit istiqamət bildirən ifadələrlə (frazalarla) birləşməsi zəruridir [1, s.267]. Nümunələrə baxaq:

/He ran to the store// (O, mağazaya tərəf qaçdı).

/They walked to the store// (Onlar gəzə-gəzə mağazaya tərəf getdilər).

Bəzi hərəkət bildirən feillər məsələn, /to arrive/ (gəlmək), /to come/ (gəlmək), /to go/ (getmək), /to leave/ (tərk etmək, yola düşmək), /to enter/ (daxil olmaq), /to return/ (qayıtmaq), /to depart/ (yola düşmək) və s. hərəkətin həyata keçirildiyi hər hansı bir spesifikasiyanı əks etdirməyi bacarmır. C.Rosen, B.Levin and R.Hovav kimi alimlər bu cür feilləri “məhiyyətə yönləndirilmiş hərəkət feilləri” [2, s. 250; 3, s.247] adlandırırlar. Onların iddiasına görə, bu feillər həтта açıq yönlü tamamlayıcı olmadıqda belə hərəkət istiqamətinin dəqiqləşdirilməsini əks etdirə bilər. Məsələn: /He entered// (O daxil oldu).

C.Miller və P.Conson yazırlar ki, baxmayaraq ki, hərəkət feilləri vahid sinif təşkil etmir, onlar sadəcə olaraq bir sıra yarımqrupları da ehtiva edə bilər [4, s. 156]. Bu feillər iki məna daşıyan feillər hesab edilir: hərəkətin kinetik modallığı haqqında məlumatın olması və hərəkətin istiqaməti haqqında məlumatın olmaması. Bu fikrin əksinə olaraq, biz bu qənaətə gələ bilərik ki, bu sinfin bütün üzvləri bu baxımdan birmənalı davranmır, daha dəqiq desək, yüksək hərəkət sürətini ifadə edən bəzi feillər “hərəkətin istiqamətliliyi” komponentindən məhrum deyildir.

Hərəkət feillərinə /to run/ (qaçmaq), /to jump/ (tullanmaq), /to rush/ (tələsmək), /to kick/ (təpik vurmaq), /to write/ (yazmaq), /to eat/ (yemək), /to catch/ (tutmaq) və s. aid edilir [5, s. 17]. O, bu təsnifatında insanın ruh vəziyyətini, emosiyasını ifadə edən feillərə də yer ayırmışdır [5, s. 16]. N.A.Kobrina sonralar feilləri təsirli və təsirsiz, həddüdlü (terminativ) və həddüdsuz (non-terminative) qruplara da ayırmışdır [5, s. 11]. N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva və digərləri feillərin semantikasına tam fərqli bir bucaqdan baxaraq onları həddüdlü və həddüdsuz deyə 2 qrupa ayırmışlar. Müəlliflərə görə, həddüdlü feillər məntiqi olaraq tamamlana bilən, müəyyən bir nöqtədə sona çatan feillərdir və həmin feillərə nümunə olaraq bu feilləri verirlər: /to stop/ (dayanmaq), /to bring/ (gətirmək), /to die/ (ölmək) və s.

İndi isə tədqiq olunan hərəkət feillərinin semantikasında hərəkətin tərzinin məcburi olaraq hərəkətin yerini və ya keçdiyi yolun ifadələrlə müşayiət olunduğunu göstərən aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

(1) /He **darted** into his bedroom and reappeared with a new suit that having been made by his fiancé// (O, cəld yataq otağına girdi və nişanlısının tikdiyi yeni kostyumla yenidən qayıtdı).

(2) /Jenny **raced** into the hotel and went to the Senator's room// (Cenni otelə qaçdı və senatorun otağına getdi) [6, s.23].

(3) /She **sped away** back to the room, and thought that they might hear her voice// (O, sürətlə otağa qayıtdı və onun səsinə eşidə biləcəklərini düşündü).

(4) /He flashed the smile last time, and then **whisked away** to her own bed room// (O, son dəfə gülümsədi və sonra cəld öz yataq otağına girdi).

(5) /Gulpham **dashes into** the bathroom, and is washing her face and hair at the moment// (Gülfəm vanna otağına girir və indi üzünü və saçını yuyur).

(6) /He **hurtled towards** the ground, and then stood and started to **run** away// (O, yerə çırpıldı, sonra da ayağa qalxıb qaçmağa başladı).

(7) /I bundled the things into the car and **zoomed off** to the nearby store// (Mən əşyaları avtomobilə yığdım və yaxınlıqdakı mağazaya yaxınlaşdım).

(8) /She **tore towards** her, and began to talk// (O, ona tərəf tələsdə və danışmağa başladı).

(9) /My little son **shot into** the dining room like a released balloon// (Balaca oğlum buraxılmış şar kimi yemək otağına atıldı).

(10) They **spotted** the wounded soldier's approach and raced towards him. (Onlar yaralı əsgərin yaxınlaşdığını görüb ona tərəf qaçdılar).

Nümunələrdən göründüyü ki, bu cür feillərin çoxu sözləşmə ilə işlədilir. Burada sözləşmələrinin hərəkət feillərinin semantikasına göstərdiyi təsir müəyyən olunur. Qeyd edək ki, hərəkətin istiqaməti yalnız /to/, /into/ və ya /towards/ sözləşmə ilə birləşmələrdən istifadə etməklə ifadə olunmur.

/On/, /along/ və /across/ sözləşmə nümunələri nəzərdən keçirək:

(11) //She **rushed along** street so fast that she puffed and staggered the last few minutes// (O, küçə ilə o qədər sürətlə qaçdı ki, son bir neçə dəqiqədə tısladı və səndələdi).

(12) /My sister **hurried across** to greet our mother, to see her lovely face// (Bacım anamızı salamlamaq, onun sevimli üzünü görmək üçün tələsik qarşıya keçdi).

(13) /They drove through Port Philip and **sped on** down south// [7, s.1401] (Onlar Port Phillipdən keçərək cənuba doğru sürətlə getdilər).

(14) /He came out of the hole and **tore across** the hill faster than any creature in the world// (O, çuxurdan çıxdı və təpənin üstündən dünyadakı bütün canlılardan daha sürətli keçdi) [8].

(15) /They **hurtled across** the landing// (Onlar enişə aşıdılar).

Qeyd edək ki, bu kimi nümunələrdə və yaxud mətnlərdə /on/, /along/ və /across/ sözləşmə ilə işlədilən ifadələr (frazalar) hərəkətin vertikal xüsusiyyətini əks etdirərək *cigar*, *yol* anlamı ifadə edir. Məlumdur ki, vektorun konstitutiv xassəsi onun istiqamətliyində əks olunur. Buradan belə nəticə çıxır ki, hərəkətin vektorluğuna istinad onun istiqamətliyini göstərir. Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, sözügedən verbal qrupdan olan bəzi feillərin hərəkət anlamı ifadə

etməsi üçün onların müəyyən kodlaşdırmayan ifadələrlə bilməsinin səbəbi olur.

Bu məqamda /hurry/ (tələsmək), /hasten/ (yeyinlətmək), /rush/ (tələsmək) və /speed/ (sürətlənmək) feillərilə bir neçə nümunə vermək yerinə düşər. Bu feillər adətən kiminsə hansısa bir hərəkəti cəld yerinə yetirməsini ifadə edir. Məsələn:

/My sister *hurried* to start her work// (Bacım işinə başlamaq üçün tələsdi).

/My sister *hastened* to tell us the bad news// (Bacım bizə pis xəbəri çatdırmağa tələsdi).

/You needn't have *rushed*// (Tələsməyə ehtiyac yox idi).

Did he *speed* to meet us? (O, bizimlə görüşmək üçün tələsdi?)

Bu feillərin semantikasını tədqiq edərkən məlum olur ki, onlar insanın hərəkət tərzini açıq şəkildə ifadə edə bilmir. Bununla belə, əgər cümlədə hərəkətin yerləşdirmə məqsədini kodlaşdıran ifadə varsa, onların açıq şəkildə istifadəsinə rast gəlmək olar. Bir neçə nümunəyə baxaq:

/He *sped into* the half-light, aiming well to the left of the target// (O, hədəfin sol tərəfini nişan alaraq yarı işığa doğru sürətləndi).

/He put down the telephone as his wife *hurried* into the room// (O, həyat yoldaşı tələsik otağa daxil olanda telefonu yerə qoydu).

/My brother *hastened to* the dining room// (Qardaşım tələsik yeməxanaya getdi).

/He *rushed to* the sitting room to put on the TV// (O, televizoru yandırmaq üçün qonaq otağına qaçdı).

B.Levin /hasten/, /hurry/ və /rush/ feillərini hərəkət bildirən feillər sırasına aid edir [1, s. 68]. Lakin, qeyd edək ki, hərəkət bildirən feillərlə sözlərinin işlədilməsi bəzi hallarda onların semantikasına təsir edə bilər və bu da onların ifadə etdikləri mənalarda fərqlilik yarada bilər. Məsələn: Azərbaycan dilində /cummaq/ (ingilis dilində *rush*, *pounce*, *dip*, *take a dip*, *make a run* və s.) feili ingilis dilində tərcümədə işlədildəndə hərəkət mənasını ifadə etmir. Məsələn: /When he saw the museum, he hurried through it// (O, museyi görəndi oraya cumdu). Bu nümunədə işlədilən /hurry through/ feili “verbs of rushing” (tələsmək feilləri) sırasına daxil olur, nəinki hərəkət bildirən feillər sırasına. Tələsmək anlamı ifadə edən feillərin sözlərlə işlədilməsi feilin kateqorial mənasında dəyişiklik yarada bilər və bu zaman feil translokasiya (translocational) mənasını ehtiva edir.

Maraqlıdır ki, feil sinifindən olan bəzi feillər heç bir məqsəd və ya yol spesifikasiyası ilə müşayiət olunmasa da, istiqaməti aydın şəkildə kodlaya bilər. Məsələn: [9, s.49].

/He's been warned not to try and **bolt**// (Ona bildirilib ki, cəhd etməsin və dərhal oranı tərk etsin).

/Since Tweed appears to have **scooted**, are you going to do some general changings// (Tvidin həmin yeri dərhal tərk etməsi məlum olduğundan, siz ümumi dəyişiklik etməyə hazırlaşsınız mı?)

/I'd better **scoot**// [9, s.49] (Yaxşı olar ki, dərhal yola düşüm).

Görürük ki, /bolt/ və /scoot/ feilləri hətta hər hansı bir yol və ya məqsəd ifadəsi olmadıqda belə hərəkətin leksikləşdirilmiş istiqamətini nümayiş etdirə bilər. Bunu da vurğulamaq lazımdır ki, bu feillərin hər biri hərəkət sinifinin tərzini ehtiva edir. Bu vəziyyət onunla əlaqələndirilir ki, onlar hərəkətin başlanğıc nöqtəsi haqqında məlumatları özündə birləşdirə bilər. /Bolt/ “qaçmaq; müəyyən bir yeri tərk etmək; /scoot/ isə “bir yeri dərhal tərk etmək” mənalarını verir.

Aydındır ki, hərəkətin başlanğıc nöqtəsi hərəkətin məqsədi ilə eyni funksiyanı yerinə yetirir. Məsələn: hərəkətin istiqamətini bəzi sözlər məsələn, *out*, *on*, *away* və s. başlanğıc nöqtəsinə istinad edərək göstərir. Nümunəyə baxaq:

/I started to tell you earlier, but you **dashed off**// (Sənə əvvəldən deməyə başladım, lakin sən qaçdın (yoxa çıxdın)).

/As the young boy sped off to reassure his worried employer, the two constables **walked** there// (Gənc oğlan narahat olan işəgötürənini sakitləşdirmək üçün sürətlə hərəkət edərkən, iki polis oraya getdi).

/Pete **shot out** with his hair standing on end like the bristles of a brush// (Pit saçları fırçanın tükləri kimi uc-uclarına dikilmiş halda çölə çıxdı).

/I have never left a vehicle more quickly in my life. I flew over Paddy's shoulders, bounced off the bonnet and **rushed away** like a madman// (Mən həyatımda heç vaxt avtomobili bu qədər tez tərk etməmişəm. Mən Pədinin çiyinləri üzərindən uçdum, kapotdan sıçradım və dəli kimi qaçdım).

Vurğulamaq lazımdır ki, hərəkətin başlanğıc nöqtəsini bildirmək funksiyası sön sözönlü birləşmə ilə də yerinə yetirilə bilər. Məsələn:

/She turned and **bolted from** the room// (O, çevrilib otaqdan çıxdı).

/Then she **tore from** the room// (Sonra o, otaqdan çıxdı).

/Swiftly before whoever it was could ring again, she **sped from** the kitchen. But she discovered she had delayed too long// (Kim olursa olsun yenə zəng edə bilərdi və bundan əvvəl o, sürətlə mətbəxdən çıxdı. Lakin o, çox gecikdiyini anladı).

Məkan məqsədinin məcburi olması onu təsdiq edir ki, tədqiq olunan feillərdə hərəkət istiqamətliliyi sadəcə potensial xüsusiyyət deyil. Bu feilin mənasını tamamlayan məcburi komponentdir. Bu o deməkdir ki, bu feillərdə hərəkət istiqamətliliyi əlavə statusa malik deyildir. O, yönləndirici söz birləşməsinin əlavə edilməsi yolu ilə tərkibcə deyil, feilin özünün əsas mənasından yaranır.

Buradan belə nəticə çıxır ki, hərəkət istiqamətliliyi sözügedən feillərin konseptual strukturuna aiddir və deməli, o, birbaşa sintaktik səviyyədə özünü göstərir. Beləliklə, araşdırılan feillərin semantikasındakı hərəkətin tərzinin bəzən iddia edildiyi kimi, istiqamətlə eyni anlamda olmadığını gördük [1, s.252].

Müasir ingilis dilində feillərin semantik təsnifatının müəyyən olunmasında modal ifadələrin də rolu vardır. Bu xüsusilə nitq feillərinin modal ifadələrlə işlədilməsində aydın müəyyən olunur. Məlum olduğu kimi, modal ifadələr zərurət, öhdəçilik, icazə və s.bildirir və onlar fərqli cümlə növlərində (məsələn, təsdiq, sual və s.) işlədilə bilər. U.Alston yazır ki, modal ifadələr təsdiq və sual cümlələrində

işlədildikdə onlar əsasən direktivlər (əmr, göstəriş, məsləhət, xəbərdarlıq, xahiş və s.) və komissivlər (vəd, təklif, dəvət və s.) kimi çıxış edirlər, yəni bu aktları ehtiva edə bilirlər [10, s.52].

Can, may, must və s. modal feillər bu cür çox cümlələrdə işlədilər. Məsələn:

/You **should** not be looking at me like this// (Sən mənə belə baxmamalısan).

Could you please help the poor? (Zəhmət olmasa yoxsullara kömək edə bilərsinizmi?)

/You **might** have warned me beforehand// (Sən mənə əvvəldən xəbərdar edə bilərdin).

B.Ambroise yazır ki, direktivlər o nitq aktları hesab edilir ki, onlarda danışan dinləyən xüsusi tərzdə davranmasını istəyir. Bu zaman modal feillər + hərəkət feilləri bərabər işlədilir [11, s. 50]. Məsələn:

/You **can** just leave the room at once// (Sən dərhal otağı tərk etməlisən).

/He **must** be more careful while speaking// (O, danışarkən daha diqqətli olmalıdır).

Must we write the answers in the copybook? (Cavabları dəftərə yazmalıyıq?)

Qeyd edək ki, /roll/ və /run/ feilləri tam mənası ilə feil semantikasını əhatə edə bilmir. Hər iki qrup arasında fərq çox da aydın deyildir. Məsələn, hər iki qrupa aid nümunələrə nəzər salaq:

Mətn 1.

*"The significance of the material and spiritual changes which sometimes overtake us are not very clear at the time. We were there and we were talking about their problems. When he was tired of their talking, he used to go swimming, and when he was tired of swimming, he just **float**ed for a while".* (Bizi üstələyən maddi və mənəvi dəyişikliklərin əhəmiyyəti çox zaman tam aydın olmur. Biz orada idik və onların problemlərindən danışırıdık. O, onların söhbətindən yorulanda üzməyə gedərdi, üzməkdən yorulanda isə sadəcə bir müddət suyun üzündə qalardı).

Göründüyü kimi, bu nümunədə /to float/ hərəkət bildirən feili işlədildi və o, *suyun üzərində qalmaq, suda hərəkət etməyərək üzmək* anlamını ifadə etdi. Biz /to float/ feilini "Roll verbs" feillərinin siyahısından götürmüşdük.

İndi isə /to float/ feilini "Run verbs" feillərinin siyahısından götürək və mətn daxilində işlədək.

Mətn 2.

*"When the children came home, they could not say what had happened to their brother. They did not say that he was stopped by the man. The man who was known to be **float**ing in the air".* (Uşaqlar evə gələndə qardaşlarının başına gələnləri deyə bilmədilər. Onlar qardaşlarını bir kişinin saxladığını deyə bilmədilər. Həmin kişini havada uçan kimi tanıyırdılar).

Bu nümunədə /to float/ hərəkət bildirən feili həqiqi mənada deyil, məcazi mənada işlənmişdir, lakin o, "Run verbs" feillər sinifinə aiddir.

ƏDƏBİYYAT

1. Levin, B. English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation. / B.Levin. – Chicago & London: University of Chicago Press, – 1993. – 366 p.
2. Narasimhan, B. Motion events and the lexicon: A case study of Hindi // *Lingua*, – 2003. No 113, – p.123-160.
3. Levin, B. The lexical semantics of verbs of motion: The perspective from unaccusativity. /Thematic Structure: Its Role in Grammar (ed. I.M.Roca) / B.Levin, M.Rappaport Hovav. – Berlin & New York: Foris Publications, – 1992. – p.247-269
4. Miller, G.A. Language and Perception. / G.A.Miller, and P.N.Johnson-Laird. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1976. – 760 p.
5. Kobrina, N.A. An English Grammar. Syntax. / N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva, M.I.Ossovskaya, K.A.Quzeyeva. – M.: Higher school publising house, – 1986. – 288 p.
6. Dreiser, Th. Jennie Gerhardt. Th.Dreiser. – Moscow: Progress publishers, – 1972. – 355 p.
7. Collins Dictionary of the English Language. / Ed. Patrick Hanks. – London: Glasgow: Collins, – 1979. – 1771 p.
8. <https://watershipdown.fandom.com/wiki/El-ahrairah#:~:text=He%20came%20out%20of%20the,will%20not%20have%20it%20so.>
9. Willis, J. Collins COBUILD English Language Dictionary. / J.Willis. D.Willis. London: HarperCollins Publishers, – Vol. 1, – 1988. – 112 p.
10. Alston, W.P. Illocutionary Acts and Sentence Meaning / W.P.Alston. – Ithaka: Cornell University Press, –2000. – 352 p.
11. Ambroise, B. From Speech Act Theory to Pragmatics: The loss of the illocutionary point / B.Ambroise. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2010. – 150 p.

Sardarova I.

THE SEMANTICS OF THE ACTIONAL VERBS IN MODERN ENGLISH

Summary

In English, words denoting action, or state are called verbs. There are different groups of verbs. In this article, we will focus on action verbs. Action verbs are usually considered to contain explicit information. They express such meanings as run, compete, move fast, hit, hurry, jump, hit, tear, hit, magnify and so on. As it is well known, such verbs are known as actional verbs. Action verbs cover 9 classes. We can list them as follows:

1. Naturally directed action: to arrive, to go, etc.;

2. *Verbs denoting abandonment: to leave, to come, etc.;*

3. *Verbs denoting the style of action. This class itself is divided into two parts:*

a) to walk, travel, move, move, etc. verbs that express such meanings, for example, /to bounce, to float, to move, to roll, to walk, to ride, to have a walk, to stroll about/, etc.;

b) verbs meaning to flee: /to run, to float, to jump, to leap, to skip, to start, to flinch, to spring/, etc.;

4. *Action verbs used when using a car. These verbs are also divided into two parts:*

a) verbs expressing action by reflecting the name of the car. For example: /to bike, to cycle, to boat, to car, to ship, to skate/, etc.;

b) verbs denoting actions that do not correspond to car names, for example, /to fly, to wing, to glide, to soar, to wheel, to flutter, to flit, to stream/, etc..

5. *Action verbs that reflect the meaning of the waltz: /to boogie (sürətli pop və ya rok musiqisi ilə rəqs etmək), to polka (rəqs növü)/, etc.;*

6. *Verbs expressing the meaning of persecution: /to follow, to pursue, to chase, to tail, to dog, to hound, to track, to go after, to run after/, etc..*

7. *Verbs expressing the meaning of persecution: /to accompany, to go with, to guide, to lead/, etc..*

Key words: *verb, action, attitude, semantics, modality, meaning, communication*

Сардарова И.

СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ ДЕЙСТВИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В английском языке слова, обозначающие действие или состояние, называются глаголами. Существуют разные группы глаголов. В этой статье мы сосредоточимся на глаголах действия. Обычно считается, что глаголы действия содержат явную информацию. Они выражают такие значения, как бежать, соревноваться, быстро двигаться, бить, спешить, прыгать, бить, рвать, бить, увеличивать и так далее. Как известно, такие глаголы известны как глаголы действия. Глаголы действия охватывают 9 классов. Мы можем перечислить их следующим образом:

1. Естественно направленное действие: прийти, уйти и т. д.;

2. Глаголы, обозначающие оставление: уходить, приходить и т. д.;

3. Глаголы, обозначающие стиль действия. Сам этот класс делится на две части:

а) ходить, путешествовать, двигаться, перемещаться и др. глаголы, выражающие такие значения, например, /подпрыгивать, плыть, двигаться, катиться, ходить, ездить, гулять, гулять/, так далее.;

б) глаголы со значением бежать: /бежать, плыть, прыгать, прыгать, прыгать, пускаться, вздрагивать, прыгать/ и т. д.;

4. Глаголы действия, используемые при использовании автомобиля. Эти глаголы также делятся на две части:

а) глаголы, выражающие действие путем отражения названия автомобиля. Например: /на велосипеде, на велосипеде, на лодке, на машине, на корабле, на коньках/ и т. д.;

б) глаголы, обозначающие действия, не соответствующие названиям автомобилей, например, /лететь, парить, скользить, парить, колесить, порхать, порхать, течь/ и др..

5. Глаголы действия, отражающие значение вальса: /к буги (sürətli pop və ya rok musiqisi ilə rəqs etmək), к польке (rəqs növü)/ и др.;

6. Глаголы, выражающие значение преследования: /следовать, преследовать, преследовать, гнать, гнать, преследовать, отслеживать, гнаться, бежать/ и т.д..

7. Глаголы, выражающие значение преследования: /сопровождать, идти с, направлять, вести/ и т.д..

Ключевые слова: глагол, действие, отношение, семантика, модальность, значение, общение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

Rəyçi: fil.f.d., dos. Aytən Kamal qızı Hacıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏZRİN MUSTAFAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

Zahid Xəlilov 23

nezrinmustafayeva9@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ OMONİMLƏR MƏSƏLƏSİ XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilçiliyində omonimlər məsələsindən bəhs olunur. Bu barədə müxtəlif problemlərə, Azərbaycan dilçilərinin bu mövzu ətrafında aparılmış müxtəlif tədqiqatlarına yer verilir. İlk növbədə omonimlərin mahiyyəti bir qədər aydınlaşdırılır və çoxmənalı sözlərlə bir-birindən fərqlənməsi məsələsinə toxunulur. Daha sonra omonimlərin əmələ gəlmə yolları ilə bağlı müxtəlif fikirlərin mövcudluğundan bəhs olunur. Daxili və xarici omonimlər haqqında müəyyən qədər məlumat verilir. Ayrı-ayrılıqda daxili omonimlərin əmələ gəlmə yollarına nəzər salınır və Azərbaycan dilçilərinin müxtəlif fikirləri də öz əksini tapır. Daha sonra xarici omonimlərin bölgüsünə yer verilir, başqa dillər vasitəsilə yaranan omonimlərin dilimizə təsiri aydınlaşdırılır. Daxili və xarici omonimlərdən sonra omonimik hadisələrdən bəhs olunur. Bu barədə Azərbaycan dilçiliyində aparılan tədqiqatlar nəticəsində omonimik hadisələrin müxtəlif tiplərinə yer verilir. Omonimlərin tipləri olaraq omofon, omoqraf, omoform və leksik-qrammatik omonimlərdən bəhs olunur.

Omonimik hadisələrin mahiyyəti aydınlaşdırıldıqdan sonra omonimlərin ədəbi-bədii yaradıcılıqda tutduğu mövqe haqqında bir qədər məlumat verilir və folklorda da özünəməxsus yer tutmasından bəhs olunur.

Açar sözlər: omonim, çoxmənalı sözlər, omofon, omoform, omoqraf, leksik omonimlər, leksik-qrammatik omonimlər.

Dildə olan bəzi sözlərin və ifadələrin mənalarını başa düşmək, onların yalnız lüğəvi mənasını, qrammatik quruluşunu bilmək kifayət deyil. Belə ki, sözlərin arasındakı semantik əlaqələri də izah etmək lazımdır. Dildə baş verən proseslər nəticəsində müəyyən qədər semantik dəyişikliklər meydana gəlir, nəticədə dilin leksikası zənginləşir, sözlərin yeni mənaları yaranır. Sözlər arasında mənə əlaqələrinin olub-olmaması, mənə yaxınlığı və yaxud bir-birinə əks mənaları bildirmək üçün müəyyən söz qrupları yaranır ki, belə söz qruplarından birini də *omonimlər* təşkil edir. Omonimlər bir-birilə əlaqəsi olmayan və ya mənə əlaqəsini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edən, eyni səs tərkibinə malik sözlərə deyilir. Omonim yunanca *oxşar (homos)*, *ad (onyma)* deməkdir.

Məsələn, *top* -oyuncaq, *top*-silah, *bel*-insanın beli, *bel*-torpaq qazmaq üçün alət, *yel*-külək, *yel*- xəstəlik, *biz*- I şəxs əvəzliyinin cəmi, *biz*- çəkməçilikdə istifadə olunan alət və s.

Omonimlər eyni səs quruluşuna malik olması və ifadəsi ilə çoxmənalı sözlərə oxşayır. İstər çoxmənalı sözlərdə, istərsə də omonimlərdə eyni səs tərkibinə malik olan sözlər müxtəlif mənaları ifadə edir. Lakin çoxmənalı sözlərlə omonimlərin ifadə etdikləri mənaya görə aralarında ciddi fərq özünü göstərir. Belə ki, çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir sözün ifadə etdiyi bütün mənalar əsasən bir mənə ətrafında toplaşaraq onun müxtəlif cəhətdən xüsusiyyətlərini, mənə çalarlıqlarını ifadə edir. Omonimləri əmələ gətirən sözlər isə formaca bir-birinə oxşasa da, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan mənaları əks etdirir.

Müasir Azərbaycan dilində bir çox sözlər vardır ki, onlar həm isim, həm sifət, həm də feil olur. Bundan başqa, digər nitq hissələrində də omonimləşmə özünü göstərə bilir. Beləliklə, bu proseslər **leksik omonimlərin** yaranması üçün zəmin rolunu oynamışdır.

Azərbaycan dilçiliyində omonimlərin əmələ gəlmə yollarına dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. S.Cəfərov, B.Xəlilov və A.Qurbanov və H.Həsənov omonimləri əmələ gəlməsinə görə 2 qrupa ayırır: **daxili omonimlər, yəni dilin daxili imkanları hesabına yaranan omonimlər və xarici omonimlər, yəni başqa dillərdən alınma sözlər hesabına yaranan omonimlər.**

Daxili omonimlər əsasən, beş yolla düzəlir, quruluşca sadə və düzəltmə olur:

1.Çoxmənalı sözlərin ifadə etdikləri ayrı-ayrı mənalardan birinin inkişaf edərək əsas mənə ilə əlaqəsinin itməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, *dil*(ağızda olan ət parçası) – *dil*(danışıq.)

2. Morfoloji yolla söz düzəltmə nəticəsində. Dilimizdəki omonimlərin bir qismi düzəltmə sözlər əsasında əmələ gəlmişdir. Məsələn, *dolu*(su ilə dolu qab),- *dolu*(göydən yağan buz dənələri), *aynalı* (aynası olan) – *aynalı*- (tüfəngin bir növü)

3. Müxtəlif mənşəli sözlərdə səs tərkibinin eyniləşməsi yolu ilə; məsələn, *ləpə*(kiçik dalğa),-*ləpə*(qoz, fındıq kimi meyvənin içi); *qabaq*(ön tərəf)-*qabaq*(tərəvəz məhsulu), *boylu*(qamətli)-*boylu*(hamilə).

4. Söz kökündə müəyyən səslərin düşməsi və ya səs artırılması nəticəsində yaranan omonimlər də mövcuddur: Məsələn, *alaq* sözünün sonundakı q samiti düşmüş, *ala* sözü əmələ gəlmişdir. “Dilimizdə şalvarın və ya donun aşağı hissəsini bildirən *balaq* sözü, bala sözünə q səsinin artırılması yolu ilə düzəlib, camış balasını bildirən *balaq* sözü ilə omonimləşir.” (1, s.22)

5. Hər hansı bir kökdə bu və ya digər səsin dəyişməsi ilə; Buna dilimizdə canavar və həşəratın bir növünü bildirən *qurd* sözünü nümunə göstərmək olar. S.Cəfərov bu omonim haqqında yazır: “..Dilimizdə həşərat qisminə mənsub *qurt* sözünün sonundakı t səsi d səsinə çevrilərək, canavar mənasındakı *qurd* sözünə omonim olan ikinci bir söz əmələ gəlmişdir.”

B.Xəlilov və A.Qurbanov bu bölgüyə konversiya(köçürmə) yolu ilə omonimləşməni də daxil edirlər. Məsələn, azad-Azad, gözəl-Gözəl, yaxşı-Yaxşı və s.

Xarici omonimləri Azərbaycan dilində iki yerə ayırmaq olar:

1.Alinma və Azərbaycan dili sözlərinin vasitəsilə əmələ gələn omonimlər.

Məsələn, *şan* (ərəbcə-şöhrət, ad-san) – *şan* (arıların pətəkdə mumdan düzəldikləri gözcüklər), *tağ* (bostan bitkilərinin yerdə sürünən kolu)-*tağ* (farsca- bəzi binaların ayna və qapısı üzərində yarım dairə şəklində olan tikinti, günbəz), *dil* (farsca- ürək, qəlb,könül)- *dil* (azərbaycanca- anatomik termin), *bağ* (farsca- meyvə ağacı)- *bağ* (azərbaycanca- yun və başqa şeylərdən toxunmuş ip), *dad* (farsca- aman, ah, fəğan)- *dad* (azərbaycanca hər hansı bir maddənin dildə hiss olunan xüsusiyyəti) və s.

2. Alınma sözlər vasitəsilə yaranan omonimlər.

Bu omonimlərin özü də iki yerə ayrılır:

a) İki müxtəlif dildən alınma sözlər əsasında yaranan omonimlər:

Məsələn, *bar* (farsca- meyvə məhsulu)- *bar* (ingiliscə- ayaq üstə duraraq yemək yemək, içki içilən kiçik yeməxana, qəlyanaltı), *divan* (rusca- yumşaq taxt)- *divan* (farsca-bir şairin şeirlərinin külliyyatı), *blok* (fransızca- ittifaq)- *blok* (ingiliscə- böyük binanın bir hissəsi), *şam* (ərəbcə-yandırmaq üçün mumdan düzəldilmiş cisim)- *şam* (farsca- axşam yeməyi) və s.

b) Eyni dildən alınma sözlər vasitəsilə yaranan omonimlər:

Məsələn, *zər* (farsca- qızıl və ya qızıl rəng)-*zər* (farsca- nərd oyununda sümükdən hazırlanmış daş), *məst* (farsca- sərxoş, kefli)-*məst* (farsca- yüngül ayaqqabı) və s.

A.Qurbanov qeyd edir ki, bu qrup omonimlərlə əlaqədar belə bir məsələni unutmamaq olmasın ki, bir dildən söz almaqla yaranan omonimlər öz mənbə dilində omonim yox, bir sözün müxtəlif məna növü, məna variantı ola bilər. Lakin başqa dildə sözün məna variantı olan sözlər dildən-dilə keçdikdə çox vaxt leksik omonim əmələ gətirir. Deməli, omonimləri başqa dildən hazır şəkildə də almaq olur. (6, s.345)

Dildə fonetik tərkibinə və səslənməsinə görə omonimlərə oxşayan vahidlər də özünü göstərir. Təsadüfi omonimləşən, əslində omonim olmayan bu leksik vahidlər müəyyən məqamla əlaqəli olaraq leksik omonimlərdən fərqlənir. Belə fərqli leksik vahidlərə dilçilikdə **omonimik hadisə** deyilir. Omonimik hadisə və ya omonimlərin tipləri ilə bağlı Azərbaycan dilçilərinin müxtəlif fikirləri mövcuddur. H.Həsənov omonimik hadisələrdən bəhs edərkən omonimlərə oxşar sözləri beş yerə bölmüşdür: omofon, omoqraf, omoform, paronimlər, enantiosemiya. B.Xəlilov isə omonimlərin üç tipini qeyd edir: fonetik omonimlər və ya omofonlar; morfoloji omonimlər-omoformlar yaxud omoqraflar; leksik omonimlər, yəni xüsusi, əsl omonimlər. A.Qurbanov da öz bölgüsündə omonimlərin üç tipindən bəhs edir: fonetik omonimlər, yəni omofonlar; morfoloji omonimlər, yəni omoformlar və leksik omonimlər, yəni xüsusi omonimlər.

S.Cəfərov isə omonimlərin dörd tipini öz bölgüsünə daxil etmişdir: **Omoqraflar, omofonlar, omoformlar, leksik-qrammatik omonimlər.**

Dilimizdə omonimik hadisələrin aşağıdakı tipləri vardır:

Omoqraflar, omofonlar, omoformlar, leksik-qrammatik omonimlər.

Omoqraflar yazılışca tam eyni olsa da, tələffüz və mənaca müxtəlifdir. Omoqraflar fonetik tərkibcə eyni olur, lakin vurğusuna görə fərqlənir. Hər leksik

vahid müxtəlif nitq hissəsinə aid olur. Məsələn: vurma-vurma', alın-alın', əkin-əkin', qovurma-qovurma', gəlin-gəlin', süzmə-süzmə' və s.

Omofonlar və ya fonetik omonimlər səslənmələrinə görə eyni olub, lakin başqa formada yazılan və başqa mənaları bildirən sözlərə deyilir. "Omofonlarda yalnız söz kökləri deyil, formaları da nəzərdə tutulur." (2, s.110) Məsələn: suda- su da , budaq-bu dağ, nəş illərə- nəşillərə və s.

Bu dağları qoysaq əgər özbaşına,

Dağlar bizi dolandırar öz başına.

(B.Vahabzadə)

Omoform və ya morfoloji omonimlər morfoloji əlamətlər əsasında fonetik cəhətdən bir-birinə oxşayan sözlərdir. Omoform sözlərin hər ikisi qrammatik şəkilçilər vasitəsilə bir-birinə oxşamalıdır. Belə sözlərin morfoloji əlamətləri və leksik mənaları müxtəlif olur. Məsələn:

*Can evimə sığışmayan **arzular**,*

*Bu dünyada neçə dünya **arzular**.*

(S.Vurğun)

Leksik-qrammatik omonimlər. Leksik-qrammatik omonimlərdə qarşılaşdırılan sözlərdən biri leksik vahid, ikincisi isə qrammatik dəyişmə nəticəsində öz qarşılığına fonetik cəhətdən oxşadıqlara omonim olur. Məsələn:

*Əzizinəm **gündə** mən,*

Kölgədə sən, gündə mən,

İldə qurban bir olar,

*Sənə qurban **gündə** mən.*

(Bayatı)

*Dağ üstə **qara** baxdım,*

Yar gəldi, yara baxdım.

Nə sənün üzün güldü,

*Nə mənim **qara** baxtım.*

(Bayatı)

Omonim sözlər eyni zamanda ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə edilir. Böyük sənətkarlar omonimlər vasitəsilə dildə xüsusi ahəngdarlıq, musiqililik yaradır, dili bədii şəkllə salırlar. Bədii nitqdə omoform və omonimlərdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu vasitə ilə qafiyələr qurulur, bədii nitq üçün xarakterik olan cinaslar yaradılır.

Omonimlərdən xalq yaradıcılığında- folklorda da geniş istifadə olunur.

Nəticə.

Azərbaycan dilçiliyində omonimlər məsələsi ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılmış, bu məsələ hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Leksik omonimlərlə bağlı müxtəlif səpkili araşdırmalar onların çoxmənalı sözlərdən fərqi

aydınlaşdırmağa kömək edir. Hər şeydən əvvəl bu mənada omonimlərin əmələ gəlmə yolları, daxili və xarici omonimlər, onların bir-biri ilə münasibəti və fərqlənməsi omonimləri daha səmərəli öyrənməyə şərait yaradır, digər mənə qruplarından müəyyən fərqlərini aydınlaşdırmağa kömək edir. Eyni zamanda omonimlərdən bəhs edərkən omonimə oxşar sözləri və ya omonimik hadisələri araşdırmaq, omonimlərin tipləri ilə bağlı müxtəlif mətnlərdən, bədii əsərlərdən seçilən cümlələr də omonimlərin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün vasitə rolunu oynayır. Omonimik hadisələrin xarakterini müəyyənləşdirmək, müxtəlif cümlələrdə, mətnlərdə omonimləri aşkara çıxarmağa kömək edir. Omonimlər eyni zamanda ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə olunur. Xalq yaradıcılığında- folklorda da öz müxtəlifliyi və geniş səpkili olması ilə seçilir.

Ədəbiyyat.

1. Cəfərov.S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 192 səh.
2. Həsənov.H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2005, 452 səh.
3. Həsənov.H.Ə. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 168 səh.
4. Həsənov.İ.Q. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2006, 164 səh.
5. Xəlilov.B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2008, 442 səh.
6. Qurbanov.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild(2 cildə). Bakı, 2019, 464 səh.
7. Şirəliyev.M.A, Budaqova.Z.İ, Ələkbərov.A.Q. Müasir Azərbaycan dili. (3 cildə), I cild. Bakı, “Çıraq”, 2010, səh.352

NAZRİN MUSTAFAYEVA

THE ISSUE OF HOMONYMS IN AZERBAIJANI LANGUAGE.

SUMMARY

The article discusses the issue of homonyms in Azerbaijani linguistics. Various problems and various researches of Azerbaijani linguists on this topic are covered. First of all, the essence of homonyms is clarified and the issue of their differentiation with ambiguous words is touched upon. Then there are the different views on the formation of homonyms. Some information is given about internal and external homonyms. The ways of formation of internal homonyms are considered separately and different opinions of Azerbaijani linguists are reflected. Then the division of foreign homonyms is given, the influence of homonyms formed through other languages on our language is clarified. After internal and external homonyms, homonymous events are discussed. As a result of research in Azerbaijani linguistics,

various types of homonymous events are covered. Types of homonyms are homophone, homograph, homoform and lexical-grammatical homonyms.

After clarifying the essence of homonymous events, some information is given about the position of homonyms in literary and artistic creation and their special place in folklore.

Keywords: homonyms, polysemous words, homophone, homoform, homograph, lexical homonyms, lexical-grammatical homonyms.

HAZRIN MUSTAFAEVA

ВОПРОС ОМОНИМОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается проблема омонимов в азербайджанском языкознании. Освещаются различные проблемы и различные исследования азербайджанских языковедов по этой теме. В первую очередь уточняется сущность омонимов и затрагивается вопрос их разграничения с многозначными словами. Далее существуют разные взгляды на образование омонимов. Приводятся некоторые сведения о внутренних и внешних омонимах. Отдельно рассмотрены способы образования внутренних омонимов и отражены различные мнения азербайджанских языковедов. Затем дается деление иностранных омонимов, выясняется влияние омонимов, образованных через другие языки, на наш язык. После внутренних и внешних омонимов обсуждаются омонимичные события. В результате исследований в азербайджанском языкознании освещаются различные виды омонимичных событий. Видами омонимов являются омофоны, омографы, омоформы и лексико-грамматические омонимы.

После выяснения сущности омонимичных событий даются некоторые сведения о положении омонимов в литературно-художественном творчестве и их особом месте в фольклоре.

Ключевые слова: омонимы, многозначные слова, омофон, омоформа, омограф, лексические омонимы, лексико-грамматические омонимы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

Rəyçi: professor Əbülfəz Rəcəbli tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

RAHİMA MAMMADOVA

PHD Associated professor

ASOIU

Azadlıq küç, 20

rus.fat.126@gmail.com

DADASHOVA AYBENİZ

Azerbaijan State University of

Economics, Socio-Economic College

THE ROLE OF MATERIALS IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Summary

The role of materials in foreign language learning is discussed in this article. The importance of materials in language teaching and learning has been extensively acknowledged. Teaching materials are a key instrument in most language courses. This article gives an overview about material design and the use of materials in the English as a foreign language classroom and their significance for language learners. Materials are an important element in the development of the curriculum school, for the implementation of programs focused on the learning of a foreign language and in the same way they are used in the syllabus that are those that define the goals and objectives of the learning process. The materials in the textbooks should be relevant to the students' level, meet their needs and assist them in preparing their lessons. Choosing the right textbook is very important in teaching, as the student prepares the textbooks based on what he or she is taught. One of the first roles or functions of materials is that they provide opportunities for learning. The characteristics of good materials are as follows: materials should achieve impact; materials should help learners to feel at ease; materials should help learners to develop confidence; learners should perceive learning materials as relevant and useful; materials should require and facilitate learner self-investment; learners must be ready to acquire the being taught; the learners' attention should be drawn to linguistic features of the input; materials should provide learners with opportunities to use the target language to achieve communicative purposes, through meaningful, realistic interaction; materials should consider the positive effects of instruction to be delayed, thus incurring recycling; materials should be attentive that learners differ in learning styles; materials should deliberate that learners differ in affective attitudes; materials should permit a silent period at the begging of instruction; materials should maximize learning potential by encouraging intellectual, aesthetic and emotional involvement which stimulates both right and left brain activities; materials should not rely too much on controlled practice; materials should provide opportunities for outcome feedback. As we know, the curriculum,

materials, teaching methods and assessment are based on the needs of the students. In foreign language classes, teachers often give them the advantages of textbooks in addition to the additional material. In addition to textbooks, materials include video and audio, computers and visual aids. These are direct aids to teaching. The teacher should always use additional materials to make the lesson more interesting. In the learning process, the materials chosen for the students must be useful, meaningful and interesting.

Key words: language learning, evaluation, activity, textbook, supplementary reading.

Language learning (instruction) has five important components- students, a teacher, materials, teaching methods, and evaluation. Materials are important in language instruction. Materials should teach students to learn, they should be resource books for ideas and activities for instruction/learning, and they should give teachers rationales for what they do. Materials may be suitable for students' needs, even if they are not designed specifically for them, textbooks make it possible for students to review and prepare their lessons, textbooks are efficient in terms of time and money, and that textbooks can and should allow for adaptation. (Journal of Applied Linguistics and Language Research. Volume 4, Issue 2, 2017, pp. 181-202).

Materials control learning and teaching. They help learning and teaching. It is true that in many cases teachers and students rely heavily on textbooks, and textbooks determine the components and methods of learning, that is, they control the content, methods, and procedures of learning. Students learn what is presented in the textbook, and the way the textbook presents material is the way students learn it. The educational philosophy of the textbook will influence the class and the learning process. Therefore, in many cases, materials are the center of instruction and one of the most important influences on what goes on in the classroom. (1,226).

To teach English without a textbook is not easy all the time. Many teachers do not have enough time to make supplementary materials, so they just follow the textbook. Textbooks therefore take on a very important role in language classes, and it is important to select a good textbook. As a matter of fact, curriculum, materials, teaching methods, and evaluation should all be designed for learners and their needs. It is the teacher's responsibility to check to see whether all of the elements of the learning process are working well for learners and to adapt them if they are not. (2,, pp. 5–33).

Learners should be the center of instruction and learning. The curriculum is a statement of the goals of learning, the methods of learning, etc. The role of teachers is to help learners to learn. Teachers have to follow the curriculum and provide, make, or choose materials. They may adapt, supplement, and elaborate on those materials and also monitor the progress and needs of the students and finally evaluate students. (3,25).

Materials include textbooks, video and audio tapes, computer software, and visual aids. They influence the content and the procedures of learning. The choice of deductive and inductive learning, the role of memorization, the use of creativity and problem solving, production and reception, and the order in which materials are presented are all influenced by the materials. Technology, slides, video and audio tape recorders, video cameras, and computers, supports instruction/learning. Evaluations (tests, etc.) can be used to assign grades, check learning, give feedback to students, and improve instruction by giving feedback to the teacher. Though students should be the center of instruction, in many cases, teachers and students rely on materials, and the materials become the center of instruction. Since many teachers are busy and do not have the time or inclination to prepare extra materials, textbooks and other commercially produced materials are very important in language instruction. Therefore, it is important for teachers to know how to choose the best material for instruction, how to make supplementary materials for the class, and how to adapt materials. Materials should achieve impact; materials should help learners to feel at ease; materials should help learners to develop confidence; learners should perceive learning materials as relevant and useful; materials should require and facilitate learner self-investment; learners must be ready to acquire the being taught; the learners' attention should be drawn to linguistic features of the input; materials should provide learners with opportunities to use the target language to achieve communicative purposes, through meaningful, realistic interaction; materials should consider the positive effects of instruction to be delayed, thus incurring recycling; materials should be attentive that learners differ in learning styles; materials should deliberate that learners differ in affective attitudes; materials should permit a silent period at the beginning of instruction; materials should maximize learning potential by encouraging intellectual, aesthetic and emotional involvement which stimulates both right and left brain activities; materials should not rely too much on controlled practice; materials should provide opportunities for outcome feedback. Materials will expose students to culture, so the teacher can actually take the context into consideration instead of just looking at how language is used. The fact that these materials are the real deal will also increase students' motivation and better meet the learner's needs. The teacher should make materials fun and interesting by seasoning the classroom activities with a dash of creativity. Materials have a hidden curriculum that includes attitudes toward knowledge, attitudes toward teaching and learning, attitudes toward the role and relationship of the teacher and student, and values and attitudes related to gender, society, etc. Materials have an underlying instructional philosophy, approach, method, and content, including both linguistic and cultural information. That is, choices made in writing textbooks are based on beliefs that the writers have about what language is and how it should be taught. Writers may use a certain approach, for example, the aural-oral approach, and they choose certain activities and

select the linguistic and cultural information to be included. Communicative methodology is important and that communicative methodology is based on authenticity, realism, context, and a focus on the learner. (4,78).

English textbooks should have correct, natural, recent, and standard English. Since students' vocabulary is limited, the vocabulary in textbooks should be controlled or the textbooks should provide information to help students understand vocabulary that they may not be familiar with. For students, grammar should also be controlled. Many textbooks use narratives and essays. It would be useful to have a variety of literary forms (for example, newspaper articles, poetry, or letters), so that students can learn to deal with different forms. Content English textbooks should be useful, meaningful and interesting for students. While no single subject will be of interest to all students, materials should be chosen based, in part, on what students, in general, are likely to find interesting and motivating. As a general rule, materials should be slightly higher in their level of difficulty than the students' current level of English proficiency. Exceptions are usually made for extensive reading and extensive listening materials, which should be easy enough for students to process without much difficulty. Materials at a slightly higher level of difficulty than the students' current level of English proficiency allow them to learn new grammatical structures and vocabulary. The teacher should choose materials that are linguistically appropriate. Before handing out materials, make sure you read through them to plan lessons and in-class activities that will reinforce a known idea, teach a new word or explain a complex concept. (5,358).

English textbooks should have clear instructional procedure and methods, that is, the teacher and students should be able to understand what is expected in each lesson and for each activity. Textbooks should have support for learning. This can take the form of vocabulary lists, exercises which cover or expand on the content, visual aids, etc. With the development of technology, photos, visual materials and audio materials have become very important components of language teaching materials, and they are becoming easier to obtain. Teachers need to learn how to find them, and how to best exploit these characteristics. (6,145).

Materials are getting more complicated and methods, and techniques are getting more important. Teachers need to be able to evaluate materials involving photos, videos, and computers now. The implementation of videos such as films or news in English lessons has demonstrated the significant effects of learners' motivation and language skills development. There are various ways to get information about textbooks and other teaching materials. Many materials are published by publishers and developed and distributed by commercial companies.

Thus, publishers are useful sources of information and advice about what materials are available and what materials are appropriate for various purposes. Bookstores that carry textbooks are another possible source of information. Bookstores may help you find the materials you want. They usually have the most

recent materials. In addition to textbooks, materials include video and audio, computers and visual aids. These are direct aids to teaching. The teacher should always use additional materials to make the lesson more interesting. In the learning process, the materials chosen for the students must be useful, meaningful and interesting. Finally, there is information from computer mailing lists and web pages on the Internet. In addition to publishers, there are many possible sources of materials. There is a lot of material available on the Internet. You can search for materials when you have free time, and store them for your future classes. (7,785).

TV and radio are good sources. They provide a variety of materials. The information is current and the language is natural, but the content has to be chosen carefully. Newspapers, magazines, advertisements, and other types of printed material are very useful. Teachers can take photos, make video tapes or record audio tapes. Even in your home country, you can browse the world wide web and search for useful materials for classes. There are lots of sources of materials and photos on WWW. Though there are five elements in language instruction, and learners should be the center of instruction. However, materials often control the instruction, since teachers and learners tend to rely heavily on them. Materials that are appropriate for a particular class need to have an underlying instructional approach, method and technique which suit the students and their needs. They should have correct, natural, current and standard English. In order to make the lesson more interesting and attractive the teacher should always use additional materials. In the learning process, the materials chosen for the students must be useful, meaningful and interesting. (8, 123)

In conclusion we can say that English language teaching materials should be contextualized;

Materials should stimulate interaction and be generative in terms of language;

English language teaching materials should encourage learners to develop learning skills and strategies;

English language teaching materials should allow for a focus on form as well as function;

English language teaching materials should offer opportunities for integrated language use;

English language teaching materials should be authentic;

English language teaching materials should link to each other to develop a progression of skills, understandings and language items;

English language teaching materials should be attractive;

English language teaching materials should have appropriate instructions;

English language teaching materials should be flexible.

REFERENCES

1. Allwright, R. L. What do we want teaching materials for? Oxford University Press, 1990.
2. Clarke, D. F. Communicative theory and its influence on materials production. Language Teaching, 1989.
3. Littlejohn, A., and Windeatt, S. Beyond language learning: Perspective on materials design. 1989.
4. R. K. Johnson. The second language curriculum. Cambridge University Press, 1990.
5. O'Neill, R. Why use textbooks? Currents in language teaching. Oxford University Press, 1990.
6. Journal of Applied Linguistics and Language Research. Volume 4, Issue 2, 2017, pp. 181-202 .
7. Richards, Jack C. Curriculum approaches in language teaching: Forward, central & backward design. RELC Journal, 44(1)2013, pp. 5–33.
8. Richards, Jack C., & Theodore, S. Rodgers. Approaches & methods In language teaching. Cambridge, Cambridge University Press 2001.

**РАХИМА МАМЕДОВА
АЙБЕНИЗ ДАДАШОВА**

РОЛЬ МАТЕРИАЛОВ В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается роль материалов при изучении языка. Важность материалов в преподавании и изучении языка получила широкое признание. Учебные материалы являются ключевым способом (инструментом) в большинстве языковых курсов. В этой статье дается обзор структуры материалов и использования материалов на английском языке для при изучении иностранных языков, а также их значения для изучающих язык. Материалы являются важным элементом в разработке учебной программы, для реализации программ, ориентированных на изучение иностранного языка, и таким же образом они используются в учебных программах, которые определяют цели и задачи процесса обучения. Материалы в учебниках должны соответствовать уровню учащихся, соответствовать их потребностям и помогать им в подготовке уроков. Выбор правильного учебника очень важен в обучении, так как студент готовится изучаемому материалу из данных ему учебников. Одна из первых ролей или функций материалов заключается в том, что они предоставляют возможности для обучения. Характеристики хороших материалов следующие: материалы должны достигать воздействия; материалы должны помочь учащимся чувствовать себя непринужденно; материалы

должны помочь учащимся развить уверенность в себе; учащиеся должны воспринимать учебные материалы как актуальные и полезные; материалы должны требовать и способствовать самостоятельному инвестированию учащихся; учащиеся должны быть готовы к обучению; внимание учащихся следует обратить на лингвистические особенности ввода; материалы должны предоставлять учащимся возможности использовать целевой язык для достижения коммуникативных целей посредством значимого, реалистичного взаимодействия; в материалах следует учитывать, что положительный эффект от обучения откладывается, что приводит к повторному использованию; материалы должны быть внимательны, чтобы учащиеся различались по стилю обучения; в материалах следует учитывать, что учащиеся отличаются по аффективному отношению; материалы должны позволять период молчания в начале обучения; материалы должны максимизировать учебный потенциал, поощряя интеллектуальную, эстетическую и эмоциональную вовлеченность, которая стимулирует деятельность как правого, так и левого мозга; материалы не должны слишком полагаться на контролируемую практику; материалы должны предоставлять возможности для обратной связи по результатам. Как известно, учебный план, материалы, методы обучения и оценивание создается на основе нужд студентов. На уроках иностранных языков преподаватель в главном образом дает предпочтение учебникам, больше чем дополнительному материалу. Кроме основного учебника материалам также относятся видео и аудио средства, компьютер и наглядные пособия. Они являются непосредственными помощниками учебного процесса. Чтобы урок был интересным, преподаватель всегда должен использовать дополнительный материал. В процессе обучения выбранный материал для студентов должен быть нужным, значимым и интересным.

Ключевые слова: изучение языка, оценивание, деятельность, учебник, дополнительный материал.

**RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA
AYBƏNİZ DADAŞOVA**

XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MATERIALLARIN ROLU

Xülasə

Bu məqalədə xarici dilin öyrənilməsində materialların rolundan bəhs edilir. Dilin tədrisi və öyrənilməsində materialların əhəmiyyəti böyükdür. Tədris materialları əksər dil kurslarında istifadə olunan əsas vasitədir. Bu məqalədə materialların quruluşu, ingilis dilində xarici dil dərslərində materiallardan istifadə və dil öyrənənlər üçün materialların əhəmiyyəti barədə ümumi məlumat verilir.

Materiallar tədris planının inkişafında, xarici dilin öyrənilməsinə yönəlmiş proqramların icrası üçün vacib bir vasitədir və o, tədris prosesinin məqsəd və vəzifələrini müəyyən edən tədris proqramlarında istifadə olunur. Dərslərdəki materiallar tələbələrin səviyyəsinə uyğun olmalı, onların ehtiyaclarını ödəməli və dərslərini hazırlayarkən onlara yardımçı olmalıdır.

Tədrisdə düzgün dərsləyin seçilməsi çox vacibdir, belə ki, tələbə ona öyrədilənə əsasən dərslərdən hazırlaşır. Materialların əsas rol və funksiyalarından biri də, onların öyrənmək üçün imkan yaratmasıdır. Yaxşı materialların xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: materiallar təsirli olmalıdır; materiallar tələbələrə özlərini rahat hiss etmələrinə kömək etməlidir; materiallar tələbələrdə özlərində inamı artırmağa kömək etməlidir; tələbələr təlim materiallarını uyğun və faydalı hesab etməlidirlər; materiallar tələbənin özünə dəyər qoymağı tələb etməli və asanlaşdırmalıdır; tələbələr tədris olunanları əldə etməyə hazır olmalıdırlar; öyrənənlərin diqqəti dil xüsusiyyətlərinə yönəldilməlidir; materiallar tələbələrə mənalı, real qarşılıqlı əlaqə vasitəsi kimi ünsiyyət məqsədlərinə çatmaq üçün öyrənilən (əsas) dildən istifadə etmək imkanı verməlidir; materiallar səliqəli olmalıdır ki, tələbələr öyrənmə tərzlərində fərqlənsinlər; materiallar öyrənənlərin müsbət münasibətləri ilə fərqləndiklərini göstərməlidir; materiallar təlimat dinləyərkən səssizliyi təmin etməlidir; materiallar həm sağ, həm də sol beyin fəaliyyətini stimullaşdıran intellektual, estetik və emosional cəlbəediciyi tətbiq edərək öyrənmə potensialını maksimum dərəcədə artırmalıdır; materiallar heç də nəzarət olunan təcrübəyə əsaslanmamalıdır; materiallar kənar rəylərin əldə edilməsinə imkan yaratmalıdır. Bildiyimiz kimi tədris planı, materiallar, təlim metodları və qiymətləndirmə tələbələrin ehtiyacları əsasında yaradılır. Xarici dil dərslərində müəllimlər əlavə materiallarla yanaşı üstünlüyü əsasən dərslərə verirlər.

Materiallara dərslərdən başqa video və audio, kompüter və əyani vasitələr də daxildir. Bunlar tədrisə birbaşa köməkçi vasitələrdir. Müəllim dərsləri daha maraqlı keçməsi üçün daima əlavə materiallardan istifadə etməlidir. Təlim prosesində tələbələr üçün seçilmiş materiallar faydalı, mənalı və maraqlı olmalıdır.

Açar sözlər: dilin öyrənilməsi, qiymətləndirmə, fəaliyyət, dərslər, əlavə material.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevil Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNAY HÜSEYNZADƏ

ADU

Rəşid Behbudov 134

e-mail: g.huseynzade@mail.ru

SIYASI DISKURSUN MÜASİR DİL PARADİQMASINDA ROLU

XÜLASƏ

Məqalədə siyasi diskursun dil paradigmasında rolundan bəhs edilir. Burada ritorik vasitələr, deytik elementlər və s. dil faktlarının siyasi baxımdan mətnyaradıcı imkanları araşdırılır. Siyasi çıxışlarda dil faktlarından, stilistik vasitələrdən düzgün istifadənin əhəmiyyətinə toxunulur.

Diskurs təhlili dilin kiçik vahidlərini deyil, daha geniş müstəviləri əhatə edir. Buraya mətnlər, söhbətlər və s. aiddir. Seçilmiş mənbələr multipli səviyyədə təhlilə cəlb edilə bilər. Bu təhlillər mətn üzərində iş zamanı məzmun təhlilləri aparan sistematik metodlardan fərqli olaraq, keyfiyyətli və interpretiv metoddur. Burada materialın özü və kontekstual biliyin detalları üzərində interpretasiyalar aparmaq mümkündür.

Başqa sözlə desək, diskursun anlaşılması və yaranması təkcə baxışlara görə deyil, həm də kontekstual səbəblərdən kommunikasiyanın koqnitiv aspektlərinin öyrənilməsi üçün məqsədəuyğundur.

Dil özü öz fiqurları vasitəsilə dinləyiciyə psixi, emosional təsir vasitəsinə çevrilir. Bu baxımdan arqumentlərin inandırıcılıq texnikası ilə yanaşı ritorik üsluba da xüsusilə diqqət yetirilməlidir.

Tədqiqatçılar konseptin müxtəlif komponentlərini müəyyənləşdirməyə başladılar. Buraya emosional, ideoloji, koqnitiv, aksioloji komponentləri aid edirdilər. Monoloji nitqin dialoqlaşdırılması və dinləyicinin daxili aktivliyi ritorik suallar və sual-cavab gedişi və ya təhkiyə sualının yaranmasına səbəb olur.

Qeyd etməliyik ki, tədqiqat mütəxəssisləri siyasi metaforaların bu və ya digər dövrlər üçün öyrənilməsini araşdırırdılar. Bu cür rakurs metaforik sistemin dinamikasının izləmək şansını yaradır və siyasi situasiyaların dəyişməsi ilə siyasi metaforaların da xarakteri və forması dəyişir. Bu zaman iki cür siyasi metaforik sistemlə üz-üzə qalırıq:

1. atxetip
2. variativ.

Birincidə siyasi metaforaların özək təşkil etdiyini, uzun əsrlər boyu siyasi kommunikasiya zamanı dəyişmədikləri ifadə olunur. Siyasi metaforaların statikliyi həm Qədim Yunanıstanda, həm də orta əsrlər Avropasında dəyişilməz qalaraq, insan şüurunun determinantı olmuşdur. Praktiki tədqiqatlar göstərmişdir ki, siyasi metaforalar diaxronik variativliyə malik olmuşlar.

Beləliklə, linqvistik konseptuallaşmada həm qrammatik, həm də üslubi vasitələr iştirak edir.

Açar sözlər: diskurs, meyar, dil, söz, nitq

Elm inkişaf etdikcə onun anlayışlar sistemi zənginləşdirilir və bu anlayışların adlandırılmasına ehtiyac duyulur. Dilçilik elmində son dövr tədqiqatlarına nəzər salsaq, onlardan biri də diskurs anlayışıdır.

Bundan əlavə, diskurs təhlili yazılı və ya danışq dilinin sosial kontekstə münasibətlərdə öyrənilməsidir. Bu dilin real həyati situasiyalarda dərkinə yönəldilir.

Diskursiv təhlildə aşağıdakılara fokuslanmaq lazımdır:

- müxtəlif dillərin məqsəd və təsirləri;
- ünsiyyətdə mədəni qaydalar;
- inanc və dəyərlərin əlaqəsi;
- dil istifadəsinin sosial, siyasi, iqtisadi və tarixi kontekstdə əlaqəsi;
- təhlil zamanı dil funksiyalarının istifadəsi və müxtəlif sosial kontekstlərdə mənanın yaranması.

Burada ton və mimika kimi ünsiyyətin qeyri-verbal aspektləri nəzərə alınmalıdır. Dil istifadəsindəki qaydalara fokuslanan linqvistik yanaşmadan fərqli olaraq, diskurs təhlili dilin kontekstual mənasını vurğulayır.

Prof. Ə. Abdullayev yazır: “Mətn diskursun təzahürünün (ünsiyyət fəaliyyətinin) müşahidəsi və qeydə alınmasında yeganə imkandır. Bununla yanaşı, o kommunikanın beynindən keçən və nəticə etibarilə də müəyyən sosial dəyişikliklərə gətirib çıxaran informasiya hasilatının müşahidə olunmayan koqnitiv prosesləri də özündə ehtiva edir. “Diskurs termininin belə işlənməsi əslində bir məhfum kimi onun bir qədər yüklənməsinə gətirib çıxarır[2,s.182].

Artıq minilliklərdə ki, ritorika və siyasi diskurs arasında qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Onların bir-birinə qarşılıqlı təsir imkanları vardır. Belə ki, diskursun formalaşması müəyyən ritorik qanunlar sayəsində baş verir.

Siyasi diskursda siyasi reallıqlar əks olunur. Mədəni özünüdərk, sosial-iqtisadi amillər siyasi diskursu müəyyənləşdirən faktorlardır. Bütün bunlar siyasi diskursun kontekstini təşkil edir.

Bildiyimiz kimi, siyasi diskursun mətnləri müəllif tərəfindən təqdim olunur. Bu zaman müəllif və qəbul edən arasında müəyyən ünsiyyət mübadiləsi yaranır. Bu ünsiyyət formaları verbal (müxtəlif yığıncaqlar, görüşlər) və canlı yayınlanan informasiya vasitələri ilə baş tutur. Lakin burada məktublaşma və yazılı mətbuat

istisnalıq təşkil edir. Mətni göndərən siyasətçi mətnin məzmunu, mədəni və ideoloji səviyyəsi haqqında düşünür. Burada əsas məqsəd əldə olunan reaksiyaların pozitiv olmasıdır.

Buradan belə çıxır ki, natiq müəyyən prinsiplər əsasında nitqi dinləyiciyə çatdırır. Öz potensialına, auditoriyasına və onların səviyyəsinə uyğun olaraq, fikrini çatdırır.

Qeyd edək ki, dünyada gedən siyasi, qlobal, miqrasiya problemləri diskursun mahiyyət və formasının dəyişməsilə şərtlənir. Bunlar həm milli siyasət situasiyalarını əks etdirir, həm də siyasi prosesləri qabarıqlaşdırır.

Tədqiqatlarda yerli və xarici alimlərin koqnitiv dilçilik sahəsində olan əsərlərinin rolu olmuşdur. Bunlardan A. Məmmədov, A. P. Babuşkin, N. N. Boldırev, A. Vejbitskaya, R. Jekendoff, N. A. Kobrina, E. S. Kubryakova, M. B. Nikitin, M. V. Pimenova, Z. D. Popova, İ. A. Sternin və başqaları, Praqmalingvistika sahəsində N. F. Alefirenko, A. N. Baranov, L. Vitqenşteyn, T. N. İvanova, C. Lakoff, C. Ostin və b., Linqvokulturologiya sahəsində M. Qaziyeva, F. Cahangirov, S. Q. Borkaçev, V. İ. Karaete, V. V. Krasnıx, V. A. Maslova, Y. S. Stepanov, V. N. Teliya və b., Diskurs nəzəriyyəsində T. A. Van Deyk, D. A. Maksimov, İ. B. Rubert, O. F. Rusakova, V. E. Çernyavskaya və b., Siyasi linqvistikada M. V. Qavrilova, P. B. Parşin, A. P. Çudinov, E. İ. Şeyqal, və b.; Amerika prezident ritorikasında K. K. Kampbell, K. H. Jamieson (2008), B. Vivien (2010), R. Joslyn (1986), M. E. Stuckey (1996), C. J. Shogan (2006), D. Domke, K. Coe (2007), N. Kovalyova (2005) və b. adlarını çəkmək olar.

Siyasi linqvistika politologiya və dilçilik kimi iki mühüm elmin qovuşağında formalaşan dilçilik sahəsidir. A. P. Çudinov qeyd edir ki, siyasi dilçilik müasir dilçiliyin antroposentrizm (dil hadisəsi öyrənilərkən danışanın şəxsiyyətinə istinad etmək), ekspansionizm (bir çox elmlərə ehtiva edən problemləri öyrənmək, genişlənmə), funksionalizm (dili funksiya baxımından öyrənmək), eksplanatorluq (dil faktını təkcə təsvir etmək yox, ona qiymət vermək) və s. mühüm xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirir.

Keçən əsrin 90-cı illərində bu istiqamətdə xeyli maraqlı əsərlər meydana çıxmış, hətta dərsliklər də yazılmışdır. A. P. Çudinov "Siyasi dilçilik" əsərində siyasi diskursu səciyyələndirmək üçün aşağıdakı antinomiyləri müəyyənləşdirmişdir:

1. Rituallıq və informativlik;
2. İzoteriklik və ümumi qəbul olunan;
3. İnstituallıq və şəxsi xarakter;
4. Siyasi mətnə informasiyanın reduksionizmi və çoxaspektliliyi;
5. Siyasi mətnin avtonomluğu və intermətnliyi;
6. Siyasi mətnə müəlliflik və anonimlik;
7. Siyasi kommunikasiyada tolerantlıq və aqressivlik.

Siyasi diskurs siyasi dilçiliyin əsas anlayışdır. Siyasi diskursun köməyi ilə verbal auditoriyaya adaptasiya güclənir. Ənənəvi fransız dilçiliyində diskurs “termin” sözü ilə sinonim götürülürdü. Amma kommunikasiya, sosiolinqvistika, psixolinqvistikanın inkişafı ilə bağlı yeni mənalər kəsb etməyə başladı. A.Məmmədov, M. Məmmədov yazırlar: ”Diskursda zaman, məkan və şəxs kontinuumunun dinamizmi yenilik gətirir. Yeni zaman, yeni məkan və yeni şəxs adətən yeni meyarlarla müşayiət olunaraq, yeni mənalərin yaranmasına səbəb olur. Nəticədə sonsuz sayda yeni məcazi mənalər törənir. Bu mənada Soyuq Mühəribə metaforik ifadəsi maraq kəsb edir. Bu məcaz, ənənəvi olaraq, yalnız ideologiyayı deyil, həmçinin zamanı və məkanı konseptuallaşdıran ritorik vasitə kimi nəzərdən keçirilir. Subyektiv dəyərlər sistemi çərçivəsində məcazi məna yeni meyar qazanaraq, diqqəti diskurs iştirakçılarına yönəldir[3, s.88].

Beləliklə, keçən əsrin 60-80- ci illərində siyasi leksika, nəzəriyyə, siyasi arqumentasiyanın praktikası, tarixi perspektivdə siyasi kommunikasiya, siyasi metaforalar və simvollar geniş tədqiqat obyektinə çevrildi. Tədqiqatçıların diqqətini seçkiqabağı mübarizə şəraitində siyasi dili funksionallaşdırılmaq, partiya diskurslarında parlament və prezident debatları çəkməyə başladı.

Siyasi linqvistikanın müasir mərhələdə inkişafına nəzər salsaq, xüsusilə, XX əsrin axırları, XXI əsrin əvvəllərində siyasi kommunikasiya sahəsində aktiv tədqiqatlar başlandı. Belə ki, aşağıdakı kimi inkişaf dinamikası başlandı:

1. Siyasi linqvistikada “Qloballaşma” baş verirdi. Əgər əvvəllər bu sahədə elmi tədqiqatlar Avropada və ya Şimali Amerikada aparılırdısa, sonralar Asiya, Afrika, Latin Amerikası və Okeaniyada nəşrlər yayılmağa başladı. Mütəxəssislər metodologiya, metodika, evristika və siyasi səbəblər üzündən əlçatan olmayan mövzularda yazmağa başladılar.

2. Birinci mərhələdə totalitar diskursla bağlı tədqiqatlar aparılırdısa, II mərhələdə Qərb demokratiyasının siyasi diskursu tədqiq edilirdi. Elmi tədqiqatlar geniş vüsət almağa başladı və sferası böyüdü. Dilin yeni aspektlərinin təhlili, “Yeni Dünya düzəninə” “diskursu, siyasi korreksiya, sosial tolerantlıq, ənənəvi cəmiyyətdə sosial kommunikasiya, fundamental diskurs məhz bu siyahıya daxil idi.

Məlumdur ki, diskursun təşkilində deyktik elementlərin də rolu böyükdür. Əvəzliliklər, zərflər, artikllər deyktik elementlər sayılır. Belə ki, burada şəxs əvəzlilikləri sosial münasibətlərdə indikatorlar rolunu oynayırlar.

Akademik K. Abdullayev yazır:”Komponentlərin tekstdaxili əlaqələrinin güclü ifadə vasitəsi kimi deyktik elementlər çıxış edir. Bu deyktik elementlər işarələrin bir-birinə və kommunikasiya aktının digər üzvlərinə olan münasibətini yaradan işarəedici funksiyaya malikdirlər[1,s.237].

Antik ritorlar müasir dilçilikdə ritorik fiqurlar adlanan xeyli sayda fiqurlar sistemi təqdim etmişlər.Onlar müasir kommunikasiya “üçölçülü”-“nə demək harada demək və necə demək” nəzəriyyəsinin konseptual bazisini qoymuşdular. Dil

ifadələrinin müxtəlif forma imkanlarının qəbul edilməsi, müxtəlif ritorik vasitələrin seçilməsi və onlardan dinləyicinin inandırma və ələalma vasitəsi kimi istifadə olunması məsələsi önə çəkildi.

Siyasi diskursda da metaforalardan geniş istifadə olunur. Bu sahədə A. Məmmədov, A. Mussolf, O. Kintch və digərlərinin əsərlərinin adlarını çəkmək olar. Metafora bir əşya və ya predmetlərə aid olan əlamət, keyfiyyət və formaların başqa hadisə, varlıq və ya predmetlərə aid olunmasını nəzərdə tutur. Bunlar metaforanı pragmatik baxımından təqdim etmək lazım olduğunu söyləməyə əsas verir, çünki o, danışanın niyyətini, onun adresata və ünsiyyət vəziyyətinə münasibətini nəzərdən keçirir. Üslubiyyatda çıxış nöqtəsi adresatdır, hər şey onun mövqeyindən nəzərdən keçirilir. Adresat pragmatik təərəfdən özü-özlüyündə deyil, dil işarəsinin təyinat komponenti kimi nəzərdən keçirilir.

Siyasi diskursda metaforalardan istifadə etmək siyasətçiyə öz nitqini ifadəli, təsirli etməklə yanaşı, dilin üslubi imkanlarını işə salaraq öz niyyət və istəklərini həyata keçirmək vasitəsi hesab olunur. Çıxışlarda metaforalardan istifadə olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır və manipulyasiya etmək, ictimai fikrə təsir göstərmək, onları dilin bu mühüm üslubi vasitəsindən istifadə etməklə lazımi istiqamətə yönəltmək, inandırmaq məqsədi daşıyır.

Əminliklə qeyd etmək lazımdır ki, üslub və arqumentin mahiyyəti bir-birindən ayrılmazdır. Antik ritorlar nitq və təfəkkür fiqurlarına bərabər hüquqlu yanaşırdılar. Onların baxışlarına görə, üslub vacib arqumentativ məqamları gücləndirmək və bəzəmək üçün texniki vasitə idi. Onlar hətta antiteza və paralelizm kimi xüsusi ritorik vasitələri ayırırdılar ki, bu da xüsusilə emosional və məntiqi təsirin hakim mövqe tutduğu hüququ diskursa xarakterdir. Ritorikada metaforaya onun məxsusi emosional təsirinə görə xüsusilə böyük diqqət ayırır, çünki metaforalar nəinki emosional çalarlıq gətirir, onlar həm də məntiqi toxunulmazlığa dəymədən əqli qabiliyyətə bütövlük gətirir.

Qeyd edək ki, arqumentasiyanın 2 növü vardır:

1. ritorik
2. polemik

R ritorik arqumentasiya monoloji mətnlərdə reallaşır və digər tərəfin də öz mövqeyini bildirməsi kimi maneələrlə üzləşmir.

Bəzi tədqiqatçılar ritorik arqumentasiya zamanı mətn göndərən digər diskurs iştirakçıları ilə informasiya mübadiləsi aparmaq deyil, daha çox aparıcı mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədi güddüyünü qeyd edirlər [5, s. 203-211].

Arqumentasiya nəzəriyyəsində digər yanaşmaya görə, ritorik arqumentasiyanın əsas fərqləndirici əlaməti mövqe və ya fikir dəyişdirmək məqsədilə mətni qəbul edənə yönəlməsidir.

Polemik arqumentasiya dialoq şəraitində inkişaf edir və diskurs iştirakçılarının öz mövqelərini bir-birinə təkidli şəkildə yetirməklə müşahidə olunur.

Onu da qeyd etmək ki, mətnlərdə "this, that" işarə əvəzliyi, "they" şəxs əvəzliyi əvvəlki komponentəki informasiyaya söykənərək, anaforik əlaqə, yəni retrospeksiya vasitəsilə mətni birləşdirirlər. A. Məmmədov yazır: "Mətnin səciyyələndirilməsi üçün, həmçinin, bu və yaxud digər mətn vahidinin daha sonra nə baş verəcəyi və yaxud bu və ya digər müddəanın açılması, təsvir olunması, təfəsilatı ilə araşdırılması haqqında mətnqəbuledicisinin nə dərəcədə xəbərdarlıq edə biləcəyi də əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman mətnə kataforik əlaqə, yəni struktur vahidlər arasında əvvəlki formanın məzmununun sonrakı formalardan birində açılan və yaxud konkretləşdirilən proses ilə səciyyələndirilən əlaqə tipi müşahidə olunur[4, s.44].

Beləliklə, yerli-yerində istifadə edilmiş obrazlı ifadələr nitqə olan marağı artırır, dinləyici ilə effektiv psixoloji kontaktın təmin olunmasına, əqlini və hisslərini oyatmasına və nəticədə inandırıcı təsirin yaranmasına təkan verir.

Buradan aydın olur ki, bütün dil faktları məlumat ötürmək üçün hazır vəziyyətdə olur.

Bu mənada akademik K. Abdullayev yazır: "Altını cızaraq qeyd etmək lazımdır ki, dildə ilk baxışda formaca, həcmcə o qədər də gözəçarpan olmayan fonemdən başlayaraq, xarici dolumuna görə diqqətçəkən mətnə qədər hər şey informasiya ötürməyə, məlumat verməyə xidmət edir[1, s.29].

Belə nəticəyə gəlirik ki, dil bacarıqları siyasi diskursun tədrisində nəzərə alınmalıdır. Burada dil faktlarından bacarıqla istifadə auditoriya ilə ünsiyyəti asanlaşdırır. Bu da siyasi baxımdan kommunikasiyanın uğurla həyata keçirilməsində vacib rola malik olur.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2011, 272 s.
3. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs Tədqiqi. Bakı: 2016, 111 s.
4. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: ELM, 2001, 143 s.

İngilis dilində

5. McDowell J. H. Verbal Duelling // Handbook of Discourse Analysis/ Ed. by T. A. van Dijk. –London Academic Press-vol. 3: Discourse and Dialogue, p. 203-211

G. Huseynzade

**THE ROLE OF POLITICAL DISCOURSE
IN LINGUISTIC PARADIGM
SUMMARY**

The article deals with the role of political discourse in linguistic paradigm. The main body must be an effective sequence of ideas. In the communicative model of language teaching, instructors help their students develop this body of knowledge by providing authentic practice that prepares students for real-life communication situations. They help their students develop the ability to produce grammatically correct, logically connected sentences that are appropriate to specific contexts, and to do so using acceptable (that is, comprehensible) pronunciation. While analyzing, great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the backgrounds of these elements. The author emphasizes its role. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. The article also deals with the expressions of speech by means of various language devices. The main goal is to use these devices for close communication with people. This process should be based on the communicative – approach. The whole process of speech should be goal-oriented and systematic, in order to communicate people. It makes the process of speech more effective. One of the main goal here is to acquire the ability to communicate effectively. Special attention should be paid to speaking materials and texts. Many times, material will dictate the pattern you use; but, unless the pattern is suited to your purpose and audience, not hesitate to try another one. After you have chosen a specific subject heading, identified your main and supporting points, and selected an appropriate organizational pattern, your next step is to outline material in the framework as it will appear in your letter, book report, research paper, etc. Even exceptional writers need an outline for their ideas to appear as if they were naturally arranged from the beginning of the message or report to the end. Thus, this blueprint is a time-saver rather than a time-waster. If you plan to write a short letter, message, or report, your list of main points may be all you need. Even so, you will find it helpful to arrange them according to their order of importance. As a minimum, write down your main points in some kind of orderly arrangement before you begin to write. For longer papers and reports, you will find a detailed outline is usually a better aid in organizing your material.

Key words: discourse, criteria, language, word, speech

Г. Гусейнзаде

РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЕ.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы роль политического дискурса в лингвистической парадигме. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученным из литератур. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность.

Кроме того, процесс формирования коммуникативной компетентности, которая предполагает умение вербального общения на уровне лингвистически образованных носителей языка, осложняется отсутствием элементарных знаний о правилах вербального общения, принятых в обществе людей, говорящих на данном языке. Без владения этими знаниями хотя бы на элементарном уровне невозможна адекватная речевая коммуникация на изучаемом языке.

Следует также отметить проблему стилистической адекватности речевой коммуникации. Процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. С другой стороны, на другом уровне существует коммуникативная потребность обучаемого как индивидуума, т.е. индивидуальная потребность в речевой коммуникации. Эта внутренняя потребность является субъективной. Основной движущей силой, основным мотивом, лежащим в основе всего процесса обучения иностранному языку и его изучения, несомненно, является интерес, любознательность со стороны изучающих язык.

Для того, чтобы система обучения тому или иному иностранному языку наиболее целесообразным образом содействовала успешному обучению языкам и их усвоению, следует непременно дифференцированно подходить к наличию у людей интереса к обучению и межличностным контактам, потребности в обмене информацией и мыслями. Также существуют личные интересы и потребность делиться знаниями и культурой с другими людьми, а также потребность в самореализации.

Относительно коммуникативного подхода к обучению иностранному языку, многие авторы поддерживают идею, согласно которой коммуникативные потребности как внутренние осознанные потребности, требуют самого серьезного рассмотрения. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов.

К примеру, в действительности сегодня практически в любом обществе существует потребность в знании языков. Роль и задачи обучения, как в существующей системе образования, так однако практически в любом контексте существует потребность в знании получении информации и в коммуникативной компетентности людей, изучающих те или иные языки.

Ключевые слова: дискурс, критерия, язык, слова, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: Filologiya elmləri , doktoru, professor Çingiz Qaraşarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

PƏRVANƏ QƏDİRLİ ADİL QIZI
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
“Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi
N.Nərimanov 93.
parvanakadirli@gmail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ LEKSİK ALINMALARIN FONETİK MƏNİMSƏNİLMƏSİ

XÜLASƏ

Alınma sözlərin, o cümlədən beynəlmiləl termin və sözlərin qrafik mənimsənilməsi onların alan qrafik vasitələri, hərfləri, qrafemləri ilə yazılışını nəzərdə tutur. Qrafik mənimsəmə transkripsiya və transliterasiya ilə birbaşa bağlıdır. Transliterasiya latın dilindəki **trans+litera** komponentlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Trans ikikomponentli sözün birinci hissəsi olub Azərbaycan dilivasiyə ilə mənasına gəlir. İkinci component **litera**, hərf mənasındadır. Transliterasiya bir dilin hərflərinin başqa dilin hərfləri ilə verilməsidir. Transkripsiya əcnəbi sözün səslərinin alan dilin səsləri ilə verilməsidir. Başqa dilin səslərinin yazıda verilməsi səsin uyğun gələn səsi verən qrafemlə əvəzlənməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan transkripsiya da qrafik mənimsəmə ilə bağlıdır.

Розенталь Д.Э.Теленкова М.А.»Словарь-справочник лингвистических терминов». kitabında yazır: “Bir dildən digərinə transliterasiyanın yerinə yetirilməsi ucun bu iki dilin əlifbasındakı qrafemlərin qarşılaşdırılmasını, onların qarşılıqlarını müəyyənləşdirməyi tələb edir. Şübhəsiz ki, bu zaman bir dildə olan hərflərin bütünlüklə və ya olduğu kimi başqa dildə verilməsi mümkün olmur. Bunun əsas səbəblərindən biri hərf-səs uyğunluğunu nəzərə almaqdır. Beynəlmiləl sözün hansı dildən alınması müvafiq dildən transliterasiyanı nəzərdə tutur. Azərbaycan dilində işlənən beynəlmiləl termin və sözlərin böyük bir hissəsi rus dili vasitəsi ilə alınmışdır. Deməli, termin əvvəl mənbə dildən rus dilinə keçmişdir. Bu isə alınmanın rus dilində qrafik mənimsənilməsinin ilkin mərhələ olduğunu göstərir. **(1.c.176)**

Rus dilinə daxil olan sözlər Avropa dillərindən alındıqda latın qrafikalı və kiril əlifbasının qarşılaşdırılması baş verir. Rus dilində alınma sözlər kiril qrafikası ilə verilir. Məsələn, (yun), (qədimskandinav), isteblışment (faks, stepler, memdement, ofis, in g) və s.

Mənimsəmə prosesi dildə dərhal baş vermir. Sözün qrafik yazılışı bəzən uzun müddət ərzində dəqiqləşir. Məsələn, rus dilində ofis və ofis, rostbif və rosbif, komillo və ,isteblışment və istglišmment variantları qeydə alınmır. Bir sıra sözlərin latın qrafikası ilə rus dilinə keçməsi də vardır. Məsələn, A, S. Puşkinin əsərlərində Beefsteaks, roast-beef sözləri işlənmişdir. Minimum və maximum latın da uzun müddət

latın qrafikası ilə yazılmışdır. İlk əvvəllər ədəbi əsərlərdə özünü göstərən bu ənənə müasir dövrdə elan və reklamlarda, müəssisə adlarında istər rus, istərsə də Azərbaycan dilində özünə yer almışdır. Məsələn, kəter ingilis dilindən cutter rus dilinə keçmişdir. Söz həm transkripsiya, həm də transliterasiya olmuşdur. İngilis dilində s qrafemi I fonemindən əvvəl k kimi oxunur. Qapalı hecda I ingilis dilində qoşa foneminə uyğun gəlir. İngilis dilində qoşa tt oxunuş zamanı t ilə əvəzlənir. Göründüyü kimi ingilis dilində altı qrafemdən ibarət olan söz rus dilində 5 qrafemlə alınmışdır.

Açar sozlər: termin, transliterasiya, transkripsiya, fonetika, fonem

Azərbaycan dilçiliyində də bu məqsədlə “fonetik adabtasıya”, “fonetik uyğunlaşma”, “fonetik mənimsənilmə” terminləri işlədilir. Bizə elə gəlir ki, leksik alınmalar prosesinin mərhələlərini “fonetik əvəzləmə” və “fonetik mənimsənilmə” terminləri ilə adlandırmaq məqsədəuyğun olardı.

Tahirov İ. “Göstərilən əsər terminlərin mənimsənilməsi” məqaləsində yazır: “Leksik alınmaların müəyyən qismi fonematik əvəzlənmə prosesini keçir. Bu prosesin müəyyən dövrü əhatə etməsi haqqında fikir iki cür şərh oluna bilər. Leksik alınma obyekt dildə yazılı qeydə alındığı andan onun fonetik tərkibi və tələffüzü müəyyən olmuş olur. Bu sözün tələffüzündəki sonrakı dəyişiklik onun fonetik formasının dəyişməsi ilə səciyyələnməlidir.

Bəzi hallarda tələffüzü üçün xüsusi qaydaların qəbul edilməsi özünü göstərə bilər. Eyni bir sözün müxtəlif səs cildinə malik variantlarının dilə daxil olması dildə qəbul ediləcək variantın qərarlaşmadığını ifadə edir. Bu proses uzunmüddətli ola bilər. Lakin sözün dildə özünə yer tapa bilməməsi bütünlüklə fonetika ilə bağlı deyildir. Bu həm qrammatik, həm də leksik normalarla əlaqəli prosesdir. Bildiyimiz kimi, dilin səs tərkibini öyrənən elmə fonetika deyilir. Bununla yanaşı fonetika səs tərkibi ilə sıx əlaqədar olan vurğu, intonasiya, heca və s. bu kimi hadisələri əhatə edir. **(2.s.13-16)**

Fonetika (phonetikos) yunan sözü olub, dilimizə <səs haqqında> kimi tərcümə olunur. Fonetika dilçilik elminin bir şöbəsidir. Fonetikanın dil sistemində yeri leksika və qrammatika qədər mühümdür. Dilin fonetika quruluşunu bilmədən onun səs sistemində mövcud olan qanunauyğunluqların həmin dilə daxil olan dialekt və şivələrin elmi təhlilini vermək mümkün deyil. Fonetika 2 əsas bölməyə ayrılır: ümumi fonetika və xüsusi fonetika

Ümumi fonetika müxtəlif dillərdə mövcud olan ümumi fonetik hadisələrin və cəhətlərin tətbiqi ilə məşğul olur. Xüsusi fonetika ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir dilin, səs sisteminin, vurğu və intonasiyası və s. fonetik hadisələrin tətbiqindən bəhs edir

Xüsusi fonetika 2 yerə bölünür: təsviri fonetika və tarixi fonetika

Təsviri fonetika müəyyən bir dövrdə dilin fonetik quruluşunu öyrənir. Tarixi fonetika inkişaf tarixi boyu dilin fonetik tərkibində, fonetik qanun və qaydalarında

baş vermiş dəyişiklikləri öyrənir. Fonetikanın son zamanlar meydana gəlmiş digər bir bölməsi eksperimental, yəni təcrübi fonetika. Eksperimental fonetika müxtəlif laboratoriya cihazları və aparatları vasitəsilə səslərin məxrəcini, uzanma və qısaltma dərəcəsini, dilin vurğu və intonasiyasını öyrənir. Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi vəzifəsini hər şeydən əvvəl səsli formada yerinə yetirir. Yazı dilin səsli formasının ancaq şərti təsviridir. Buna görə də aşağıdakı terminlərin fonetik mənimsənilməsinə nəzər salaq. Liqa (ing. league [li:g]) – 1) Böyük Britaniya və ABŞ-da məsafə ölçüsü; bir liqa üç milə bərabərdir; 2) ittifaq, birlik, dəstə. Bu söz də həm transkripsiya, həm də transliterasiya olmuşdur. Son <ue> birləşməsi ingilis dilində oxunmursa, alınma variantında bu birləşmə <a> saiti ilə əvəz edilmişdir. Birinci hecəda fonetik prinsip əsas götürülmüşdür. Burada [ea] birləşməsinin transkripsiyası ilə [i:] əvəzlənməsi aparılmışdır. Lakin transkripsiya zamanı birinci hecəda uzun <i> saitinin əvəzinə, alınma sözə qısa <i> saitindən istifadə edilmişdir.

Ön sıra, dilortası (incə), yarımqapalı, dodaqlanmayan e saiti hər iki dildə tələffüz xüsusiyyətlərinə görə eynidir. <Müasir Azərbaycan dilində ərəb dilindən keçmə alınma sözlər. Leksik alınmaların qrafik cildinin onun dildəki tələffüzünü təyin etməsi bütün dillərə şamil olunmalıdır. Aydındır ki, söz yazılışına görə oxunur. Oxunuş zamanı müəyyən istisnaların mövcud olduğu dillərdə fonetik transkripsiyadan istifadə edilir. İngilis dilində bu dilin oxu qaydalarına tabe olmayan külli miqdarda istisnalar vardır. Dil daşıyıcıları bu istisnaları asanlıqla qavrayırlar. Lakin başqa dilin daşıyıcıları ingilis dilini öyrənərkən, şübhəsiz ki, transkripsiyadan geniş istifadə edirlər.

İsrafoliva S."Alınma informatika terminlərinin mənimsənilməsi" məqaləsində yazır: "Dilin qrafemlə səs arasında müəyyən qarşılıqlı uyğunluq vardır. Ayırı-ayrı dillərdə bu uyğunluq özünü müxtəlif şəkildə göstərə bilər. Məsələn, ingilis dilində sözlərin tərkibində elə hərflər olur ki, nitq prosesində onlar tələffüz olunmurlar. Yaxud bir neçə qrafemdən ibarət birləşmə bir səsə ifadə olunur. (müqayisə et: sh-ş, ch-ç, sion tion-şn və s.) İsarə ilə səs arasındakı münasibətin 3 aspektini göstərmək olar: sintaqmatik, paradiqmatik və semiotik. Sintaqmatik münasibətdə sözdəki hərflərin sayı səslərin sayına uyğun gəlir. Semiotik münasibətdə sözdəki hər bir səs öz qrafik işarəsinə malik olmalıdır. (4.s.43-52)

V.Q.Qalkın açıqladığı cəhətlər heç də həmişə dildə öz əksini tam tapmır. İstisna hallar, demək olar ki, dillərin əksəriyyətində rast gəlinir. Məsələn, rus dilindəki "ı" işarəsi ayrıca səsi ifadə etmir. Bu işarə özündən əvvəlki səsin incə tələffüz olunması haqqında informasiya verir. Praktiki olaraq birləşmələrindən hər biri bir səsə uyğun gəlir. Bu səs işarə münasibətindəki semiotik prinsipə ziddiyyət təşkil edir. Yuxarıda ingilis dilinə aid nümunələrdə bunun nisbətən başqa halı ilə üzləmiş olduq. Dildə müvafiq səs qarşılığı olan işarələr birləşərək bir səs əmələ gətirmiş olurlar. Ümumiyyətlə, dil əlaqələri prosesində leksik alınmaların obyekt dilə keçməsinin ilkin təsiri özünü dilin fonoloji sistemində göstərir. Dilin fonetik sistemi dəyişməsə də onun müəyyən səciyyələrində yeni xüsusiyyətlər meydana çıxır. Bəzi

hallarda bu özünü dilin fonetik qanunlarına təsirdə də büruzə verir. Məsələn. Azərbaycan dilində ahang qanununun pozulması məhz leksik alınmalar hesabına baş vermiş və fonetik mənimsəmə səviyyəsinə qalxmışdır

Leksik alınmalar üzərində aparılmış tədqiqat göstərir ki, fonetik mənimsəmənin əsas təzahür formaları aşağıdakılar ola bilər:

1. Dildə olan fonemin həmin dilin normalarından kənara çıxan mövqedə işlənməsi. (R fonemi türk dilində)

2. Dildə olmayan lakin mənşəcə kök dildə yaxud qohum dillərə fonemin olması. (C fonemi-Azərbaycan-qazax-pratürk)

3. Dildə olmayan lakin onun müəyyən inkişaf mərhələsində fonetik sistemindən çıxmış fonemin leksik alınmalarda işlənməsi. (sağır nun, uzun saitlər)

4. Dil daşıyıcılarının artikulyasiya ukladına yad olmayan fonemin, yaxud səslərin leksik alınmalarda işlənməsi. (K fonemi, uzun saitlər)

5. Dilə məxsus fonemlərin dilin normalarından kənara çıxan fonem birləşmələrində işlənməsi. (VV, SS, SSS və s. birləşmələr).

Гак В.Г. «Сопоставительная лексикология». əsərində yazır: "Fonematik əvəzlənməni konkret misallar üzrə nəzərdən keçirərsəniz [o:l'tə:nətiv] – alternativ, seçim. Müxtəlif sahə terminologiyalarında, xüsusən ictimai – siyasi terminologiyada istifadə edilən termdir. Termin ingilis dilindən rus dilinə və rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Mənbə dildə verilmiş transkripsiya ilə oxunuşu və tələffüzü [o:l'tönətiv] şəklindədir. Lakin rus dilinə alternativ formada keçmişdir. Sözləmə prosesində sonuncu qrafemin oxunmaması və sözün tərkibindəki qrafemlərin səs uyğunluğu əsasında transliterasiya edilmə prinsipi əsas götürülmüşdür. Nəticədə deyilişin ingilis dilindən fərqli forması yaranmışdır. Alınmada həm qrafik, həm də fonetik fərqlər vardır. Qrafik fərq mənbə dildəki "e" qrafeminin obyekt dildəki variantda olmamasıdır. Azərbaycan dilində söz rus dilindən alınmışdır. Rus dilində alınma prosesində nə qrafik, nə də fonetik dəyişmə aparılmamışdır. Deməli, fonematik əvəzlənmə rus dilinə sözün keçməsi prosesində getmişdir. Anlautdakı uzun [o] saiti [a] ilə əvəz edilmişdir" (3.c.77—82).

İnlautda ingilis dilində tələffüz olunmayan [r] rus dilində vardır. Yenə inlautda ingilis dilində olan "ö" rus dilində "a" ilə dəyişdirilmişdir. Göründüyü kimi rus dilində sözün alınması zamanı 3 fonematik əvəzlənmə aparılmışdır. Orfoqrafik mənimsəmənin başlıca ictimai mahiyyəti həmin dildə danışanların yazıda dərk etmə prosesini təmin etməkdir. Burada dilimizin orfoqrafiya qayda və prinsipləri başlıca yer tutur. İngilis və rus dillərindən keçən informatika terminlərinin yazılış nomiasında vahidlik prinsipi poulmuş olur.

Bir sıra alınmalar üçün qənaət səciyyəvidir. Söz alan dildə bir sözə xas olan mənə izah şəklində verildiyindən alınmanın istifadəsinə üstünlük verilir. Sözləmə prosesi əcnəbi dil materialının yeni dil mühitinə uyğunlaşması kimi mürəkkəb bir prosesdir. Alınma sözlərin "yerli" dildə möhkəmlənməsi, funksional cəhətdən işlək vahidə çevrilməsi üçün bir sıra şərtlərə əməl olunması zəruridir. Alınma sözün

“yerli” dilin fonetik və qrafik vasitələrinə uyğunlaşması, dilin qrammatik kateqoriyaları ilə alınma sözün həmahəngliyi, yəni onun qrammatik cəhətdən mənimsənilməsi, alınma söz yaradıcılığında fəallığı, alınma sözün semantik cəhətdən mənimsənilməsi, mənanın diferensiallaşması, həmin sözün “yerli” dildə müntəzəm işləkliyi və s. bu qəbildən olan şərtlərdir. Fonetik mənimsəmə hadisəsi başqa dildən fonemin alınması deyildir. Dil başqa dilə məxsus fonemi almır. Çünki belə bir proses dilin fonemlərinin sayca artmasına səbəb olur. Formalaşmış dil isə mümkün fonemlər sisteminə malik olur və bu sistemdə dəyişməyə əlavə yer qoymur. Əlbəddə, dilin tarixən ən qədim dövrlərində onun fonemlər sistemi tədricən tam formalaşmışdır. Dildə olan fonemlərin sayı artmış, bəzi fonemlər, səslər dildən çıxmış, bəziləri allofonlara çevrilmişdir. Bu hadisələr tarixən baş vermişdir və müasir dil çərçivəsində təkrarlanmır. Başqa dilin foneminin olduğu kimi tələffüzü şifahi nitqdə spesifik xüsusiyyətlərlə meydana açır. Şəxs yad və tamamilə mənimsəmədiyi dildə danışarkən öz ana dilinin xüsusiyyətlərini saxlayır. Aksentin əmələ gəlməsi bir dilin tələffüz xüsusiyyətlərinin digər dilin fonetik vasitələri ilə ifadə olunması prosesinin nəticəsidir. Bu, əslində iki dilin fonemlər sisteminin və fonetik normalarının qarışdırılmasıdır. Fonem alınması hadisəsi ayrı-ayrı subyektlərin nitqində özünü göstərə bilsə də, bütövlükdə dil üçün məqbul hal deyildir. Ümumiyyətlə, dil əlaqələri prosesində leksik alınmaların obyekt dilə keçməsinin ilkin təsiri özünü dilin fonoloji sistemində göstərir. Dilin fonetik sistemi dəyişməsə də, onun müəyyən səviyyələrində yeni xüsusiyyətlər meydana çıxır. Bəzi hallarda bu özünü dilin fonetik qanunlarına təsirdə də büruzə verir.

Dildə istifadə edilən beynəlmiləl termin və sözləri onların mənbə və ya aralıq variantları ilə tutuşdursaq, ilk növbədə həmin vahidlərin zahirilə cildində, sonrada səs cildində, morfoloji strukturunda məhayət semantikasında fərqləri aşkara çıxara bilərik. Belə fərqlər alınma sözün müxtəlif səviyyələrdə assimilyasiyasının nəticəsi sayılır. Bəzən “leksik assimilyasiya” kimi şərti işarələdən istifadə edilir. Çünki sözlərin leksik assimilyasiyasında fonetik, qrafik və qrammatik assimilyasiyanın nəticəsi sayılır. Azərbaycan dilində işlədiyimiz qəzet sözünün əslində orijinal variantı “gadzetto” sözüdür. Bu söz italyan dilindən rus dilinə “qazeta” kimi keçmiş, rus dilindən Azərbaycan dilinə isə 19-cu əsrin sonlarından əvvəl “qəzetə” formasında daxil olmuş, sonralar isə indiki “qəzet” şəklini almışdır. Göründüyü kimi Azərbaycan dilində qəzet sözünün orijinal “gadzetto” sözü ilə tutuşdurduqda bəzi formal-struktur fərqlər özünü göstərir ki, bu da leksik assimilyasiyanın nəticəsidir.

Bundan başqa hind dilinə məxsus olan “zangal” sözü ingilis dilində “cungle”, rus dilində “дунгли”, osmanlı türkcəsində “cengel”, “cengelistan”, Azərbaycan dilində isə “cəngəl”, “cəngəllik” kimi işlədilir. Bunun kimi yüzlərlə belə misallar var. Əcnəbi dillərdən alınmış sözlər həmin dilin fonetikasına, qrammatikasına, yazılışına uyğunlaşdırılaraq leksik assimilyasiya olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, elə alınma sözlər vardır ki, heç bir formal dəyişikliyə məruz qalmadan da işlədilir. Yəni, alınma söz assimilyasiyaya məruz qala bilər, qalmayada bilər. Bu həmin

sözün hansı dildən götürülməsindən deyil, onun fonetik tərkibindən, qrafik cildindən asılıdır. Fonetik mənimsəmə. Məlumdur ki, müxtəlif sistemli dillərdə fonetik sistem təbii olaraq fərqlənə bilər. Həm eyni sözün səs tərkibi (qışası) konvergeniya və divergeniya hadisələrinə məruz qalır, sözdə fonemlərin mövqe-kombinator variantları müxtəlif sistemli dilləri fərqləndirir. Məsələn, fonetik mənimsəmə prosesi terminin yaradıcı dildə bir cür (səs tərkibi etibarilə), alan dillərdə isə müxtəlif səs qışasına malik olur. Sözlərdə dillərin qohum yaxud başqa sistemli olmasından asılı olaraq fonetik vahidlər zəif və ya güclü assimilyasiyaya uğrayırlar. Bəzi dillərdə mənbə dilin saitlər və samitlərlə sistemdəki fərqlərin böyük olmasına görə fonetik assimilyasiya zamanı alınmalar tanınmaz hala düşür. Bu daha çox müxtəlif sistemli dillərdən sözlərdə müşahidə olunur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Розенталь Д.Э. Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва: Просвещение, 1976. с. 176.
2. Tahirov İ. "Göstərilən əsər terminlərin mənimsənilməsi". B. Maarif nəşr. 2009 il. s. 13-16.
3. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. М. 1977. изд. «Наука» с. 77-82.
4. İsrəfoliva S. "Alınma informatika terminlərinin mənimsənilməsi." Terminologiya məsələləri. "s. 43-52.

П.Кадирли

ФОНЕТИЧЕСКАЯ УПРАВЛЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИМИ РИСУНКАМИ В СЛОВАРЕ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

В данной статье было исследовано графическое и фонетическое освоение интернациональных терминов с теоретической и практической точки зрения. В частности, определены формы освоения интернациональных терминов в языках. Учитывая фонетические и грамматические нормы языка, можем прийти к выводу, что интернационализм играет значительную роль в обогащении языка. В ряде случаев интернационализм превосходили слова родного языка и получили быстрое распространение в народе. В результате чего слова родного языка перешли в архаизмы. Рассматривая фонематическую замену на конкретных примерах *alternative* [o:l'tə:nativ] - альтернатива, выбор. Это термин, используемый в различных полевых терминах, особенно в социально-политической терминологии. Термин был переведен с английского на русский и через русский на азербайджанский. Исходник читается и произносится с транскрипцией на языке [o:l'tonativ]. Однако в качестве альтернативной формы оно было переведено на русский язык. В результате из английского языка возникла иная форма речи. В приобретении есть как графические, так и фонетические различия. Графическое отличие состоит в том, что графема «e» в

исходном языке отсутствует в варианте объектного языка. Слово в азербайджанском языке происходит от русского языка. ушел. Долгая гласная [o] в анлауте заменена на [a].

Ключевые слова: термин, транслитерация, транскрипция, фонетика, фонема

P.Kadirli

**PHONETIC DEPARTMENT OF LEXICAL DRAWINGS IN THE
DICTIONARY OF MODERN ENGLISH LANGUAGE
SUMMARY**

Graphic and phonetic adoption of international terms has theoretically and practically been studied in the paper. In particular, forms of adopting international terms in languages have been determined. Phonetic and grammatical standards gave the opportunity to study the international words in enriching the vocabulary of a language. Some cases of borrowings are used in wider circle and even dominate native words, moreover, the latter turn into archaism. It is a term used in various fields of terminology, especially in socio-political terminology. The term was transferred from English to Russian and through Russian to Azerbaijani. Considering phonemic substitution on concrete examples: alternative [o: l'tə: nativ] - alternative, choice. English to Russian and through Russian to Azerbaijani. The source is read and pronounced with a transcription in the language [o: l'tonativ]. However, it was transferred to Russian as an alternative form. As a result, a different form of speech has emerged from the English language. There are both graphical and phonetic differences in the acquisition. The graphic difference is that the "e" grapheme in the source language is not in the object language variant. The word in the Azerbaijani language is derived from the Russian language. gone. The long [o] vowel in Anlaut has been replaced by [a].

Key words: term, transliteration, transcription, phonetics, phoneme.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva
çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYSU HÜSEYNLİ MƏHƏMMƏDƏLİ QIZI
Azərbaycan Dillər Universiteti
Beynəlxalq münasibətlər və regionşünaslıq fakültəsi
nəzdində “Xarici dillər” kafedrasının müəllimi
R.Behbudov 18. Tel: 051-900-56-56
aysuhuseynli@mail.ru

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN LEKSİK SİSTEMLƏRİ
ARASINDAKI PARALELLİZM FAKTLARI VƏ FONETİK
HADİSƏLƏRİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ
XÜLASƏ**

İstənilən müxtəlif sistemli dillər, o cümlədən, ingilis və Azərbaycan dilləri arasında müşahidə edilən leksik müvazilik hadisənin məntiqi davamı kimi sistem daxili semantik paralellik situasiyası meydana çıxır. Belə ki, interleksemlərin ortaya qoyduğu terminoloji leksika və ümumişlək sözlər bu sözləri mənimsəmiş dilin leksik sistemində yer alan digər leksemlərlə semantik korrelyantlıq situasiyasını yaradırlar. Həmin korrelyantlıq situasiyasının əmələ gətirdiyi semantik paralelliğin dəyərləndirilməsi məsələsində yekdilliyin hökm sürdüyünü söyləmək olmaz. Xatırladaq ki, dubletik vəziyyətinin sinonimiya hadisəsinə aidliyi məsələsində ən fərqli və demək olar ki, bir-birini istisna edən yanaşmalar mövcuddur. Birinci qrup dilçilərin nümayiş etdirdiyi yanaşmaya görə, dubletlik hadisəsinə sinonimiyadan kənar araşdırmaq doğru deyil. İkinci qrup mütəxəssislərin ortaya qoyduğu yanaşmaya görə isə, belə həm məna sözü “sinonimliyin əsas əlamətlərini əks etdirmədikləri üçün sinonim hesab etmək düzgün deyil”. Bu mənada, mövcud yanaşmalardakı ziddiyyətlərin ümumi anlayışın (sinonimiyanın mahiyyətinin) dərkinə xidmət etmədiyini düşünən D.N.Şmelyovun fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Dilçi yazır: “Bunu (yəni sinonimiya ilə bağlı fikir ziddiyyətlərinin mövcudluğunu elə anlamaq lazım deyil ki, dildə hər hansı “əsl” sinonimiya mövcuddur. Dilçilər isə, sadəcə olaraq, onun (həmin əsl sinonimiyanın adekvat təyinləndirilməsinə bu və ya digər səviyyədə yaxınlaşmağa müvəffəq olurlar. Əslində isə dildə müxtəlif semantik yaxınlaşma növləri (kursiv- D.N.Şmelyovundur.) mövcuddur və onlar sinonimlərin fərqli şəkildə qruplaşdırılıb təyinləndirilməsində öz əksini tapırlar”. Semantik yaxınlaşma növləri sırasında, təqdim edilən tədqiqat baxımından, marağa səbəb olan xüsusi semantik yaxınlıq növü kimi dubletliyi qeyd etmək olar. Əslində, burada yuxarıda adları çəkilən bir qrup tədqiqatçıların da tam haqlı olaraq, bildirdiyi kimi, semantik yaxınlıqdan deyil, tam semantik eyniyyətdən söhbət gedir ki, bu da onları fərqli semasioloji söz qrupları kimi səciyyələndirməyə imkan tanıyır.

Açar sözlər: leksik system, İngilis dili, korrelyasiya, inkişaf, Azərbaycan dili.

A.Qarayev: “Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar” kitabında yazır:

“Belə ki, bəzi hallarda “əsasən terminologiyada müşahidə edilən (məsələn, lingvist-dilçi) və mənaların tam şəkildə üst-üstə düşməsi ilə səciyyələnən mütləq (absolyut) sinonimiya” hadisəsi çərçivəsində nəzərdən keçirilən dubletlik situasiyası “terminologiyada alınmaların leksik-funksional paralelliyi” nəzərdən keçirilir. Sonuncu yanaşmanın tərəfdarları termin alınma termin sayəsində elmi mətnə, işgüzar sənədə və s. bu kimi mətn nümunələrinin ümumi mətninə heç bir xələl gətirmədən, əlavə yozulma, məna interpretasiyasına imkan tapmadan tam şəkildə əvəzlənə bilməsi hadisəsini semantik paralellər olaraq səciyyələndirirlər. (1.s.72-75)

Belə ki, onlara görə konkret olaraq, S.Sadıqovaya görə, “sinonimlər yaxın və eyni mənanı bildirən sözlərdir. Paralellər isə eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növləridir. “Leksik məna eynidirsə, sinonimlikdə heç bir üslubi varlıqdan və ya emosional-ekspressiv fərqdən söhbət gedə bilməz” və sinonimlərdən fərqli olaraq, “dubletlər dominantlıqdan məhrumdur,... formaca müxtəlif olsalar da, semantik və üslubi cəhətdən fərqlənmirlər”. Düşünürük ki, təqdim edilən yanaşma dubletliyin bir sistem daxili semantik paralellik hadisəsi kimi mahiyyətini tam dolğun şəkildə açıqlamış olur və onun sinonimiya hadisəsindən fərqli təbiətə malik olması fikrini birmənalı şəkildə əsaslandırır.

Maraqlıdır ki, sistem daxili semantik paralelliyi təcəssüm etdirən dubletlərin sinonimiya hadisəsinə münasibəti bu semasioloji qrupla bağlı olan yeganə nəzəri problem deyil. Belə ki, bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında dubletlik situasiyasının neqativ və ya pozitiv planda dəyərləndirilməsi məsələsi ilə bağlı ən fərqli fikirləri səsləndirməkdədir. Ən maraqlısı isə odur ki, hətta bu məsələdə yekdil olan, yəni dubletliyi sinonimiyadan kənar xüsusi növ semantik korrelyasiya hadisəsi kimi nəzərdən keçirən dilçilər arasında da qeyd edilən problemə nəzərən fikir müxtəlifliyi hökm sürür. Belə ki, A.Qurbanov ona görə xarici dildən lazımsız olan leksik mənimsəmə sayəsində ortaya çıxmış sinonim müvazilik vəziyyətlərini (məsələn: səksən-həştad dubletliyinin) təhlili çərçivəsində edir ki, “dildə müəyyən anlayışı eynilə bildirən söz ola-ola, bəzən başqa dildən həmin anlayışı eynilə bildirən başqa bir söz alınması” və “dillərin bu cür bir-birinə qarşılıqlı təsirini mənfi hesab hal hesab edilməlidir”. Bu məsələyə terminoloji sinonimiya çərçivəsində toxunan M.Qasimov yazır: “Terminologiyada sinonimlərin olması zərərli deyil. Əgər ümumi ədəbi dildə sinonimiya təbii bir hal hesab edilirsə, yaxud onun üslubi rəngarəngliyini dəyişirsə, nitqə incə fərdi kalorit verirsə, terminologiyada dubletlər belə bir xassəyə malik deyildir”. “Terminologiyada paralel şəkildə işlənən terminlərin olması işarələrin seçilməsi prosesinin axıra çatdırılmadığının, terminoloji sistemin hələ qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biri” kimi səciyyələndirilən və onun (terminoloji paralelliyin) “elmi dili ağırlaşdırdığını” önə sürən S.Sadıqova məsələni daha obyektiv nöqteyi-nəzərdən dəyərləndirir. Dilçi yazır: “Terminologiyada paralellik qüsurlu hal sayılsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri-

mümkündür... Terminologiyada paralellik, əslində , terminoloji sistemin formalaşması dövrünün tələbi ilə meydana çıxır və nəticədə müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Göründüyü kimi, dilçi alim özlüyündə terminologiyada sinonimiyanın müsbət hal kimi qiymətləndirilməsinin etirafı fonunda, paralellik vəziyyətinin müəyyən zaman kəsiyində dilin öz daxili tələbatının nəticəsi olduğunu da diqqətdən kənarda qoymur və bu məsələdə həqiqətin bir-birini inkar edən yanaşmalarda deyil , həmin yanaşmaların tam obyektiv dərki nəticəsində meydana çıxan ortaqlar və tam adekvat məxrəcində olduğu əyani şəkildə təsdiqlənmiş olur. Xatırladaq ki, digər bir qrup alimlər “dubletlərdən nitqdə tавтологияya yol verməmək məqsədi ilə istifadə olunduğunu” önə sürməklə , dubletlik hadisəsinin müsbət aspektlərinə diqqət çəkmişdir.

В.И.Соловьева:» Нормализация научно-технический терминологии» məqaləsində yazır:” Semantik paralellik hadisəsinə formalaşma mərhələsinə görə , təxminən iki qrup daxilində fərqləndirmək olar. 1. Alınma sözün işarələdiyini məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik; 2. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin qeyri-mövcudluğunun şəraitində mənimsənilən və zamanla qarşılıqlı meydanə gəlməsi sayəsində yaranan semantik paralellik.(2.c.123-125)

Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik halları birincinin (alınma sözün) iki halda mümkün olur. 1 a) alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi; 1 b) interleksem kimi aktiv işləkliyi səbəbiylə müvazi işləkliyi məqsədə müvafiqliyinin nəticəsi kimi.

Alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi meydana çıxan semantik paralellik situasiyası əsasən uzunmüddətli aktiv-proksimal, aktiv-distal bilinqvizm situasiyalarında mümkün olur Bu növ ikidillilikdə qarşılıqlı və ya təktərəfli interferensiya faktları, əsasən leksik sistemlə məhdudlaşır. Onu da xüsusi olaraq qeyd etmək ki, digər növ bilinqvistik situasiyası (yəni proksimal bilinqvizmin) dilin qrammatik sisteminə daha dərin nüfuz etməsi ilə səciyyələnilir ki, bu da daha çox dil ittifaqı situasiyası və ya yüksək intensivliyi ilə seçilən ikidillilik şəraiti üçün xarakterikdir. Xatırladaq ki, sonuncu məqam ingilis dilinin qrammatik sisteminə özünü aydın şəkildə biruzə vermişdir. Belə ki, ingilis dili 1066-cı il Norman istilasından sonra ciddi şəkildə qrammatik “sadeləşmə” , daha dəqiq desək desintetikasiya (desintetikləşmə) mərhələsinə keçmişdir və nəticədə müasir analitik-flektiv quruluşunu əldə etmiş olmuşdur. Azərbaycan dilində gəlinə , dilimizin aktiv-distal bilinqvistik ortam təşkil etdiyi ikidillilik şəraitinin “iştirakçısı” olan ikinci dillər tam fərqli tipoloji quruluşa malik olduğu üçün dilimizin qrammatik sisteminin dərin qatlarına nüfuz edə bilməmişdir. Bundan fərqli olaraq , dilimizin leksik sistemi ərəb, fars və rus dilindən alınmalarla və eləcə də həmin dillərin tranzitliyi vasitəsilə digər dillərdən alınmalarla

zənginləşdirmişdir. Məsələn, assosiativlik-birləşdirmə , kommunikativlik-yerdəyişmə , distributivlik-paylama, xarakter-xasiyyət , xasiyyətnamə-xarakteristika , dəftərxana-konselariya , generativ – törədici.

İngilis dilində ikidillilik şəraitində mənimsənilmiş çox sayda alınmalar mövcuddur. Chauffeur –“şofer, sürücü”, champagne –“ şampan” , machine –“maşın”.

Sonuncu qrup nümunələr özlüyündə interleksemləri təcəssüm etdirir. Interleksemlər beynəlmiləl terminləri və məhdud qrup ümumişlək xarakterli sözləri əhatə edir. S.Sadiqovanın qeyd etdiyi kimi, “beynəlmiləl termin” anlayışı altında dilçilikdə ümumi semantikaya malik, orfoqrafik cəhətdən yaxın olan, beynəlmiləl əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən , dünyanın bir çox dillərində işlənən terminlər nəzərdə tutulur. Dilçinin tam haqlı olaraq , qeyd etdiyi kimi , beynəlmiləl terminologiyada ortaq istifadə , özlüyündə, aparıcı və həlledici məqamı təşkil etsə də, həmin qrup leksik inventarın müəyyən fonomorfoloji , orfoqrafik və semantik fərqliliklərdən məhrum olmadığını da inkar etmək olmaz. Bununla belə , onu da diqqətdən kənar qoymaq olmaz ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemində, xüsusilə də terminoloji inventarında paralellizm faktlarının meydana çıxmasında beynəlxalq standartlaşma təşəbbüsləri heç də sonuncu rol oynamamışdır. Belə ki, L.K.Qraudina və Y.N.Şiryayevin qeyd etdiyi kimi , təkcə XX əsrin 80-ci illərində dünya üzrə 15 mindən artıq milli terminoloji standartlaşma komissiyaları mövcud idi ki, onlardan da 200-ü Beynəlxalq Standartlaşma Təşkilatında qeydiyyatdan keçmişlər və bir o qədər də SEV (“Qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq təşkilatı”) tərəfindən tanınmışdır. Başqa sözlə desək , ötən əsrin sonlarına yaxın təxminən 400 təşkilat milli terminoloji sistemlər arasındakı əməkdaşlığa əsaslanaraq, ortaq standartlaşma modellərinin axtarışı və tətbiqi ilə məşğul olunurdu.. Belə ki, “dilçi mütəxəssislər arasında beynəlmiləl terminlərə şübhə edənlərin belə terminləri “regionalizm”, yəni müəyyən dil qruplarına məxsus sözlər kimi səciyyələndirilməsinə , tam haqlı olaraq etiraz edən, S.Sadiqovun yanaşması ilə razılaşmamaq olmaz. **R.C.Cəfərov: “Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər”.** “Terminlərin mühüm bir qisminin dünya dillərində eyni mənəni ifadə etməsinə və həmin terminlərin əksər hallarda eyni səs tərkibinə , hətta eyni yazılış formasına malik olduğuna diqqət çəkən dilçi bu qrup terminlərin yalnız regionalizm çərçivəsində nəzərdən keçirilməsinin doğru olmadığını əsaslandırmışdır. Maraqlıdır ki, daha öncə gətirilən iqtibasda təqdim edillən terminlərin bir çoxu özü ilə yeni anlayışın mənimsənilməsi şəraitində idxal edilən leksik materialı təcəssüm etdirir. Başqa sözlə desək, bu zaman biz, alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına beynəlmiləl qarşılaşmış oluruq. Bəzi hallarda dil alınma interleksimin adekvatını təklif etmədən beynəlmiləl istilahın ilə kifayətlənir. Bəzən isə dildə mövcud olan hər hansı bir söz yeni və ya əlavə mənə çaları kəsb etməklə dilin özünün daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı mümkün olur.**(3.s.66-69)**

Göründüyü kimi, Azərbaycan və ingilis dillər arasındakı leksik paralellizm faktları həmin dillərin öz materialı ilə (və ya fərqli mənbəli alınmalarla) sistem daxili

paralellizm situasiyalarını yarada bilirlər. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dillərin təsiri altında dəyişmiş, alınma sözlərlə zənginləşmişdir.

Azərbaycan və ingilis dil əlaqələri qohum olmayan dillər və ya müxtəlif sistemli dillər arasında əlaqələrə aiddir. Azərbaycanla İngiltərə arasında ərazi yaxınlığı olmadığından bu dillər arasında əlaqənin tarixi lap qədimlərə getmir. İngilis və Azərbaycan dilləri qarışıq dil əlaqələrində də iştirak etmişdir və bu tipli əlaqə müasir dövr üçün də müəyyən dərəcədə səciyyəvidir.

Azərbaycan-ingilis dil əlaqələrinin mövcudluğunu sübut edən əsas amil müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis mənbəli xeyli sözün olmasıdır. Məsələn: **vaterpol (waterpolo)**, **vat (watt)**, **qazlift**, **qazon**, **qallon (gallon)**, **qol (gol)**, **bunker**, **buldoq**, **bluminq**, **biznes**, **biznesmen**, **blok**, **blokada**, **beysbol**, **bar**, **banknot**, **banket**, **ballast**, **noutbuk (notebook)**, **laptop**, **audiobuk**, **peycer**, **taymer (timer)**, **şreder (shreyder)**, **plotter**, **skayner**, **printer**, **tüner**, **toner** və sair. Bu cür alınma sözlərin həm izahlı və terminoloji lüğətlərdə, həm də ayrı-ayrı funksional üslublara aid rəhbərlik mətnlərində işlənməsinə dair külli miqdarda misallar gətirmək olar. İngilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin öyrənilməsi, hər şeydən əvvəl, bu əlaqələrin yaranma səbəblərini, təşəkkül dövrünü, başvermə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan-ingilis dil əlaqələrinin özünəməxsus cəhətləri və xüsusiyyətləri vardır. Bu əlaqələr istər yaranma, istər inkişaf, istərsə də müasir dövrdəki vəziyyətinə görə müəyyən xüsusiyyətləri ilə seçilir. **Tanker**, **petrol**, **senator**, **injener**, **bank**, **blok**, **büdcə**, **valyuta**, **mil** kimi sözlər artıq bu dövrdə Azərbaycan dilinə daxil olub işlənməkdə idi.

H.Ə.Həsənov: “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabında yazır: “Müstəqillik dövründə sosial-iqtisadi sahədə internasional səciyyəli terminlərdən **istifadəyə** üstünlük verilməyə başlanmışdır. Buna zəmin yaradan əsas cəhətlərdən biri xarici əlaqələrin genişlənməsidir. Çoxtərəfli əlaqələr alınma sözlərin bir sahəyə məxsus anlayışı ifadə etmək funksiyasının genişlənməsinə səbəb olur. Məsələn ingilis dilindən alınma **shopping** sözü məişət sahəsinə aid olmuşdur. Bu söz sonralar müxtəlif birləşmələrə daxil olaraq işlənməkdədir: **şop-biznes**, **şop-tur**, **şop-qrup**, **şopmen** və s. (4.s.42)

Göründüyü kimi, söz Azərbaycan dilində bir sıra yeni sözlərin tərkibinə daxil olmuşdur. Yeni iqtisadi münasibətlərin qərarlaşması respublikada müxtəlif iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirənlərin artması ilə nəticələnmişdir. Belə iqtisadi fəaliyyətlər əvvəllər olmadığından onların adlandırılmasında da alınma sözlərdən geniş istifadə edilmişdir. Həmin sözlərin əksəriyyəti ingilis dilindən alınma sözlərdir. Məsələn, **menecer**, **fermer**, **broker**, **biznesmen**, **aksioner**, **bankir**, **top-menecer**, **makler**, **diler**, **investor** və s.

Son dövrlərdə heç bir ehtiyac olmadan dilimizə çoxlu xarici sözlər gətirilməsinə A.Axundov da münasibət bildirmişdir. **Remiks**, **imicmeyker**, **elektoral**, **mesaj**, **provayder**, **provokasiya**, **koordinator**, **intelligent**, **kompromat**, **funksioner**, **post**,

kontekst, aktiv, administrasiya, detal, individual, diskreditasiya, propoqanda, faktor, intervyu, reyestr, element, kritik, riçaq, travma, stil, komfort, baryer, formula, kopirovka və s. kimi sözlərin dilimizin ümumişlək leksikasına gətirilməsinə lüzum olmadığını qeyd edən müəllif yazır: “Bəzi sözlərin heç hansı dildən alındığını da bəzən müəyyən etmək olmur.

Hər bir dildə sözə dil əlaqələri zəminində təzahür edən, dilxarici və dildaxili amillərdən asılı olan dil hadisəsidir. Sözü bir dildən başqasına keçməsi də intralingvistik və ekstralingvistik amillərlə şərtlənərək müəyyən meyarlara əsasən gerçəkləşir. Alınma sözlər alınma dövrünə görə fərqlənir

Ədəbiyyat:

1. A.Qarayev: “Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar” s.72-75.
2. В.И.Соловьева:»Нормализация научно-технической терминологии”, М., 1965.с.123-125.
3. R.C.Cəfərov: “Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər”. Bakı, 2001.s.66-69.
4. Н.Ə.Нəсəнов: “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası”. Bakı 1978, ADU nəşri.s.42.

А.Гусейнли

ФАКТЫ ПАРАЛЛЕЛИЗМА ЛЕКСИЧЕСКИХ СИСТЕМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФОНЕТИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ

Резюме

Ситуация семантического параллелизма внутри системы возникает как логическое продолжение лексического баланса, наблюдаемого между любой системой языков, в том числе английским и азербайджанским. Таким образом, терминологическая лексика и общеупотребительные слова, создаваемые интерлексемами, создают ситуацию семантической соотнесенности с другими лексемами в лексической системе языка, освоившего эти слова.

Нельзя сказать, что существует единодушие в оценке семантического параллелизма, создаваемого этой корреляционной ситуацией. Следует отметить, что существуют самые разные и практически взаимоисключающие подходы к вопросу о синонимичности дублетной ситуации.

Согласно подходу, продемонстрированному первой группой лингвистов, некорректно изучать явление дублирования вне синонимии. Согласно подходу второй группы экспертов, такое слово «неправильно считается синонимичным, поскольку не отражает основных признаков синонимии».

В этом смысле уместно вспомнить взгляды Д. Н. Шмелева, который считал, что противоречия в существующих подходах не служат пониманию общего понятия (сущности синонимии). На самом деле в языке существуют разные виды семантических аппроксимаций (к И они отражаются в разной группировке и определении синонимов

Ключевые слова: лексическая система, английский язык, соотношение, развитие, азербайджанский язык.

A.Kusseyinli

**FACTS OF PARALLELISM BETWEEN LEXICAL SYSTEMS OF
AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES AND LINGUISTIC
ANALYSIS OF PHONETIC EVENTS**

Summary

The situation of semantic parallelism within the system arises as a logical continuation of the lexical balance observed between any system of languages, including English and Azerbaijani. Thus, the terminological vocabulary and commonly used words created by interlexemes create a situation of semantic correlation with other lexemes in the lexical system of the language that has mastered these words.

It cannot be said that there is unanimity in the assessment of the semantic parallelism created by this correlation situation. It should be noted that there are very different and practically mutually exclusive approaches to the question of the synonymy of a doublet situation.

According to the approach demonstrated by the first group of linguists, it is incorrect to study the phenomenon of duplication outside of synonymy. According to the approach of the second group of experts, such a word "is incorrectly considered synonymous, since it does not reflect the main features of synonymy.

In this sense, it is appropriate to recall the views of D. N. Shmelev, who believed that the contradictions in existing approaches do not serve to understand the general concept (the essence of synonymy).

Key words: lexical system, English, correlation, development, Azerbaijani language.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov
çapa tövsiyə olunmuşdur**

ŞƏHLA MIR HEYDƏR QIZI HÜSEYNOVA,
BDU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
hshahla43@gmail.com

**İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYADA EFEKTİV
ÜNSİYYƏT VƏ QAYDALARI**

Açar sözlər: effektiv ünsiyyət, nitq mədəniyyəti, işgüzar kommunikasiya, cəmiyyət, .

Keywords: effective communication, speech culture, society, business communication

Ключевые слов: эффективное общение, , культура речи, общество, деловое коммуникация

Cəmiyyətdə insanlar öz aralarında danışarkən bir-biri ilə qarşılıqlı ünsiyyət yaradırlar. Bu ünsiyyətin əsasını rabitə-əlaqə təşkil edir. Hər kəsə məlumdur ki, hər hansı rabitə modelində əsas obyekt insandır, istər fərdi şəkildə, istərsə də kollektiv şəkildə. İnsanlar arasında olan qarşılıqlı işgüzar ünsiyyətin daha səmərəli olması üçün də, mütləq özünü tanımaq, özünü bir şəxsiyyət olaraq göstərmək və eyni zamanda da qarşısındakını yaxşı tanımaq bacarıqlarına yiyələnmək vacibdir.

İnsan ən əsas özünü tanımaqla qarşısındakını daha yaxşı başa düşə bilir. Buna görə də hər bir insan özünü bir şəxsiyyət olaraq formalaşdırmağı və cəmiyyətə özünü təqdim etməyi bacarmalıdır.

Məlumdur ki, hər hansı elm sahəsi üzrə ixtisaslaşmış insanlarda şəxsiyyətin formalaşması müxtəlif olur. Özünü təqdim etmə, özünü tanıma çalışdığı sahə üzrə formalaşır və özünü biruzə verir. Məsələn, hüquqşünaslar daima qayda və qanunlarla çalışdıqları üçün bu sahə üzrə ixtisaslaşmış insanlarda şəxsiyyətin təzahürləri hüquqi münasibətlərdə, məsuliyyət daşıyan, qərarlar qəbul edən şəxsiyyət təmsalında özünü göstərir, pedaqoji sahədə çalışan insanlarda isə bu, təlim və tərdrsin yönəldildiyi obyekt və subyekt kimi verilir, jurnalistika sahəsində çalışan insanlar daima kütlə içərisində olduğundan, insanlarla ünsiyyətdə sərbəst olduqlarından, düşündüklərini rahat söyləyə bildiklərindən onlarda özünü təqdim etmə daha gözəl alınır. Tibb işçilərində özünü təqdim etmə inandırıcı olmalıdır ki, xəstə onlara inansın və onların münasibəti effektiv olsun. Çox vaxt söz daha kəsərli olur. Bir kəlmə təsirli söz ilə nə istəsən etmək olar. Bu sıralanmanı artırmaq da olar. İnsanın yaşından, cinsindən, xarakterindən asılı olaraq, insan bir varlıq da olsa, mütləq şəkildə onun şəxsiyyəti bioloji, sosial, zehni və mənəvi amillərin təsiri nəticəsində formalaşır. Bunun üçün birinci növbədə nələri bilmək vacibdir?

- Xasiyyətinizin xüsusiyyətlərini, güclü və zəif tərəflərini bilmək,
- İşgüzar ünsiyyətdə sizə mane olan xüsusiyyətlərini bilmək,
- Hisslərinizi ifadə etməyə mane olmağı öyrənmək,
- Məcburi reallıqları dayandırmağı bacarmaq.

Yuxarıda sadalalanlara əməl olunarsa, özünü nitqinlə idarə edərək cəmiyyətdə bir şəxsiyyət kimi formalaşacaqsan. Özünü təqdim etmə üçün insanın məqsədyönlülük, qətiyyətlik, əzmkarlıq, dözümlülük, özünüidarəetmə və s. kimi keyfiyyətlərinin təzahürləri vacibdir. Əsl xarakterin formalaşması özünəinam yaradır. Bunun üçün də əsas şərt xarakterin bütövlüyü, xarakterin gücü və xarakterin möhkəmliyidir.

- Xarakterin bütövlüyü, müxtəlif vəziyyətlərdə sözlərin və hərəkətlərin ardıcılığıdır,
- Xarakterin gücü, hər insanın enerjisini, uzunmüddətli stres və çətin vəziyyətdən çıxmasını göstərir.
- Xarakterin möhkəmliyi, bütövlükdə birləşən xarakterin gücüdür.

Hər bir insanın xarakteri qarşılıqlı münasibətlərdə üzə çıxır. Xarakter insan haqqında çox söz deyir, xarakter doğulandan insanın həyatı boyu həm təhsil, həm yaşayış səviyyəsi, ailə mühiti, ətraf aləm, həm də özünü tərbiyə prosesində formalaşır.

Şəxsiyyətin intellektual quruluşunu xarakterizə edən keyfiyyətlər arasında ağılın məhsuldarlığı, orijinallığı, düşüncə tərzlərinin ustalığı, şəxsiyyətin sabit yönümlü olması, ehtiyatlılıq özünü göstərir.

İlk növbədə şəxsiyyətin formalaşması üçün hər bir insanın öz imici olmalıdır. İmicə geyim tərz, danışq, nitq, diksiya, fikirlərin ifadə olunmasında yanaşma tərz, özünəməxsus jest və mimikalar mühüm rol oynayır. Bu mütləqdir.

İnsanların öz aralarında kommunikativ ünsiyyət yarada bilməsi özlərindən, davranışlarından, qarşı tərəfə göstərdikləri münasibətdən asılıdır. Bu ünsiyyətin əsas məqsədi kommunikasiyanın hamı üçün effektiv olmasıdır. Hər kəs bir-biri ilə ünsiyyət yaradarkən məhz, bu məqsəd uğrunda çalışmalıdır.

Effektiv ünsiyyətin özünün bir çox qaydaları var ki, bunlara ciddi əməl olunsa, sonda müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür. Ünsiyyətin başlıca aləti nitqdır. Bildiyimiz kimi, nitqin iki forması – şifahi və yazılı; iki ifadə tərz – sözlü (verbal) və sözsüz (qeyri-verbal) xüsusiyyəti mövcuddur. Bu xüsusiyyətlərdən yerində istifadə etməklə, insanlar bir-birinə mesaj ötürərək informasiya mübadiləsi edir, ümumi işin xeyrinə müsbət nəticə əldə etməyə və eyni zamanda öz aralarında effektiv ünsiyyət yaratmağa çalışırlar.

Bildiyimiz kimi, ünsiyyət şifahi nitqin formalarından olan monoloji, dialoji nitq vasitəsilə ötürülür. Gün ərzində insanlar şifahi nitqin geniş forması olan dialoji nitqin köməyi ilə ünsiyyət yaradırlar. Bu ünsiyyətin effektiv olması üçün mövcud olan qızıl qaydalara əməl etmək lazımdır. Bu qaydalar qədim tarixə malik ritorika məktəbinin ənənələrini özündə ehtiva edir və əsrlər boyu təkmilləşərək qanun və qaydalar formasında bu günümüzdə gəlib çatmışdır.

Uğurlu effektiv ünsiyyətə sahib olmağın yolları barədə düşünmək vacibdir. Uğurlu effektiv ünsiyyət üçün qarşılıqlı şəkildə tərəflərin səy göstərməsi lazımdır. Situasiyalara nəzər saldıqda müxtəlif vəziyyətlərlə qarşılaşırıq. Bəzən elə

vəziyyət yaranır ki, sən danışsən, amma qarşı tərəf səni anlamır. Bu halda nə etmək lazımdır: ya həmsöhbəti dəyişməlisən və ya həmsöhbətinin fikirlərinə təsir etməlisən. Nəticə bir neçə aspektdən asılıdır. Bu situasiyada sən özün də qarşı tərəf ilə münasibətinə fikir verməlisən. Bu zaman hər şey yoluna düşəcək. İnsanların deyilən sözə münasibətini bilmək və başa düşmək lazımdır. O zaman qarşı tərəfi daha rahat və aydın başa düşmək olar. Buna həm də illərin həyat təcrübəsi də yardımçı olur. Çoxları bu təcrübəyə malikdir. Təcrübələrdən yararlanaraq yaranmış situasiyalardakı ünsiyyət məsələsini daha rahat idarə etmət olar.

Əksəriyyət insanlar eyni dildə danışsalar da eyni cür düşünmürlər. Əgər siz danışsınızsa qarşı tərəf sizi başa düşmürsə, onun sizin dediyinizə münasibəti fərqli olduğu üçün anlaması da fərqlidir. Qarşı tərəfin sizi başa düşməsinə istəyirsinizsə münkün qədər anlayış göstərərək təsirli sözlərdən istifadə edərək, onu ünsiyyətə cəlb etməyə, təmas qurmağa, kontakt yaratmağa çalışın. Hər kəs ona icazə verilən həddə qədər ünsiyyət yaratmalıdır. Ünsiyyət qurmaq üçün bəzi şərtlər var ki, bunların sayəsində effektiv ünsiyyət qurmaq mümkündür. Bu şərtlər analiz olunmuş və effektiv ünsiyyət qurmaq üçün qızıl qaydalar tərtib olunmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Həmsöhbətində özünə qarşı müsbət münasibət yaratmaq üçün ilk növbədə verəcəyin informasiya ilə bağlı onda maraq oyatmalısən. Bunun üçün sərbəst ünsiyyət atmosferi yaratmalısən, onunla diskussiya qur, zarafat et, özün haqqında maraqlı hadisə danış, fikrini cəlb et. Bundan başqa, sənə maraqlı olmasa da belə, onun danışdığı mövzuya qatıl.
2. Həmsöhbətin sözünü kəsmə. Bu hərəkət hər kəsə xoş gəlmir. Bunu unutma!
3. Əmin olmadığınız halda, növbəti mövzuya keçməyin.
4. Məsləhət almaq bir çox insanların xoşuna gəlmədiyi üçün sizdən soruşulmayan halda heç kəsə məsləhət verməyin.
5. Tənqiddə çox yol verməyin. Burada həddən artıq ehtiyatlı olmaq lazımdır. Əgər qarşı tərəf sizə, öz münasibətinizi “bildirin” deyənə qədər bunu etməyin.
6. Söhbət bitənə qədər replikalara cavab verməyin.
7. Həmsöhbətin diqqətini cəlb etmək üçün ona adı ilə müraciət edin.
8. Bütün ünsiyyət zamanı bədən dili elementlərindən (mimika və jestlər) daha çox istifadə edin.
9. Söhbət zamanı göz kontaktı qurun. Bu söhbətə müsbət təsir edir.
10. Həmsöhbəti sonadək dinləyin.
11. Söhbətin sonunda mütləq həmsöhbətin dəyərini, onunla münasibətin sizə çox xoş olduğunu ona hər zaman bildirməyə çalışın.

Bəzi hallarda, insanlar bir-birilə ünsiyyət qurur, daha çox vaxt keçirir, lakin bu ünsiyyətdən heç də məmnun qalmırlar, rahatlıq tapmırlar. Bunun səbəbi nədir? Gəlin,

bunun səbəbləri barədə düşünək. Vəziyyətlərə nəzər salaq: Çünki vəziyyətlər və situasiyalar fərqli olduğu kimi, səbəblər də fərqli ola bilər.

- 1) Evli ailələrdə kişi və qadın bir-birilə ünsiyyəti, ər-arvad münasibətini, qarşılıqlı anlaşmanı düzgün şəkildə qura bilmədiyi üçün evliliklərinin ilk aylarından münasibətlər korlanır, narazılıqlar yaranır.
- 2) Yeni gələn işçi kollektivlə, həmkarları ilə ünsiyyət yarada bilmədiyi üçün narahatlıq yaşayır.
- 3) Ailə üzvləri öz aralarında vəzifələrinə daxil olan qaydaları yaxşı bilmədikləri üçün ata-oğul, bacı-qardaş, gəlin-qaynana, gəlin-baldız, valideyn-övlad arasında münaqişələr baş verir, normal ünsiyyət pozulur, bir-birlərini başa düşməkdə çətinlik çəkirlər.

Göründüyü kimi, hər situasiyanın özünün xüsusiyyətləri var və bunlar hər biri əsaslıdır. İlk növbədə bu səbəblərin yaranmaması, ortaya çıxmaması üçün hər kəs qarşı tərəf ilə ünsiyyətini düzgün qurmalı, danışma və dinləmə mədəniyyətinə, nitq mədəniyyətinə yiyələnməli, fikirlərini düzgün, anlayışlı ifadə etmək üçün nitq normalara riayət etməlidir.

İşgüzar əlaqələr emosional yox, rəşional xarakter daşıyır və istiqamət müəyyən hədəflərə daha effektiv şəkildə çatmağa yönəlir. (Bax: 5, s.10-18)

Ünsiyyətdə çox vaxt bəzən bilərəkdən, bəzən bilmədən səhvlərə yol verilir. Buna şərait yaratmaq olmaz. Əgər səhv varsa da belə, onu qarşılıqlı şəkildə aradan qaldırmaq lazımdır. Bəzən kiçik səhvlər böyük narazılıq yaradır. Nümunələrə nəzər salsaq, situasiya bizim üçün daha aydın olar. Aparılan müşahidələr əsasında məlum olmuşdur ki, böyük bir kollektivdə çalışan işçilər arasında, yalnız bir-iki nəfər qoyulan mövzu ilə əlaqədar müzakirə aparır, qalanları isə susur. Bu onu göstərir ki, "susar" insanlar bu mövzu ya maraqlandırmır, o səbəbdən qoşulmur müzakirəyə, ya da mövzunu tam başa düşmədiyi üçün fikir bildirə bilmir. Bu egoistlik əlamətidir. Ona görə ki, bu bir-iki nəfər qoyulan mövzunu yalnız onların özlərini maraqlandırdığını, bu mövzunu yalnız onların özlərinin daha yaxşı bildikləri ehtimalını qarşı tərəfə verir, ona görə də qalanları bu mövzunun müzakirəsinə baş qoşmur, mövzunun həmin insanların öhdəsinə buraxaraq özlərini kənara çəkirlər. Əgər mövzu ilə bağlı müzakirələr qarşılıqlı anlaşma, fəal diskussiya, səmimi münasibət şəraitində olsa, o zaman effektiv ünsiyyətə nail olmaq olar.

Bəzən düşünürsən ki, belə olan halda onlar öz aralarında ümumi dil tapa biləcəklərmi? Mövzu ilə bağlı iradələrini qəbul edə biləcəklərmi? Bu suallara da cavab vermək bir qədər çətinlik yaradır. Çünki, hər bir insanın danışma və dinləmə mədəniyyətində əvvəldə dediyimiz kimi fərqli xüsusiyyətlər var. Dinləmə iki formada olur : aktiv və passiv. Aktiv dinləmə müvafiq suallarla fikirlərin düzgünlüyünü dəqiqləşdirir, bərabər və ya aforitar bir həmsöhbətlə aqressiv davranışın qarşısını alır və onu sakit ahəngə kökləməyə çalışır. Passiv dinləmədə isə qarşı tərəf sanki həmsöhbətlə eyni hisslər yaşadığını, onun emosional vəziyyətini başa düşdüyünü ifadə edir. (Bax: 4, s.90-98)

Effektiv ünsiyyət üçün başlıca amil, qarşı tərəflərin hər birinin eyni oxşar leksikaya, eyni oxşar nitqə, eyni oxşar baxış və düşüncəyə sahib olmalarıdır ki, onlar qoyulan mövzunu daha yaxşı analiz edə bilsinlər.

Əgər verilən suala qarşı tərəf cavab vermirsə, sualdan yayınarsa, bəhanələr gətirirsə, o zaman anlamalısınız ki, sizi esitmirlər və esitmək istəmirlər. Belə olan halda münasibət laqeyd və soyuq olur, neqativ hislər yaradır. Bəzən insanlar hər şeydə bir-birini günahlandırır, tənqid, hətta təhqir edir. Psixoloqlar belə ünsiyyəti konstruktiv olmayan davranış adlandırırlar. Başqa sözlə desək, insanlar öz aralarında yaranmış vəziyyəti düzəltmək istəmir, anlaşıma qurmaq istəmir, məsuliyyət hiss etmirlər.

Dahi amerikan yazıçısı Deyl Karneqi effektiv ünsiyyətin 6 qaydasını formalaşdırıb. Bu qaydalar konfliktlərdən qaçmağa kömək edir, münasibəti dostluq və yoldaşlıq şəraitindən davam etdirməyə yardımçı olur:

- 1) İnsanlara səmimi maraq, səmimi ünsiyyət göstərin. Heç kəsə sirr deyil ki, hər kəs diqqət xoşlayır. Ona görə ünsiyyət zamanı daha çox onun haqqında danışın, onun işlərini, maraqlarını soruşun.
- 2) Təbəssüm bəxş edin nitqinizə. Təbəssüm müsbət emosiyaların açarıdır.
- 3) Nitq zaman ünsiyyətdə olduğunuz insanın adını tez-tez çəkin. Adını çəkməklə o, insana maksimum diqqət göstərməli olursunuz.
- 4) Gözəl natiq və yaxşı dinləyici olun. İnsanlara özlərini ifadə etməyə imkan verin. İnsanın 2 qulaq 1 dilə sahib olması səbəbsiz deyil. Az danış çox esit.
- 5) Həmsöhbətinizi maraqlandıran mövzudan söhbət edin.
- 6) İnsanlara özlərini gərəkli hiss etmələrinə səmimi şəkildə imkan verin.

Hər bir insan individualdır. Hər bir insanın bir şəxsiyyət olaraq qəbul edilməsi vacibdir.

Bunlara olduğu kimi, əməl olunarsa effektiv ünsiyyətə sahib olmaq olar. Effektiv ünsiyyət üçün insanda kamil nitq olmalıdır.

Görkəmli dilçi akademik Afat Qurbanov kamil nitq üçün insana lazım olan səkkiz cəhəti müəyyən etmişdir ki, bunlar aşağıdakılardır: nitqin dəqiqliyi, zənginliyi, aydınlığı, təmizliyi, məntiqiliyi, yığcamlığı, ifadəliliyi və təsirliliyi [Bax: 9, s. 215-217]. Bütün bu keyfiyyətlər gözəl və bəlağətli nitqə sahib olmağa kömək edir.

Şəhla Mir Heydər qızı Hüseynova,
BDU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
hshahla43@gmail.com

X Ü L A S Ə

İşgüzar kommunikasiyada effektiv ünsiyyət və qaydaları

Məqalədə işgüzar kommunikasiyada qarşılıqlı ünsiyyət üçün vacib olan qızıl qaydalardan söhbət açılır. Qarşılıqlı işgüzar ünsiyyətin daha səmərəli olması üçün də, mütləq özünü tanımaq, özünü bir şəxsiyyət olaraq göstərmək və eyni zamanda da qarşısındakını yaxşı tanımaq bacarıqlarına yiyələnmək vacibdir.

İnsan ən əsas özünü tanımaqla, qarşısındakını daha yaxşı başa düşə bilir. Buna görə də hər bir insan özünü bir şəxsiyyət olaraq formalaşdırmağı və cəmiyyətə özünü təqdim etməyi bacarmalıdır.

Həmçinin hər bir insan öz nitqində istifadə etdiyi sözlərə fikir verməli, lüzumsuz təkrarçılıqdan qaçmalıdır. İnformativ baza olmadan nitq söyləmək olmaz. Nitqdə uzunçuluq auditoriyanı yorur. Kamil nitqin əsas ünsürləri təmkinlə, aramla danışmaq, fikrini az sözlə ifadə etməyi bacarmaq, effektiv ünsiyyətdə atmacalardan əndazəsində istifadə etmək, məzəli zarafatları ilə məclisə təsir göstərmək, yaxud nitqdəki emosional intonasiya ilə adresatı rıqqətə gətirməkdir. Az sözlə çox fikir söyləmək hər kəs üçün əhəmiyyətli vasitədir. Danışma və dinləmə mədəniyyətinə sahib olmaq da qızıl qaydalara aiddir.

Göründüyü kimi, hər situasiyanın özünün xüsusiyyətləri var və bunlar əsaslıdır. İlk növbədə bu səbəblərin yaranmaması, ortaya çıxması üçün hər kəs qarşı tərəf ilə ünsiyyətini düzgün qurmalı, danışma və dinləmə mədəniyyətinə, nitq mədəniyyətinə yiyələnməli, qarşı tərəfdə özünə qarşı rəğbət oyatmaq üçün ifadə etdiyi sözlərə, dil normalarına riayət etməlidir.

Huseynova Shahla Mir Heydar
BSU, Doctor of Philosophy in Philology,
hshahla43@gmail.com

S U M M A R Y **EFFECTIVE COMMUNICATION AND RULES IN BUSINESS** **COMMUNICATION**

The article discusses the golden rules that are important for mutual communication in business communication. In order for business communication to be more effective, it is important to know oneself, to present oneself as a person, and at the same time to know oneself well.

By recognizing the most important self, a person can better understand the future. The refore, each person must be able to form himself as a person and present himself to society.

Everyone should also pay attention to the words he uses in his speech and avoid unnecessary repetition. It is impossible to speak without an information base. The length of the speech tires the audience. The key elements of perfect speech are to speak calmly, to express oneself in a few words, to use slang in effective communication, to influence the assembly with funny jokes, or to pity the addressee with the emotional intonation of speech. To say a lot in a few words is an important tool for everyone. Having a culture of speaking and listening is also a golden rule.

As you can see, each situation has its own characteristics, and they are justified. First of all, in order to prevent the emergence of these reasons, everyone must properly communicate with the other party, master the culture of speech and listening, the culture of speech, to follow the words and language norms expressed by the other party to arouse sympathy.

Гусейнова Шахла Мир Гейдар к
БГУ, доктор философских наук
hshahla43@gmail.com

Р Е З Ю М Е
ЭФФЕКТИВНАЯ КОММУНИКАЦИЯ И ПРАВИЛА
ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ

В статье рассматриваются золотые правила, важные для взаимного общения в деловом общении. Для того чтобы деловое общение было более эффективным, важно знать себя, представлять себя как личность и в то же время хорошо знать себя.

Осознавая самое главное Я, человек может лучше понять, что его ждет впереди, поэтому каждый человек должен уметь формировать себя как личность и представлять себя обществу.

Каждый также должен обращать внимание на слова, которые он использует в своей речи, и избегать ненужного повторения. Говорить без информационной базы невозможно, длина выступления утомляет аудиторию. Ключевые элементы совершенной речи – говорить спокойно, выражаться в нужных словах, использовать сленг в эффективном общении, воздействовать на собравшихся забавными шутками эмоциональной интонацией речи. Сказать много в нескольких словах — важный инструмент для каждого, иметь культуру речи и слушания — тоже золотое правило.

Как видите, в каждой ситуации есть свои особенности, и они оправданы. В первую очередь, чтобы не допустить возникновения этих причин,

каждый должен правильно общаться с другой стороной, овладеть культурой речи и слушания, культурой речи, соблюдать слова и языковые нормы, высказанные другой стороной, для возбуждения сочувствие.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurbanov Afat. Ümumi dilçilik, 2 cildə, II cild, Bakı: Maarif, 1993, 548 s.
2. Əliyev Kamil. Natiqlik sənəti, Bakı: Azərnəşr, 1994, 159 səh.
3. Məmmədli Nadir. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı: Elm və təhsil, 2021, 528 səh.
4. Məmmədli Nadir Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. “Elm və təhsil”, Bakı-2021, 510 səh.
5. Hüseynov S., Qaracayeva E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
6. О.А.Казакова, А.Н.Серебренникова, Е.М.Филиппова. Деловая коммуникация (рекомендовано в качестве учебного пособия) Издательство Томского политехнического университета, 2013
7. Екимов В.Д. Как быть успешным (высокоэффективным) человеком, в том числе в своем деле в Интернете. М., 2013

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəlalə Nəriman qızı Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MƏTANƏT ƏMRAHOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti (UNEC)

Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6

**LÜĞƏTLƏRİN TƏSNİFATINA
DAİR ELMİ-NƏZƏRİ FİKİRLƏR**

Xülasə

Məqalədə lüğətlərin tipologiyasından geniş söz açılmış, lüğətlərin tərtibi prinsipləri və quruluşu, habelə məsələyə münasibətdə Azərbaycan və dünya dilçilərinin fikirləri şərh olunmuşdur. Leksikoqrafiya lüğət tərtibinin nəzəri və praktik cəhətlərini özündə əks etdirir. Lüğətçiliyin əsas vəzifəsi bu və ya başqa bir dilin söz və frazeoloji vahidlərini yığb sistemə salmaq, söz və ifadələrin əmələ gəlməsini, tarixi inkişafını izləmək, mənasını izah etmək, onu aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Lüğət hər bir xalqın mədəniyyətinin göstəricilərindəndir.

Eyni zamanda, məqalədə leksikoqrafiyanın mühüm bir probleminə: lüğətlərin quruluşu və tərtibi prinsiplərinə həsr olunmuşdur. Nəzəri dilçilikdə lüğətlərin tərtibi və quruluşu ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu barədə Azərbaycan dilçiliyində də fərqli yanaşmalar vardır. Məqalədə həmin fikirlərin bir hissəsi müqayisəli şəkildə təqdim edilmişdir. Həmçinin Azərbaycan filologiyasında professor Bəkir Çobanzadənin lüğətlərin tərtibi və quruluşu ilə bağlı elmi fikirləri vurğulanmışdır. S.Cəfərovun, A.Qurbanovun və türkiyəli alimlərdən D.Aksanın, G.Ölkərin, E.Yılmazın, S.Baskının, o cümlədən avropalı alimlərdən Atkins, Rundell və başqalarının mövzu ilə bağlı baxışları, fikirləri şərh olunmuşdur. Müəllif tədris lüğətçiliyi haqqında məlumat vermiş və göstərmişdir ki, tədris lüğətçiliyinin əsas inkişaf istiqamətləri dilçiliyin ideyaları, tədris prosesinin ehtiyacları ilə müəyyənləşir. Olduqca rəngarəng və çeşidliyə, məzmunu malik lüğətlər zərurətini qoruyub saxlayır. Ensiklopedik və filoloji istiqamətdə qruplaşan lüğətlərin günün tələbləri yönündə dövrü olaraq yenilənməsinə, təkmilləşməsinə diqqət artırılması da məqalədə vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan dilçiliyi, lüğətçilik, terminoloji lüğətlər, leksikoqrafiya, onomastik terminlər lüğəti, frazeoloji vahidlər*

Lüğət küll halında müxtəlif qrup dil vahidlərinin və məfhumların müəyyən qaydada düzülüb bu və ya digər dərəcə şərh olunduğu bir əsərdir. Tarixən hər bir lüğət xalqın mədəni inkişaf və tələbatı əsasında meydana gəlmişdir. Lüğət tərtibi çox çətin və mürəkkəb işdir. Buna görə də mövcud mükəmməl lüğətlər uzun illər boyu gərgin əməyin məhsulu kimi meydana gəlmişdir. Xalqın elm və mədəniyyətinin

inkişafında lüğətlər böyük əhəmiyyət kəsb edir; ən mühüm mədəni ehtiyacların ödənilməsinə xidmət edir. Lüğət elmin müxtəlif sahələrinə: incəsənətə, istehsalata, kənd təsərrüfatına, siyasətə, maarifə və s. aid çox dərin və yığcam məlumat verir. Sözlərin düzgün yazılışını, düzgün tələffüzünü bildirmək üçün lüğətlərdən geniş istifadə olunur. Həmçinin bu və digər dilin mükəmməl öyrənilməsində tərcümə lüğətləri böyük rol oynayır.

Lüğətləri təsnif edərkən nəzərə alınması vacib olan bir çox fərqli cəhətlər var. İstifadəçilərin peşə sahəsi və lüğətin hazırlanma məqsədi lüğətin tipinin müəyyənləşməsində, həmçinin qurulmasında izləniləcək metoda təsir göstərir. Türkiyədə leksikoqrafiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar burada müxtəlif təsnifatlar aparılmışdır. Şübhəsiz ki, ən tanınmış bölgülərdən biri Doğan Aksana aiddir. D.Aksan 1982-ci ildə lüğətləri belə təsnif etmişdir:

I. Bir və ya daha çox lüğətlə işləmək baxımından: a) birdilli lüğətlər; b) çoxdilli lüğətlər.

II. Əlifba sırası ilə hazırlanması baxımından: a) əlifba sırası ilə hazırlanan lüğətlər; c) Qavram (konsept) sahəsi ilə bağlı lüğətlər.

III. Lüğət tərkibinə görə: a) ümumi lüğətlər; b) dialekt və şivə lüğətləri; c) etimoloji lüğətlər; ç) tarixi lüğətlər; d) sinonimlər, antonimlər, omonimlər lüğəti; e) terminoloji lüğətlər (ixtisas sahəsi lüğətləri), f) məktəb lüğətləri; g) arqo lüğətləri; g) əcnəbi sözlər lüğəti; h) yeni elementlər (sözlər) lüğəti; x) mətn lüğəti; ı) frazeologiya və atalar sözləri lüğəti; i) Səhv istifadə olunan elementlər (qələt) lüğəti; j) tərsinə lüğətlər və s. (4, s. 47-48).

2000-ci illərin əvvəllərində dünyada olduğu kimi, Türkiyədə də lüğətlərin növləri artmış, bununla əlaqədar araşdırmalar daha da çoxalmışdır. Təbii ki, lüğət təsnifatları da müxtəliflik qazanmağa başlamışdır. Türkiyədə belə təsnifatlardan biri də G.Ölkərə aiddir. Müəllif yazılış şəkllərinə görə lüğətlərin növlərini belə vermişdir: *mənsur* və *mənzum* lüğətlər. Onları da müxtəlif şəkildə qruplaşdıraraq, *qavram lüğətləri*, *tərsinə lüğətlər*, *birdilli* və *çoxdilli lüğətlər* və s. şəkildə təsnif etmişdir (7, s. 48).

S.Baskın da leksikoqrafiyanın və türk lüğətlərinin inkişafını nəzərə alaraq təsnifat aparmışdır. O, lüğətləri aşağıdakı prinsiplərə görə təsnif etmişdir:

a) lüğətdə istifadə olunan dillərin sayı baxımından: birdilli və çoxdilli lüğətlər; b) sözlərin sıralanmasına görə lüğətlər: əlifba ilə hazırlanan lüğətlər və tematik lüğətlər; c) əhatəsi baxımından lüğətlər: ümumi lüğətlər, dialektoloji lüğətlər, dilin müxtəlif sahələrini əhatə edən lüğətlər, istifadəçi səviyyəsinə görə lüğətlər (məs.: məktəbli lüğəti); ç) ölçülərinə görə lüğətlər: standart ölçüdə lüğətlər, məhdud söz ehtiyatı olan lüğətlər, cib lüğətləri, xüsusi şəkili lüğətlər (DVD, veb və s.); d) nəşr formasına görə lüğətlər: əl yazısı lüğətləri, mətbu lüğətlər, elektron kitab şəkili lüğətlər, onlayn lüğətlər; e) istifadəçilərin situasiyasına əsaslanan lüğətlər: dilçilik lüğətləri, şagirdlərin ana dilinə aid məktəb lüğətləri və s.; f) istifadə məqsədinə görə lüğətlər: tərcümə məqsədli lüğətlər, etimoloji lüğətlər; tədris lüğətləri və s.; g) mənbə

dili ilə hədəf dili arasındakı əlaqəyə əsaslanan lüğətlər: təkyönlü, cütyönlü və çoxyönlü lüğətlər; g) sözlərin izah edilməsinə görə lüğətlər; h) dil qaydalarının izahı baxımından tərtib olunan lüğətlər (5, s. 395-400).

Lüğət quruluşunun infrastruktur tədqiqatları əvvəlcə hansı lüğətin olacağına qərar verməklə başlayır. Çünki görülməli bütün işlər lüğət və istifadəçi növünə görə dəyişir. Bu münasibətlə M. Bekdaş yazır: “Leksikoqrafların hazırlamaq istədiyi lüğət öz növünə görə lüğət yığma və yazma mərhələləri ilə formalaşır. Buna görə də hədəf kütlənin ehtiyacları analiz edildikdən sonra hazırlanacaq lüğətin növünə qərar vermək və bu növə xas leksikoqrafik tərtibatlar aparmaq lazımdır. İndiyə qədər tərtib olunan minlərlə lüğətin əsas xüsusiyyətlərini göz önündə tutsaq, hər hansı bir lüğətin növünü ümumi bir çərçivəyə yerləşdirmək mümkündür. Bu ana xətlər lüğət təsnifatı (tipologiyası) deyilən bir araşdırma sahəsi ortaya çıxarmışdır” (6, s. 52-59).

Leksikoqrafiyanın inkişafı və lüğətlərin növlərinin çoxalması ilə bərabər, başda leksikoqraflar olmaqla, lüğətlə maraqlananları istiqamətləndirmək üçün bu istinad mənbələrini müəyyən meyarlara görə təsnif etməyə ehtiyac yaranmışdır. Bu təsnifat (lüğət tipologiyası) lüğət maddələrinin müəyyən edildiyi və təsnif olunduğu bir sistemdir. Buna görə də lüğət növləri ilə əlaqəli bir çox kateqoriya və alt kateqoriyanı göstərir.

Azərbaycan dilçiliyində leksikoqrafiya haqqında ilkin elmi məlumatlara Bəkir Çobanzadənin əsərlərində rast gəlinir. Onun 1928-ci ildə “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalında çap olunmuş “Lüğət və onun təşkili” adlı məqaləsində bu barədə mühüm məlumat verilmişdir. Lüğətçiliyi dilçiliyin digər sahələri ilə əlaqələndirən türkoloq bildirir ki, “bir dildə bulunan sözlərin heyəti-məcmuəsi tədqiq edilmədikcə, o dilin səs, şəkil, cümlə və məna dəyişmələri üzərində tədqiqlərdə bulunmaq mümkün deyildir. Demək ki, bir dilin elmi, əməli, hanki məqsədlə olursa olsun, tədqiqinə *ilk addım lüğət tədqiqlərindən başlamalıdır*” (2, s.318).

Müəllif doğru olaraq yazır ki, lüğət qarşıya qoyulan məqsədə və tədqiq edilən lisan dövrünə və sahəsinə müxtəlif ola bilər. Bu mənada, dilçi alim lüğətlərin üç növünün adını çəkir: tarixi lüğətlər, müqayisəli lüğətlər və etimoloji lüğətlər. “Hər hansı tarixi dövrün dilini öyrənərkən meydana gələn lüğət *tarixi lüğət* adlanır. Müxtəlif şivələrin, yaxud dillərin mürəkkəb və müqayisəli lüğətləri *müqayisəli lüğətlər* adlandırılır. Bir dildə bulunan sözlərin mənşə və etimoloji cəhətlərini tədqiq etmək məqsədilə tərtib edilən lüğətlər *etimoloji (iştiqaqi) lüğətlər* adlanır. Bundan başqa, ədəbi dilin müxtəlif şəkillərdə lüğətləri tərtib olunur” (2, s. 320). Göründüyü kimi, müəllif son fikrində lüğətlərin digər məzmunlarda və şəkillərdə ola biləcəyini də göstərir.

B.Çobanzadə lüğətlərin tərtibi üsulları haqqında məlumat vermişdir. Alim qeyd edir ki, “türk-tatar şivə materiallarını qeyd etmək üçün Avropada iki dürlü transkripsion qullanıla gəlmişdir: a) rus əlifbası əsasında; b) latın əlifbası əsasında” (2, s. 322). Və görkəmli türkoloq lüğətlər üzərində qənaətlərini yekunlaşdıraraq göstərir ki, dövrün lüğətləri iki üsulla tərtib olunmuşdur: “a) sözlərin sövti cəhətdən

təsnifi (əlifba sırası); b) sözlərin təsərrüfat və ictimai həyat bölmələrinə görə təsnifi” (6, s. 323). Göründüyü kimi, müəllifin göstərdiyi üsullar müasir araşdırmalarda verilən yuva və əlifba üsullarına uyğun gəlir.

Prof. S.Cəfərov *tərcümə lüğətlərindən və biridilli filoloji lüğətlərdən* bəhs etmiş, orfoqrafiya lüğəti, alınma sözlər lüğəti, izahlı lüğət, dialektoloji lüğət, omonim, antonim və sinonimlər lüğəti, frazeoloji və terminoloji lüğətləri birdilli filoloji lüğətlər içərisində vermişdir (1, s. 114-119).

Müxtəlif növ lüğətlər quruluşlarına görə bir-birindən fərqli olur. Belə ki, bəzi lüğətlərdə müxtəlif sözlər izah olunursa, bəzilərinə sözlərin yazılışı, tələffüzü, tərüməsi və s. əks etdirilir. Bununla yanaşı, lüğətlərin tərtibi qaydaları da fərqli üsullar əsasında aparılır. Lüğətlərin tərtib olunmasında, əsasən, iki üsul göstərilir: yuva üsulu və əlifba üsulu.

Yuva üsulu. Lüğətdə eyni kökdən olan sözlərin bir baş söz ətrafında izah olunmasına *yuva üsulu* deyilir. Bu üsulla hazırlanan lüğətlərin həm mənfi, həm də müsbət tərəfləri vardır. Sözlərin qohumluğunun müəyyən olunmasında tədqiqatçıya kömək etməsi yuva üsulunun müsbət cəhətidir. Lakin oxucunun lüğətdən istifadəsini çətinləşdirməsi onun mənfi tərəfidir. Oxucu müəyyən sözü tapmaq üçün uzun müddət belə lüğətlər üzərində əməliyyatlar aparmalıdır.

Əlifba üsulu. Dildəki söz və ifadələrin lüğətdə əlifba sırası ilə düzülüb şərh olunmasına *əlifba üsulu* deyilir. Müasir dövrdə, demək olar ki, lüğətlərin çoxunun hazırlanmasında əlifba üsulundan geniş istifadə edilir, hər söz əlifba sırasına uyğun yerləşdirilir. Sözlərin düzülüşündə belə hətta daxili əlifba sırasına diqqət yetirilir. Məsələn: ana, ancaq, ani, amma, bağ, bal, bar və s. Göründüyü kimi, bütün sözlər **a** və **b** hərfləri ilə başlasa da, sözlərin düzülüşündə sonrakı hərflərin əlifbaya uyğun ardıcılığı nəzərə alınmışdır. Daxili əlifba sırası digər sözlərdə də beləcə diqqətə alınır, lüğətin tərtibi bu qaydada davam etdirilir.

Baş söz. Lüğətdə aydınlaşdırılan hər bir sözə *baş söz* deyilir. Seçilməsi, diqqəti cəlb etməsi üçün, əsasən, baş sözlər böyük hərflərlə, yaxud ayrıca fərqləndirici kursivlərlə verilir.

Lüğət məqaləsi. Baş sözə aid verilən şərh *lüğət məqaləsi* adlanır. Lüğət məqaləsinin yazılmasının müəyyən prinsipləri (tarixilik, elmilik, həqiqilik, aktualıq və s.) mövcuddur. Lüğət məqaləsi öz üslubuna və məzmununa görə yığcam, aydın və konkret olur: burada çoxmənalılığa, uzunçuluğa yol verilmir.

Leksikoqrafiyanın əsas problemlərindən biri də lüğətlərin təsnifi məsələsidir. Lüğətlərin növlərini müəyyən edərkən müxtəlif cəhətlər əsas götürülür. Müasir lüğətlərin elmi təsnifi adətən onların məzmunu və xarakteri nəzərə alınır.

A.Qurbanov müasir lüğətləri məzmununa və xarakterinə görə iki qrupa ayırır (3, s. 389): a) ensiklopedik lüğətlər; b) linqvistik lüğətlər.

Ensiklopediya (yun. biliklər dairəsi deməkdir) teriminin tarixi qədimlərə gedib çıxır. Lakin müxtəlif dövrlərdə bu termin fərqli mənalar ifadə etmişdir. Onun hazırkı mənası elm sahələrinə dair və eləcə də ölkə və xalqlar haqqında məlumat

bazasına malik olmaqdan ibarətdir. Ensiklopediya və ya ensiklopedik lüğətlərdə əşya və hadisələr hərtərəfli aydınlaşdırılır. Həmçinin burada ölkələr onların sahəsi, əhalisi, elmi mədəniyyəti, görkəmli şəxsiyyətləri haqqında məlumat yerləşdirilir. Bu lüğətlərin çoxunda ayrı-ayrı şəxs, anlayış və əşyaların izahı ilə yanaşı, onlara aid şəkillərdən, qrafik təsvirlərdən istifadə olunur. Ensiklopedik lüğətlər özləri də əhatə etdiyi məlumat sahələrinə görə iki növə ayrılır: a) universal ensiklopediyalar; b) sahə ensiklopediyaları.

Linqvistik lüğətlərdə əsas obyekt sözlərdir. Burada söz və ifadənin mənşəyi, inkişafı, qrammatik xarakteri, nitqdə işlənməsi və s. aydınlaşdırılır. Linqvistik lüğətlər birdilli, ikidilli və çoxdilli olmaqla üç yerə ayrılır. Məsələn, “Antonimlər lüğəti” birdilli, “İngiliscə-azərbaycanca lüğət” ikidilli, “Farsca-rusca-azərbaycanca” lüğət isə üçdilli lüğətlərə aid nümunələrdir. Bu lüğətlərdə dil materialları müxtəlif cəhətlərdən izah və şərh olunur. Eyni zamanda, bu sözlüklərin hər birinin öz məqsəd və vəzifələri də olur. Bu baxımdan linqvistik lüğətlərin müxtəlif növləri vardır: a) tərcümə lüğətləri; b) izahlı lüğət; c) omonimlər lüğəti; ç) sinonimlər lüğəti; d) frazeoloji lüğət; e) dialektoloji lüğət; f) terminoloji lüğət; g) etimoloji lüğət; g) tarixi lüğət; h) əcnəbi sözlər lüğəti; x) onomastik lüğət və s.

Son zamanlar yeni tipli kompleks lüğətlərin yaradılması məsələsi getdikcə aktuallaşır. Hazırda tədqiqatçılar onomastik leksikoqrafiyaya xüsusi maraq göstərirlər. Öz növbəsində, müasir dünyadakı elmi-texniki tərəqqi yeni onomastik terminoloji soraq kitablarının meydana çıxmasına kömək edir. Onomastikanın terminologiyasını təsvir edən leksikoqrafik mənbələrin seçimi az sayda birdilli lüğətlərlə məhdudlaşmışdır. Hazırda müasir dövrdə onomastik lüğətlərin universallaşdırılması tendensiyası müşahidə olunur.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində onomastikaya dair çoxlu yeni kitablar meydana çıxıb, dissertasiyalar müdafiə olunub, onomastik nəzəriyyənin əhəmiyyətli dərəcədə inkişafı baş verib ki, bu da bir çox terminlərə və terminoloji sistemə fərqli baxış tələb edir. Terminologiyanın çatışmazlıqları elmin sürətli inkişaf dövrlərində daha parlaq təzahür edir. Şübhəsiz, heç bir elm öz terminləri olmadan keçinə bilməz, onlarsız elmi anlayışları və qanunları ifadə etmək, elmi ideyaların mahiyyətini göstərmək olmaz. İdeal terminologiya – tələblərə cavab verən, tam nizama salınmış sistemdir. Terminlər sistemi elmi anlayışlar sistemini əks etdirir. Məhz elə bu, terminologiyayı sistemli edir. Anlayışın işarəsi kimi termin anlayışlar sisteminə, söz kimi leksik sistemə daxil olur. Lakin elmin inkişafı, yeni kəşflər köhnə anlayışlar sisteminin yenidən qurulmasına səbəb olur.

Onomastik terminlər lüğətinin hazırlanması az öyrənilmiş və periferik sahələrə aid terminlərdən ibarət lüğətlər seriyasının nəşrindən başlanmalıdır. Belə lüğətlərə geniş yayılmış terminlər, son illərdə yaranmış az tanınan terminlər, mövcud boşluqları doldurmağa qadir yeni terminlər salına bilər. Həmin lüğətləri həm kitab, həm də elektron variantda hazırlamaq məqsədəuyğundur.

Dil daşıyıcılarına dilimiz dərinliyi, zənginliyi, dolğunluğu ilə öyrətmək istəyiriksə, vətəndaşlarımızın söz ehtiyatını genişləndirmək istəyiriksə, dilin bütün mənzərəsini onun təsəvvüründə, düşüncəsində canlandırmaq istəyiriksə, bizə bütün lüğətlərin dəqiqliyi, düzgünlüyü, dolğunluğu ilə mövcud və əlçatan olması lazımdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı: Nurlan, 2003
4. Aksan D. Her yönüyle dil - ana çizgileriyle dilbilim. C. 3. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1982
5. Baskın S. Türkiye ve dünyada sözlük bilimi: tanımı, kapsamı ve diğer bilimlerle ilişkisi, International journal of language academy, 2/4, 445/457, 2014
6. Bekdaş M. Sözlük türlerinin tasnifi / Route Education and Social Science Journal, Volume 4, June 2017, s. 52-59
7. Ölker G. Sözlük türleri ve kelime sıklığı sözlüğü üzerine, Dil araştırmaları, 9, 45-60, 2011

Матанет Бакир кызы Амрахова

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К КЛАССИФИКАЦИИ СЛОВАРЕЙ

В статье широко рассматривается типология словарей, их принципы и структура, а также взгляды азербайджанских и мировых лингвистов на этот вопрос. Одной из развитых областей азербайджанского языкознания является лексикография. Лексикография отражает теоретические и практические аспекты составления словарей. Основной задачей лексикографии является сбор и систематизация слов и фразеологизмов языка, прослеживание образования и исторического развития слов и выражений, объяснение их значения, их уточнение. Словарь является одним из показателей культуры каждого народа.

В то же время статья посвящена важной проблеме лексикографии: принципам построения и состава словарей. В теоретической лингвистике существуют разные мнения о составе и структуре словарей. В азербайджанском языкознании к этому вопросу существуют разные подходы. В статье представлены некоторые из них в сравнительном аспекте. Также были подчеркнуты научные взгляды профессора Бакира Чобанзаде на составление и

структуру словарей в азербайджанской филологии. Были прокомментированы взгляды и мнения С.Джафарова, А.Гурбанова и турецких ученых Д.Аксана, Г.Олкера, Э.Йылмаза, С.Баски, а также европейских ученых Аткинса, Рунделла и др. по данному вопросу. Автор представляет информацию об учебной лексикографии и показывает, что основные направления развития учебной лексикографии определяются идеями языкознания, потребностями учебного процесса. Это поддерживает потребность в очень красочных и разнообразных словарях. В статье также подчеркивается необходимость периодического обновления и совершенствования энциклопедических и филологических словарей в соответствии с требованиями времени.

Ключевые слова: *Азербайджанское языкознание, словареведение, терминологические словари, лексикография, словарь ономастических терминов, фразеологические единицы*

Metanet Amrahova

SCIENTIFIC-THEORETICAL IDEAS ABOUT THE CLASSIFICATION OF DICTIONARIES

In the article it is said about typology of dictionaries, the principles and structure of compilation of dictionaries, as well as the opinions of Azerbaijani and world linguists in relation to this issue are commented. One of the advanced areas of Azerbaijani linguistics is lexicography. Lexicography reflects the theoretical and practical aspects of vocabulary compilation. The main task of lexicography is to assemble and put into the system the vocabulary and phraseological units of one or another language, to monitor the formation of words and phrases, their historical development, to explain and clarify their meanings. The dictionary is one of the indicators of the culture of each people.

At the same time the article is devoted to an important problem of lexicography: the structure and compilation of dictionaries. There are various ideas about the compilation and structure of dictionaries in theoretical linguistics. There are also different approaches about this issue in Azerbaijani linguistics. Some of these ideas are presented in a comparative way in the article. The scientific thoughts about compiling and structure of dictionaries by some scientists in Azerbaijan philology such as Professor Bakir Chobanzade, S.Jafarov, A.Gurbanov, from Turkish scientists such as D.Aksa, G.Olker, E.Yilmaz, S.Baski, including European scientists Atkins, Rundell, etc. are analyzed.

The author gives information about the teaching vocabulary and shows that the main directions of development of the teaching vocabulary are determined by the ideas of linguistics, the needs of the educational process. Dictionaries with very

colorful and diverse content always keep the necessity. In the article increasing attention to updating and improvement of dictionaries grouped in the encyclopedic and philological direction as periodical in the direction of demands of the day is also mentioned.

Keywords: *Azerbaijani linguistics, lexicography, terminology dictionaries, phraseological units*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Gülbənz Məmməd qızı İsmayılzadəi
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

CƏFƏROVA İRADƏ İRAC QIZI
Bakı Dövlət Universiteti
“Təbiət elmləri” üzrə “İngilis dili”
kafedrasının baş müəllimi
Zahid Xəlilov 23.
E-mail: i.cəfərova15@gmail

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NOMİNATİV VƏ
KOMMUNİKATİV FRAZEOLÖGİZMLƏRİN LEKSİK SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA**

Xülasə

Hər bir dilin sistemində özüməxsum mövqeyi, rolu və funksiyası ilə seçilən, struktur və semantik baxımdan müxtəlif şəkildə formalaşan, ifadə imkanları və funksiyası ilə diqqəti cəlb edən elə dil vahidləri vardır ki, onlar nitq prosesinə hazır şəkildə daxil olur, xalq həyatının ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini özündə əks etdirərək kommunikativ prosesin daha da zənginləşməsinə, onun rəngarəng olmasına xidmət edir.

Bu baxımdan frazeologizmlərin həm konkret bir dil materialları əsasında, həm qohum dillərin materiallarının müqayisəli şəkildə, həm də qeyri-qohum dillərin materialları əsasında tipoloji-müqayisə yolu ilə öyrənilməsi nəzəri və praktik dilçilik baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Dilin sisteminin kəmiyyət səciyyəsi özünü daha çox frazeoloji vahidlərdə əks etdirir. Əlavə edək ki, bir çox hallarda, sözlərin işləkliyi müxtəlif dillər üçün eyni deyil. Bu həmin dillərin sisteminin özünəməxsusluğu ilə əlaqədardır. Analitik dillərdə belə fellərin (işləkliyi müxtəlif fellərin) iştirakı azalır, onların işlənmə tezliyi isə çoxalır. Tədqiqatlar göstərir ki, german dillərində frazeoloji transformasiya zamanı frazeoloji vahidlərin formalaşmasında iki-üç fel iştirak edir. Bu xüsusiyyətlər ordan irəli gəlir ki, frazeoloji yarım sistem dilin özünəməxsusluğunu göstərən sahələrdəndir.

Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti (oçerklər): “Frazeoloji vahidlərlə dilin sistemi arasında əlaqə, konkret frazeoloji yarım sistemlə həmin dilin konkret sistemi ilə əks olunur. İstənilən dilin frazeoloji vahidlərinə nəzər salsaq, aydın olur ki, frazeologizmlərin əksəriyyəti sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir. Aydın olur ki, strukturuna görə eyni olan frazeoloji vahidlər on, yüz, hətta min vahidlərdən ibarət sıra (fel+isim, fel+sözünü+isim, sözünü+isim və s.) yaradır. Yaxud seriyaların mövcudluğu təsadüfi fakt deyil və dilin strukturundan asılıdır. Dilin qrammatik sistemi nə qədər mürəkkəbdirsə, onda o qədər sərbəst, həm də sabit sözbirləşmələri

sistemi mövcüddür. Məsələn: Azərbaycan və rus dillərində məhz ismin halının mövcudluğu hal kateqoriyası olmayan dillərdən altı dəfə çox birləşmə formalaşmasına şərait yarada bilər. Dilin transformasiyasında ana dilindən fərqli olaraq dilin frazeoloji tərkibi dilin sisteminin üsusiyyətlərinə uyğun olmaqla, eyni zamanda müxtəlif dillərdə və müxtəlif aspektlərdə bu xüsusiyyətləri qeyri-adekvat əks etdirir.” (1.s.141-144)

Frazeologiya üçün xarakterik cəhət olur ki, dildə olan bəzi tendensiyalar, meyllər, frazeologiyada dolayısı yolla üzə çıxır. Bir sıra sərbəst söz birləşmələrinin frazeoloji vahidlərə və mürəkkəb sözlərə çevrilməsi tendensiyası buna misal ola bilər. Konkret bir dilin frazeologizmlərin müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında tipoloji-müqayisəli üsulu ilə tədqiq edilməsi həm praktik dilçiliyin inkişafına kömək edir, həm də müqayisə olunan dillərin qarşılıqlı şəkildə tədrisi prosesində faydalı olması ilə seçilir. Bu baxımdan müxtəlif tipoloji qrupa daxil olan ingilis və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin nominativ və kommunikativ növlərinin tipoloji-müqayisə yolu ilə təhlil edilməsi dilçilik araşdırmaları içərisində özünəməxsus yer tutur.

Açar sözlər: *frazeologizm, kommunikasiya, qeyri-qohum dillər, nominativ, frazeologizmlər, feli frazeologizi*

Bu tipli dil vahidləri isə istər ingilis, istər Azərbaycan, istərsə də digər dillərdə kəmiyyət etibarilə çoxluq təşkil edir və fikrin daha emosional, obrazlı, dəqiq və sərrast ifadə olunmasında müstəsna əhəmiyyət daşıyır. «Frazeoloji vahidlərdə az və ya çox dərəcədə özünü göstərən obrazlılıq, emosionallıq, yığcamlıq, sərrastlıq, ahəngdarlıq və s. xüsusiyyətlər onları bədii dil nümunələrinə çerilmişdir».

Məhz bu da həmin dil vahidlərinə marağın artmasına, onun daha əhatəli və hərtərəfli tədqiq edilmə zərurətini ortaya qoymuşdur.

Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası: “Dilçilik araşdırmalarında bu məsələdən bəhs edərkən həmin dil vahidləri müxtəlif adlarla – frazeoloji birləşmə, frazeoloji ifadə, sabit söz birləşmələri adları ilə təqdim edilib öyrənilsə, mahiyyət etibarilə dildə hazır şəkildə mövcud olan, komponentlərə ayrıla bilməyən, bütövlükdə bir məna ifadə edən dil vahidləri nəzərdə tutulur və araşdırmalar da bu istiqamətdə aparılır. Frazeologizmlərə bu cür münasibət və oxşar yanaşmaya ingilis dili frazeologizmləri haqqında aparılan araşdırmalarda da rast gəlirik”(2.s.66-76).

Bu tipli dil vahidləri haqqında aparılan dilçilik tədqiqatları bir dilin materialları əsasında aparıldıqda böyük əhəmiyyət daşıdığı kimi, müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında tipoloji-müqayisə yolu ilə aparıldıqda ikiqat əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müxtəlif sistemli dillərdə frazeologizmlər hərtərəfli aparılıb öz tədqiqatlarını müxtəlif xarakterli əsərlərdə əks etdirən professor N.Ç.Vəliyevanın yazdığı kimi, «Müasir ingilis, Azərbaycan və rus dillərində frazeoloji birləşmələrin araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Əvvəla, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin yaranması prosesinin araşdırılması dillərin həmin istiqamətdəki qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkinci, belə birləşmələrin tədqiqi dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə imkan edir ki, bu da cilçilik nəzəriyyəsi baxımından həmişə maraq doğurur»

Frazeologizmlərin dilin ən geniş yayılma dairəsinə malik olması, özündə bir çox milli xüsusiyyətləri əks etdirməsi və onun hərtərəfli şəkildə araşdırılma zəruriliyi həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, «Frazeologiya dilin xəzinəsidir. Frazeologizmlərdə xalqın tarixi, onun məişətinin və mədəniyyətinin özüməxsusluqları əksini tapır. Frazeologizmlər, adətən milli keyfiyyət daşıyır».

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində frazeologizmlər öz zənginliyi, semantik, qrammatik və üslubi imkanlarının genişliyi ilə seçildiyi üçün bu dil vahidləri müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırıla bilər və bu qruplaşmalar dilin frazeoloji sistemi barədə geniş təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Bu baxımdan, ingilis və Azərbaycan dillərindəki frazeologizmlərin struktur-semantik əlamətlərinə görə qruplaşdırılması əhəmiyyətli olmaqla frazeologizmlər haqqında təsəvvürlərin daha da genişlənməsinə kömək edə bilər.

Struktur-semantik baxımdan frazeologizmlər təsnif edilərkən onların adlandırma (nominativlik) və hərəkət məzmunu ifadə edən (kommunikativlik) xüsusiyyətləri əsas götürülür. Yəni, dildə bəzi frazeologizmlər vardır ki, bu və ya digər obyekt haqqında daha geniş təsəvvür yaratmaq üçün onları obrazlı şəkildə adlandırır, həmin obyektlər barədə müəyyən məlumatları da özündə əks etdirir. Bu tipli frazeologizmlər həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində nominativ frazeologizmlər adlandırıla bilər. Burada komponentlərini aparıcı mənə yükünü özündə əks etdirən sözlər adlardır.

Digər qrupa daxil olan frazeologizmlərdə isə kommunikativ yük daha güclü şəkildə əks olunmaqla bu və ya digər obyektin müəyyən xüsusiyyətləri haqqında informasiya verilir ki, bu da əksər hallarda özündə predikativlik də ehtiva edir.

Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка:” Frazeologizmlərin bu şəkildə qruplaşdırılması, təbii ki, şərti xarakter daşıyır və tədris prosesində onların mahiyyəti haqqında daha aydın təsəvvür yaratmaq üçün bəzən onları ismi və feili frazeologizmlər adı ilə də qruplaşdırmaq mümkündür. Bu zaman birinci qrupa daxil olanlar nominativ səciyyə kəsb etməklə bu və ya digər obyektin adlandırılmasına xidmət edirsə, digər qrupa daxil olanlar çox vaxt predikativ mahiyyət daşımaqla hər hansı obyekt haqqında müəyyən məlumatları da əks etdirir və kommunikativ yükü ilə seçilir.(3.c.98-106)

Dildə nominativ frazeoloji vahidlər kommunikativ frazeoloji vahidlərlə müqayisədə azlıq təşkil etməkdə daha çox hallarda insanlara aid olur və onlardakı bu və ya digər xüsusiyyətləri ifadə etmək məqsədi ilə işlədilir. Belə frazeologizmlər həm mənfi, həm də müsbət mənəli ola bilər.

Məsələn:

A banquet of brine – acı göh yaşları;

A grsping man // an insatiable man – ac qurd;

Modest is enough to hungry – aca nə halal, nə haram və s.

Nümunə kimi verdiyimiz bu frazeologizmlər nitq prosesində geniş şəkildə işlənərək insanlarda müşahidə edilən bu və ya digər xüsusiyyətlərin daha obrazlı ifadə olunmasına xidmət edir və ən müxtəlif məqamlarda işlədilir.

Ünsiyyət prosesində belə frazeologizmlərin fərqli struktur xüsusiyyətlərindən və semantik yükə malik olan variantlarından istifadə etməklə fikrin daha dəqiq ötürülməsinə imkan yaranır. Nominativ frazeologizmlərə aşağıdakı nümunələri də əlavə etməklə fikrimizi daha aydın şəkildə ifadə edə bilərik:

All of kind // all of the some stamp – bir bezin qırağı (oxşar xarakterlər adamlar)

A stand by – yığılan evin dirəy (qoçaq adamlar haqqında)

Beauty is but sceen deep – zahiri gözəl, batini çirkin (ikiüzlü adam haqqında) və s.

Bu azsaylı dil faktları da göstərir ki, nominativ səciyyəli frazeologizmlər dildə geniş işlənməklə ən müxtəlif semantik mənalara və struktur xüsusiyyətlərinə malik ola bilər.

Struktur-semantik baxımdan frazeologizmlərin ikinci tipi kommunikativ və ya feili frazeologizmlər hesab edilir. bu tipli frazeologizmlər dildə daha fəal işləkliyə malik olmaqla aparıcı mənə yükü frazeologizmin strukturunda xüsusi mövqeyə malik olan felin üzərinə düşür və ona görə də çox vaxt hərəkət məzmunu daşıyır və predikativ keyfiyyəti ilə seçilir. Onlar həm də kommunikativ prosesdə daha fəal olması ilə diqqəti cəlb edir. ona görə də bu tipli frazeologizmlər dildə daha fəal işləkliyə malik olur.

Müasir Azərbaycan dili. I cild: «Tərkibində feillərin iştirak etdiyi frazeoloji vahidlərin isə nitqdə aktuallaşarkən mütəhərrikliyi ismi frazeoloji vahidlərdən qat-qat güclü olur». Bu həm də feillərin semantik zənginliyi ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, məcazlaşma, semantik rəngarənglik və digər xüsusiyyətlər feillərdə daha çox müşahidə edilən xüsusiyyətlərdəndir. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq ingilis dili frazeologiyasının tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, «feili frazeoloji birləşmələr bütövlükdə və qismən məcazlaşaraq motivləşən və ya motivləşməyən feili tərkiblərdən ibarət ola bilər».(4.s.123-144)

Kommunikativ və ya feili frazeologizmlərin bu xüsusiyyətlərinə görə də onlar həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində ən işlək və fəal frazeologizmlər hesab edilir və dildəki frazeologizmlərin daha çox hissəsini özündə ehtiva edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində kommunikativ və ya feili frazeoloji birləşmələrin çox müxtəlif struktur və smematik xüsusiyyətlərinə rast gəlmək mümkündür. Bir neçə nümunə ilə fikrimizi izah edək. Məsələn:

To reach understantig // to find common language with someone – dil tapmaq.

To look askance at someone – əyri-əyri baxmaq.

To turn someone out ignominiously – it kimi qovmaq və s.

İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin struktur-semantik baxımdan bir cür bölgüsü, təbii ki, şərti xarakter daşıyır.

Çünki frazeologizmlərin həm struktur, həm də semantik xüsusiyyətlərinin rəngarəngliklərini nəzərə aldıqda onları daha geniş qruplara bölmək və başqa parametrlərə görə də qruplaşdırmaq mümkündür. Bütün bunlar isə ayrıca tədqiqat tələb etməklə nəzəri və praktik baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyan dilçilik məsələlərindəndir.

Frazeoloji birləşmələrin ana dilində tərcüməsi dedikdə, müasir rus dilçiliyində

A. Yakovlevskaya bunlara oxşar frazeoloji vahidləri sabit ifadələr adlandırır. İngilis dilin tədqiqatçıları isə bu növ frazeologizmlərə “predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər” “predikativ frazeologizmlər” adını vermişlər. Bununla yanaşı A.Kunin belə konstruksiyları “predikativ frazeoloji vahidlər” adlandırmışlar.

Bu cür vahidlər sırasında atalar sözü və məsəllər daxildir. Dilçilikdə ən mübahisəli məsələ olan cümlə səviyyəli belə konstruksiyların atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər və s. frazeologizm sayılıb-sayılmamasıdır. İngilis dilinə aid dərslikləri, dərs vəsaitlərini və oxu kitablarını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, dil öyrənənlərin lüğət ehtiyatının konstruksiyları “frazeoloji ifadə” adlandırmışlar. İngilis dilindəki dil faktları göstərir ki, nəqli intonasiya ilə deyilən bu cür konstruksiyların bir neçəsi məzmunla əlaqədar sual sözlərinin artırılması ilə qrammatik sual cümlələrinə ekvivalent kimi də işlənir. Bəzən isə nida cümlələri belə konstruksiylara aid olur.

Christ’s foot! (Aman Allah!) Where are your eyes (gozlərin hara baxır?) Damn your eyes (Gozlərin cixsin) və s.

Semantik söz birləşmələrinin leksik-semantik təhlili müxtəlif dillər üçün ümumi xarakterli bir neçə qanunauyğunluğu aşkar etmişdir: sərbəst sözbirləşmələrinin frazeoloji söz birləşməsinə keçməsi ictimai amillərlə sərtləşməsi ilə eyni zamanda dilin daxili qanunlarına tabe olmağı ilə bağlıdır.

Vəliyeva N. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili:” Söz birləşməsi frazeologiya kateqoriyasına keçən kimi semantik struktur cəhətdən məhdudiyyətə ugrayır və frazeologizmə xas olan təkmənalılıq əldə edir. Bu dilin leksik-semantik sisteminə keçdikdə, frazeoloji söz birləşmələrində milli dil parlaq şəkildə özünü göstərir. İngilis dilinə aid dərslikləri, dərs vəsaitlərini və oxu kitablarını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, dil öyrənənləri lüğət ehtiyatının bir hissəsini atalar sözləri təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyində belə konstruksiyları “frazeoloji cümlələr”, “idiomatik” və “frazeoloji ifadə” adlandırmışlar. (5.s.72-86)

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti (oçerklər). Bakı, «Elm» nəşr., 1988.s141-144
2. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, «Maarif» nəşr. 1988.s.66-76.
3. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва, изд. «Высшая школа», 1986.с.98-106.
4. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı, «Elm» nəşr. 1978. səh:123-144.
5. Vəliyeva N. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili. Bakı, «Ünsiyyət» nəşr., 2001.s.72-86.

I.Djafarova

Nominative and communicative phraseological expressions in the English and Azerbaijani languages

SUMMARY

Fraseological (idioms) units take a particular place in the system of the language and they are important in the figurative and through (comprehensive) expression of thoughts.

Comparative-typological study of idioms on the basis different languages is theoretically and partially important for linguistics. From structural and semantical point of view these language units can be divided in to different groups. Phraseological units can be nominative and communicative. This article gives detailed information about them.

The article deals with specific cases of phraseological units into the native language.Phraseology is one of the independent branch of the linguistics that study phrasological system of the language.

It must be expressed not only by one word but also by the combination of several words in phraseological structure. Phraseological units fill the gaps in the lexical system of the language so in some cases they are considered as the only meaning that give the names of things, processes, cases, situations and so on.

One should be careful while translating these units. Because as these units are stable compounds of the language they are translated according to the regularities of the language. From this point of view the article can be very important for the ones who want to study these units.

Key words: *phraseology, communication, unrelated languages, verbal idiom, communicative phraseology.*

И.Джафарова

**О номинативных и коммуникативных фразеологизмы в Английском и
Азербайджанском языках**

РЕЗЮМЕ

Фразеологизмы занимают особое место в системе языка и имеют важное значение в образном, разностороннем выражении мысли. Сравнительно-типологические изучение фразеологизмов на основе материалов разнотипных языков теоретически и практически является важным для языкознания.

Со структурно-семантической точки зрения эти языковые единицы могут делиться на группы. Фразеологизмы делятся на номинативные и коммуникативные группы. Данной статье дается информация об этих группах.

Статья посвящена конкретным случаям фразеологических единиц в родном языке. Фразеология является одним из независимых ветви лингвистическое, изучающих фразеологические систему языка. Это должно быть выражено не только одно слово, но также с помощью комбинации нескольких слов в фразеологических структуры.

Фразеологические единицы заполняют пробелы в лексической системе языка, так, в некоторых случаях они рассматриваются как единственный смысл, которые дают имена вещей, процессов, ситуаций, случаев и так далее.

Надо быть осторожным при переводе этих единиц. Потому что, как эти единицы стабильные соединения языка они переведены в соответствии с закономерностями языка. С этой точки зрения статья может быть очень важно для тех, кто хочет изучать эти единицы.

Ключевые слова: *фразеология, коммуникация, не связанных языках, вербальный фразеологизм, коммуникативный фразеологизмы.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova
çapa tövsiyə olunmuşdur**

SEVİNC HÜSEYNOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi
H.Əliyev 92.

sevincgusein@com.ru

**ÜMUMDİLÇİLİK TİPOLOJİ TƏSNİFATDA İNGİLİS DİLİNİN MÖVQEİ
HAQQINDA DİLÇİ ALİMLƏRİN RƏY VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ
XÜLASƏ**

Hər hansı bir sistem kimi, dil sistemi də ayrı-ayrı ünsürlərdən (fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə) və strukturdan ibarətdir. Dil ünsürləri maddi substansiyaya – səs tərkibinə malik olur. Dilin daxili quruluşu, onun saysız-hesabsız ünsürlərinin əlaqə sxemləri o dilin strukturunu təşkil edir. Yer üzündə dillər çoxdur. Bu dillərin hər birində başqa dillərə məxsus xüsusiyyətlər olduğu, onları başqa dillərə yaxınlaşdırdığı kimi, hər dilin yalnız özünəməxsus cəhətləri və onu başqalarından ayıran xüsusiyyətlər də vardır. Elə xüsusiyyətlər də vardır ki, yalnız müəyyən qrup dillərə xasdır. Buna görə də həmin dillər digər qrupa məxsus dillərdən fərqlənir ən müxtəlif, həm də mənşəcə qohum olmayan dillərdə ümumi struktur əlamətlər müəyyən edilə bilər. Məsələn, birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isim olan təyini söz birləşmələri ingilis və türk, monqol və yapon dillərində və s. özünü göstərir. İrəli sürülən məqsəddən və həll edilməli problemlərdən, habelə tədqiqat obyektindən asılı olaraq, dilçilik tipologiyasını iki yerə – ümumi tipologiya və xüsusi tipologiya elmlərinə bölmək mümkündür. Xarici dilləri öyrənmək ehtiyacı ilə əlaqədar əncəbi dilin fonoloji, morfoloji və sintaktik quruluşu, habelə leksik sistemi ilə ana dilinin müvafiq xüsusiyyətləri tipoloji aspektdə dərindən və əsaslı şəkildə tədqiq edilib öyrənilməlidir. Ona görə də həm dillərin ümumi tiplərini müəyyənləşdirmək, həm də xarici dilin və ana dilinin müxtəlif səviyyəsində tipoloji səciyyəsinə üzə çıxarıb aydınlaşdırmaq tamamilə müasir aktual problemlərdir. Adətən, xarici dilləri öyrənən tələbələr bu xarici dilləri öz ana dilləri ilə müqaisə edir və məhz ana dilindən çıxış edərək xarici dilə yanaşırlar. Ona görə də xarici dilləri öyrənməyin pedaqoji tələblərindən biri də belədir ki, bu xarici dilin ana dilindən tipoloji cəhətdən fərqlənən mühüm struktur əlamətləri müəyyən edilib üzə çıxarılsın. Xarici dil müəllimlərinin uzun müddət ərzində apardıqları müşahidələrdən və eksperimental tədqiqatlardan məlum olu ki, başqa dilləri öyrənərkən tələbələrin çətinlikləri və həmişə buraxdıqları nöqsanlar ana dilinin təbiəti ilə əlaqədar təzahür edir.

Açar sözlər: dillər, struktur, tipologiya, universali, Hind-Avropa dilləri, dil qrupları, allomorfizm, izomorfizm.

Abdullayev S."Müasir İngilis və Azərb. dillərində tipoloji kateqoriya" kitabında yazır:"Dilçilik tipologiyası və ya dillərin tipologiyası termini haqqında elmdə vahid anlayış yoxdur. Əsas ümumi məqbul fikir belədir ki, dilçilikdə <<tipologiya>> dedikdə dil tipləri haqqında təlim başa düşülür. Tipoloji baxımdan dil tipləri ayrı-ayrı səviyyələrdə, yaxud yarımsəviyyələrdə öyrənilir, habelə ayrı-ayrı dillərin və dil qruplarının sistemləri müqaisə edilir və ya qarşılaşdırılır. Bütün digər Hind-Avropa dilləri kimi ingilis dili də flektiv tipli dildir. Bu dildə aqqlütinativ dil tipinə məxsus əlamətlər də az deyildir. Belə ki, ingilis dilində qrammatik cins kateqoriyası yoxdur və bununla əlaqədar isimlə sifətin uzlaşması yoxdur, bu cəhətdən türk dillərindən fərqlənir: the new town-the new towns-təzə şəhər-təzə şəhərlər. Halbuki rus dilində uzlaşmanın tələbi ilə hər iki komponentdə dəyişmə baş verir: новый город-новые города." (1.s.142)

İngilis dilində də türk dillərində olduğu kimi bəzi sözdəyişdirici şəkildə yalnız bir qrammatik mənası vardır. Məsələn, cəmənlilik anlayışını ifadə edən-es-en morfemləri başqa məna bildirmək üçün işlənir. Deməli, bu dildə də bəzi morfemlər təkmənalıdır. Flektiv dillərdə nitq hissələri hər hansı tipinə nisbətən daha qəti və aydın şəkildə fərqləndirilir. Çünki hər bir nitq hissəsinə məxsus olan morfoloji əlamətlər vardır. Lakin flektiv dillərdən olan ingilis dili müasir dövrdə konversiya hadisəsinin təsiri nəticəsində aqqlütinativ və ya köksözlü dil tiplərinə xas xüsusiyyətlər kəsb etməkdədir. Halbuki bu sonuncu dil tiplərində nitq hissələri bir-birindən o qədər də kəskin və aydın tərzdə fərqlənir. Dillərin müqayisəsindən məlum olur ki, bu dillərdə ümumi cəhətlər vardır. Məsələn, bütün dillərdə sait və samitlər vardır. Lakin bəzi dillərdə sait fonem az, samit fonem çox olur. Məsələn, rus dilində 6 sait, 34 samit fonem vardır. İngilis dilində 21 sait, 25 samit fonem olduğu göstərilir. Az da olsa, çox da olsa, bütün dillərdə sait və samitlər mövcuddur. Deməli, dilin strukturunda saitlər sistemi ilə samitlər sistemi olması ümumi, universal səciyyə daşıyır. Tək-tək istisnalar nəzərə alınmasa, demək olar ki, bütün dillərdə indiki zaman forması vardır. İngilis dilində isə indiki zaman dörd forması özünü göstərir. Buna baxmayaraq, indiki zaman formasının bütün dillərə xas, universal səciyyəli olduğunu söyləmək mümkündür. Tipologiya üçün heç də bütün dillərdə deyil, bəlkə dillərin çoxunda özünü göstərən linqvistik səciyyəli hadisə və faktlar daha əhəmiyyətli hesab olunur. Məsələn, Hind-Avropa dillərində hallanma sistemi vardır. Lakin bu dil ailəsinə mənsub olan bəzi dillərdə isimlər hallanmır. Məsələn, bolqar, fransız, ispan, ingilis dilləri. Hal sisteminə malik olub-olmaması əsasında Hind-Avropa dillərinin qruplaşdırılması dillərin təsnifində mühüm tipoloji əlamətdir. Belə ki, hallanma sisteminin bu dillərin çoxunda özünü göstərməsi dil universalisi hesab edilə bilər. Digər tərəfdən, hal sisteminin bir sıra dillərdə olmaması da dil universalisi kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, <<hal sisteminə malik olan dillər>> və <<hal sisteminə malik olmayan dillər>> qarşılaşdırılması (oppozisiyası) əsasında təsnifat aparıla bilər. Təsviri və ya statik səciyyəvi universalilər dillər tipologiyasını sinxron baxımdan

müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı diaxronik universalı da vardır ki, o dildə dəyişmə və inkişaf prosesini səciyyələndirir.

Ə. Musayev O. İ. “İngilis dilinin qrammatikası” kitabında yazır: “Ən müxtəlif dillərdə eyni şəkildə inkişaf prosesi getdiyinə aid nümunələr çoxdur. Qədim Hind-Avropa dillərinin çoxunda mövcud olmuş cütlük kəmiyyəti sonralar aradan çıxmışdır. Dil universalisi dil ünsürlərinin sistem daxili əlaqələrinin eyni tipli, izomorf ifadə üsuludur. Dil hadisələrinin universallığı haqqında hələ orta əsrlərdə bəhs açmağa başlamışlar. O zaman bütün məlum olan dillər haqqında ümumi, vahid, universal qrammatika yazmaq istəmişlər. Buna görə də bütün dillər üçün müştərək olan ümumi məntiqi qanunları müəyyənləşdirməyə çalışmışdılar. Bu iş prosesində məntiqi kateqoriyalarla dilçilik kateqoriyalarını eyniləşdirdilər ki, bu əlbəttə, düzgün deyildir. (2.s.63-69)

Bu səhv baxışın nəticəsidir ki, o zaman dilin inkişafına dilin konlanması kimi qiymət verilir, çünki hər hansı inkişaf dəyişmə yolu ilə baş verir, hər bir dəyişmə isə ideal standart dildən (Qərbdə belə dil klassik latın dili hesab olunurdu) uzaqlaşma deməkdir. Ona görə də dili bu konlanmaqdan (dəyişməkdən) xilas etmək məqsədilə normativ lüğətlər tərtib etmək meylı, bu lüğətlərdə düzgün söz işlətmə qaydalarını təsbit etmək meylı qüvvələnmişdir. Analitik dillərdə bütöv sözün daxilində məfhumlar birləşməsi olur. Çünki belə dillərdə ayrıca sözə yalnız kök morfem qoşulur, başqa morfemlər qoşulmur. İngilis və fransız dilləri bu tipinə daxildir. Sintetik tipli dillərdə sözlərə şəkilçi morfemlər qoşula bilər və buna görə də dillərdə şəkilçilər çoxmənalı olur. Polisintetik dillərdə isə bu sintetizm daha yüksək dərəcədə olur. Son zamanlar tipologiya problemlərinə maraq çoxalmışdır. Bu işdə R. Yakobsonun <<tipoloji tədqiqatlar və tarixi-müqayisəli dilçiliyə onların xidməti>> mövzusunda oxuduğu məruzənin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Müəllif öz məruzəsində müasir dövrdə dilçilik elmi üçün tipoloji tədqiqatların böyük əhəmiyyətini qeyd edir. Çünki elm müxtəlif dillərlə məşğul olduqca daha çox tipoloji oxşanıqlar meydana çıxır. Belə oxşayıqları, izomorfizmi müəyyənləşdirən tipologiyanın başlıca məqsədlərindən biri hesab edir.

Öz əhatəli, məzmunu tədqiqatı nəticəsində İ. İ. Meşnaninov dillərin sintaktik tipologiyası problemini həll etmiş və bu tipologiyanın üç növünü müəyyənləşdirmişdir.

- 1) Passiv quruluşlu dillər. Bura Çukot dili və Şimali Amerikanın bəzi dilləri daxildir. Müəllif bu dillərin tipoloji əlaməti kimi inkorporlaşmanı göstərmişdir. Yəni bu dillərdə subyekt də, obyekt də fərqli qrammatik formaya malik deyildir, aparıcı sözə tabe olan bir kompleks təşkil edir. Passiv quruluşlu dillərdə fəllər təsirli və ya təsirsiz adı ilə bölünə bilmir.
- 2) Erqativ quruluşlu dillər. Bu dillər üçün erqativ konstruksiyalar səciyyəvidir. Bu dillərin başlıca xüsusiyyəti belədir ki, fəllə xəbar mübtəda ilə ikitərəfli sintaktik əlaqədə olur; fəllə həm mübtəda ilə uzlaşır, həm də bu

mübtədanı idarə edir. Bu ikitərəfli əlaqənin qrammatik ifadəsi felin təsirli və ya təsirsiz olması ilə əlaqədar dəyişilir: fel təsirli olarsa, mübtədə xüsusi halda-arqatik halında (iş görəni, faili bildirən hal) işlənir, fel təsirsiz olduqda mübtədə mütləq halda işlədilir.

i.İ.Meşşaninov erqativ quruluşlu dillərə Qafqaz dillərini (avar, lak, dargin, qismən də gürcü dili) və Pirenej yarımadasına yaşayan biskların dilini aid edir.

3) Nominativ quruluşlu dillər. Bu dillərdə əsas səciyyəvi əlamət odur ki, subyektiv adlıq (nominativ) halda işlədilməsi felin təsirli və ya təsirsiz olmasından asılı deyildir. Müəllif bu dillərə Hind=Avropa, türk, monqol, fin-urq və s. çoxlu dilləri daxil edir.

Nuriyeva S. T. "Cerund" məqaləsində qədər edir: "Tipologiya üzrə ilk monoqrafik əsər yazan B.A.Uspenski belə hesab edir ki, struktur tipologiyasının əsas məqsədi izomorf və allomorf əlamətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Müəlifə görə, bütün dillərə xas olan əlamət və xüsusiyyətlər allomorf hesab edilir. Bu prinsip ümumi dil nəzəriyyəsi və dil universallilərinin əsas prinsipi hesab olunur. Müqayisəli-tarixi metodun əldə etdiyi nəliyyətləri yoxlamaq üçün tipoloji dilçilikdən istifadə oluna bilər. (3.s.111-123)

Ümumiyyətlə, XX əsirdə tipologiya elminin bir sıra qolları yaranmışdır: mərhələvari tipologiya, kvantitativ tipologiya, xarakterologiya, ayrı-ayrı dil sistemlərinin tipologiyası, universalilər tipologiyası. XVI-XVIII əsrlərdə dənizçiliyin və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar Avropa alimlərinə məlum oldu ki, dünyada çox müxtəlif struktura malik dillər vardır. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində avropalılar qədim Hindistanda mövcud olmuş sanskrit dili haqqında məlumat əldə edirlər. Sanskrit qədim hindlilərin müqəddəs kitablarının adı ilə, çox zəngin flektiv quruluşa malik olan bu dilin mürəkkəb fonoloji sistemi vardır.

Qədim hindlilərin mədəniyyətinin və dilini öyrənən alman alimi Fridrix Şlegel (1772-1829) 1808-ci ildə «Hindlilərin dili və müdrikliyi haqqında» əsərini çap etdirir. Dillərin strukturca fərqlərinə ilk dəfə diqqət yetirən Şlegel bütün dilləri bu struktur baxımından iki yerə bölmüşdür:

1) şəkilçili dillər. Bu dillərə türk, Polineziya və çin dillərini daxil etmişdir. Onun fikrincə, bu dillərdə sözlər arasında əlaqə sırf mexaniki yolla ifadə olunur;

2) flektiv dillərə sami, gürcü, fransız dilləri daxil edilir.

Onun qardaşı Avqust Şlegel (1767-1845) bu təsnif sxemini dəyişdirmiş, üç qrup dillər olduğu fikrini irəli sürmüşdür: qrammatik strukturu olmayan dillər, şəkilçili dillər, flektiv dillər. Öz tədqiqatında flektiv dillərin strukturundan çıxış edən A. Şlegel belə nəticəyə gəlir ki, Çin dilinin və Hind-Çin dillərini xüsusi qrupa ayırmaq zəruridir. Çünki bu dillərdə fleksiya yoxdur və qrammatik münasibətlər söz sırası vasitəsilə ifadə olunur. A. Şlegel dilləri daha qədim (sintetik dillər) və daha sonrakı (analitik dillər) adı ilə iki yerə bölmüşdür. Lakin dillərin tipologiyası elminin həqiqi banisi alman alimi Vilhelm Humboldt dilçiliyin bu bölməsinin əsas dilin nəinki

mikrosistemində, həm də yarım sistemində və bir sıra dillərin bütün sistemində oxşarlıq və ya eynilik üzə çıxarılmalıdır. İzomorfizmin əksinə olan allomorfizm isə müəyyən dil səviyyəsini təşkil edən vahidlərin müxtəlif tipli vahidlər olduğunu müəyyənləşdirməyə deyilir.

Бархударов Л . С . “Грамматика английского языка” əsərində yazı: “Dillərin müqayisəsindən məlum olur ki, bu dillərdə ümumi cəhətlər vardır. Məsələn, bütün dillərdə sait və samitlər vardır. Lakin bəzi dillərdə sait fonem az, samit fonem çox olur. Məsələn, rus dilində 6 sait, 34 samit fonem vardır. İngilis dilində 21 sait, 25 samit fonem olduğu göstərilir. Az da olsa, çox da olsa, bütün dillərdə sait və samitlər mövcuddur. Deməli, dilin strukturunda saitlər sistemi ilə samitlər sistemi olması ümumi, universal səciyyə daşıyır. (4.s.49-56)

Tək-tək istisnalar nəzərə alınması, demək olar ki, bütün dillərdə fəlin indiki zaman forması vardır. İngilis dilində isə indiki zamanın dörd forması özünü göstərir. Buna baxmayaraq, indiki zaman formasının bütün dillərə xas, universal səciyyəli olduğunu söyləmək mümkündür. Habelə, elə bir dil yoxdur ki, o dildə söz və ya cümlə olmasın. Bütün dillərdə və ya dillərin çoxunda özünü göstərən ümumi struktur qanunauyğunluqlara universali deyilir. Bu tərif, əsasən, dili sinxron planda səciyyələndirən universalilərə aiddir. Odur ki, bu universali növünü təsviri və ya mütləq universali adlandırmaq olar. Bu qanunauyğunluq kimi mütləq universalilər bütün dillərə xasdır və elə buna görə digər müxtəlif semiotik sistemlərdən fərqli olaraq yalnız dil sistemlərinə xasdır. Odur ki, linqvistik və ekstralingvistik universalilərdən (məsələn, dil işarələri sistemindən fərqli olan digər işarələr sisteminə xas universalilərdən) bəhs etmək olur. Burası var ki, mütləq universalilər ayrı-ayrı dillərin və ya dil qruplarının səciyyəvi əlamətlərini üzə çıxara bilmək imkanına malik deyildir. Odur ki, tipologiya üçün heç də bütün dillərdə deyil, bəlkə dillərin çoxunda özünü göstərən linqvistik səciyyəli hadisə və faktlar daha əhəmiyyətli hesab olunur. Məsələn, Hind-Avropa dillərində hallanma sistemi vardır. Lakin bu dil ailəsinə mənsub olan bəzi dillərdə isimlər hallanmır. Məsələn, bolqar, fransız, ispan, ingilis dilləri. Hal sisteminə malik olub-olmaması əsasında Hind-Avropa dillərinin qruplaşdırılması dillərin təsnifində mühüm tipoloji əlamətdir. Belə ki, hallanma sisteminin bu dillərin çoxunda özünü göstərməsi dil universalisi hesab edilə bilər. Digər tərəfdən, hal sisteminin bir sıra dillərdə olmaması da dil universalisi kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, «hal sisteminə malik olan dillər» və «hal sisteminə malik olmayan dillər» qarşılaşdırması (oppozisiyası) əsasında təsnifat aparıla bilər. Təsviri və ya statik səciyyəvi universalilər dillərin tipologiyasının sinxron baxımdan müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı, diaxronik universali də vardır ki, o, dildə dəyişmə və inkişaf prosesini səciyyələndirir. Ən müxtəlif dillərdə eyni şəkildə inkişaf prosesi getdiyinə aid nümunələr çoxdur. Qədim Hind-Avropa dillərinin çoxunda mövcud olmuş cütlük kəmiyyəti sonralar aradan çıxmışdır.

Dil universalisi dil ünsürlərinin sistem daxili əlaqələrinin eynitipli, izomorf ifadə üsuludur. Dil hadisələrinin universallığı haqqında hələ orta əsrlərdə bəhs

açmağa başlanmışdır. O zaman bütün məlum olan dillər haqqında ümumi, vahid, universal qrammatika yazmaq istəmişlər. Buna görə də bütün dillər üçün müştərək olan ümumi məntiqi qanunları müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. Ona görə də dili bu korlanmaqdan (dəyiş-məkdən) xilas etmək məqsədilə normativ lüğətlər tərtib etmək meyli, bu lüğətlər-də düzgün sözləşmə qaydalarını təsbit etmə meyli qüvvələnmişdi. C. Qrinberq dünya dillərində 45 qrammatik universali müəyyənləşdirmişdir. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək. C. Qrinberq göstərir ki, «önlüklü (ön qoşmalı) dillərdə genitiv, demək olar ki, həmişə idarə edən isimdən sonra gəlir, qoşmalı (son qoşmalı) dillərdə isə genitiv idarə edən isimdən əvvəl gəlir». Bu universali slavyan dilləri materialında çox aydın təsvir olunur. Bu dillər önlüyə malik dillərdir və deməli, yiyəlik halda olan isim onu idarə edən isimdən sonra gəlir.

Ədəbiyyat:

- 1.Abdullayev S . Müasir ingilis və Azərb. dillərində tipoloji kateqoriya, B,1998,s142
- 2.Musayev O . İ . İngilis dilinin qrammatikası , Bakı , Qismət , 2007.s.63-69.
- 3.Nuriyeva S . T. Cerund , Bakı , 2011."Maarif" nəşr.səh111-123.
- 4.Бархударов Л . С . Грамматика английского языка , Москва , 1973.

С.Кусейнова

ВЗГЛЯДЫ И ОТЗЫВЫ УЧЕНЫХ-ЛИНГВИСТОВ О ПОЛОЖЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ОБЩЕЯЗЫКОВОЙ ТИПОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЗЮМЕ

Об универсальности языковых явлений заговорили в средние века. В то время хотели написать общую, единую, универсальную грамматику всех известных языков. Это, конечно, неверно.

Это результат ошибочное представление о том, что языковое развитие тогда оценивается как языковое принуждение, ибо всякое развитие происходит через изменение, а каждое изменение идет от идеального стандартного языка (на Западе таким языком считалась классическая латынь). Поэтому тенденция к составлению нормативных словарей по порядку чтобы избавить язык от этой порчи (изменения), усилилась тенденция к установлению правил правильного словоупотребления в этих словарях. В науке нет единого понятия о термине типология языков или типология языков. Сравниваются или сопоставляются системы разных языков и языковых групп.

Как и все другие индоевропейские языки, английский язык относится к флективному типу.

Ключевые слова: языки, структура, типология, универсальность, индоевропейские языки, языковые группы, алломорфизм, изоморфизм.

S.Kuseynova

**OPINIONS AND REVIEWS OF Linguistic Scholars ON THE POSITION OF
ENGLISH LANGUAGE IN GENERAL LANGUAGE TYPOLOGICAL
CLASSIFICATION**

SUMMARY

There is no single concept in science about the term typology of languages or typology of languages. They compare or compare the systems of different languages and language groups. Like all other Indo-European languages, the English language belongs to the inflectional type.

The universality of linguistic phenomena began to be discussed in the Middle Ages. At that time, they wanted to write a general, unified, universal grammar about all known languages. Therefore, they tried to define the laws of universal logic that are common to all languages. In the process of this work, they equated the categories of logic with the categories of logic, which, of course, is incorrect. This is the result of a misconception that language development was then assessed as language corruption, because any development takes place through change, and each change means a departure from the ideal standard language (in the West, such a language was considered classical Latin). The fact is that absolute universals do not have the ability to reveal the characteristics of individual languages or language groups. Therefore, for a typology, linguistic events and facts that are manifested not in all languages, but in most languages, are considered more important.

Key words: languages, structure, typology, universality, Indo-European languages, language groups, allomorphy, isomorphism.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur**

FATİMƏ Mais qızı VƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti,

S.Rüstəm küç., 33

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.Rüstəm 33, mail: veliyeva.veliyeva2018@mail.ru

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN AFORİZMLƏRİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalə Azərbaycan aforizmlərinin İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında işlənmə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunub. Burada Azərbaycan aforizmlərinin xalqın çoxəsrlik tarixini, dilini və mədəniyyətini, cəmiyyətdəki nöqsan və çatışmazlıqlara şüurlu yanaşmaqla yaşadan ən dəyərli mənbələrdən biri olduğu vurğulanmışdır.

Qeyd olunmuşdur ki, Nəsimi şeiriyyəti Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl səhifələrindən birini təşkil edir. Onun yaradıcılığı çoxşaxəli, orijinal olması ilə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutmuşdur. Üsyankar şairin öz amalı uğrunda dönməzliyi ona bütövlükdə Şərq aləmində mübariz şair adını qazandırmışdır. Orta əsrlər milli şeirimizin ən görkəmli simalarından olan Nəsimi eyni zamanda əsərlərində istifadə etdiyi xeyli hikmətli kəlamları ilə də diqqəti cəlb etmişdir. Azərbaycan el hikmətlərinə yaxından bələd olan Nəsimi öz yaradıcılığında onlardan böyük ustalıqla istifadə etməklə bəhrələnmiş və özünəməxsus aforizmlər yarada bilmişdir. Onun aforizmlərinin bir hissəsi artıq el məsələsinə çevrilərək xalqımızın yaddaşına hopmuşdur.

Nəsimi Şərqdə məhəbbət, yüksək ideallar, mənsub olduğu Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin ən böyük daşıyıcısı kimi əbədiləşmişdir. O, yaradıcılığında Azərbaycan aforizmlərindən geniş istifadə etmişdir. Nəsiminin zəngin irsinin dilçilik aspektindən öyrənilməsi sübut edir ki, dilimizin bir sıra qədim xüsusiyyətləri burada özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, Nəsimi yaradıcılığında mövcud olan aforizmlərin bir hissəsi hazırda xalq arasında geniş şəkildə istifadə edilməkdədir. Aforizmlərin bir qismi ədəbiyyatımızın digər görkəmli şəxsiyyətlərinin yaradıcılığındakı nümunələrlə müqayisə edilmişdir.

Açar sözlər: İmadəddin Nəsimi, aforizm, cümlə, dilçilik, şeiriyyət

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı bir sıra xüsusiyyətlərinə görə olduqca maraqlı faktları özündə əks etdirməkdədir. Belə ki, xüsusilə orta əsrlər dövründə formalaşan ədəbiyyat dövrün ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına müxtəlif cəhətdən təsir edirdi. Təsadüfi deyildi ki, orta əsrlərdə yaranan ədəbiyyatımızın müəyyən bir hissəsi saraylarla bağlı olmuş, digər qismi isə müxtəlif cərəyanların təbliğinə yönəldilmişdir. Əsasən sufizm ədəbi cərəyanının qabarıq olduğu bu mərhələ də söz yox ki, xalq ədəbiyyatı da inkişaf edir, zənginləşirdi. Aforizmlərin, hükmətli

kəlamların xalq həyatındakı mühüm əhəmiyyətinə nəzərə alan bir çox sənətkar da öz yaradıcılığında belə deyimlərin, ifadələrin işlədilməsini diqqətdə saxlamış və nəticə etibarı ilə klassik ədəbiyyatda zəngin aforizmlərin formalaşmasına səbəb olmuşlar.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan ədəbiyyatında öz poemaları, qəzəlləri, qəsidələri ilə xüsusi yerə və rola malik olan Nizami Gəncəvi eyni zamanda Şərqdə “Xəmsə” yaradan ilk görkəmli şairlərdəndir. 1141-1206-cı illərdə yaşayan şairin yaradıcılıq yolunun sonrakı əsrlərdə davam və inkişaf etdirilməsi nəticəetibarı ilə Nizami ədəbi məktəbinin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Nizami Gəncəvi yaradıcılığını izlədiyimiz zaman onun əsərlərində xeyli sayda aforizmlərin işlədildiyinin şahidi oluruq. Həmin aforizmlərin müasir dilçilik baxımından linqvistik təhlili isə olduqca aktual və maraqlı problemlərdən. Şairinin yaradıcılığında qarşımıza çıxan bəzi aforizmlərin linqvistik təhlilinə baxsaq fikirlərimizi bir qədər də əsaslandırmış oluruq.

Dünyanın işini, yaxşı düşün sən,
Nə əksən, onu da sən biçəcəksən.
Yaxşı iş də görsən, pis iş dəninən,
Unutmaz onları bu qoca dövrən (1, s.39)

Şairin əsərlərində qarşımıza çıxan bu hikmətli bənddə hazırda Azərbaycan ədəbiyyatında atalar sözü və aforizm səviyyəsində öz varlığını sürdürməkdə olan iki deyimi müşahidə edə bilərik. 1. Nə əkərsən, onu da biçərsən 2. Yaxşılıq və pislik heç vaxt unudulmur.

Aparığımız araşdırmalar zamanı eyni deyimin bir qədər fərqli formada Azərbaycan ədəbiyyatında hürufizmin görkəmli siması, bu il 650 illik yubileyini qeyd etdiyimiz filosof şair İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında da işlədildiyinin şahidi oluruq.

Çün hər nə kim, əkərsən, anı biçərsən axır,
Dünyada əkmə anı kim, adı oldu üsyan (2, s.71)

Bir faktı unutmamaq olmaz ki, aforizmlər zamanla inkişaf edərək ümumişləklilik qazandığı zaman atalar sözü və məsələ çevrilir. Numunədə işlənən “Nə əkərsən, onu da biçərsən” hikmətli deyimi haqqında da eyni fikirləri söyləməyimiz mümkündür. Qeyd etməliyik ki, bu hikmətli deyim tamamlıq budaq cümləsi şəklində formalaşmışdır.

Nəsimi yaradıcılığına nəzər saldıığımız zaman hazırda xalq arasında geniş istifadə edilən məsəllərin, hikmətli sözlərin həmin dövr üçün Nəsimi şeirində də aforizm şəklində əksini tapdığının şahidi oluruq.

Sən canü cümlə aləm işbah imiş məsəldə:
Cansız bədən dirilməz, gör kim, bu nə məsəldir (3, s.220)

Bu gün xalq arasında “Ölü dirilməz” məşhur deyiminin işlədildiyini müşahidə edirik. Nümunədən də göründüyü kimi, Azərbaycan el hikmətlərinə yaxından bələd olan Nəsimi öz yaradıcılığında onlardan böyük ustalıqla istifadə etməklə bəhrələnmiş

və özünəməxsus aforizmlər yarada bilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, şairin yaradıcılığında “Bu nə məsəldir, cansız bədən dirilməz” mübtəda budaq cümləsindən obrazlı istifadə edilməklə orijinal üslubda nəzm formalaşdırılmışdır. Sintaksis sahəsində aparılmış araşdırmalardan aydın olur ki, mübtəda budaq cümləsi əsasən baş cümlədən əvvəl işlədilir (4, s.279-280). Lakin nəzmin tələbindən asılı olaraq belə cümlələrin budaq cümlədən sonra işlənmə halına da rast gəlmək mümkündür ki, biz bunu yuxarıdakı beytdə əyani şəkildə müşahidə edirik.

Həmçinin günümüzdə xalq oarasında olduqca geniş yayılan deyimlərdən biri də “Oddan qorxan ocaqçı olmaz” ifadəsidir. Maraqlıdır ki, bu hikmətli deyim də Nəsimi şeirlərində özünəməxsus formada, aforistik tərzdə istifadə edilmişdir. Həmin beyti göstərməklə fikirlərimizə bir qədər də aydınlıq gətirə bilərik.

Yanmaqdan əgər qorxur isən şəmə yapışma,
Şol atəşi gör kim, necə pərvanəyə uğrar (3, s.223)

Nümunədə işlədilən şərt bağlayıcısından da məlum olur ki, birinci misra şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklində formalaşmışdır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edilən tədqiqatlarda da qeyd edildiyi kimi, şərt budaq cümlələrində budaq cümlə adətən baş cümlədən əvvəl işlədilir və belə cümlələrdə şərt bağlayıcısından geniş istifadə edildiyini görmək mümkündür (s).

Hazırda xalqın dilindən qarşımıza çıxan ən geniş yayılmış deyimlərdən biri də “Fələyin çarxi tərsinə dövrən edir” hikmətli kəlamıdır. Bu kəlam Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra görkəmli simalarının yaradıcılığında özünəməxsus tərzdə ifadə edilmişdir. Maraqlıdır ki, Nəsimi yaradıcılığında da həmin hikmətli deyim fərqli üslubda, maraqlı formada işlədilmişdir.

Fələk tərsinə dövr eylər, məgər axır zaman oldu,
Qəfəsdə tutiyü qumru, çəmənlərdə qürab oynar (3, s.197)

Azərbaycan satirik şeirinin ustad sənətkarı Mirzə Ələkbər Sabirin əsərlərində də eyni aforizmi işlədildiyinin şahidi oluruq.

Bu çərxi-fələk tərsinə dövrən edir imdi,
Fəhlə də özün daxili insan edir imdi (5, s. 23-24)

Danılmaz həqiqət bundan ibarətdir ki, ünsiyyət vasitəsi olan dil, eyni zamanda xalqın tarixi keçmişini özündə yaşadan, nəsildən nəslə ötürən əvəzolunmaz mənbədir. Təsədüfi deyil ki, yuxarıda haqqında danışdığımız aforizm də XIV yüzillikdə hansı formada mövcud idisə, XIX-XX yüzilliklərdə də eyni şəkildə varlığını davam etdirməkdə idi və bu gün də eyni formada mövcuddur. Deməli, faktlar belə deməyə imkan verir ki, Azərbaycan aforizmləri də xalqımızın çoxəsrlik tarixini, dilini və mədəniyyətini, həssasiyyət və düşüncələrini, cəmiyyətdəki nöqsan və çatışmazlıqlara şüurlu yanaşmaqla yaşadan ən dəyərli mənbələrdən biridir.

Aparılan araşdırma və təhlillər göstərir ki, Nəsimi yaradıcılığında elə maraqlı aforizmlər də mövcuddur ki, onların müəyyən bir hissəsi günümüzdə məsələ çevrilərək xalq arasında geniş işlənmə arealına sahibdir. Aşağıdakı beytdə həmin nümunələrdən biri Nəsiminin dili ilə obrazlı şəkildə ifadə olunmuşdur.

Günəş dutuldu dedilər nəzər qıldım camalına

Üzünə zülfüdür düşmüş, bu el yanlış xəyal eylər (3, s. 216)

Təsadüfi deyil ki, hazırda xalq arasında hədsiz gözəl olan xanımlar haqqında “Üzünün gözəlliyindən ay utanar” və ya “Günəşə deyir sən çıxma mən çıxım” kimi olduqca mübaliğəli və maraqlı deyim tərzı vardır.

Azərbaycan xalqının milli mentalitetində süfrə salmaq, qonaq ağırlamaq mərd kişələrə məxsus bir keyfiyyət kimi daim təbliğ olunmuşdur. Olduqca diqqətçəkici haldır ki, hələ “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında belə bir ənənənin maraqlı ifadə forması ilə qarşılaşmış oluruq. Belə ki, dastanın müqəddiməsində nəsihətamiz fikirlər səsləndirən Qorqud ata deyir:

...Qız anadan görməyincə öyüd almaz,

Oğul atadan görməyincə süfrə salmaz (6)

Ümumtürk mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin, şeiyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısı ustad şair Nəsimi yaradıcılığında da bu elementlərin fərqli tərzdə işlədildiyinin şahidi oluruq. Maraqlıdır ki, hazırda xalq arasında “Mal yeməzin malını yeyərlər” hikmətli deyimi vardır. Bu deyim Nəsimi yaradıcılığında aşağıdakı şəkildə ifadə olunmuşdur.

Yığıb yedirməyən kişi sinində mar olur malı,

Sağı sözdür ki, assi varsa boynunda vəbal eylər (3, s.216)

Süfrə salmaq adətinin önəmi daha Cənubi Azərbaycanın XX əsr görkəmli şairi Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar yaradıcılığında daha fərqli üslubda öz əksini tapmışdır.

Mənim atam süfrəli bir kişiydi,

El əlindən tutmaq onun işiydi,

Gözəllərin axıra qalmışıydı,

Ondan sonra dönərgələr dönüblər,

Məhəbbətin çıraqları sönuəblər (7, s.39)

Nəsiminin məhəbbət məzmunlu əsərlərində də xeyli sayda aforistik ifadələrin işlədildiyini görürük. Belə ki, bu gün xalq arasında “Yardan ayrı qalanın günü ah-vayla keçər” deyimi mövcuddur. Bu deyim müxtəlif dövrlərdə yaşamış sənətkarların əsərlərində fərqli formalarda öz əksini tapmışdır. Konkret olaraq Nəsimi yaradıcılığında həmin hikmətli kəlam aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır.

Vəslindən iraq eyləyəli canımı təqdir,

İşim dünü gün ah ilə fəryadü fəğandır (3, s.258)

Bu himətli deyim ustad Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında da öz əksini fərqli üslubda, lakin eyni məzmununda tapmışdır. Belə ki, onun məhəbbət məzmunlu “Eyləmişəm” qoşmasında eyni aforizmin fərqli ifadə modeli ilə rastlaşırıq.

Ala gözlüm, səndən ayrı düşəli,

Hicranın qəmiylə kef eyləmişəm,

Ah-vayınan günüm keçib dünyada,

Dərd alıb, qəm satıb, nəf eyləmişəm (8, s.46)

Günümüzdə geniş dairədə istifadə edilən aforizmlərdən biri də “Gül tikansız olmaz” hikmətli deyimidir. Həmin deyim də İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Gülü bitməz tikənsiz dünyanın çün,
Gülü tərək eylə, keç cövri-tikandan (2, s.73)

Ümumiyyətlə, apardığımız təhlilləri yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, Nəsimi yaradıcılığı çoxşaxəli, çoxtərəfli, maraqlı, orijinal olması ilə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutmuşdur. Əyilməz şairin öz amalı uğrunda dönməzliyi ona bütövlükdə Şərq aləmində mübariz şair statusu qazandırmışdır. Orta əsrlərdə milli şeirimizin ən görkəmli simalarından olan Nəsimi eyni zamanda əsərlərində istifadə etdiyi xeyli hikmətli kəlamları ilə də diqqəti cəlb etmişdir. Onun aforizmlərinin bir hissəsi artıq el məsələinə çevrilərək xalqımızın yaddaşına hopmuşdur. Nəsimi Şərqdə məhəbbət, yüksək ideallar, mənsub olduğu Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin ən böyük keşikçisi, daşıyıcısı kimi əbədiləşmişdir. Bu gün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə onun 650 illik yubileyinin ölkəmizdə geniş şəkildə qeyd edilməsi təsadüfi xarakter daşımır. O, öz əzmi, iradəsi, mübarizliyi, zəngin yaradıcılığı, dəyərlərimizə bağlılığı, sadıqlığı ilə bunu qazanmışdır. Məqaləmizdə Nəsimi yaradıcılığında geniş istifadə edilmiş aforizmlərin kiçik bir hissəsindən bəhs etdik. Amma bu istiqamətdə araşdırmalarımız davam etməkdədir. Fikrimizcə, Nəsimi aforizmlərinin dil-üslub xüsusiyyətlərinin müasir dilçilik kontekstində öyrənilməsi dilimizin tarixi inkişafının mühüm mərhələsi olan Orta əsrlər dövrü dil elementlərimizin daha da aydınlaşdırılması baxımından olduqca vacib və əhəmiyyətli problemlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi: bibliografiya. (Tərtib edənləri: M.İbrahimova, G.Misirova). Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012, 632 s.
2. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı: Lider, 2004, 376 s.
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
4. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
5. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. Bakı: “Turan” nəşrlər evi, 2002, 368 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. (Tərtib edənləri: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Məhəmmədhüseyn. Şəhriyar Seçilmiş əsərləri. Bakı: “AVRASİYA PRESS”, 2005, 480 s.
8. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 400 s.
9. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis: Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.

Fatima Valiyeva

Using features of Azerbaijan aphorisms in Nasimi's creative work

The article has been devoted to the learning of the using features of Azerbaijan aphorism in Nasimi's creative work. It was emphasized that Azerbaijani aphorisms are one of the most valuable sources of the centuries-old history, language and culture of the people, their conscious attitude to the advantages and disadvantages in society.

Noted that Nasimi's poetry consists one of the golden pages of Azerbaijan literature. His work, being multifaceted, original, occupied a special place in Azerbaijani literature. The opposition of the poet-rebel for his ideas in general brought him the title of poet-fighter in the eastern world. Nasimi, one of the most outstanding figures of our medieval national poetry, in whose work wise aphorisms and sayings are widely used. Closely familiar with Azerbaijani folk proverbs and sayings, Nasimi's wise sayings used them with great skill in his work and managed to create his own peculiar aphorisms. Some of his aphorisms have already become a folk parable and are imprinted in the memory of our people. Nasimi is immortalized in the East as the greatest bearer of love, high ideals, national and spiritual values of the Azerbaijani people.

Azerbaijan aphorisms were widely used in his creative work. Learning of Nasimi's rich heritage by linguistics aspect prove that some ancient features of our language could keep themselves in here. The investigations show that some part of the aphorisms exist in Nasimi's creative work are widely used among the people in modern period. Some of these aphorisms are comparative investigated with the other examples belong to the prominent persons of our literature.

Keywords: Imadaddin Nasimi, aphorism, sentences, linguistics, poetry

Фатима Валиева

**Особенности использования азербайджанских афоризмов
в творчестве Насими**

Статья посвящена изучению особенностей использования азербайджанских афоризмов в творчестве Имадеддина Насими. В ней было подчеркнуто, что азербайджанские афоризмы являются одним из ценнейших источников многовековой истории, языка и культуры народа, его сознательного отношения к достоинствам и недостаткам в обществе.

Отмечено, что поэзия Насими составляет одну из золотых страниц азербайджанской литературы. Его творчество, будучи многогранным, оригинальным, занимало особое место в азербайджанской литературе. Противостояние поэта-бунтаря за свои идеи в целом принесла ему в восточном мире звание поэта-борца. Насими, одна из самых выдающихся фигур нашей средневековой национальной поэзии, в творчестве которого широко

используются мудрые афоризмы и изречения. Близко знакомый с азербайджанскими народными пословицами и поговорками, мудрыми изречения Насими с большим мастерством использовал их в своем творчестве и сумел создать свои своеобразные афоризмы. Часть его афоризмов уже стала народной притчей и запечатлелась в памяти нашего народа. Насими увековечен на Востоке как величайший носитель любви, высоких идеалов, национально-духовных ценностей азербайджанского народа.

В творчестве поэта были широко использованы азербайджанские афоризмы. Изучения богатого наследия Насими с аспекта языковедения доказывает, что тут смогли уберечься некоторые древние особенности нашего языка. Исследования показывают, что часть афоризмов, существующих в творчестве Насими, в настоящее время широко используется в народе. В статье проводится сравнение части афоризмов с образцами из творчества других выдающихся деятелей.

Ключевые слова: Имадеддин Насими, афоризм, предложение, поэзия,

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

Rəyçi dos. A.Naciyeva

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QƏMBƏR QƏMBƏROV
Bakı Slavyan Universiteti
Bakı, Süleyman Rüstəm küçəsi 33
turkay.qazvin@gmail.com

**ÇEX FİLOLOQLARININ AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI İLƏ
BAĞLI MÜLAHİZƏLƏRİ
XÜLASƏ**

Çexiya Şərqsünaslıq ənənələrindən bəhs edərkən ilk növbədə türkologiya sahəsi ilə bağlı tədqiqatlar ön plana çıxır. Belə ki, tarix boyunca çexlərin Şərq xalqları ilə ətraflı tanışlığı məhz türklər, yəni Osmanlı imperiyası vasitəsilə olmuşdur. Zaman keçdikcə türkologiya sahəsində bir sıra yeniliklərə imza atılmış və çexlərin türkdilli xalqlarla daha qədim əlaqələri ətrafında tədqiqatlar yaranmağa başlamışdır. Bu zaman qədim hunların, peçeneqlərin və kuman türklərinin tarixi, dili, mədəniyyəti öyrənilmiş, bu türkdilli xalqların Çexiya torpaqlarında izləri araşdırılmışdır. Sovet türkologiyasının yaranması və inkişafı ilə Sovetlər Birliyi ərazisindəki türkdilli xalqların da tarixi və mədəniyyəti geniş ölçüdə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Sovet türkoqları ilə sıx əlaqələr quran Çex türkoqları, türkologiya sahəsində öncül tədqiqatlara sahib Azərbaycan türkologiyası ilə dərindən tanış olmaq imkanı əldə etmişlər. Bu zaman Azərbaycanın tarixi ilə yanaşı, dili və ədəbiyyatı da əsas tədqiqat mövzularından birinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycan bohemistikasının yaranması və inkişafı ilə paralel olaraq Azərbaycan dili və ədəbiyyatı sahəsində araşdırmalar aparan çex alimlərinə əsərləri də incələnməyə başlanmışdır.

Məqalədə müasir çex türkologiyasının Azərbaycan dili və ədəbiyyatına baxışları işıqlandırılır. Xüsusilə, çex türkoqu Tomaş Leynin Azərbaycan dilinin qrammatikasının özəllikləri və ədəbiyyatımızdan tərcüməsi ilə bağlı arqumentlərindən nümunələr verilmişdir. Məqalədə bilavasitə Azərbaycan bohemistikasının inkişafı ilə bağlı mövzulardan da bəhs edilir.

Açar sözlər: *Çex, türkoq, Azərbaycan, dil, ədəbiyyat, bohemistika*

XVII əsrdən başlayaraq, Avropada Şərq xalqlarının mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, dilinə böyük maraq yarandı. Bu isə öz növbəsində Avropa ölkələrində, o cümlədən Avstriyada, Çexiyada, Fransada şərqsünaslıq mərkəzlərinin yaranmasına səbəb oldu. Professor E.Mehrəliyevin fikrincə, bu maraq xüsusilə türklərin 2-ci dəfə Vyana mühasirəyə almasına rəğmən birləşmiş Avropa orduları tərəfindən geri oturulmasından sonra daha böyük vüsət aldı.

Çex Şərqsünaslığında digər sahələrlə yanaşı, türkologiya sahəsində də mühüm uğurlar əldə olundu. Maraqlıdır ki, çex türkologiyası təkcə türk xalqlarının dilinin və ədəbiyyatının deyil, həm də tarixinin, coğrafiyasının, etnoqrafiyasının,

fəlsəfi fikir tarixinin və bu kimi başqa sahələrinin də tədqiqini özündə ehtiva edir. Çex türkologiyasının klassikləri L.Hrjebiček, F.Tauer və başqaları ilə yanaşı, müasir dövrdə fəaliyyət göstərən bir sıra türkoloqlar da vardır. Onların arasında, xüsusilə, Petr Kuçeranın və Tomaş Lanenin adlarını çəkmək olar. Doğrudur, T. Lane əvvəllər diplomatiya sahəsində fəaliyyət göstərmiş, bir müddət Çexiyanın Türkiyədə fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri vəzifəsində çalışmış, lakin sonradan həyatını türkologiyaya həsr etmiş və bu sahədə bir sıra uğurlar qazanmışdır. Təkcə onun tərtib etdiyi "Çexcə - türkcə, türkcə - çexcə" lüğəti misal göstərmək kifayət edərdi (1).

Karlova Universitetinin Fəlsəfə fakültəsini bitirən T.Lane aspirantura təhsili çərçivəsində Azərbaycan SSR-də Bakı Dövlət Universitetində (keçmiş Azərbaycan Dövlət Universiteti) bir illik təcrübə keçib. Onun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı maraq doğuran tərcümələrindən biri görkəmli dramaturq Cəlil Məmmədquluzadənin (1866-1932) "Eşşəyin itməkliyi" (Ztrata osla) hekayəsinin çex dilinə tərcüməsidir. Bu tərcümə Azərbaycan türkcəsinin çex türkoloqları tərəfindən əyani olaraq incələndiyinin təzahürüdür. T.Lane bu tərcümədə C.Məmmədquluzadənin yazı üslubunu və Azərbaycanın XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərindəki məişət həyatını ifadə edən sözləri maksimum dərəcədə çex oxucusuna çatdırmağa çalışmışdır. Tərcümənin annotasiyasında qeyd olunur: *"Eşşəyin itməkliyi" novellası ... əsasən kəndli və savadsız Azərbaycan müsəlman cəmiyyətinin mühitində baş verir. Cəlil Məmmədquluzadənin istehza və satirasının hədəfi ilk növbədə dini təəssübkeşlik və sosial gerilikdir. "Eşşəyin itməkliyi" 1950-ci illərdə "Poçt qutusu" povestinin çex dilinə tərcüməsindən sonra Azərbaycan ədəbiyyatının çex dilinə ikinci birbaşa tərcüməsidir. Azərbaycanlı yazıçı, dramaturq və köşə yazarı Cəlil Məmmədquluzadə müasir Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki hesab olunur.*" (2, 2008).

T.Lanedən bəhs edərkən onun Azərbaycanla bağlı daha bir tərcümə fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır. T.Lane rusiyalı publisist və jurnalist Yuriy Siqovun "Azərbaycan: Qərblə Şərq arasında" kitabını çex dilinə tərcümə etmişdir. Kitab Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, mətbəxi, müasir inkişaf parametrləri ilə bağlı bir çox məlumatları özündə ehtiva edir. Azərbaycanın bayramları, əlamətdar günləri, təbii sərvətləri, sənətkarlıq və incəsənət nümunələri haqqında ətraflı biliklərin yer aldığı kitabda bir sıra maraqlı fotolar da təqdim olunur. Kitab Azərbaycanın Çexiyada tanınması üçün dəyərli bir yaradıcılıq işidir.

Son dövrlərdə T.Lane türkologiya sahəsində olan fəaliyyət dairəsini genişləndirmiş və türkologiyanın mühüm qanadlarından olan azərbaycanşünaslıqla məşğul olmuşdur. Bunun bariz nümunəsi kimi yenidən çapdan çıxmış "Azərbaycan qrammatikasına ekskurs" adlı dərs vəsaitini göstərmək olar (3, 2013). Kitabça kiçik həcmli olsa da, çex dilçiliyində mühüm türkoloji araşdırmalardan hesab oluna bilər. Çexiya Respublikasının Brno şəhərində yerləşən və nüfuzlu nəşriyyatlardan biri hesab olunan "Lingea" məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdə çap olunmuş bu əsər ilk növbədə çexlər üçün Azərbaycan dili ilə tanışlığa imkan verən mühüm vəsaitdir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, məhz "Lingea" nəşriyyatında müxtəlif dillərdə lüğətlər və dərs vəsaitləri vaxtaşırı çap olunur. Nəşriyyatın fəaliyyəti əsasən elektron və çap edilmiş lüğətlərin, dilçilik təlimatlarının inkişafı və satışına yönəlib (2, 2008).

Kitabçaya nəşriyyat tərəfindən ön söz də əlavə edilmişdir. Burada göstərilir ki, müəllif heç də geniş nəzəri aspektdən Azərbaycan qrammatikasını şərh etməmiş, sadəcə çex oxucularının Azərbaycan dili ilə ilkin tanışlığı üçün bir vəsilə yaratmışdır.

Maraqlıdır ki, kitaba yazılan ön sözdə T.Lane aparıcı çex türkoloqu kimi təqdim olunur və göstərilir ki, müəllif bəsit misallar göstərməklə Azərbaycan qrammatikasının ayrı - ayrı məqamlarını aydın şəkildə oxucuya çatdırmağa çalışır. Digər tərəfdən ön sözdə vurğulanır ki, müəllifin məqsədi heç də Azərbaycan qrammatikasının tam təsvirini vermək deyil, əksinə yalnız çox mühüm qrammatik məsələləri qabartmaqla oxucu tərəfindən Azərbaycan dilinin az-çox mənimsənilməsində mayak rolunu oynamaqdır. Çex türkoloqu kitabçada Azərbaycan qrammatikasını 12 fəsilə bölərək şərh etmişdir. Burada Azərbaycan dilinin fonetika, morfologiyası və sintaksisinə xüsusi yer ayrılmışdır.

Dərs vəsaitinin sonunda isə müəllif bir sıra dillərdən, o cümlədən, ərəb, fars, rus, inglis və digər Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçmiş alınma sözlərdən də müəyyən nümunələr vermişdir. Dərs vəsaiti qrammatik terminlərin lüğəti ilə sonunclanır.

Diqqəti cəlb edən digər məsələlərdən biri də müəllifin Azərbaycan dilinin əhatə etdiyi coğrafiyanı dəqiq şərh etməsidir. Belə ki, çex alimi haqlı olaraq Azərbaycan dilinin Azərbaycan Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların rəsmi dövlət və ana dili olmaqla yanaşı, müəllifin dili ilə desək, "Şimali-Qərbi İranda yaşayan 20 milyon azərbaycanlıların, həmçinin Azərbaycan və İranın sərhədlərindən kənarda yerləşən Azərbaycan diasporunun ana dilidir" (4, 8).

Kitabda maraqlı məqamlardan biri də müəllifin Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsində yerinin müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, onun fikrincə, Azərbaycan dili türk dillərinin Cənub - Qərb qoluna aid edilir. Hərçənd ki, Azərbaycan və Osmanlı türkcəsi yalnız Oğuz dilləri qrupuna daxildir və coğrafi cəhətdən Turanın cənub-qərbində yerləşirlər. Bu mənada adı çəkilən dilləri haradasa çex türkoloqunun müəyyən etdiyi bölgüyə aid etmək olar, lakin bu qrupa daxil olan və xeyli dərəcədə şimalda yerləşən Moldova ərazisində məskunlaşmış qaqauzların dili haqqında bunu əsla demək olmaz. Müəllifin digər fikrinə əsasən, türk dilləri Ural - Altay dilləri qrupuna daxildir və bu dillərdə Balkan yarımadasından tutmuş Şərqi Sibirə və Şimali Volqa sahillərindən tutmuş Qərbi Çinə qədər geniş ərazidə danışılır (4, 8).

Çex alimi eyni zamanda türk dillərinin əvvəllər türk - tatar dilləri kimi adlandırıldığını da oxucuya anlatdırır və Azərbaycan dilinə ən yaxın olan dillər kimi türk və Krım tatarlarının dillərinin olduğunu bildirir. Təbii ki, biz buraya Qaqauz və Kərkük türklərinin dillərini də əlavə edərdik.

Daha sonra isə T.Lane Azərbaycan dilinin aqlutinativ dil olduğunu və bu cür dillərin hansı xüsusiyyətləri özündə ehtiva etdiyini bildirir.

Kitabçada həmçinin nümunələr əsasında göstərilir ki, çex dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində eyni zamanda həm cəm, həm də hal formalarını yaratmaq üçün iki şəkilçi tələb olunur.

Məsələn: azərbaycanca - *ev-lər-də*
çexcə - *v dom - ech*

Çex tədqiqatçısı həmin sözə mənsubiyyət şəkilçisini əlavə etməklə kökə eyni zamanda 3-cü şəkilçini artırır ki, bu da çex dilində həmin sözə yeni sözün əlavə olunmasına və söz birləşməsinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Məsələn: azərbaycanca - *ev-lər-imiz-də*
çexcə - *v našich domech*

Çex müəllifi həmçinin Azərbaycan dilində kökdən sonra gələn şəkilçilərin çoxluğuna rəğmən onların ciddi bir söz sırasına malik olmasını da xüsusilə vurğulayır.

T.Lane həmçinin çex dilində olmayan bəzi Azərbaycan dilinə məxsus səslərin necə tələffüz olunmasına dair müəyyən şərhlər verir. Məsələn, o, [ə] səsinin inglis sözündəki "happy" sözünün tələffüzündəki kimi tələffüz etməyi məsləhət bilir. Digər tərəfdən o, Azərbaycan dilinə məxsus [ğ] səsinin boğazla ifadə olunan səs olduğunu çex oxucusunun nəzərinə çatdırır və buna aid nümunələr göstərir. Hərçənd ki, müəllif çex dilində olmayan [ö] və [ü] səsləri haqda şərh vermir. Çox güman, o belə hesab edir ki, alman dilində bu səslər mövcud olduğu üçün və çexlərin bu dillə yaxından tanışlığına əsasən həmin səslərin şərhini verməmək olar.

Sonda isə müəllif çex dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində cins kateqoriyasının olmadığını da çex oxucusunun diqqətinə çatdırır.

Гамбар Гамбаров

**ОБЗОРЫ ЧЕШСКИХ ФИЛОЛОГОВ ОБ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ И ЛИТЕРАТУРЕ
РЕЗЮМЕ**

Говоря о традициях чешского востоковедения, на первый план выходят исследования в области тюркологии. Таким образом, на протяжении всей истории чехи знакомились с народами Востока через турок, т.е. Османскую империю. Со временем в области тюркологии был сделан ряд нововведений, начались исследования более древних отношений чехов с тюркоязычными народами. В это время изучалась история, язык и культура древних гуннов, печенегов и половцев-тюрков, изучались следы этих тюркоязычных народов на чешских землях. С появлением и развитием советской тюркологии история и культура тюркоязычных народов на территории Советского Союза стали предметом обширных исследований. Чешские тюркологи, установившие

тесные связи с советскими тюркологами, имели возможность познакомиться с азербайджанской тюркологией, имеющей передовые исследования в области тюркологии. В то время, наряду с историей Азербайджана, язык и литература стали одной из основных тем исследований чешских ученых. Параллельно с возникновением и развитием азербайджанской богемистики в новое время стали изучаться работы чешских ученых, проводивших исследования в области азербайджанского языка и литературы.

В статье освещаются взгляды современной чешской тюркологии на Азербайджанский язык и литературу. В частности, приводятся примеры из рассуждений чешского тюрколога Томаша Лане об особенностях грамматики Азербайджанского языка и перевода из нашей литературы. В статье затрагиваются темы, непосредственно связанные с развитием Азербайджанской Богемистики.

Gambar Gambarov

**REVIEWS OF CZECH PHILOLOGISTS ON
AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE
SUMMARY**

Key words: *Czech, turkologist, Azerbaijan, language, literature, bohemistics*

When talking about the traditions of Czech Oriental Studies, research in the field of Turkology comes to the fore. Thus, throughout history, the Czechs got acquainted with the peoples of the East through the Turks, ie the Ottoman Empire. Over time, a number of innovations were made in the field of Turkology, and research began on the older relations of the Czechs with the Turkic-speaking peoples. At that time, the history, language and culture of the ancient Huns, Pechenegs and Kuman Turks were studied, and the traces of these Turkic-speaking peoples in the Czech lands were studied. With the emergence and development of Soviet Turkology, the history and culture of the Turkic-speaking peoples in the territory of the Soviet Union have become the object of extensive research. Czech Turkologists, who established close ties with Soviet Turkologists, had the opportunity to get acquainted with Azerbaijani Turkology, which has advanced research in the field of Turkology. At that time, along with the history of Azerbaijan, language and literature became one of the main research topics. In parallel with the emergence and development of Azerbaijani bohemistry in modern times, the works of Czech scholars conducting research in the field of Azerbaijani language and literature began to be studied.

The article highlights the views of modern Czech Turkology on the Azerbaijani language and literature. In particular, examples are given from the arguments of Czech Turkologist Tomas Lane about the peculiarities of the grammar

of the Azerbaijani language and translation from our literature. The article deals with topics directly related to the development of Azerbaijani Bohemistics.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Turecko - český, česko - turecký slovník. T. Laně. Lingea s.r.o. Brno. 2012
2. Džalil Mammedguluzade, Ztrata osla, Originální název: Danabaš kändinin ähvalatlary, Překl: Tomáš Laně, 2008, Mezera, 94 s.
3. "Přehled ázerbájdžánské gramatiky". T. Laně. Lingea s.r.o. Brno. 2013
4. Çex ədəbiyyatında Şərq motivləri. E.Mehri. Kitab aləmi. Bakı. 2008
5. <http://lingea.cz/firma.asp>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: professor Elçin Mehraliyev
çapa tövsiyə olunmuşdur**

QOCAYEVA XATIRƏ ƏVƏZ QIZI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ADU

R.Behbudov 134,

KONTEKST VƏ DANIŞIQ AKTI

Xülasə

Məqalə kontekst və danışiq aktından bəhs edir.

Kontekst hadisənin, bəyanatın və ya ideyanın əsasını təşkil edən və onun tam başa düşülə biləcəyi şərtləri ehtiva edir. Nitq aktı isə, hər hansı bir hadisənin (davranışın; aktın) niyyəti, məqsədi və ya təsiri baxımından bir hərəkət kimi qəbul edilən ifadə hesab edilir.

Dildə bəzi ümumi sözlər var ki, onların mənası yalnız kontekstdə aydınlaşır, yəni əgər biz konteksti bilmiriksə, o zaman həmin sözlərin ifadə etdikləri mənalara da anlama bilmərik. Bu cür sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: /here and there/, /this or that/, /now and then/, /yesterday/, /today or tomorrow/, yaxud əvəzliliklər: /you, me, she, him, it, them/ və s. İngilis dilində elə cümlələr var ki, danışanın kim olduğunu və kiminlə harada, nə zaman və nə haqqında danışdığını bilmədən söhbətin nədən getdiyini anlamaq olmur. Məsələn: /You will have to bring this parcel back tomorrow because she is not here today// (Sabah bu bağlamı geri gətirməli olacaqsınız, çünki o, bu gün burada deyil).

Kontekstdən kənarda bu cümlənin mənası bir qədər anlaşılmazdır. Burada işlədilən bəzi sözlərin mənası, məsələn, /you, this parcel, here, today, she/ və s. yalnız fiziki kontekstdə aydınlaşa bilər. Bu cür sözlərin mənası danışanın nəzərdə tutduğu mənə ilə aydınlaşa bilər. Belə ifadələr texniki olaraq deyiktik ifadələr adlanır. Söz qədim yunan dilində ‘deixis’ (‘day-icksis’) ‘pointing’ (işarəetmə) mənasını verir.

Açar sözlər: *kontekst, danışiq aktı, lokutiv, illokutiv, perlokutiv, dinləyən, məlumat, danışan*

Qeyd etmək lazımdır ki, sözlərin mənalalarının açılmasında, aydınlaşmasında əsas məsələlərdən biri də onların istinadlarının müəyyən edilməsidir. İstinadı dinləyəne anlatmaq üçün müəyyən olunan aktdan istifadə etməliyik. İstinad aktını yerinə yetirən zaman aşağıdakılar istifadə oluna bilər: xüsusi isimlər (Xomski, Cennifer və s.), isimlər (a writer, the cat, the girl və s.), yaxud əvəzliliklər (he, she, it və s.). Bu cür sözlər kimisə, yaxud nəyisə müəyyən etmək üçün unikal hesab oluna bilər, lakin bununla belə, bildirməliyik ki, hər hansı bir söz və yaxud ifadə üçün “istinad diapazonu” vardır. Məsələn, /Jennifer/, /friend/, yaxud /she/ sözləri dünyada çox obyektə aid ola bilər. Bəzən hər hansı bir obyektə nə ad verəcəyimizi bilmədiyimiz zaman da istinad (reference) edə bilərik. Biz /the blue thing/ və /that icky stuff/ ifadələrini istifadə edə bilərik və hətta onlara ad da müəyyən edərik.

Məsələn, Bizim küçədə motosikletini sürətlə sürən bir adam var və biz onu /Mr.Kawasaki/ adlandırırıq. Burada işlədilən /Mr.Kawasaki/ adı bir şəxsə istinad etmək üçün işlədilən motosiklet markasının adıdır. Bu nümunə eyni zamanda bizə imkan verir düşünək ki, hər hansı uğurlu istinad aktı danışanın işlətdiyi lüğətin zənginliyindən də asılıdır. Məsələn, restoranda bir ofisiant digərindən soruşur: *Where is the spinach salad sitting?* Cavab belə ola bilər: *He is sitting by the door* , yaxud *Can I look at your Chomsky?* Cavab: *Sure, it is on the shelf over there* Bu nümunələrlə aydın anlamaq olur ki, cansız məfhumlarla əlaqəli olan sözləri (məsələn, salat və s.) insanlara istinad olaraq da istifadə edə bilərik. Yaxud əksinə, insanlarla əlaqəli olan sözləri (məsələn. Xomski və s.) cansız əşyalara istinad olaraq da işlətmək olar. Burada olan əsas proses inferensiyadır (inference). İnterferensiya deyilən və nəzərdə tutulan arasında əlaqə yaratmaq üçün işlədilən əlavə bir məlumatdır [7, s. 11].

Praqmatikanın ifadə etdiyi mənanı aydınlatmaq üçün belə nümunə verək: İngilis dilində salamlama: *How are you?* (Necəsiniz?), deyərək sual verilir.

Bu gündəlik salamlama insanın müəyyən bir gündə özünü necə hiss etdiyinə təsir edə biləcək hər bir tibbi və şəxsi təfərrüatın müzakirəsini əhatə edən cavabla qarşılır. Cavab belə ola bilər: “Fine, and how are you?” (Yaxşı, bəs, siz necəsiniz?) Bu, praqmatik cavab ola bilər, çünki bu sual-cavabla biz hər hansı bir ixtiyari danışığı deyil, natiqin niyyətinin sualı verən zaman nəzərdə tutulan salam olması olduğunu ehtimal edirik.

Digər nümunə:

Luggage must be carried on the escalator (Baqaj eskalatorla aparılmalıdır). Fərqli situasiyalarda bu nümunə müxtəlif şəkildə başa düşülə bilər. Lakin praqmatikanın köməyiylə, bu cümlənin mənası belə anlaşılar ki, burada nəzərə çatdırılan məlumat yalnız eskalatora aktiv şəkildə baqaj götürən insanlara aiddir, hamıya deyil. Situasiyanın konteksti cümlənin mənasını müəyyən edir.

I have two sons (Mənim iki oğlum var). Bu cümlə danışanın iki oğlundan çox oğlu olmamasını nəzərdə tutur. Praqmatika cümlənin mənasını müəyyən etmək üçün nitqin kontekstini özündə ehtiva edir.

Praqmatikada danışq aktlarının müxtəlif növləri, məsələn, *lokutiv*, *illokutiv* və s. fərqləndirilir. Bunları belə fərqləndirə bilərik: *Is there any salt?* (Duz varmı?) – *illokutiv akt*- xahiş nəzərdə tutulur; *Please give me some salt!* – *lokutiv akt* – süfrədə duzun olduğunu görürsən və xahiş edirsən ki, onu sənə versinlər, yəni cümlədə fakt var; Perlokutiv aktda isə kiminsə sənə duzu verməsinə səbəb olursan, yəni xahiş nəticəsində hər hansı bir şəxs bir hərəkəti icra etmək məcburiyyətində qalır.

Mənaca düzgün dil strukturlarını düzəltməyi nəzərdə tutan akt lokutiv akt adlanır [5, s.327]. Lokutiv nitq aktını belə izah edə bilərik: “Hər hansı bir obyekt haqqında tam anlamı ilə mənalı bir cümlə daşıyan akt belə adlandırıla bilər”.

Məsələn, bir nümunə təqdim edək: /The sky is blue// (Səma mavidir). Bu nümunədə fakt təqdim edirik və bu akt *lokutiv akt* adlanır.

İllokutiv aktda isə əsas məqsədimiz fikrimizi dinləyəne çatdırmaq, ona nəsa demək niyyətimizi ifadə etməkdir. Məsələn:

/I have just cooked dinner. It is still on the gas stove// (Mən təzəcə nahar hazırlamışam. O, hələ də qaz sobasının üstündədir).

Göründüyü kimi, burada ifadə olunan anlamlar bunlardır: a) sən bir az sonra yemək yeyə bilərsən, yəni yeməyin hazırlanması; b) səbirli olmağın təbliğ olunması; c) hər hansı bir iş barədə əvvəldən məlumatın verilməsi (xəbərdarlıq).

Hər hansı bir işin nəticəsinin nümayiş olunduğu akt isə *perlokutiv akt* adlanır. F.Veysəlli yazır ki, hər hansı bir söyləmin illokutiv təsiri (gücü) olmalıdır [5, s.328].

Perlokutiv akta nümunə kimi aşağıdakı konteksti təqdim edə bilərik. Məsələn, qəfildən kimsə qışqırır: “Yanğın var”. Bununla da həmin şəxs insanların binanı tərk etməsinə səbəb olur, yəni yanğın təhlükəsini insanlara anladır.

Bu aktlarda işlədilən söyləmlərdəki feillərin semantik, pragmatik, leksik mənaları olduqca vacibdir. Aktların hər birinin reallaşması həmin feillərin kontekst daxili mənalarından asılı olur. Məsələn:

/I warn you that ...// (Mən xəbərdar edirəm ki ...)

/I promise that ...// (Mən vəd verirəm ki ...)

/I declare that ...// (Mən bildirirəm ki ...)

Bu tərkibli birləşmələrdə illokutiv akt icra olunur, çünki onlarda xəbərdarlıq, elan etmə, vəd vermə kimi mənalar ehtiva olunur.

C.Ostin performativ feillərin hərəkətləri idarə etdiyini yazır. Məsələn, /to excuse/ ‘üzr istəmək’ feilini işlətməklə ‘Gecikdiyim üçün üzr istəyirəm’ /I excuse for being late// cümləsində danışan ‘üzr istəmək’ performativ hərəkətini icra edir [2, s.73].

O, performativ feillərin kontekst daxilində bildirdikləri mənaları aşağıdakı nümunələrdə izah edir [2]:

1) /**Do**/ performativ feili “etmək; yerinə yetirmək” mənasını verir. Məsələn:

¿Do you accept this beautiful woman as your lawfully wedded wife? (Bu gözəl qadını qanuni nikahlı həyat yoldaşınız kimi qəbul edirsinizmi?)

/Yes, of course, I **do**// (Bəli, əlbəttə, edirəm).

2) Növbəti performativ feil kimi /to *name*/ feilini nümunə vermək olar. *Bu feil* “ad vermək, ad qoymaq” və s. mənaları verir. Məsələn:

/Philip **named** that ship the Queen Elizabeth// (Filip həmin gəmiyə Kraliça Elizabet adını verdi).

Növbəti nümunə:

¿Why have you left the baby girl without **naming** since she was born? (Qız uşağı dünyaya gələndən niyə ona ad qoymamısınız?)

3) /To pronounce/ feili də performativ feil hesab olunur və “nikah zamanı nikahı elan etmək” mənasında istifadə olunur. Məsələn:

/He pronounced us man and wife// (O, bizi ər və arvad elan etdi).

Növbəti performativ feillərin nümunələrini nəzərdən keçirək:

/To promise/	“söz vermək, vəd vermək”	¿Do you promise if you won't do it again? (Bunu bir daha etməyəcəyinizə söz verirsinizmi?) /She will promise me whether he is going to keep this secret or not// (O, mənə söz verəcək ki, bu sirri saxlayacaq, ya yox)
/to guarantee/	təminat vermək, zəmanət vermək, əmin etmək	/My mother guaranteed me I would not regret selling that car// (Anam mənə zəmanət verdi ki, o avtomobili satsam peşman olmayacağam);
		/I wonder if you have been guaranteed that// (Maraqlıdır, sizə buna zəmanət verilibmi).

Bu cümlələri işlətməklə hansısa bir hərəkətin icrası diqqətə çatdırılır. C.Ostin bu söyləmləri “*performativlər*”, yaxud “*performativ danışmaq aktı*” adlandırır [2, s. 5-6]. O, (C.Ostin) aşağıdakı performativləri fərqləndirir:

1) aydın və nəzakətli söyləmələrdə işlədilən performativlər. Nümunəyə baxaq:

/I have pleasure in ... //, (‘Məmnunam ki, ...’). Bu cür cümlələrin işlənmə dairəsi məhduddur; /I have pleasure in welcoming them// (Onları salamlamaqdan məmnunam).

2) sözün ifadə etdiyi mənaya uyğun gələn performativ feillər. Məsələn, /to bow/ (səcdə etmək; baş əymək) feilini ifadə edən sözlər. Nümunə: /I salute you// (sizi salamlayıram) /He applauded// (O, alqışladı) və s.

C.Ostin yazır ki, söyləmin əvvəlində performativ feillərin işlənməsi həmin söyləmi performativ danışmaq kimi müəyyən edir [2, s. 14]. Məsələn:

¿Do you **think** if there are any plants in the Moon? (Sizcə ayda bitki varmı?)

/He **concludes (infers)** that there are some plants in the Moon// (O, ayda bəzi bitkilərin olduğu qənaətinə gəlir (nəticə çıxarır)).

/He **testifies** that there are some plants in the Moon// (O, ayda bəzi bitkilərin olduğuna şahidlik edir).

/He **admits (or concedes)** that there are no plants in the Moon// (O, ayda heç bir bitki olmadığını etiraf edir (və ya razılaşır)).

/I **predict** that there are not plants in the Moon// (Ayda bitkilərin olmadığını proqnozlaşdırıram).

Bu cümlələrdə işlənmiş /to think/ (düşünmək), /to conclude/ (nəticə çıxarmaq), /to testify/ (sınaqdan çıxarmaq), /to reply/ (cavab vermək), /to predict/

(gələcəkdən xəbər vermək) feilləri performativ feillər hesab olunur. Onlar hərəkətin icrasını əks etdirir. Bu feillər işlənərkən hərəkətin sözə və sözün dünyaya olan münasibəti əks olunur. C.Ostinin fikrincə, bu feillərə oxşar feillər çoxdur, lakin onlar “sınaqdan” çıxmamış feillərdir. Məsələn, /He *assumes* that// (O güman edir ki), /He *postulates* that// (O, irəli sürür ki) birləşməsində işlənən sözlər belə feillərdəndir. Əksinə, /He *asserts*// (O iddia edir ki) və /He *denies*// (O inkar edir) kimi cümlələrdə işlənən feillər hərəkətin icrası və təsdiqi ilə bağlı olduğu üçün təmiz eksplisit performativlər hesab olunur [2, s.11]. Məsələn, /He forecasts (predicts) that . . .// (O, əvvəlcədən proqnoz verir ki, . . .) təmiz eksplisit performativ olduğu halda, /He foresees (expects, anticipates) that// (O hiss edir/gözləyir/əvvəlcədən güman edir ki, ...) cümləsi təmiz performativ hesab edilmir. Digər: /He endorses (he assents to) that opinion// (O, o fikri təsdiq edir/razılaşır ki,...) təmiz eksplisit performativ hesab olunur, lakin /He agrees with that opinion// (O, o fikirlə razıdır ki, . . .) təmiz eksplisit performativ deyildir.

Bu cümlələrdə işlədilən /postulate/ (ehtimal etmək), /predict/ (əvvəlcədən görmək), /endorse/ (təsdiq etmək, yoxlamaq) feilləri təmiz eksplisit performativlər hesab olunur. Belə feillər kontestdə xüsusi danışiq tonu ilə tələffüz olunur.

Beləliklə, performativ feillərinin nitq aktlarında fərqləndirilməsi onların mətn daxilində əks etdirdikləri mənadan asılıdır. Performativ feillərin müşahidə olunduğu cümlələr eksplisit və implisit məna ifadə etməklə fərqlənir. Nitq aktlarında eksplisit məna ifadə edən performativlər təmiz performativlər hesab olunur, nitq aktlarında implisit məna ifadə edən performativlərin konkret mənaları isə danışiq məqamından asılı olaraq müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası (praktik və nəzəri). Bakı: Qismət, 2007.
2. Austin J.L. How to do things with words. USA, Oxford, New York: Oxford University Press, 1962.
3. Thomas M. Fifty Key Thinkers on Language and Linguistics. USA, London and New York, 2011.
4. Fotion N. John Searle. UK: Acumen Publishing Limited, 2000.
5. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013.
6. Searle J.R. Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
7. Yule G. Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Gojayeva Kh.

CONTEXT AND SPEECH ACT

Summary

The article deals with context and speech act. Context means the circumstances that form the setting for an event, statement, or idea, and in terms of which it can be fully understood. Speech act is an utterance considered as an action, particularly with regard to its intention, purpose, or effect.

There are some common words in a language whose meaning is clear only in context, that is, if we do not know the context, then we cannot understand the meanings of those words. Examples of such words are: /here and there/, /this or that/, /now and then/, /yesterday/, /today or tomorrow/, or pronouns: /you, me, she, him, it, them/, etc.

There are some sentences in English that you can't understand without knowing who the speaker is and with whom, where, when, and what he/she is talking about. For example: / You will have to bring this parcel back tomorrow because she is not here today// Outside the context, the meaning of this sentence is somewhat unclear. The meaning of some of the words used here, for example, /you, this parcel, here, today, she/, etc. can only be clarified in a physical context. The meaning of such words can be clarified by the intension of the speaker. Such expressions are technically called deictic expressions. In ancient Greek, the word 'deixis' ('day-icksis') means 'pointing'.

Key words: *context, speech act, locutive, illocutive, perlocutive, listener, information, speaker*

Годжаева Х.

КОНТЕКСТ И РЕЧЕВОЙ АКТ

Резюме

В статье рассматриваются контекст и речевой акт. Контекст означает обстоятельства, формирующие обстановку для события, заявления или идеи и с точки зрения которых их можно полностью понять. Речевой акт – это высказывание, рассматриваемое как действие, особенно в отношении его намерения, цели или результата.

В языке есть некоторые общие слова, значение которых ясно только в контексте, то есть, если мы не знаем контекста, то мы не можем понять значения этих слов. Примеры таких слов: /здесь и там/, /это или то/, /теперь и тогда/, /вчера/, /сегодня или завтра/, или местоимения: /ты, я, она, он, оно, их/, так далее.

В английском языке есть предложения, которые невозможно понять, не зная, кто говорит и с кем, где, когда и о чем он/она говорит. Например: / Вам придется вернуть эту посылку завтра, потому что сегодня ее здесь нет // Вне контекста смысл этого предложения несколько неясен. Значение некоторых используемых здесь слов, например, /ты, эта посылка, здесь, сегодня, она/ и т.

д., может быть выяснено только в физическом контексте. Смысл таких слов можно уточнить по интенции говорящего. Такие выражения технически называются дейктическими выражениями. В древнегреческом языке слово «дейксис» («дай-иксис») означает «указание».

Ключевые слова: *контекст, речевой акт, локутив, иллокутив, перлокутив, слушающий, информация, говорящий*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru,
professor Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov
çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏLİYEVƏ ÜLVİYYƏ HÜMBƏT

Gəncə Dövlət Universiteti

Azərbaycan dili kafedrası

Müqayisəli - tarixi və müqayisəli- tipoloji dilçilik

alivev_1989@list.ru

orcid no: 0000-0002-6732-219X

FRAZEOLoji VAHIDLƏRİN, IDIOMLARIN, ATALAR SÖZLƏRİNİN VƏ MƏSƏLLƏRİN TƏRCÜMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *frazeoloji vahidlər, dil daşıyıcıları, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji fond, dilçilik tarixi, səciyyəvi əlamətlər, emosional dəyər.*

Ключевые слова: *фразеологические единицы, носитель языка, фразеологические сращения, фразеологические сочетания, фразеологический фонд, история языкознания, характерные особенности, эмоциональная оценка.*

Keywords: Phraseological units ,language, carriers, phraseological conjunctions, phraseological compounds, phraseology fund, history of linguistics, characteristic symptoms, emotional value.

Frazeologiya məsələləri tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasında çox vacib problemlərdən biridir. Eyni məna daşıyan sözlərin müxtəlif dillərdə fərqli üslubi funksiyalara malik olduğunu ifadə edən, tərcüməçi üçün böyük çətinliklər yaradan frazeoloji birləşmələrin digər dilə çevrilməsi bu sahədə mühüm problemlər yaradır.

Akademik V.V.Vinoqradov frazeoloji birləşmələrin üç növünü qeyd etmişdir: frazeoloji birləşmələr; frazeoloji vahidlər; frazeoloji birləşmələr. Bu dil vahidləri əsasən canlı danışq dilinə xasdır. Akademik V.V.Vinoqradovun bölgüsü rus dilinə aid edilsə də, digər dillərə də şamil edilə bilər [6, 21-24].

Dilin frazeoloji fondu milli-mədəni xüsusiyyətlər baxımından daha çox markerləşmiş təbəqədir. Onun tədqiqi dilçilik tarixində fərqli yanaşmalarla səciyyələnir. N.N.Amosovanın, Ş.Ballinin, R.A.Budaqovun, V.V.Vinoqradovun, A.V.Kuninin, V.M.Mokienkonun, V.M.Orolsevin, V.N.Teliyanın, N.M.Şanskinin əsərlərində bu fərqli yanaşma təqdim olunur. Öz tədqiqatımızda biz V.M.Orolsevin, V.N.Teliyanın və N.M.Şanskinin fikirləri ilə razılaşırıq. Bu yanaşmada frazeologiya daha geniş mənada başa düşülür. Yəni dildə hazır şəkildə yaranan, söz olmayan hər bir vahid frazeologiyaya aid edilir.

Beləliklə, səciyyəvi əlamətlərdən asılı olmayaraq, bütün sabit birləşmələr frazeologiyaya aid edilir. Sabit birləşmələrin müqayisəli təhlili diqqəti cəlb edir. Tarixən fərqli dillərdə bu dil sistemlərinin özünəməxsus müqayisə formaları mövcud olmuşdur. Bu müqayisələrdə emosional dəyər komponenti xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu dəyər komponenti sabit birləşmənin fərqli mənalarını bir komporativ

əlaqədə birləşdirmə xüsusiyyətinə malikdir. Fərqli mənalara malik leksemləri oxşarlıq komponenti əsasında birləşdirsək, o zaman həmin leksik vahidi təşkil edən konnotasiyaların bütöv bir kompleksi yaranır.

Frazeoloji vahidlərin tərcüməçi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Frazeoloji komponentlər dildə əsasən bədii əsərlərdə, personajların dilində, müəllif mətnində istifadə olunur. Bundan əlavə frazeoloji ifadə vasitələrinə publisistikada və elmi ədəbiyyatda da rast gəlinir. Bu baxımdan onların tərcüməsi yalnız bədii ədəbiyyatın tərcüməsinə deyil, ümumdil məsələlərinə aiddir.

Rus, ingilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi xüsusi maraq doğurur. Bu frazeoloji birləşmələrdə insanın xarici görünüşü, sağlam bədəni, gözəl geyimi obrazlı dil ilə ifadə olunur.

1. İngilis dilində: “easy on the eye”, “easy to look at” (gözəl görkəmli, cazibədar qadınlar haqqında deyilir. “Fine as a May queen” – (Baharın gəlişi ilə keçirilən bayramda kraliça seçilmiş qız qədər gözəl” – Bu müqayisə ingilis dilində saf gözəlliyi ifadə etmək üçün işlədilir. “Fine as fivepence” – (“Beş penslik pul kimi gözəldir və parıldayır”); “Fine as a carrot fresh scraped” – (“Yeni təmizlənmiş kök kimi gözəldir”); “His sister was easy on the eye” – (“Onun bacısı çox cazibədar qız idi”); “She is easy on the eye!” – (“Necə xoşagələn, cazibədar qadındır”).

İngilis dilində mövcud olan bir çox frazeoloji birləşmələrdə xoş görkəm və gözəl daxili aləmin vəhdəti tərənnüm olunur: “easy on the eye”, “easy to look at”, “fine as a carrot fresh scraped”, “like a fresh lemon on a dinner table”, “fine as a May quela”.

İngilis dil şüurunda mövcud olan “as fresh as a daisy”; “blaming with health bursting with health”; “in full blom”; “the very picture of health”; “hale and hearty”; “as fit as a fiddle” frazeoloji birləşmələri hərfi tərcümədə “Sağlam görünüş, gözəl forma, xoş əhvali-ruhiyyə” kimi tərcümə olunur.

İngilis dilində çox işlənən “hale and hearty” frazeologizminin hərfi tərcüməsi belədir: “cəld, çevik, yaxşı fiziki formada olan yaxşı kişi. İngilis dilində bu frazeologizmin semantik strukturunu təşkil edən əsas semlər bunlardır: “qıvrıqlıq”; “möhkəm, sağlam, bədən”; “ictimai baxımdan aktiv insan”; “gözəl əhvali-ruhiyyə” və s.

İngilis dilində bu idiomatik ifadə “as fit as a fiddle” formasında işlənərək qadınlara da aid edilir. “Today she’s as fit as a fiddle – thanks to research funded by efforts such as Beet’s” (The daily Mirror; BNC).

Gözəl xarici görkəmin əsas şərtlərindən biri də səliqəli geyimdir. Bu mövzuya aid ingilis frazeologizmləri hərfi tərcümə belə səslənir:

- 1) Spick and span nek – çox səliqəli, yeni alınmış, tamamilə təzə.
- 2) Wnen I looked up Candy was standing in the doorway, spick and span in his white coat, his hair brushed back and shining black (R.Chandler. The long Goodbye) – “Başımı qaldırdıqda kandarda dayanmış Kendini gördüm. O, təzə, ağ gödəkcə geymişdi, parlaq qara saçlarını arxaya daramışdı”.

Frazeoloji vahidlərin, xüsusilə atalar sözlərinin tərcüməsində bir neçə üsul müşahidə olunur:

1. Tərcümə zamanı frazeologizmi və ya atalar sözünü təşkil edən hər bir komponentin mənası saxlanılır. Lakin bu zaman frazeoloji vahidin bir vəhdət kimi mənası da dəyişməz qalır. Belə tərcümələrdə frazeologizmin ümumi semantik strukturunu təşkil edən hər bir komponentin mənası ayrı-ayrılıqda saxlanılır [5, 21-23].

Atalar sözünün ümumi mənası saxlandıqda aydın başa düşmək olur ki, bu frazeoloji vahidin əsasında hansı nəticəyə gəlinir. Bununla bərabər onu təşkil edən hər bir söz öz əsas mənasında qalmışdır. Rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan atalar sözləri və məsəllər ya hərfi tərcümə olunur, ya da məna ekvivalentləri ilə əvəz olunur. Bu barədə “Müxtəsər rusca-azərbaycanca atalar sözü” lüğətinin müəllifi B.Tahirbəyovun fikirləri maraqlıdır: “Tam qarşılıqlı atalar sözləri məzmun oxşarlığına zəmin yaradır. Ruslar da, azərbaycanlılar da aşağıdakı ifadələrin məzmununu eyni ilə başa düşürlər”.

1. “Глаза – зеркало души” – “Göz qəlbin aynasıdır”.
2. “Цыплят по осени считают” – “Cücəni payızda sayarlar”.
3. “Сто раз отмерь, один раз отрежь” – “Yüz dəfə ölç, bir dəfə biç”.
4. “Не стыдно не знать, стыдно не учиться” – “Bilməmək eyib deyil, öyrənməmək eyibdir”.

Tam qarşılıqların bir hissəsi ayrı-ayrı xalqların şifahi yaradıcılığının məhsuludur. İstər ruslar, istərsə də azərbaycanlılar eyni fikrə gəlib oxşar mülahizə yürüdürlər: “Что посеешь, то пожнешь” – “Nə əkərsən, onu biçərsən”; “У коровы молоко на языке” – “İnəyin südü ağzındadır”; “Железо в работе не ржавеет ” – “İşləyən dəmir paslanmaz”; “Дело шуток не любить” – “İşdə zarafat olmaz”.

Başqa cür ola da bilməz. Hər bir yerdə və hər bir zaman insanların istehsal qüvvələrini işə salaraq maddi nemətlər yaradır, həmin nemətlərlə bütün cəmiyyəti təmin edir. Tamamilə eyni olan vəziyyətdə atalar sözünün tam qarşılıqları öz təşəkkülünü tapır. Tam qarşılıqların əksər hissəsi isə tərcümə məhsuludur. Burada iki üsul – şifahi tərcümə və yazılı tərcümə üsulları mövcuddur.

Birinci üsul – atalar sözünün tərcümə vasitəsilə ağızdan-ağıza ötürülməsi münasib şəraitdə tam qarşılıqların əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Bura daxil olan şərtlərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Dil qohumluğu (qohum dilli olmayan xalqlara nisbətən, qohum dilli xalqlar daha çox ümumi atalar sözünə malikdir).
2. Mənşə ümumiliyi (mənsəcə uzaq olan xalqlara nisbətən mənsəcə yaxın olan xalqlar daha çox ümumi atalar sözünə malikdir).
3. Təbiət eyniliyi (bənzəməz təbii şəraitdə yaşayan xalqlara nisbətən bənzər təbii şəraitdə yaşayan xalqlar daha çox atalar sözünə malikdir).
4. İctimai oxşarlıq (başqa ictimai təcrübə əldə edən xalqlara nisbətən eyni ictimai təcrübə əldə edən xalqlar daha çox ümumi atalar sözünə malikdir).

5. Ərazi vəhdəti (müxtəlif dövlətlərlə yaşayan xalqlara nisbətən vahid dövlətdə yaşayan xalqlar daha çox ümumi atalar sözünə malikdir).

6. İqtisadi əlaqələr (maddi nemətlər mübadiləsi etməyən xalqlara nisbətən maddi nemətlər mübadiləsi edən xalqlar daha çox ümumi atalar sözünə malikdir).

7. Mədəni təmas (mənəvi sərvətlər mübadiləsindən məhrum qalan xalqlara nisbətən mənəvi sərvətlər mübadiləsində iştirak edən xalqlar daha çox ümumi atalar sözünə malikdir).

Sadalanan şərtlərdən bir sırasının vaxtilə mövcud olması sami-türk, iran-türk, slavyan-türk birliyi şəraitinin atalar sözünün şifahi tərcüməsi ilə yol açılmışdır [8, 31-36]. Məsələn, “не имей сто рублей, а имей сто друзей” – “Yüz manatın olunca, yüz dostun olsun”.

Atalar sözlərinin şifahi tərcümələrinin bəzən yazılı – kitab mənbəyi olur. Bibliya (Tövrat, Zəbur, İncil) və Qurani-Kərim üç din – yəhudi, xaçpərəst və müsəlman dinləri vasitəsilə bir çox atalar sözləri dünyaya yayılmışdır. Məsələn, “Не рой другому яму, сам в неё попадёшь” – “Özgəsinə quyu qazan, özü düşər”; “Ищущий обрящет” – “Axtaran tapar” kimi bir çox qarşılıqlar vahid bir dini mənbədən iqtibas edilmiş tərcümələrdir.

Uzaq keçmişlərdən bəri bu günə qədər heç bir xalqın şifahi ədəbiyyat xəzinəsi, adları ümumbəşər şöhrəti olan şəxslərin qələmindən çıxmış tərcümə “qanadlı sözlər” (aforizmlər) hesabına da zənginləşməkdədir. Atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı hərfi tərcümədən və məna ekvivalentindən istifadə olunur:

1. “Амином беса не отбудешь” – “Amin deməklə cin qovulmaz” (hərfi tərcümə); “Salavat çevirməklə donuz darıdan çıxmaz” (ekvivalent).

2. “Без корней и полынь не растёт” – “Yovşan da köksüz bitməz” (hərfi tərcümə); “Ot kökü üstündə bitər” (ekvivalent).

3. “Без отца полсирота, а без матери вся сирота” – “Atasızlar yarım-yarım yetim, anasızlar tamam yetim” (hərfi tərcümə); “Uşaq atasından yetim qalmaz, anasından yetim qalar” (ekvivalent).

4. “Больше того, что смыслишь не говори” – “Bildiyindən atıq danışma” (hərfi tərcümə); “Başından böyük danışma” (ekvivalent).

5. “Большому кораблю, большое плавание” – “Böyük gəmiyə böyük də dərya gərək” (hərfi tərcümə); “Böyük sandığın böyük də halqası olur” (ekvivalent).

6. “В Тулу своим самоваром не ездят” – “Tulaya samovarla getməzlər” (hərfi tərcümə); “Zirəni Kirmana aparmazlar” (ekvivalent).

7. “Где любят – не учай, где не любят, тут не ногой” – “Hoşlayırlar gec-gec get, xoşlamırlar yan keç get” (hərfi tərcümə); “Çağırılan yerə ar eləmə, çağırılmayan yeri dar eləmə” (ekvivalent).

8. “Глядит лисой, а пахнет волком” – “Baxışından tülküdür, qoxusundan canavar” (hərfi tərcümə); “Özünü tülkölüyə vurub” (ekvivalent).

9. “Долг платежом красен” – “Borc ödənilməklə xoş olar” (hərfi tərcümə); “Borc verməklə tükənər” (ekvivalent).

10. “Дурная голова ногам покоя не дает” – “Ağılsız kəllə ayağa vurur zərbə” (hərfi tərcümə); “Ахмақ başın cəfasını ayaqlar çəkər” (ekvivalent) [7, 28-32].

Atalar sözlərinin tərcümə üsullarından biri də sabit birləşmənin tərkib hissələrinin forma və məzmununun tam lüğəvi mənasının müəyyən qədər dəyişdirilməsidir. Bu əsasən hərfi tərcümə deyil, yaradıcı tərcümədə müşahidə olunur. Aşağıda verilmiş ingilis pəremiyaları buna misal ola bilər:

1. “Better be born lucky than rich” – Bu pəremiyanın hərfi tərcüməsi belədir: “Varlı doğulma, xoşbəxt doğul”.

2. “Appearances are deceptiv / deceitful” – “Xarici görünüş aldadıcıdır” (hərfi tərcümə).

3. “Virtue lives when beauty dies” – “Gözəllik gedəndə, xeyirxahlıq qalır” (hərfi tərcümə).

4. “A fair face may hide a foul heart” – “Gözəl görkəmin arxasında alçaq qəlb dayana bilər” (hərfi tərcümə).

5. “Faiz without, foul (false) within” – “Xaricdən gözəl, batindən çirkin (hərfi tərcümə).

6. “Position doesn’t make the man, the man takes the position” – “Vəzifə insanı deyil, insan vəzifəni formalaşdırır” (hərfi tərcümə).

7. “A good face is a letter of recommendation” – “Gözəl sifət təqdimat məktubudur” (hərfi tərcümə).

8. “Tastes differ”; “Beauty is in the eye of the gazes / beholder”; “Beauty is in the beholder’s eye” – “Zövqlər müxtəlifdir” (hərfi tərcümə).

9. “Beauty is in the eye of the garer / beholder; “Beauty is in the beholder’s eye”; “Beauty lies in lover’s eyes”; “In the eyes of the lover, pork marks are dimples”; “If jack is in love he is no judge of jill’s beauty / Jack is no judge of dill’s beauty”.

Bu ingilis pəremiyalarının məzmununun ümumi hərfi tərcüməsi belədir: “Gözəllik sevənin gözlərindədir”.

10. “Fine feathers make fine birds” – “Gözəl quşlar öz lələklərinə görə gözəldir” (hərfi tərcümə). The tailor makes the man (“Kişini dərzi gözəlləşdirir”) (hərfi tərcümə).

11. “Handsome is as / that handsome does” – “Gözəl hərəkət edən insan həqiqətən gözəldir”; “Gözəl əməlləri olan insan həqiqətən gözəldir” (hərfi tərcümə).

12. “Good Words and no deeds” – “Ancaq gözəl sözlər deyilir, əməl isə görünmür” (hərfi tərcümə).

13. “None but the brave deserve the fair” – “Yalnız cəsur kişilər gözəl qadınlara layiqdir” (hərfi tərcümə);

Atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı hədəf dildə mövcud olan ekvivalentlərdən istifadə olunur. Tərcümədə ekvivalent mənalı atalar sözlərinin tapılıb işlədilməsi heç də həmişə hədəf dilin mənsub olduğu xalqın milli xüsusiyyətlərini ifadə etmir. Əgər atalar sözlərində, məsəllərdə, idiomlarda hədəf dilin real məişət əşyalarının və ya

etnik tarixinin özünəməxsus detalları ifadə olunmursa, onlar məxəz dildəki sabit birləşmələrin ümumi məzmununa uyğun gəlir [9, 57-60].

Frazeoloji vahidlərin başqa dillərə eynilə tərcüməsi məsələsi dilçilikdə yeni problem deyildir. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən S.İ.Abakimov, A.A.Reformatski, L.A.Bulaxovski, E.İ.Levintova, Y.M.Volf, M.Purikova, A.Arnold, S.İ.Ojoqov, M.T.Tağıyev, B.Tahirbəyov və başqaları frazeoloji vahidlərin bir dildən başqa dilə hərfən tərcüməsinin mümkün olmamasını qeyd edir və bunun səbəbini həmin dillərin milli səciyyəsi ilə əlaqələndirirdilər.

A.N.Qvozdev qeyd edir ki, frazeoloji vahidlərin digər dilə hərfi tərcümə oluna bilməməsi sabit birləşmələrdə silin milli xüsusiyyətlərinin əks olunması ilə əlaqədardır. Alim yazır: “İdiomların ümumi üslubi mənalari bununla izah olunur ki, onlar sözlərin və söz birləşmələrinin sinonimi kimi çıxış edərək dilin leksikasını zənginləşdirir. Bundan başqa idiomlar rus dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini saxlayır, belə ki, bunların başqa dillərdə hərfən qarşılığı yoxdur, nitqdə milli səciyyənin parlaq ifadəliliyini təmin edir”.

Azərbaycan dilçiliyində bu problemə fərqli baxımdan yanaşılmışdır. M.Hüseynzadə idiomların başqa dillərə eynilə tərcümə oluna bilməyini qeyd edir. S.Cəfərov isə bu problemə bir qədər fərqli aspektdən yanaşır. Alim yazır: “Sabit söz birləşmələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onları əksər hallarda başqa dilə olduğu kimi tərcümə etmək olmur. Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, N.Rəhimzadə frazeoloji birləşmələrin bir hissəsinin digər dilə tərcüməsinin mümkün olmadığını qeyd edirlər.

S.Murtuzayev yazır: “Ümumiyyətlə, dünya dillərinin frazeologiyasına aid bir xüsusiyyət kimi başqa dillərə hərfən tərcümə oluna bilməmək Azərbaycan dilinə də aiddir”.

N.A.Bayramov yazır: “Bir sıra tədqiqatçılar Hind-Avropa dilləri ailəsinə mənsub dillərin frazeoloji vahidlərindən bəhs edərkən bunları həmin ailədən olan dillərdən biri və ya bir neçəsi ilə müqayisə edir və doğru olaraq belə nəticəyə gəlirlər ki, bu ailəyə mənsub dillərdə olan bu cür sabit birləşmələri eyni ailədən olan başqa dillərin heç birinə tərcümə etmək mümkün olmur, yəni Hind-Avropa dilləri ailəsinə mənsub dillərin hər birindəki frazeoloji vahid yalnız həmin dilə məxsusdur”.

Tipoloji cəhətdən müxtəlif dillərdə bütün əsas sintaktik və morfoloji xüsusiyyətlər müəyyən dərəcədə, demək olar ki, universaldır, lakin türk dilləri ilə rus dili arasındakı kəskin fərqlənmə onların leksikasında və idiomatikasında özünü göstərir.

Nəticə

Dil faktlarından aydın olur ki, türk dillərinin frazeoloji vahidləri Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, bir sıra ortaq əlamətlərə malikdir. Buna görə də Hind-Avropa dilləri frazeoloji vahidlərinə xas olan meyarı eyni ilə türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərə şamil etmək olmaz.

Müasir Azərbaycan dilindəki “öc almaq”; “dil tökmək”; “baş qaldırmaq”; “ağzını aramaq”; “əl atmaq”; “əl çəkmək”; “əldən çıxmaq”; “gözə gəlmək”; “yolu düşmək”; “ağzından süd iyi gəlmək”; “aqlını itirmək”; “ad qazanmaq”; “ayağı düşmək”; “ayağı yer tutmaq”; “ayağını kəsmək”; “aradan çıxmaq”; “baş əymək”; “boyun əymək”; “boyun olmaq”; “boynunu burmaq”; “burnundan gətirmək”; “qan ağlamaq” kimi vahidlər həm komponentlərinə, həm onların arasındakı sintaktik əlaqələrin səciyyəsinə, həm də ümumi mənalарına görə bir neçə müasir türk dilində tam eyniyyət təşkil edir.

Fərqli yalnız belə sabit birləşmələrin komponentlərinin bu və ya digər fonetik fərqlə ifadə edilməsindədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı: Maarif, – 1991.
2. Cabbarov X. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq. Bakı: Yazıçı, – 1986.
3. Əzimov C. Tərcümə prinsipləri. Bakı: Azərənəşr, – 1955.
4. Əsgərli F. Bədii tərcümə prinsipləri. Bakı: ADPU Nəşriyyatı, – 2009.
5. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие, источники и лексикографическая разработка. Ленинград: Просвещение. – 1968.
6. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины – труды ЛГУ. Серия филологических наук, – 1946.
7. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. Москва: Международные отношения, – 1980.
8. Левинтова Э.И. Вольф Е.М. О связи фразеологии с системой языка. Сб. Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей школе. Вологда: Наука, – 1967.
9. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. Ленинград: Изд.-во ЛГУ, – 1978.
10. Ожегов М.И. О структуре фразеологии. Лексикографический сборник. Выпуск. II. Москва: Наука, – 1967.
11. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, – 1978.

Ülviyyə Əliyeva

**Frazeoloji vahidlərin, idiomların, atalar sözləri və
məsələlərin tərcüməsi problemləri**

Xülasə

Frazeoloji problemlərin araşdırılması həm tərcümə nəzəriyyəsi, həm də ümumiyyətlə tərcüməçilik üçün çox vacib məsələdir. Tərcümə fərqli məna və üslub funksiyalarını özündə ehtiva etdiyi üçün böyük maraq doğurur.

Mənanın çalarlarının qorunması tərcümənin mühüm şərti sayılır. Bədii ədəbiyyatın tərcüməsində idiomların, aforizmlərin, ümumiyyətlə bütün frazeoloji komplekslərin digər dildə verilməsi müəllif nitqi, personajların dili və s. üçün səciyyəvi xarakter daşıyır.

Frazeoloji vahidlərdən publisistikada da geniş istifadə olunur. Atalar sözləri və məsələlər də frazeoloji vahidlərə aid edilir. Bu vahidlərin bəzən hərfi tərcüməsi mümkün olmur. O zaman məna ekvivalenti və ya analoji məzmun tapılmalıdır. Bəzən atalar sözünün dəqiq tərcüməsi mümkün olur. Bu zaman ümumi məna frazeologizmin tərkib hissələri olan komponentlərin məna toplusuna uyğun gəlir. Məna bir vəhdət halında verilir.

Bəzən isə frazeologizmin ümumi mənası ayrı-ayrı komponentlərin mənası ilə uyğun gəlmir.

Ульвия Алиева

**Вопросы перевода фразеологических единиц,
пословиц и поговорок**

Резюме

Фразеологические вопросы чрезвычайно существенны как для практики, так и для теории перевода: они часто представляют большие практические трудности и возбуждают большой теоретический интерес, так как связаны с различием смысловых и стилистических функции. Сохранение окраски и оттенка значения составляя существенную задачу перевода.

Использование идиом и всякого рода афористических речений, существующих в языке в качестве фразеологических комплексов характерно для художественной литературы для авторской речи и речей действующих лиц в произведениях, действие которых разворачивается в бытовой обстановке.

Фразеологические средство широко применяют и в публицистике. К фразеологическим единством ближе всего по своему типу пословицы и поговорки. В отношении способов какими пословицы и поговорки могут быть переданы на другой язык, возможна аналогия с переводом слов, выражающих специфические реалии.

В ряде случаев возможен точный перевод пословицы или поговорки, передающий вещественный смысл составляющих ее слов и вместе с тем все же сохраняющий ее общий смысл и характер, как определенной и единой

формулы, как фразеологического целого. Другой тип передачи пословиц представляет известное видоизменение вещественного смысла отдельных составных частей.

ULVIYA ALIYEVA

**PHRASEOLOGICAL UNITS, IDIOMS, PROVERBS AND
PROVERB TRANSLATION PROBLEMS**

The study of phraseological problems is a very important issue for both translation theory and translation in general. The translation is of great interest because it contains different meanings and stylistic functions.

Preservation of shades of meaning is an important condition of translation. In the translation of fiction translation of idioms, aphorisms, all phraseological complexes the language of the author, the language of the characters, etc. is typical for. Phraseological units are also widely used in journalism. Proverbs and parables also belong to phraseological units. Sometimes it is not possible to translate these units literally. Then a meaning equivalent or similar content must be found. Sometimes an accurate translation of a proverb is possible. In this case, the general meaning corresponds to the set of meanings of the components that are part of the phraseology. The meaning is given in the form of a unity.

Sometimes the general meaning of phraseology does not correspond to the meaning of the individual components.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: Fil.e.d Nəriman Fərman oğlu Seyidəliyev
çapa tövsiyə olunmuşdur**

İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI

Baş müəllim

Xarici dillər kafedrası

Azərbaycan Tibb Universiteti, Mərdanov qardaşları, 58

imanova.kamala@otlook.com

TYPES OF LANGUAGE CHANGE

SUMMARY

Every language has a history, and, as in the rest of human culture, changes are constantly taking place in the course of the learned transmission of a language from one generation to another. This is just part of the difference between human culture and animal behavior. Languages change in all their aspects, in their pronunciation, word forms, syntax, and word meanings (semantic change). These changes are mostly very gradual in their operation, becoming noticeable only cumulatively over the course of several generations. But, in some areas of vocabulary, particular words closely related to rapid cultural change are subject to equally rapid and therefore noticeable changes within a general even within a decade. In the 20th century the vocabulary of science and technology was an outstanding example. The same is also true of those parts of vocabulary that are involved in fashionable slangs and jargons, whose raison d'être in promoting group, particularly age-group, solidarity depends on their being always fresh and distinctive. Old slangs date, as any novel or film more than 10 years old is apt to show. In the structural aspects of spoken language, their pronunciation and grammar, and in vocabulary less closely involved in rapid cultural movement, the processes of linguistic change are been observed by comparing written. Such changes, though slight at the time, are progressively cumulative. Since ready intercommunication is a primary purpose of language, as long as a community remains unitary, with strong central direction and a central cultural focus, such changes will not go beyond the limits of intercomprehensibility. But in more-scattered

communities and in larger language areas, especially when cultural and administrative ties are weakened and broken, these cumulative deviations in the course of generations give rise to wider regional differences. Such differences take the form of dialectal differentiation as long as there is some degree of mutual comprehension but eventually result in the emergence of distinct languages.

Key words: problem-based learning, case-based, enquiry, traditional, self-directed, tutor, communication, scenario, skills, feedback.

Language is always changing, evolving & adapting to the needs of its users. We have seen that language changes across space & across social groups. Language also varies across time. Generation by generation, new words are borrowed or invented, the meaning of old words drifts & morphology develops or decays. The rate of change varies, but whether the changes are faster or slower, they build up until the “mother tongue” becomes arbitrarily distant & different. After a thousand years, the original & new languages will not be mutually intelligible. After ten thousand years, the relationship will be essentially indistinguishable from chance relationships between historically unrelated languages.

In the modern world, language change is often socially problematic. Long before divergent dialect lose mutual intelligibility completely, they begin to show difficulties & inefficiencies in communication, especially under noisy or stressful conditions. Also, as people observe language change, they usually react negatively, feeling that the language has “gone down hill”. You never seem to hear older people commenting that the language of their children or grandchildren’s generation has improved compared to the language of their own youth.

On another hand it isn’t a bad thing; if English hadn’t changed since, say, 1950, we wouldn’t have words to refer to modems, fax machine, or cable TV.

As long as the needs of language users continue to change, so will the language.

Language changes for several reasons. First, it changes because the needs of its speakers change. New technologies, new products, & new experiences require new words to refer to them clearly & efficiently. Consider texting: originally it was called text messaging, because it allowed one person to send another text rather than voice messages by phone. As that became more common, people began using the shorter form text to refer to both the message & the process as in “I just got a text” or “I’ll text right now”.

Another reason for change is that no two people have had exactly the same language experience. We all know a slightly different set of words & constructions depending on our age, job education level, region of the country, & so on. We pick up new words & phrases from all the different people we talk with, and these

combine to make something & unlike any other person's particular way of speaking. At the same time, various groups in society use language as a way of marking their group identity; showing who is & isn't a member of the group.

Many of the changes that occur in language begin with teens & young adults. Their language grows to include words, phrases & constructions that are different from those of the older generation. Some have short life span, but others stick around to affect the language as a whole.

We get new words from many different places we borrow them from other languages (sushi, chutzpah), we create them by shortening longer words (gym from gymnasium) or by combining words (brunch from breakfast & lunch), & we make them out of proper names (Levis, Fahrenheit).

The speech pattern of young people tend to grate on the ears of adults because they are unfamiliar. New words & phrases are used in informal speech, so it's true that these new phrases may not be appropriate for business letters. For years, English teachers & newspaper editors argued that the word "hopefully" shouldn't be used to mean "I hope", as in "Hopefully it won't rain today". The battle against "hopefully" is now all but lost, it appears even in formal documents.

Languages change in all their aspects, in their pronunciation, word forms, syntax, & word meanings (semantic change). These changes are mostly very gradual, becoming noticeable only cumulatively over the course of several generations. In the 20-th century the vocabulary of science & technology is outstanding example of changes. The same is also true in fashionable slangs & jargons.

Most contemporary linguistic commentators accept that change in language, like change in society, is inevitable. Some think it is regrettable, but others recognize it as a reinvigoration of a language bringing alternatives that allow subtle differences of expression. Linguist David Crystal considers whether "text speak" is undermining the English language. His response to the naysayers who claim it is damaging the English language is to point out that abbreviations have been around for a long time. When some, such as the ones we discussed above, are new, others, such as the use of "u" for "you" & the number 8 as a syllable in "later", have been around for a century or more. Further to this, research shows that there is in fact a correlation between the ability to use abbreviations & the ability to spell after all, in order to abbreviate, you have to know which letters to abbreviate.

Lets consider two examples:

I didn't read any books

} Я не читал никаких книг

I didn't read no books

According to the classical rules, the first sentence is correct. The second variant is used in some English dialects, lately it is widely used. Linguists state that both variants are correct, because two negatives were used in old English, so the language returned to its origin.

When we start studying English, we are told, that particle “to” can’t be separately from infinitive. For example: This software allows my team to quickly solve problems. You’ll be corrected: “This software allows my team to solve problems quickly”. However modern grammar accepts the first variant, i.e. placing adverb between “to” & a verb. This rule (not to separate “to” from a verb) came from Latin. In Latin infinitives were used without any particle, so using adverbs was free. English decided to follow rules closer to Latin, because that time it was ideal language.

Classical sentence with direct speech looks like this one:

Mary said, “Wow – we are going to the cinema”. Last decades new ways of expressing the same statement appeared.

For example: Mary goes, “Wow – we are going to the cinema”. In this example, the same shade of expression is transmitted, but sounds modern & youthful.

For example: Mary is like, “Wow – we going to the cinema”.

In this example a person conveys some one’s words in non-verbal way, but approximately.

For example: Mary is all, “Wow – we are going to the cinema”

“to be all” – is the newest construction. It means that a person spoke emotionally. Mary pronounced this sentence with delight & joy.

Ending “ing” is often used nowadays. Today you can hear “I’m being serious” instead “I’m serious”. They used progressive form in passive voice (instead “It is held” – “It’s being held”, also with modal verbs (instead “I should go” – “I should be going”).

Modal verbs “shall” & “ought” are rarely utilized lately. We often hear “going to”, “have to”, “need to”, “want to”, which substitute modal verbs.

Usually the sentence in Passive Voice is formulated in this way: “This girls were robbed”. However lately instead of the verb “to be”, the verb “get” became popular. This, our example will sound: “These girls got robbed”. But it isn’t used in formal language.

It seemed strange that English call “it” animals like objects. Nowadays this tendency....has changed. They substituted “it” by “she or he” (also who, whose).

Example: Black dog barking in the cold grey light, he pulls the chain & he pulls it tight.

With time people start pronouncing the words not according to the rules, but have they feel comfortable. Moreover, not only flexible Americans can surprise, but also stiff Englishmen.

Letter “t” became pronounced, the word “neither” can be pronounced [naiðə] or [nɪ:ðə].

Slang abbreviations originated from SMS & online. Every year new words appear.

OMG – oh my God

BFF – best friend for ever

TNX – thanks

YOLO – you only live once

TTYL – talk to you later

To avoid the problem of she/he, his/hers etc, English now tends to use third person plurals when gender is unknown or irrelevant. An example: “When a person arrives they see the bar first”. In this example, although the person is singular (a person) they represent any random person & so are of indeterminate gender. To avoid the rather ugly he or she, we simply say they. If it helps, imagine that the person actually male & female & therefore plural.

For decades now, English has been shifting & more gender-neutral language where necessary, appropriate & possible. So, firemen are now firefighters, businessmen are business people & policemen have become police officers. Also, many feminine versions of jobs are disappearing, so we have male&female actors rather than actors & actresses.

There has been a growing trend towards informality in English. In general, regular American English is still more formal than regular British English, although exceptions persist, of course. The old idea of addressing men as Sir or Mister & women as Madam or Ma'am is certainly slipping away. To be honest, it sounds almost sarcastic at times, & definitely old-fashioned.

Words in English also fall in & out of fashion. “Cool” was the big thing when I was young, & it has stuck around.

“Wicked” (meaning good) didn't stand the test of time though & fell away. Also some words change their meanings over time. “Disinterested” & “uninterested” had separate meaning only. As the years marched on though, people increasingly used “disinterested” to mean “uninterested”. Both has its original meaning & is also synonym of “bored”.

Some new words from last year:

Lit – cool, great

Upcycling – using as much as possible of an item.

Firehosing – telling as many lies as possible

Yass (yaaas/yas) – alternative to yes, showing extra excitement

Neologisms are new words often created as blends or shortening of other, known words.

-mansplaining – from man & explaining – when a man tries to explain something to a woman that she already knows.

-chillaxing – from chilling & relaxing

-binge-watching – to watch entire TVseries in one sitting.

Abundant use of verbs with suffix ize/ise

~ to utilize + to use

~to philosophize=speak philosophically about smth

~ to empathize + to share the same feelings

~ to synergize = to work together effectively

Verbs with suffix –ify are also a dime a dozen.

~to beautify = make beautiful

~ to gamify = to turn smth into a game

~ to electrify = to excite, to thrill

Another trend is nouns with suffix – able in plural

~deliverables = goods to be delivered

~payables = things to eat

~notables= famous people

The reasoning behind the above – mentioned tendencies is reducing the number of words in a sentence. Combination of several words get substituted by one.

Phrasal verbs are often used in the form of nouns:

~a setback = a small problem a startup =newly-appeared IT company

~ a turnoff = smth.you dislike

We need to both consider how to keep our English “ correct” & unfluenced by the L2 around us whilst simultaneously keeping up with evolving language. To help us achieve these two aims, there are a number of activities we can, & should, do. These will help us challenge what we write & say whilst helping us live in less of a “language bubble”. Many of them of course are similar to the activities we tell our students to do to help them with their English.

- Read
- Watch TV
- Listen to podcasts
- Reel observation feedback
- Listen & learn from our students (they are our greatest resource)
- Follow blogs about the English language.

Кямаля Иманова

РЕЗЮМЕ

Новая жизнь требует новых слов и тем самым предопределяет изменчивость словарного состава. Изменение словаря – это естественное и постоянное движение в языке. Новые реалии вносят в язык свои наименования. Так, например, возникают неологизмы. Новообразования становятся частью языка в результате многократного воспроизведения в готовом виде.

Научно-техническая революция, развитие средств массовой коммуникации, стремительное развитие общественной жизни приводят к появлению на свет огромного количества новых слов и значений. Очень меткое замечание по этому поводу сделал Э. Сепир: «изменения в лексике вызываются весьма разнообразными причинами, большинство которых носит культурный,

а не чисто языковой характер. Так, слишком частое употребление слова может превратить его в избитое общее место, и в итоге возникает необходимость заменить его новым словом». Сначала новые слова могут использоваться небольшим числом людей, затем, если они достаточно выразительны и по своему звучанию соответствуют характеру фонетической системы английского языка, они получают хождение во все более и более широких социальных и профессиональных коллективах. Входя в лексический состав языка, неологизмы продолжают развиваться, накапливая новые значения. Они могут стать общеупотребительными и с течением времени даже проникнуть в основной словарный фонд языка, но могут, не укоренившись в языке выйти из употребления.

Наибольшее количество заимствований из английского языка содержат молодежный и компьютерный сленги. В плане компьютерного сленга этот факт связан с лидирующей ролью США в разработке и внедрении компьютерных технологий. Большинство заимствований в этой сфере заполняет пустующие терминологические лакуны. Кроме этого, на сленг достаточно сильное влияние оказывают музыкальная и киноиндустрия, что находит отражение в большом количестве заимствований из данных областей в молодежном сленге.

Подводя итог, можно отметить, что словарный состав сленга непрерывно пополняется новыми единицами, что обусловлено быстрым темпом жизни, а также изменениями, происходящими в социуме. Исходя из того, что сленг – это слой нелитературной лексики (т.е. лексики, выходящей за рамки литературного стандарта), используемой одними носителями языка (представителями разных социальных групп) с целью обособления от других носителей языка, то именно в данном слое нелитературной лексики наиболее полно отражаются изменения, происходящие в жизни современного общества.

Ключевые слова: образование, переориентация, индивидуальность, стимулирование, технология, синдром, коллективное решение, задача.

Kəmalə İmanova

XÜLASƏ

Açar sözlər: təhsil, motivasiya, üsullar, simptom, yönəltmək, müstəqil, araşdırma.

Yeni həyat yeni sözlər tələb edir və bununla da lüğətin dəyişkənliyini əvvəlcədən müəyyən edir. Söz ehtiyatının dəyişməsi dildə təbii və daimi hərəkətdir. Yeni reallıqlar öz adlarını dilə gətirir. Beləliklə, neologizmlər yaranır və dilin bir hissəsinə çevrilir.

Elmi-texniki inqilab, kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı, sosial həyatın sürətli inkişafı çoxlu sayda yeni söz və mənaların yaranmasına səbəb olur. E.Sapir bu

mövzuda bir fikir söyləmişdir: “Lüğətdə baş verən dəyişikliklər çox müxtəlif səbəblərdən qaynaqlanır ki, onların da əksəriyyəti mədəni xarakter daşıyır və sırf linqvistik xarakter daşmır. Belə ki, sözün çox tez-tez işlədilməsi onu adi bir sözə çevirə bilər və nəticədə onu yeni sözlə əvəz etmək zərurəti yaranır. Əvvəlcə yeni sözlər az sayda insanlar tərəfindən istifadə oluna bilər, sonra onlar kifayət qədər ifadəlidirlərsə və səsləri ilə ingilis dilinin fonetik sisteminin xarakterinə uyğun gəlirlərsə, getdikcə daha geniş ictimai və peşəkar tirajlanırlar. icmalar. Dilin leksik tərkibinə daxil olan neologizmlər yeni mənalara toplayaraq inkişaf etməkdə davam edir. Onlar adi hala çevrilə və zaman keçdikcə dilin əsas lüğətinə belə nüfuz edə bilər, lakin dildə kök salmadan istifadədən çıxı bilər.

İngilis dilindən ən çox alınmalar gənclərin və kompüter jarqonlarından ibarətdir. Kompüter jarqonları baxımından bu fakt ABŞ-ın kompüter texnologiyasının inkişafı və tətbiqində aparıcı rolu ilə əlaqələndirilir. Bu sahədə əksər alınmalar boş terminoloji boşluqları doldurur. Bundan əlavə, musiqi və kino sənayesi jarqonlara güclü təsir göstərir ki, bu da gənclərin jarqonunda bu sahələrdən çoxlu alınma sözlərin alınmasında özünü göstərir.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, jarqonun lüğət tərkibi davamlı olaraq yeni vahidlərlə yenilənir ki, bu da həyatın sürətli tempi, eləcə də cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır. Slenqin bəzi ana dilində danışanların (müxtəlif sosial qrupların nümayəndələrinin) digər dillərdən təcrid etmək üçün istifadə etdikləri qeyri-ədəbi lüğətin (yəni ədəbi standartdan kənara çıxan lüğət) təbəqəsi olduğunu əsas götürərək, bu qeyri-ədəbi lüğətin təbəqəsi müasir cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişiklikləri ən dolğun şəkildə əks etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bauer Laurie, 1993, English Word-formation, “Cambridge textbooks in Linguistics”, Cambridge: Cambridge University Press.
2. Bauer Laurie, Huddleston Rodney & Pullum Geoffrey, 2002, “Lexical word-formation”, The Cambridge Grammar of the English Language, Chapter 19, 1621-1722.
3. Burridge Kate & Bergs Alexander, 2016, Understanding language change, London/New York^Routledge
4. Brinton Laurel J. & Traugott Elizabeth C., 2006 (2005)^ Lexicalization and Language Change, Cambridge University Press
5. Bybee Joan, 1985, Morphology, Amsterdam^ John Benjamins
6. Dinca Daniela, 2011, “La neologie et ses mecanismes de creation lexicale”, Craiova:Editura Universitata
7. Durkin Philip, 2014, “Borrowed Words: A History of Loanwords in English”, International Journal of lexicography 27(4),457-466

8. Durkin Philip, 2014, "Borrowed Words: A History of Loanwords in English", Oxford, New York: Oxford University Press
9. Eluerd Roland, 2000, La Lexicologie, Paris: Presses Universitaires de France
10. Stekauer Pavol & Lieber Rochelle, 2005, Handbook of word-Formation, Springer: Dordrecht

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: f.e.d. Rəhimova Gülnarə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

əlm BƏHLULOVA CƏMİLƏ CAHANGİR QIZI

m.TAĞIZADƏ SEVİL SABİR QIZI

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

“Tərcümə” kafedrasının əməkdaşları

N.Nərimanov 93.

camilasevil@com.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNKARLIQ KATEQORİYASI VƏ ONUN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSIYYƏTLƏRİ XÜLASƏ

İnkarlıq terminini fəlsəfəyə ilk dəfə Hegel gətirmişdir. O, inkarlığa ideoloji mənə verirdi. Onun fikrincə, inkarlığın əsasını idea və fikirlərin inkişafı təşkil edir. K. Marks və F. Engels isə bu termini saxlayaraq onun materialistcəsinə izah etmişlər. Onlar subut etmişlər ki, inkarlıq bizi əhatə edən materialın ayrılmaz hissəsidir.

Elmi ədəbiyyatda inkarlığın linqvistik statusu haqqında yekdi bir fikir yoxdur. Bəzi linqvistlər onun sintaktik (Bulax, 1951), qrammatik (Şendels, 1977), bəziləri isə onu məntiqi-qrammatik (Bondarenko, 1985) kateqoriya kimi izah edirlər. Dilçilikdə inkarlığı modallığın bir kateqoriyası kimi izah edənlər də var. Psixoloji konsepsiyasının tərəfdarları (Qrinneken, 1907, O. Yespersen, 1958, A. Potebnya, 1958) isə beklə hesab edirlər ki inkarlıq insan psixikasının subyektiv hadisəsidir. İnkarlıq- dilin leksik, sintaktik, morfoloji və s vasitələrlə müxtəlif elementlər arasında əlaqənin olmamasını göstərən bir kateqoriyasıdır. Dilçilikdə inkarlığın absolyut, sadə, mürəkkəb və yarım imkar növləri fərqləndirilir. Absolyut inkar bütöv bir cümləyə və ya məfhumə (leksik və ya frazeoloji inkar) aid edilir. Sadə inkar ifadə formasına asılı olmayaraq yalnız inkar anlayışını ifadə edir. Mürəkkəb inkar deyərkən zaman (never) şəxs (nobody), və ya əşya (nothing) anlaşılar. Yarım inkar dedikdə isə təsdiq cümləsində inakrın zəif ifadə olunması nəzərdə tutulur. Məs, hardly

Açar sözlər: inkarlıq kateqoriyası, ümumi inkarlıq, xüsusi inkarlıq, leksik inkarlıq, ikiqat inkarlıq, qrammatik inkarlıq, leksik- qrammatik inkarlıq, implist inkarlıq, eksplisit inkarlıq

“Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası” adlı monoqrafiyasında B .P . Məmmədov qeyd edir ki, semantik- sintaktik tipinə görə inkarlığın dörd tipi var:

1.İnkər söz- cümlə ;2.Ümumi inkar ;3.Xüsusi inkar ;4.Leksik inkar .(1-s.140 -156)

1. İnkər söz-cümlə bir sözdən ibarət olur. Yalnız inkarlıq ifadə edir.Məs , No. You got wrong .Yox siz səf anladınız .

2.Ümumi inkar mübtəda ilə xəbər arasında əlaqənin olmadığını göstərir. Bu halda xəbər həmişə inkarda işlənir. Məsələn ,But this love did not come in a day . Lakin bu məhəbbət bir günə qazanılmamışdır.

3. Xüsusi inkar cümlə üzvlərindən birinin inkarda işlənməsidir. Bu zaman cümlənin xəbəri təsdiqdə işlənir məs , Buck's senses came back to him , but not his strength. Bekin gücü deyil hissləri özünə qayıtmışdı.

4. Leksik inkar bütöv bir kompleksə deyil ayrı- ayrı sözlərə aid olur. Bunlara misal olaraq inkarlıq ifadə edən felləri , prefiksləri və s. Göstərmək olar. Məs ,

1. He denied breaking into the shop . O, mağazaya soxulduğunu dandı.

2. He used to have a lack of mone . O , az pula malik olağa öyrəşmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki , inkarlıq kateqoriyası və müasir ingilis dilində onun ifadə vasitələrinə dair bir çox tədqiqatlar aparılısada , alimlər arsında yekdil bir fikir yoxdur . Bəzi dilçilər müasir ingilis dilində üç , bəziləri isə altı ifadə vasitəsini olduğunu qeyd edirlər.L . S . **Barxudarov** və D . A . Ştelling inkarlığın ifadə vasitələrini üç yerə bölür.(2-s.42-56)

1) İnkə əvəzlilikləri (no, noting , nobody və s)2) Zərflər (hardly , scarcely və s)

3) İnkə bağlayıcıları (neither – nor , no)L . S . Barxudarov və D. A . Ştellingdən fərqli olaraq B. N . Bondarenko “ İnkərlıq məntiqi –qramatik kateqoriya kimi “ monoqrafıyasında inkarlığın müasir ingilis dilində altı ifadə vasitəsini qeyd etmişdir.(3-s.98-110) Bunlar aşağıdakılardır :

1. İnkərlıq bildirən affikslər (un , nis , in , dis , less , anti və s)2 .İnkə hissəcik (not)

3. İnkə əvəzliliklər və zərflər (nobody , neither , nothing; hardly , nowhere ,seldom , scarcely)4. İnkərlıq bildirən bağlayıcılar (neither-nor)5. İnkərlıq bildirən sözlönləri (without , against)6. İnkərlıq implicit ifadəsi .

1.İnkərlıq bildirən affikslər –müasir ingilis dilində bir çox şəkılçilər var ki , sözlün əvvəlinə və ya sonuna artırılaraq ona inlarlıq mənası verilir , bəziləri sə həmin sözə əlavə məna verir.Bir çox Hind-Avropa dillərində çox tez- tez rast gəlinən “ un” prefiksi müasir ingilis dilində qədim ingilis dilndə işləndiyi kimi işlənir. Məs ,Grateful- ungratefulWritten-unwritten

Employment-unemploymentQeyd etmək lazımdır ki, bu prefiksə ən cox sifətlərdə rast gəlinir. Məs He had one peculiarity which Buck was unlucky enough to discover .

O , elə bir xüsusiyyətə malik idi ki. Bek onu anlamaqda aciz idi.

Bəzi hallarda “un” prefiksi əlavə edilən sözlər təkcə inkə məna deyil həm də yeni keyfiyyət bildirən məna kəsb edir. Məs , wise -ağıllı , müdrik , unwise isə ağılsız , düşüncəsiz mənası daşıyır , bəzi kontekstlərdə isə “ foolidh ” sözlünün sinonimi kimi çıxış edir. Önünə “ un ” prefiksi əlavə edilən sözlər inkə məna bildirir, bu prefiks işlənməyəndə “ less” suffiksindən , istifadə edilir. Məs , careful-careless (uncareful)Hopeful-hopeless (unhopeful)

The barometer is useless (or unuseful) ; it is as misleading as the newspaper forecast . Barometr səmərəsizdir (yararsızdır) ; o , qəzətdəki hava məlumatları kimi aldadıcıdır. Latın dilində götürölmüş “ in ” prefiksi german “ un ” prefiksində bərabərdir və əsasən fransız dilindən alınmış sözlərlə işlənir. Məs ,Incorrect – yalnış;Indifferent - laqeyd

Innumerable - saysız Inactive - qeyri fəal (passiv)

“in “prefiksinin “ il , im , ir “ variantları var : “ il – “ l ” hərfi ilə başlayan sözlərə , “ im – “p , b, m ” ilə başlayan sözlərə : “ ir ” isə “ r ” hərfi ilə başlayan sözlərə artırılır . Məs , incorrect illegal , impolite , irresponsible .“ miss ” german mənşəli prefiks olub ən çox fellərə artırılır . Məs , mistrust , miscredit , misfit .Latin mənşəli “ dis ” prefiksi isə faransız dilində alınma sözlərə əlavə edilir . Məs, When critics disagree the artist is in accord with himself. Tənqidçilər mübahisə edəndə rəssam özündən razı qalır.

Yunan mənşəli “ anti ” prefiksi artırılan sözlərə elmi- siyasi ədəbiyyatda çox rast gəlinir və bu prefiks təkcə german dillərində deyil , bir çox başqa dillərdə də işlənir . Yazıda prefiks ilə sözün özü arasında defis işarəsi qoyulur . Məs , anti- social , anti – fascist və s.

1.“ counter ” isə latın mənşəli olub orta ingilis dilində fransız dilindən alınma sözlərə artırılır və “ anti ” prefiksi kimi ən çox elmi – siyasi və bədii ədəbiyyatda işlənir. Məs , counter- revolution.

2. İnkarlığın leksik yolla ifadəsi dedikdə neqativ mənalı sözlərin cümlədə işlənməsi nəzərdə tutulur. Məs , to deny – inkar etmək , danmaq :To doubt - şübhələnmək , inanmamaq ;

To fail - bacarmamaq , olmamaq , itirmək ;He denied having seen her at the theatre . O , onu teatrda gördüyünü dandı .

I doubt he was really able to do that . Mən onun bunu edəcəyinə şübhə edirəm inanmıram

I waved to Katherine , but failed to attract her attention . Mən katerinaya əl eldim, lakin onun diqqətini cəlb edə bilmədim .

3. İnkarlığın sintaktik vasitələrlə ifadəsi .

İnkarlığın sintaktik vasitələrlə ifadəsi dedikdə , əsasən , aşağıdakılar anlaşılır :

1.İnkarlığın ekspressiv- istehzalı ifadəsi ;

2.İnkarlığın sual vasitəsilə ifadəsi ;

3.İnkarlığın inkar bağlayıcıları ilə ifadəsi ;

V.N.Bandarenko:”İnkarlıq məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi Aparılan tədqiqatların nəticəsində inkarlıq mövzusu fonunda Azərbaycan və ingilis dillərinin tipoloji xüsusiyyətləri, aqqlütinativlik-flektivlik, sintetiklik-analitiklik kimi linqvistik məsələlər dil faktları əsasında bir daha aydınlaşdırılır və bir aqqlütinativ dil tipinə daxil olan Azərbaycan dilində inkarlıq anlayışının morfoloji vasitələrlə ifadə olunmaq baxımından ingilis dilindən zəngin olduğu aşkarlanır.(3.s.98-110)

Akademik V.V.Vinoqradov: «Общая лингвистика» Qohum və qohum olmayan dillərin, müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında inkarlığın öyrənilməsi bu sahədə ümumi faktoloji materialı artırmış, problemin daha geniş müstəvidə araşdırılması üçün zəmin yaratmışdır. Şübhəsiz ki, müxtəlif sistemli dillərdə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərində inkarlıq vasitələrinin müqayisəli-tipoloji tədqiqi böyük maraq doğurur.(4.S.66-69)

M.Hüseynzadə göstərir ki, "Azərbaycan dilində "inkarlıq kateqoriyası xüsusi şəkli əlamətlərlə ifadə olunur. Bunun şəkli əlaməti –ma, -mə (m) şəkilçiləridir ki, bunlar felin quruluşundan asılı olmayaraq feil kökünə bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərdən əvvəl əlavə olunurş yalnız feilin mənə növ şəkilçiləri inkarlıq şəkilçisindən əvvəl feil kökünə əlavə olunur.**(5.s.23)**Azərbaycan dilində 19 növ. inkar vasitəsi mövcuddur:

- 1)-ma(-mə, -m) morfemi-dominant vasitə;
- 2) inkar ədatları-deyil, yox;
- 3)inkar əvəzliyi və zərfləri(leksik-qrammatik vasitələr): heç kim, heç kəs, heç biri/heç birisi, heç zaman/heç vaxt/ heç bir zaman, heç bir vaxt, heç cür/ heç cürə, heç vəchlə/ heç bir vəchlə, heç bir şey/heç yanda, heç yerdə, heç yandan, heç yerdən və s.;
- 4)koordinativ inkar bağlayıcısı:nə...nə, nə... nə də ki, nə və nə də ki;
- 5)privativ frazeoloji vahidlər(leksik-qrammatik vasitələr);
- 6)"yox" və "xeyr" sözləri; "ömründə, dünyada, dünyasında, qətiyyə, əsla,"qəti"sözləri;
- 7)"heç" sözü və bu sözün fəal assosiativ əlaqə sahəsi(heç) bir damcı da, bir gilə də, bir qırıq da və s.;
- 8)eksplicit inkar komponentli frazeoloji vahidlər; responsible-irresponsible və s.Un- önsəkilçisi Hind-Avropa dillərinin çoxunda müxtəlif formalarda işlənir. Bu, məhsuldar önsəkilçi olub müxtəlif nitq hissələrindən yeni sözlər əmələ gətirir. İnkə vasitəsi daha çox sifət və zərflərdə artırılır.The only thing that makes me unhappy is that I'm making you unhappy –Məni sevindirməyən yeganə şey, mənim səni sevindirməməyimdir.

Mis- ümumgerman mənşəli önsəkilçidir. Bu prefiks çox zaman fellərdən törəmə əsaslar yaradır. Əmələ gələn yeni sözlərdən bəziləri yanlışlıq, səhv, bəziləri isə inkarlıq ifadə edir. Məsələn, miscalculate- hesablamada səhv etmək; mistrust-inanmamaq. I have never begun novel with more misgiving/ The barometer is useless^ it is as misleading as the newspaper forecast.**Dis-** latın mənşəli prefiksdir. Bu önsəkilçinin artırılması ilə düzələn sözlər keyfiyyətin, əlamətin və ya fəaliyyətin yoxluğunu bildirir. Məsələn: I do not want the reader to think I am making a mystery of whatever it was that happened to Larry during the war that so profoundly affected him, a mystery that I shall disclose at a convenient moment.Dildə inkarlıq leksik-qrammatik kateqoriyadır. İnkərlıq leksik, qrammatik, o cümlədən də sintaktik yolla ifadəsini tapır. Dil universalisi kimi inkə dilin müxtəlif səviyyələrində leksik, qrammatik və fonetik səviyyələrdə qeydə alınır. İnkərlığın leksik və qrammatik ifadə vasitələri arasında kəskin fərq yoxdur.To deny (etməmək, həll etməmək, qərara gəlməmək); He denied breaking into the shop (Murthy). To doubt (şübhə etmək): I doubt whether he was really able to do that (Christie).Bir sıra zərflər ingilis dilində inkə mənasında işlənir. Məsələn, hardly –we could hardly understand him (Christie); scarcely-She scarce

Bildiyimiz kimi , nitqin əsas xüsusiyyətlərindən biri müxtəlif (alçaq və ya yüksək) tonlu intonasiyadır . Akademik V . Vinqradov düzgün olaraq qeyd edir: “Bəzən sözün bir qədər fərqli tələffüzü həmin sözün həqiqi mənasını dəyişdirir. (4-s.66-69) O , Yespersenin fikrincə , elə buna görə də intonasiya təsdiq cümləsinə inkar mənası vermək xüsusiyyətinə malik olur.”.Bu fikri A . N . Qvozdev , M . Qalkina-Fedoruç , D . N . Şmelev kimi dilçilər də bölüşürlər .

“ A lot you know about love.....” cümləsinə nəzərdən keçirəndə asanlıqla görmək olar ki , bu cümlə : “ You do not know anything about love ” cümləsinə bərabər olur. Söylədiyimiz fikrin əksini də deyə bilərik , yəni əgər xüsusi intonasiya ilə deyilmiş təsdiq cümləsi inkar məna verirsə , xüsusi intonasiya ilə deyilmiş inkar cümləsi də təsdiq kimi işləyə bilər. Məs , “Dont understand him ! “cümləsi “ Perhaps ,you understand him ” kimi anlaşıla bilər. Qeyd etmək lazımdır ki , inkarın bu sintaktik ifadəsi inkardan savayı istehza , rişxənd və s . kimi hissələri də ifadə edə bilər..

2. İnkarlığın sual vasitəsilə ifadəsi

Bu zaman təsdiq formada verilən sual inkar sual kimi anlaşılır . Məs , Who dares insult me by proposing such a thing ? = Nobody dares insult me by proposing such a thing . Bu zaman yuxarıda qeyd etdiyimiz təsdiq sual inkar mənalı sual kimi anlaşılır.

3. İnkarlığın inkar bağlayıcıları ilə ifadəsi

Müasir ingilis dilində inkar bağlayıcıları istər yazıda istərsə də şifahi nitqdə çox işlənir. Bunlara neither- nor, neither və nor aiddir . Məsələn:

For two days and nights he neither ate nor drank . İki gün və gecə o, nə yedi nə də içdi.

4.İnkarlığın implisit ifadəsi.

Qeyd etmək lazımdır ki , implisitleyə dair çox sayda tədqiqatlar aparılsa da bu günkü gündə implisitlik termini özü mübahisə doğurur.İnkarlığın implisit ifadəsinə fonetik göstəricilər , leksik semantik və frazeoloji vasitələr , habelə morfoloji və sintaktik göstəricilər aiddir. İnkarlığın implisit ifadəsinin fonetik göstəricilərinə intonasiya və məntiqi vurğu aiddir. Onların vasitəsilə inkarlıqla bərabər ironiya , şübhə , qeyri -mümkünlük , qadağa və s çox effektiv şəkildə ifadə edilə bilər. İnkarlığın implisit şəkildə ifadə edilməsi zamanı deyilən fikir çox ekspressiv olur.L. M . Levina inkarlığın implisit yolla ifadəsinin altı mümkün yolunu qeyd edir.1. Emfat sual .Məs , Why should I be angry with you ? Beləliklə , müasir ingilis dilində inkarlıq kateqoriyasının ifadə vasitələri eksplisit və implisit olmaqla iki böyük qrupa bölünürlər : inkarlıq kateqoriyasının eksplisit ifadə vasitələri qrammatik yolla , implisit ifadə vasitələri isə qeyri- qrammatik yolla , yəni heç bir qrammatik qaydaya riayət olunmadan həyata keçirilir ki, buna da nə çox canlı dialoqda və bədii ədəbiyyatda rast gəlinir.

Ədəbiyyat:

- 1..Мамедов Б. Р. Категория отрицания в современном английском и азербайджанском языках. Автореферат канд. дисс. Баку, 1967.s.140-156
- 2.Barxudarov və D.A.Ştelling: "İnkərlığın dilçilikdə ifadə vasitələri. M." "Nauka" nəşr.1981 s.42-56
- 3.V.N.Bandarenko: "İnkərlıq məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi" L.1987 il.səh:98-110.
- 4.Akademik V.V.Vinoqradov: «Общая лингвистика» Москва.1992.стр:66-69.
- 5.M.Hüseynzadə: "Azərbaycan dilində "inkərlıq kateqoriyası"səh:23.

ДЖ.БАХЛУЛОВА, С.ТАГИЗАДЕ
СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ КАТЕГОРИИ ОТРИЦАНИЯ В
СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Данная статья направлена на изучение одного из явлений грамматического раздела синтаксис. Так же уделяется немалое внимание морфологической и лексической составляющей. Основное содержание этой статьи – рассматривание и исследование одного из сложных грамматических явлений английского языка- отрицания. Фактуальность должной темы заключается в том, что отрицание в английском языке-это многогранное требующее постоянного осмысления явление, изменяющееся вместе с развитием языка. Цель этой статьи – обзор наиболее распространенных способов выражения отрицания в современном английском языке. В данной статье были исследованы и проанализированы наиболее употребительные средства выражения отрицания в английском языке. Были изучены примеры из художественных произведений зарубежных авторов. Это позволило достоверно и четко определить круг используемых в литературе средств, позволяющих выразить категорию отрицания на разных уровнях языка. Данная статья посвящена морфологическим путям выражения значения отрицания в Азербайджанском и английском языках. Здесь объясняется роль отрицания при выражении идей и предоставлены примеры показывающие как средства отрицания меняются в предложениях с одинаковой лексической и синтаксической структурой. В статье отмечается, что некоторые языковеды считают отрицание семантической, некоторые синтетической и некоторые грамматической категорией. Здесь изучаются морфологические способы образования отрицания, например в Азербайджанском: синтаксическим путем (mə²), аналитическим путем (deyil, nə, nə də).

Ключевые слова: категория отрицания, общее отрицание , частное отрицание, лексическое отрицание, двойное отрицание, грамматическое

отрицание, лексико-грамматическое отрицание, имплицитное отрицание, эксплицитное, отрицание.

Dj.Bakhlulova,C.Tagisade

**MEANS OF EXPRESSION OF THE CATEGORY OF NEGATIVE IN
MODERN ENGLISH
SUMMARY**

This article has been directed to the close study one of the phenomena of syntax. The main content of this article is to look through and investigate one of the most complicated phenomena of the English grammar- negation. The actuality of this theme is that the negation in Modern English is many-sided process which is changing permanently together with the development of the language. The aim of this article is to review the more widely used means of the expression of negation in Modern English . The more widely used means of expression of negation in Modern English have been investigated and analysed in this article. The samples from the foreign authors' books have been studied in this article , too. This has allowed more accurately and for certain to determine the sphere of the means of negation used in literature and in dialogues. The article is dealing with the ways of morphological expression of negation in English and Azerbaijanian. Here is spoken about the role of negation in the expression of ideas and given examples to show how the means of negation shift in sentences with the same lexical and syntactical structure. It is stated in the article that some linguists consider the negation to be pure semantical, some consider it to be syntactical and others consider it to be a grammatical category. Here is performed brief study of morphological way of negation. Such as in Azerbaijanian: synthetical (ma²), analytical (deyil, nə, nə də); in English; syntactical (in, un, dis, aniti), and analytical (not, no).

Key words: the category of negation , general negation , special negation, lexical negation, grammatical negation, lexic- grammatical negation , double negation , implicit negation, explicit negation

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Dilarə Zeynalova
çapa tövsiyə olunmuşdur**

İLƏHƏ ABASOVA QƏDİR

Bakı Dövlət Universiteti

e-mail: abasova.ilaha.qadir@gmail.com

Tel: +994507066694

FERDİNAND DE SÖSSÜRÜN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Ferdinand de Sössürün dilçilik görüşləri

Xülasə

Məqalədə Ferdinand de Sössürün dilçilik görüşləri araşdırılmışdır. Sössürün lingvistik fikirləri klassik dilçiliyin metodlarının yenidən nəzərdən keçirilməsinə səbəb oldu və innovativ sosioloji dilçilik üçün nəzəri əsas rolunu oynadı. Dilçi XIX-XX əsrlərin sonlarında semiologiyanın əsaslarını qoya bildi və ümumən dilçilik elmi çərçivəsindən kənara çıxan Sössür yanaşması strukturalizmin əsasını təşkil etdi ki, bu da öz növbəsində ən mühüm tendensiya çevrildi. Bundan əlavə, Ferdinand de Sössür dilçilikdə sosioloji məktəbin yaradıcılarından biri oldu. Cenevrə Universitetində dərs dediyi müddətdə çoxlu istedadlı tələbələr yetişdirməyə müvəffəq oldu ki, onlar sonradan görkəmli dilçilərə çevrildilər. Ferdinand de Sössür sosioloji dilçilik məktəbinin banisi olmasına baxmayaraq, onun təliminin bir çox müddəaları daha sonra strukturalizm adlanan formalaşan başqa bir istiqamət üçün əsas oldu. Buna görə də, həm də onun irəli sürdüyü bir sıra müddəaların hər hansı konkret məktəbin təlimlərindən kənarda qalmasına və bilavasitə F.de Sössürün özü ilə bağlı olması daha düzgündür. Sössür dilçilikdə bir çox yeni problemlər qaldırmış, dilin öyrənilməsində bir sıra mühüm cəhətləri üzə çıxarmış, dilin xüsusiyyətlərinin daha dərinə dərk edilməsinə töhfə vermişdir. Amma eyni zamanda onun təlimində çoxlu daxili ziddiyyətlər var. O, həm də dilin öyrənilməsinə tarixi olmayan yanaşmaya, dilin heç bir maddi forma yükü altında olmayan saf münasibətlər sistemi kimi metafizik konsepsiyasına doğru fərqli meyli ehtiva edir. Məhz onun dilçilik nəzəriyyəsinin bu məqamları əsasən struktur dilçiliyin bəzi sahələrində daha da inkişaf etmişdir.

Açar sözlər: *Ferdinand de Sössür, sosioloji dilçilik, ümumi filçilik kursu.*

Müasir dilçiliyin banisi, fransız mənşəli İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössür (1857-1913) elmə müqayisəli-tarixi araşdırmaları ilə gəlsə də, sonralar dil nəzəriyyəçisi kimi ölməzlik qazanmışdır. Məhz onun ideyaları nəticəsində struktur dilçilik və sosioloji dilçilik (sosiolingvistika) təşəkkül tapmışdır [1, s.50]. O, Cenevrə, Leypsiq və Berlində təhsil alıb. Leypsiq Universitetində onun müəllimləri neogrammatik istiqamətin nümayəndələri idi: A.Leskin, Q.Ostgof, K.Brugman və başqaları. Bu universitetin tələbəsi olan Sössür 21 yaşında, 1878-ci ildə özünün müqayisəli tarixi dilçiliyin inkişafında böyük rol oynamış və dövrümüzdə dəyərini itirməmiş "Hind-Avropa dillərində orijinal saitlər sistemi haqqında traktat" əsərini yazmışdır. 1880-ci ildə Sössür "Sanskritdə genitiv mütləqin funksiyaları haqqında" adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdi. 1881-ci ildə Parisə köçmüş və burada

on il ali məktəbdə əvvəlcə german dilləri, daha sonra Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası üzrə mühazirələr oxumuşdu. Sössür 1891-ci ildə Cenevrəyə universitet professoru kimi qayıtdı, burada Sanskrit dilini və Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikasını oxumuşdu. 1906-cı ildən ümumi dilçilik kafedrasına rəhbərlik etmişdir. 1906-1912-ci illər ərzində Sössür “Ümumi dilçilik kursu”nu üç dəfə oxumuşdu. Burada onun tələbələri Ş.Balli və A.Seşe idi. Sössür vəfat etdikdən sonra 1916-cı ildə öz qeydlərindən “Ümumi dilçilik kursu” tələbələri tərəfindən hazırlanaraq nəşr edilmişdir. Bu əsər Sössürə dünya şöhrəti gətirdi.

Sössürün linqvistik fikirlərinin fəlsəfi əsasını fransız burjua sosioloqu Emile Dürkheimin (1858-1917) “Sosiologiya metodu” (1895) kitabında irəli sürdüyü təlim təşkil edir. Dürkheim idealist idi. Bütün idealistlər kimi o da təkid edirdi ki, kainat obyektiv olaraq mövcud deyil, ancaq təsəvvür edildiyi qədər var. Dürkheimə görə, cəmiyyətlər bir-birinə bağlı olan ayrı hissələrdən ibarətdir. Cəmiyyətin spesifikliyi yalnız həcmdən, yəni onu təşkil edən vahidlərin sayından və sıxlıqdan, birləşmə üsulundan, sosial vahidlərin bir-biri ilə əlaqəsindən asılıdır. Nəticə etibarilə, insan cəmiyyəti, Dürkheimə görə, hər hansı bioloji növün analitik təhlilində seçilənlərə bənzər vahidlərin, ayrı-ayrı hissələrin cəmidir. Sössür isə ümumi dilçilik nəzəriyyəsində Dürkheimin bu idealist müddəalarına əsaslanır. Deməli, Dürkheimdən və bütün idealistlərdən sonra insanın ətraf aləmi yalnız öz qavrayışları əsasında mühakimə edə biləcəyini və dünyanın mövcudluğunun obyektivliyini sübut etməyin mümkün olmadığını təkrar edərək, Sössür dillə nitq arasında qarşıdurma qurur. Fərdi müstəvidə (dildə) rədd edərək, başqa müstəvidə (nitqdə) hər şeyi fərdi qavrayışa endirdi. Xarici və daxili dilçiliyi bir-birinə qarşı qoyaraq, Sössür Dürkheimin cəmiyyətin xarici və daxili mühiti məsələsini şərh etdiyi üsula əməl edir. Dürkheim cəmiyyətdə iki əsas elementi fərqləndirir: ətraf mühit və insanlar. İnsanlar daxili mühitdir, onlar sosiologiyanın əsl obyektidir. Xarici mühit insanları əhatə edən dünyadır. Sössür də “sosial faktların” insanın özünə münasibətdə zahir, lakin məcburi olması mövqeyindən istifadə edərək, dilin simvolizmini şərh edərkən Dürkheimin ardınca gedir. Bu faktlar insanın davranışını müəyyən edir, ona başqa cür deyil, bu cür hərəkət etməyi “əmr edir”. Eynilə, Sössürün “dil faktları” insan üçün həm ixtiyari, həm də məcburidir. Sössür hesab edirdi ki, istənilən sosial qanun mütləq iki tələbə cavab verməlidir: ümumi və məcburi olmalıdır.

Sössürə görə, dilçiliyin yeganə və həqiqi obyektidir ki, bu da özlüyündə bütövlükdür [6, s.187]. Bu ifadənin yarısına etiraz edilə bilməz. Dilin linqvistik tədqiqatın yeganə obyekt olması hamılıqla qəbul edilir. Ancaq tərifin ikinci yarısı ilə razılaşmaq olmaz. Dil özlüyündə bütöv hesab edilə bilməz, o, bizim tərəfimizdən cəmiyyətin tarixi ilə bağlı öyrənilir və düşüncənin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Dildən fikirlərin ifadə vasitəsi kimi danışarkən biz Sössürün qaldırdığı çox mühüm problemə - dil və təfəkkürün əlaqəsi probleminə toxunuruq.

Sössür üçün dil düşüncə ilə səs arasında vasitəçidir. O, bu haqda yazır: “Dilin təfəkkürə münasibətdə spesifik rolu anlayışları ifadə etmək üçün maddi səs vasitələri

yaratmaq deyil, təfəkkürlə səs arasında aralıq əlaqə rolunu oynamaqdır” [6, s.189]. Lakin sonra Sössür dillə təfəkkür arasındakı sıx əlaqə haqqında düzgün fikri belə ifadə edir: “Təfəkkür onun ön tərəfidir, səs isə əksidir. Arxa tərəfi də kəsmədən ön tərəfi kəsə bilməzsiniz. Necə ki, dildə nə düşüncəni səsdən, nə də səsi düşüncədən ayırmaq olar, buna ancaq abstraksiya ilə nail olmaq olar ki, bu da istər-istəməz ya xalis psixologiyaya, ya da xalis fonologiyaya gətirib çıxaracaq” [6, s.190]. Müasir dilçilər dialektik materializm fəlsəfəsinə əsaslanaraq dil və təfəkkürün vəhdətini, eyni zamanda öz şəxsiyyətlərinin yoxluğunu təsdiq edirlər. Elə bir söz, söz birləşməsi, cümlə yoxdur ki, ona heç bir fikir, münasibət bildirməsin. Dil və təfəkkürün eyni deyil, əlaqəli olması dil və düşüncənin, söz və anlayışların, cümlə və mühakimələrin qarşılıqlı təsirinin dialektikasını büruzə verir. Bu dil və düşüncə, söz və anlayış, cümlə və mühakimə əlaqəsinin dialektikasını büruzə verir. Ancaq dil düşünülmüş deyil. Dil şüurun maddi, praktik tərəfidir. Dil o mənada maddidir ki, onun bütün vahidləri (morfemlər, sözlər, birləşmələr) səslərə bürünmüşdür. Düşüncə, maddənin xüsusi şəkildə təşkil edilmiş xüsusiyyəti olaraq - beyin idealdır. Təkcə bu hal – dilin maddiliyi və fikrin ideallığı onları müəyyən etməyə imkan vermir.

Dil və nitq məsələsi bilavasitə dilin mahiyyəti problemi ilə bağlı olduğundan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, Sössür “Ümumi dilçilik kursu”nda dil və nitqi hadisənin – nitq fəaliyyətinin iki tərəfi kimi aydın şəkildə fərqləndirir. Sössürə görə, dil anlayışı ümumiyyətlə nitq fəaliyyəti anlayışı ilə üst-üstə düşmür, dil nitq fəaliyyətinin yalnız müəyyən bir hissəsidir, lakin ən mühüm hissəsidir. Bu, sosial məhsuldur, hər bir ana dilində olan nitq fəaliyyəti qabiliyyətinin həyata keçirilməsini, işləməsini təmin etmək üçün kollektiv tərəfindən qəbul edilmiş zəruri konvensiyalar toplusudur [5, s.48]. Deməli, dil, Sössürün təbiri ilə desək, sosial hadisədir, nitq fəaliyyətinin əsas tərəfidir. Onun ikinci tərəfi sırf fərdi hadisə kimi nitqdır.

Sössürə görə, belə çıxır ki, dil “ictimai məhsul”, yəni ictimai hadisələrin sırasına aid olsa da, hələ də onun sosial funksiyanı real şəkildə yerinə yetirməsini və hətta özünün mövcudluğunu təmin edəcək heç nəyi ehtiva etmir. Dilin bu tərifini onu göstərir ki, Sössür dilin insan psixikasında hadisə kimi insan beyninin quruluşu və fəaliyyəti ilə şərtləndiyini aydın şəkildə dərk edirdi. Bunu dərk edərək dilə materialist yanaşır. Lakin o, dili nitqdən, onun səs materiyasından ayırdığı və ona sırf psixi hadisə kimi baxdığı üçün idealist kimi çıxış edir. Sössür sistemində dilə idealist yanaşma üstünlük təşkil edir, çünki o, dili psixoloq və ya fizioloq kimi yox, dildə ictimai hadisə görən dilçi kimi görür, dili məhz bu əsasda, sosial varlıq müstəvisində dildən məhrum edir. Sössür nitqi sırf fərdi fenomen kimi qiymətləndirməkdə də səhv etdi. Nitqin bütün fərdiliyi ilə (intonasiya, artikulyasiyanın orijinallığı, lüğətin zənginliyi və ya yoxsulluğu) nitqin insanların özünəməxsus xüsusiyyəti olduğunu əsas gətirərək yenə də sosial hadisə hesab edilməlidir. Bu və ya digər şəxs öz nitqində yeni söz və formalar icad etmir, insanların ünsiyyəti prosesində artıq

formalaşmış sözlərdən, formalardan, onlar arasında münasibətlər sistemindən istifadə edir.

Bu məsələdə üstünlük Sössürə aid edilməməlidir, çünki dilçilik bu fərqliliyi Vilhelm Von Humboldta borcludur. Humboldt “İnsan dilinin orqanizmləri arasındakı fərq və bu fərqliliyin insan övladının zehni inkişafına təsiri haqqında” adlı məşhur əsərində yazırdı: “Dil, nitqin əmələ gətirdiyi hər şeyin kütləsi kimi eyni deyil. Dil bütün bəşəriyyətin mülküdür. O, mahiyyət etibarilə, real həyatı ancaq insanlar arasında istifadədə, ancaq canlı istifadədə, danışan şəxsin nitqində qəbul etsə də fərdlərdən asılı deyil” [2, s.62]. İ.A.Boduen de Kurteneyə görə, dil və nitq bir-birindən ayırmaq zərurətinin göstəricisinə malikdir [5, s.77]. Lakin bütün bu dilçilər üçün bu problem xüsusi araşdırma məsələsi deyildi. Başqa məsələlərə baxaraq, keçərkən buna da toxunmuşdular. Məhz Sössürlə bu problem xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və “Ümumi dilçilik kursu”nun mərkəzinə çevrilir. Bu, onun böyük xidmətidir. Lakin dil və nitq problemi hələ də tam həllini tapmayıb [4, s.59]. Məsələn, dil və nitqin iki müstəqil hadisə olması, yoxsa bir hadisənin iki cəhəti olması və bu anlayışların ümumiyyətlə bir-birindən fərqləndirilməsi mübahisəlidir.

Ferdinand de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu”nda dildə sinxroniya və diaxroniya məsələsi mühüm yer tutur. Sinxroniya (yunan dilindən *synchronia* - eyni vaxtda) dilin eyni vaxtda mövcudluğudur. Diaxroniya (yunan dilindən *diachronia* - zaman fərqi) - dil faktlarının zamana görə ardıcılığıdır. Dilçi hesab edir ki, “Sinxronik aspekt diaxronikdən üstündür, çünki danışan kütlələr üçün bu, yeganə doğru və yeganə realıqdır. Diaxronik faktlar xüsusi xarakter daşıyır və öz məcmusunda sistem təşkil etmir” [3, s.127]. O, dili, ilk növbədə, hər bir danışana sosial olaraq verilən sinxron sistem kimi öyrənməyi təklif etdi. Dilin sinxron və diaxronik aspektlərinə görə Sössür sinxron və diaxron dilçiliyi ayırır. Ona görə, sinxron və diaxronik dilçilik öz metodlarına görə fərqlidir. Sinxroniya yalnız bir perspektivi, danışan subyektlərin perspektivini bilir və onun bütün metodu onlardan faktlar toplamaqdır. Diaxronik dilçilik iki perspektivi ayırd etməlidir: bir perspektiv zamanın keçməsindən sonra, digəri isə geriye doğru. Onun metodu ikitərəflidir. Sinxroniyanı diaxroniyadan ayırmaq istəyində Sössür o qədər irəli getdi ki, dilin sinxron planı başqa bir dilin sinxron planına onun keçmiş (diaxron) vəziyyətindən qat-qat yaxındır. Beləliklə, dilə anti-tarixi yanaşma, qohum və qohum olmayan dillərin qarışığı, dillər arasında şəcərə əlaqələrinin öyrənilməsinin vacibliyinin inkarı, müxtəlif dillərin müqayisəli tarixi və müqayisəli tədqiqi vəzifələrinin düzgün başa düşülməməsi göstərilirdi. Müasir dilçilik sinxroniya və diaxroniyanın fərqləndirilməsi məsələsində Sössür ilə həmrəydir, dilin elmi tədqiqinə gəldikdə bu fərqi qaçılmaz olduğuna inanılır. Lakin Sössürdən fərqli olaraq, əksər dilçilər bu iki aspektin kəskin ziddiyyətinə qarşı çıxırlar. Bu cəhətləri bir-birindən tamamilə təcrid etmək mümkün deyil. Sırf sinxron dili əldə etmək heç vaxt mümkün deyil, çünki hər bir dövrün dili zamanda mövcuddur və buna görə də mütləq diaxroniya məqamını ehtiva edir.

Sössürün təlimlərində mühüm olan məsələlərdən biri də daxili və xarici dilçilik məsələsidir. Sössürə görə, “Dil, işarələr sistemi kimi, “xarici”yə qarşı olan “daxili” dilçiliyin obyektidir. Daxili dilçilik “oyun qaydaları”, dil vahidlərinin və onların münasibətlərinin özü sistemidir, vahidlərin öz daxili nizamında fəaliyyət göstərməsidir. Daxili sistemə və oyun qaydalarına aid olan hər şeydir” [3, s.61]. Xarici dilçilik dilin tarixinin bir xalqın, irqin və ya sivilizasiyanın tarixinin faktları ilə əlaqəsini, dil və siyasi tarix arasındakı əlaqəni, dilin coğrafi mövqeyini, dialekt parçalanması, yəni mövcudluğunu öyrənməlidir. Dilçi hesab edir ki, xarici amillərin tədqiqi dilin həyatının ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün maraqlı və faydalıdır, lakin onun xarici xüsusiyyətlərini, sistemini öyrənmək üçün heç də lazım deyil: “Biz xarici linqvistikanın öyrənilməsini çox səmərəli hesab edirik. Hadisələri, yəni dildənkənar hadisələri, lakin onlarsız dilin daxili orqanizmini tanımaq mümkün olmadığını iddia etmək səhv olardı” [3, s.60].

Sössür tərəfindən “Ümumi dilçilik kursu”nda nəzərdən keçirilən linqvistik vahidlər arasında iki növ əlaqə böyük maraq doğurur: paradiqmatik və sintaqmatik [3 s.159]. Birincisi, dilin paradiqmatik (şaquli) oxunda vahidlərin oxşarlığa görə assosiasiyası nəticəsində, ikincisi isə dilin sintaqmatik (üfüqi) oxunda bitişikliyə görə vahidlərin assosiasiyası nəticəsində yaranır. Dəyər əsasında oxşarlıq assosiasiyaları mümkündür. Assosiativ (paradiqmatik) sıraların xarakterik xüsusiyyətləri sıranın qeyri-müəyyənliyi (əks halda nizamsızlıq) və kəmiyyətin sonsuzluğudur. Birinci xüsusiyyət həmişə mövcuddur, ikincisi yer almaya da bilər. F.de Sössür tərəfindən irəli sürülmüş əsas sintaqmatik konsepsiya biri əsas, digəri isə ondan asılı olan iki və ya daha çox ardıcıl vahiddən ibarət birləşmə kimi “sintaqma” anlayışı olmuşdur. Beləliklə, söz hissələri, sözlər və cümlələr sintaqma altında ümumiləşdirilir. Sössürün məziyyəti ondadır ki, sintaqmatika və paradiqmatika təlimi ilə o, qrammatikanın morfolojiya və sintaksisə ənənəvi bölgüsünü aradan qaldıraraq onu sintaqmalar nəzəriyyəsi ilə paradiqmalar nəzəriyyəsi arasındakı fərqlə əvəz etmişdir. O, qeyd edirdi ki, qrammatikanın adi bölmələri nisbi, şərtidir: təsnifat üçün yalnız sintaqmatik və assosiativ münasibətlər arasındakı fərq əsasdır. Dilin verilmiş vəziyyətinin ifadə olunduğu hər şey sintaqmalar nəzəriyyəsinə və assosiasiyalar nəzəriyyəsinə endirilə bilməlidir.

NƏTİCƏ

Deməli, F.de Sössür öz əsərlərində sosioloji dilçilik elminin bir sıra mühüm məsələlərinə toxunmuşdur. Onun linqvistik konsepsiyasında əsas şey antinomiyalar haqqında təlimdir: dil – nitq, sinxroniya – diaxroniya, daxili – xarici dilçilik, paradiqmatika – sintaqmatika, sistemli – systemsiz. Sössürün dilçilik tarixindəki böyük xidməti ondan ibarətdir ki, o:

- dil-nitq, sinxroniya-diaxroniya, xarici-daxili dilçilik, sintaqmatika-paradiqmatika, ardıcılıq, işarələr onun tədqiqatında mərkəzi yer tutmuş, bununla da digər dilçilərin diqqətinin onlara cəlb olunmasına töhfə vermiş;

- V.Humboldtun ardınca o, dilin sosial mahiyyətini tanımış;
- linqvistik işarənin dəyərinin nəzəriyyəsini işləyib hazırlamış;
- əlamətlər elminin (semiotika) meydana gəlməsini əvvəlcədən müəyyən etmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cəfərov Q. Ümumi dilçilik etüdləri. Bakı: "Elm və təhsil", 2020. 168 s.
2. Humboldt V.fon. Məqalələr və fraqmentlər. Tərcümə edən: Nizami Cəfərov. Bakı: "Elm və təhsil", 2019. 130 s.
3. Курс общей лингвистики. Редакция Ш.Балли и А.Сеше, Пер. с франц. А.Сухотина. Де Мауро Т. Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре, Примечания / Пер. с франц. С.В.Чистяковой. Под общ. рея. М.Э.Рут. Екате-ринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. 432 с.
4. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М, 2009. 214 с.
5. Степанов Ю.С. Французская стилистика. М.: КомКнига, 2006. 360 с.
6. Шулежкова, С.Г. История лингвистических учений: учеб. пособие. М.: Флинта: Наука, 2004. С. 185-200.

Linguistic views of Ferdinand de Saussure

Summary

The article examines Ferdinand de Saussure's linguistic views. Saussure's linguistic ideas led to a reconsideration of the methods of classical linguistics and played a theoretically central role for innovative sociological linguistics. The linguist was able to lay the foundations of semiology in the late nineteenth and twentieth centuries, and Saussure's approach, which went beyond the scientific framework of linguistics in general, formed the basis of structuralism, which in turn became the most important trend. In addition, Ferdinand de Saussure was one of the founders of the school of sociology in linguistics. While teaching at the University of Geneva, he was able to train many talented students who later became prominent linguists. Although Ferdinand de Saussure was the founder of the school of sociological linguistics, many provisions of his teaching became the basis for another emerging trend, later called structuralism. Therefore, it is also more correct that a number of his propositions should be excluded from the teachings of any particular school and should be directly related to F. de Saussure himself. Saussure raised many new problems in linguistics, revealed a number of important aspects of language learning, and contributed to a deeper understanding of the features of language. But at the same time, there are many internal contradictions in his teaching. It also includes a different approach to the non-historical approach to the study of language, to the metaphysical conception of language as a system of pure relations that is not burdened by any material form. It is these aspects of his linguistic theory that have been further developed in some areas of structural linguistics.

Keywords: *Ferdinand de Saussure, sociological linguistics, general linguistics course.*

Лингвистические взгляды Фердинанда де Соссюра

Резюме

В статье рассматриваются лингвистические воззрения Фердинанда де Соссюра. Лингвистические идеи Соссюра привели к переосмыслению методов классической лингвистики и сыграли теоретически центральную роль в инновационной социологической лингвистике. Лингвист смог заложить основы семиологии в конце XIX и XX вв., а подход Соссюра, вышедший за научные рамки языкознания вообще, лег в основу структурализма, ставшего, в свою очередь, важнейшим течением. Кроме того, Фердинанд де Соссюр был одним из основателей школы социологии в лингвистике. Преподавая в Женевском университете, он воспитал многих талантливых студентов, которые впоследствии стали видными лингвистами. Хотя Фердинанд де Соссюр был основоположником школы социологического языкознания, многие положения его учения стали основой для другого зарождающегося направления, получившего впоследствии название структурализма. Поэтому также правильнее, чтобы ряд его положений был исключен из учения той или иной школы и имел прямое отношение к самому Ф. де Соссюру. Соссюр поставил много новых проблем в языкознании, раскрыл ряд важных аспектов изучения языка, способствовал более глубокому пониманию особенностей языка. Но в то же время в его учении много внутренних противоречий. Сюда же относится и иной подход к внеисторическому подходу к изучению языка, к метафизическому пониманию языка как системы чистых отношений, не отягощенной никакой материальной формой. Именно эти аспекты его лингвистической теории получили дальнейшее развитие в некоторых областях структурной лингвистики.

Ключевые слова: *Фердинанд де Соссюр, социологическая лингвистика, курс общего языкознания.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur**

MƏHƏRRƏMOVA ŞƏLALƏ KAMAL qızı

Lənkəran Dövlət Universiteti

shelale_meherremova@mail.ru

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ
SADƏ CÜMLƏNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ
XÜLASƏ**

Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində sadə cümlənin tədrisi məsələləri ilə bağlı müəyyən məqamlar təhlil olunaraq nəzərdən keçirilmişdir. Məlumdur ki, cümlənin strukturu və tərkibi, sözlər arasındakı sintaktik və semantik əlaqələr, modallıq çalarlıqları və s. məqamlar nominativ aspektdən, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, cümlə üzvlərinin aktuallanması və xüsusiləşməsi isə kommunikativ aspektdən cümləni tədqiq edir. Cümlənin məzmun və ideyasının düzgün tədqiqi nəticəsində onun strukturunu mənimsətmək sintaksisin tədrisində xüsusi önəm daşıyır. Beynimizdə formalaşan ilkin fikirlərin ifadəsinin daha yığcam, rahat və konkret olması üçün sadə cümlələrdən çox istifadə olunur. Sadə cümlə həm danışiq dilində, həm də ədəbi dildə daha çox istifadə olunan cümlə növüdür.

Dilimizin tədrisi prosesinin əvvəlindən lap sonuna qədər cümlə anlayışı ən vacib dil “elementlərindən” biri hesab olunur. Sadə cümlənin tədrisi prosesində cümlə üzvlərinə dair biliklərin öyrədilməsi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, cümlə üzvlərinin tədrisinə ibtidai sinif təlimlərində başlanılır, yuxarı siniflərdə isə daha dərinlən mənimsədilir. İbtidai təhsil prosesində cümləyə dair ilkin və sadə fikirlər şagirdlərə çatdırılır və bununla da şagirdlər yuxarı siniflərdə cümlə ilə bağlı əldə olunacaq biliklərə hazırlanır. İbtidai sinfin son pilləsində isə şagirdlər mürəkkəb cümlə anlayışı ilə tanış olur. Sadə cümləni dərinlən mənimsəyən şagirdlər artıq anlayır ki, onların birləşməsi nəticəsində mürəkkəb cümlələr yaranır. Bu istiqamətdə əldə olunmuş biliklər gələcək təlim prosesində yeni mövzuların öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Orta məktəblərdə cümlə anlayışının tam düzgün formada mənimsənilməsi digər sintaktik kateqoriyaların rahat şəkildə anlaşılmasına zəmin yaradır. Bu səbəbdən də sadə cümlə anlayışı və onun əlamətləri artıq ibtidai siniflərdə tədris edilir. Tədris prosesində diqqət çəkəli məqamlar məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *sadə cümlə, sadə cümlənin növləri, sadə cümlənin tədrisi metodikası, məqsəd və intonasiya, cümlə üzvləri*

Azərbaycan dilində cümlələr quruluş-struktur baxımından o qədər zəngindir ki, onu dünya dilləri arasında ən zəngin dillər siyahısına daxil etmək olar. Bu zənginlik cümlələrdə işlənən həmcins üzvlər, feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibləri, xitablar, ara sözlər, bütöv və yarımçıq cümlələr, təktərkibli və cüttərkibli

cümlələr, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr və s. dilçilik anlayışları ilə xarakterizə oluna bilər.

Uzun illər ərzində cümlə anlayışına dair aparılan geniş tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, o, əsasən, subyekt və predikat əsasında formalaşmaqla nisbi bitkinlik ifadə etmək gücündədir. Təbii ki, cümlə sözlər və onlar arasında mövcud olan əlaqələr əsasında formalaşır. Cümlə anlayışını tam dərk etmək üçün sözlər arasında əlaqələrin düzgün qurulması prinsiplərini orta məktəb şagirdlərinə tədris etmək vacibdir. Bu əlaqələrin qurulması hələ aşağı siniflərdən aşılmağa başlanır, yuxarı siniflərdə isə daha da təkmilləşdirilir.

Bitmiş fikir ifadə etmək cümlənin ən birinci və ən mühüm əlamətidir. Sözsüz ki, bu əlamət nisbi bitkinliyə əsaslanır. Ümumiyyətlə, mətn sintaksisi və dilçi baxımından bitkinlik anlayışı daha geniş prizmadan təhlil olunur. İbtidai siniflərdən başlayaraq bitmiş fikir anlayışı, cümlə, cümlədə sözlərin əlaqəsi və digər məsələlər tədricən öyrənilməyə başlanılır, yuxarı sinif təlimlərində bu məsələlər daha geniş və daha dərinlən mənimsənilir. Sözügedən məsələlərin şagirdlərə dəqiq və effektiv çatdırılması tədris prosesini aparan şəxsin yüksək peşəkarlığından və savadından asılıdır.

Cümlənin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, hətta bir sözdən ibarət olmaqla tamamlanmış bir fikir ifadə edə bilər: “Soyuqdur”, “Axşamdır”, “Gecdir” və s. Və ya bitkinlik və predikativlik mübtəda ilə xəbərin uzlaşması nəticəsində də formalaşır: “Hava soyuqdur.”, “Yağış yağır.”, “Külək əsir.” və s.

Ümumiyyətlə, sintaksis bölməsinin şagirdlərə daha dərinlən tədris etmək üçün bu şöbədən əvvəl tədris olunan morfologiya bölməsinə xüsusi həssaslıqla yanaşmaq lazımdır. Məlum məsələdir ki, nitq hissələri ilə bağlı boşluq olarsa, mütləq şəkildə sintaksis məsələlərin qavranılması ilə bağlı müəyyən problemlər ortaya çıxmaqla bilər. Çünki morfologiya ilə sintaksis bilavasitə bir- biri ilə bağlıdır, morfologiyanın əhatəli tədrisi sintaksis üçün zəmin yaradır.

Sintaksis təlimi müxtəlif prinsiplər əsasında tədris olunmalıdır. Materiallar məzmun və ideya baxımından şagirdlərin tədris pilləsinə, idrak səviyyəsinə uyğun seçilməli, nizamlı şəkildə sistemə salınmalı, təfəkkürün və nitqin inkişafına təsir göstərməlidir.

Sadə cümlənin tədrisi prosesində şagirdlərə öyrədilməsi vacib olan mövzuları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- ✓ Cümlə nədir? Cümlənin quruluşca növlərini necə ayırd etmək olar?
- ✓ Sadə cümlənin üzvlərə görə təhlili.
- ✓ Sadə cümlənin növlərinin tədrisi. Təktərkibli cümlə və cüttərkibli cümlə.
- ✓ Təktərkibli cümlənin növləri. Xəbər əsasında və mübtəda əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr, bütöv və yarımçıq cümlələr.
- ✓ Cüttərkibli cümlənin növləri. Geniş və müxtəsər cümlə.
- ✓ Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri.

Sözlər arasında əlaqənin düzgün qurulması cümlənin əsasını təşkil edir. Bu əlaqə özünü iki formada-məna əlaqəsi və qrammatik əlaqə şəklində özünü göstərir. Verilmiş mətnin nəzm və ya nəzm formasında olmasından asılı olmayaraq, bu əlaqələrin mövcudluğu vacibdir və cümlə bu əlaqələrin əsasında formalaşır. Məna əlaqəsi əsasən tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələr arasında (zaman, ardıcılıq, aydınlaşdırma və s. məna əlaqələri) özünü göstərir.

Məna əlaqəsi dedikdə əşya ilə hərəkəti arasında (subyekt və ya predikativ əlaqə), obyektə hərəkət (obyekt əlaqə), əşya ilə onun hər hansı xüsusiyyətini (keyfiyyət və ya əlamətini) ifadə edən söz arasında (atributiv) və hərəkətlə onun zamanını, yerini, tərzini, şərtini, səbəbini, məqsədini və s. bildirən söz arasında əlaqə nəzərdə tutulur. Cümlədə sözlər arasında məna əlaqələrinin dərk olunması şagirdlərə sadə cümlələr üzərində aparılan nümunələr əsasında izah olunmaqla formalaşdırılır. Bu mövzunun düzgün tədrisi nəticəsində şagirdlər anlamalıdır ki;

“Müəllim danışır.”, “Tələbə dinləyir.” kimi cümlələrdə əşya ilə icra olunan hərəkət arasında əlaqə-predikativ (və ya subyekt) əlaqə;

“Dəftəri cırdı.”, “Qələmi verdim.” kimi cümlələrdə obyektə icra olunan hərəkət arasında əlaqə-obyekt əlaqə;

“Həmin insan”, “sarı köynək” kimi birləşmələrdə əşya ilə onun müxtəlif əlaməti (və ya xüsusiyyəti) arasında əlaqə - atributiv əlaqə;

“Dostcasına ayrıldılar.”, “yavaşca toxundu.” kimi birləşmələrdə isə relyativ əlaqə, yəni hərəkətlə onun səbəb, məqsəd, zaman və s. bildirən söz arasında əlaqə mövcud olur.

Cümlənin düzgün qurulmasında bu əlaqələrin mövcudluğu, müvafiq qaydada işlənmə ardıcılığı və s. amillər vacibdir. Şagirdlər məna baxımından sözləri düzgün əlaqələndirmək bacarığına yiyələnərsə, sadə cümlələrin qurulmasında çətinlik çəkməzlər. Amma bu məqamda qeyd edək ki, sözlər arasında qrammatik əlaqələrin olması da mühüm amildir. Yəni cümlədə sözlər arasında həm məna, həm də qrammatik əlaqələrin normal şəkildə tənzimlənməsi düzgün cümlə strukturunu şərtləndirir.

Qrammatik əlaqə morfoloji yolla sözlərin dəyişərək sintaktik yolla birləşməsini özündə ehtiva edir. Sadə cümlənin tədrisi prosesində qrammatik əlaqənin mövcudluğu əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələnir:

✓ Müxtəlif cümlə üzvləri arasında: Sözləri kimi əməlləri də insanların fərqli olduğunu göstərməkdədir. (baş və ikinci dərəcəli üzvlər arasında)

✓ Cümlədə həmcins üzvlər arasında mövcud olur: Qalın bıqlı, enlisifət, qaraşın bir kişi özünü tələsik içəri salıb oturacaqda əyləşdi. [4, 79] Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır. (Heydər Əliyev) [4, 111]

✓ Həmcins xitablar arasında: Oğul, ay oğul, mənə kömək et.

✓ Qoşa yazılan sözlərin ünsürləri arasında: həyat-baca, ev-eşik, ana-bala və

s.

Düzgün cümlə qurma bacarığı, gözəl nitq vərdişlərinə yiyələnmək bacarığı, yazı vərdişlərinin düzgün formalaşması və s. məqamlar cümlə anlayışının sadədən mürəkkəbə doğru gedən yolunda əsas meyardır.

Məlumdur ki, oğuz qrupu türk dillərində sadə cümlələrin yaranmasında intonasiya da mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, məna bitkinliyi, predikativliyi ilə yanaşı intonasiya da cümlə strukturunun mühüm xüsusiyyətlərindən sayılır [8, 25]. Hələ ibtidai təhsilin aşağı pillələrində oxu prosesində məqsəd və intonasiya baxımından bir-birindən fərqlənən cümlələrə - nəqli, sual, əmr, nida cümlələrinə rast gəlinir və getdikcə şagirdlərdə bu cümlələri bir-birindən ayırmaq vərdişləri formalaşır. Bu məqamda intonasiya xüsusi önəm daşıyır ki, tədris prosesini təşkil edən şəxsin şifahi nitqi düzgün və praktiki şəkildə qurması şagirdlərdə məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növünün dəqiq təyin olunmasına rəvac verir. Şifahi nitqin qarşılığı olaraq yazı prosesində də müvafiq olaraq nöqtə, sual, nida işarələrindən istifadə qaydaları şagirdlərə aşılır.

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri tədris olunarkən, əvvəlcə, nəzəri məlumat məruzə edilir, növə görə istifadə olunacaq durğu işarələri haqqında izah verilir, daha sonra praktiki olaraq nümunələr əsasında fikirlər daha da təkmilləşdirilir. Nəticə olaraq şagirdlər dərk edirlər ki, gün ərzində dildə daha çox nəqli cümləyə müraciət olunur, adətən qarşı tərəfdən fikir almaq məqsədilə sual cümləsindən istifadə olunur. Bu cümlələrdə müvafiq olaraq nöqtə (.) və sual (?) işarəsi qoyulur. Şagirdlər artıq dərk edirlər ki, müəyyən hiss-həyəcanla bağlı olan cümlələrin sonunda nida işarəsi (!) qoyulur. Tədris olunan mövzu nümunələr üzərində aparılan izahlarla yekunlaşır.

Təktərkibli cümlələrin növləri də sadə cümlənin tədrisi prosesində vacib hesab olunur. Düzgün elmi izah və pedaqoji yanaşma nəticəsində şagirdlərin ilkin olaraq anladığı məqamlar aşağıdakılardır:

✓ Müəyyən şəxslə cümlələrin adətən mübtədası olur, əgər mübtədası olmazsa, həmin cümlə üzvü asanlıqla bərpa oluna bilər. Müəyyən şəxslə cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq müxtəsər və geniş olur.

✓ Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə hərəkətin icrası qeyri-müəyyən şəxslə bağlıdır. Burada şəxs yox, baş verən hərəkət, proses ön plana çıxır.

✓ Ümumi şəxslə cümlələrdə, adından da göründüyü kimi, iş konkret bir şəxslə bağlı olmayıb, hamıya aiddir. Hərəkəti icra edən şəxsin ümumilik daşmasına adətən, atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər və hikmətli sözlərdə rast gəlinir.

✓ Şəxssiz cümlələr isə mübtədası olmayan, eyni zamanda bu cümlə üzvünün mövcudluğunun mümkün olmadığı cümlələldir, xəbər üçüncü şəxsin cəmində işlənir.

İlkin biliklər əldə etmiş şagirdlər anlayırlar ki, cümlə üzvləri bərabər hüquqa malik olmur, onlar bir-birindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir, baş üzvlər, eləcə də ikinci dərəcəli üzvlər olmaqla iki yerə ayrılır. Cümlə üzvlərinin geniş və tam formada izah olunması ibtidai təhsil prosesində mümkün deyil. Çünki sintaktik təhlil

zamanı mütləq şəkildə müxtəlif ismi və feili birləşmələr, qoşma ilə birgə üzvlənmə və digər mövzuların öncədən tədrisi labüddür ki, bu təhsilin sonrakı pilləsində həyata keçirilir. Baş üzvləri tam dərk etmiş şagird onlar arasında uzlaşmanı rahat şəkildə duymalıdır.

Ümumiyyətlə, cümlə üzvlərinin tədrisi zamanı diqqəti yönəldən əsas istiqamətlər aşağıdakılardır:

- ✓ Cümlə üzvünə sualın verilməsi, sintaktik sualvermə bacarığının formalaşdırılması;

- ✓ Baş və ikinci dərəcəli üzvləri ayırd etmək;

- ✓ Cümlə üzvünün hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması.

Cümlə üzvləri haqqında informasiya verən müəllimin yüksək peşəkarlığı və təcrübəsi nəticəsində şagirdlər sintaktik sual vasitəsilə asanlıqla baş üzvləri və ikinci dərəcəli üzvləri seçir, onların ifadə vasitələrini müəyyənləşdirir, sintaktik təhlili düzgün aparır.

Aparılan araşdırmalar zamanı bəlli oldu ki, sadə cümlənin tədrisi ibtidai siniflərdən başlansa da, bu mövzuya aid olan bütün bölmələr əsasən 7-9-cu sinif təlimlərində əhatəli şəkildə həyata keçirilir. 9-cu sinif dərslərində sadə cümləyə dair keçirilən mövzular üzrə biliklər möhkəmləndirilir və bundan sonra mürəkkəb cümlənin geniş tədrisi prosesinə başlanılır.

ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *простое предложение, виды простых предложений, методика обучения простым предложениям, цель и интонация, члены предложения.*

В статье анализируются и обсуждаются некоторые моменты, связанные с обучением простых предложений в общеобразовательной школе. Известно, что структура и состав предложения, синтаксические и семантические отношения между словами, модальные оттенки и т. пункты изучают предложение с номинативной стороны, виды предложения по цели и интонации, актуализацию и специализацию членов предложения с коммуникативной стороны. В результате правильного изучения содержания и идеи предложения особое значение в обучении синтаксису имеет овладение его структурой. Простые предложения часто используются для того, чтобы сделать выражение первоначальных идей, сформировавшихся в нашем сознании, более кратким, удобным и конкретным. Простое предложение — это тип предложения, который чаще всего используется как в разговорной, так и в литературной речи.

С самого начала и до конца процесса обучения нашему языку понятие предложений считается одним из важнейших «элементов» языка. В процессе

обучения простым предложениям особенно важно учить знания о членах предложения. Следует отметить, что обучение членов предложения начинается в начальной школе, а более глубоко осваивается в старших классах. В процессе начального обучения учащимся передаются начальные и простые представления о предложении, и таким образом учащиеся подготавливаются к получению знаний о предложении в старших классах. На последнем этапе начальной школы учащиеся знакомятся с понятием сложные предложения. Учащиеся, усвоившие простое предложение, уже понимают, что при его объединении образуются сложные предложения. Знания, полученные в этом направлении, имеют особое значение при изучении новых тем в будущем учебном процессе. Полное овладение понятиями предложений в средних школах обеспечивает основу для легкого понимания других синтаксических категорий. По этой причине понятие простого предложения и его признаков изучают уже в начальной школе. Основные моменты учебного процесса отражены в статье.

PROBLEMS OF TEACHING SIMPLE SENTENCES IN SECONDARY SCHOOLS

SUMMARY

Keywords: *simple sentence, types of simple sentences, methods of teaching simple sentences, purpose and intonation, sentence members.*

The article analyzes and discusses certain points related to the teaching of simple sentences in secondary schools. It is known that the structure and composition of a sentence, syntactic and semantic relations between words, modal shades, etc. points study the sentence from the nominative aspect, the types of the sentence according to the purpose and intonation, and the actualization and specialization of the members of the sentence from the communicative aspect. As a result of the correct study of the content and idea of a sentence, mastering its structure is of special importance in the teaching of syntax. Simple sentences are often used to make the expression of the initial ideas formed in our brain more concise, comfortable, and concrete. A simple sentence is the type of sentence that is most commonly used in both colloquial and literary language.

From the beginning to the end of the process of teaching our language, the concept of sentence is considered one of the most important "elements" of language. In the process of teaching a simple sentence, it is especially important to teach the knowledge of the members of the sentence. It should be noted that the teaching of sentence members begins in primary school training, and is mastered more deeply in the upper grades. In the process of primary education, the initial and simple ideas about the sentence are conveyed to the students, and thus the students are prepared for the knowledge to be acquired about the sentence in the upper grades. In the last

stage of primary school, students get acquainted with the concept of complex sentences. Students who have mastered a simple sentence already understand that combining it creates complex sentences. The knowledge gained in this direction is of special importance in the study of new topics in the future training process. Complete mastery of sentence concepts in secondary schools provides a basis for easy understanding of other syntactic categories. For this reason, the concept of a simple sentence and its features are already taught in primary school. Highlights of the teaching process are reflected in the article.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bəliyev H.B., Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı, 2003
2. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Dərslik, I hissə, Bakı, 2016
3. Hacıyev T., Bektaş S., Hüseynova Y. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik, “Şərq-Qərb”ASC, 2019
4. Hacıyev T., Bektaş S., Vəliyeva M., Hüseynova Y. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik, “Şərq-Qərb”ASC, 2019
5. Kərimov Y. Ana dili tədrisi metodikasının nəzəri problemləri . Bakı,2005
6. Nəbiyeva Ş. Ana dili tədrisi metodikasının aktual problemləri. Bakı, 2010
7. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. II hissə, Maarif, 1977
8. Vəliyev S. Sadə cümlə. Bakı, Elm, 1997

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: fil.e.d., prof.A.H.Tahirli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜLŞƏN MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı ş., R. Behbudov 134
aliyevagulshan@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏCAZİ MƏNA VƏ KONSEPTUALLAŞMA

Xülasə

Dilin obrazlı istifadəsinin tədqiqində bu istifadənin dillər arası fərqlərin və bu fərqlərin əsasında duran dil və mədəniyyətin idrak prosesləri ilə əlaqələndirilməsinin nəzərə alınması tələb olunur. Dilin üslubi imkanlarından istifadə olunmasının bütün dillərdə geniş yayılma səbəblərindən biri elə məcazi mənaların idrak prosesi və təfəkkür modellərini əks etdirməsidir. Bu modellərdən bəziləri mədəniyyətlər arası kontekstdə dəyərləndirildikdə bir çox mədəniyyətlər və dillər üçün ümumi, universal hesab olunsay da, bəzi modellər müvafiq mədəniyyətlərə xas, spesifik olaraq formalaşır. Koqnitiv dilçilikdə keçən əsrin sonlarından başlayaraq aparılan tədqiqatlar (C. Fokonye, C. Lakof, M. Conson və b.) göstərir ki, metafora, metonimiya və s. obrazlı dilin ifadə vasitələri sadəcə dil vahidi yox, həm də təfəkkür modellərinin təzahürüdür. C. Lakof və M. Consonun öndərliyi ilə araşdırılan və həmmüəlliflərin “Metaphors we live by” (1980) adlı kitabının işıq üzü görməsindən sonra daha da geniş marağa səbəb olan konseptual nəzəriyyə ənənəvi nəzəriyyəçilərdən fərqli olaraq hesab edir ki, metaforaların əsasında duran qanunauyğunluqlar dildə yox, təfəkkürdə axtarılmalıdır.

Məqalədə yuxarıda qeyd olunan məsələlərə aydınlıq gətirmək məqsədilə həm nəzəri tədqiqatlara istinad edilmiş, həm də ingilis və azərbaycan ədəbiyyatından seçilmiş poetik nümunələrlə məcazi mənə və onun konseptuallaşması problemi təhlil olunmuşdur.

***Açar sözlər:** dil və təfəkkür, məcazi mənə, metonimiya, metafora, konseptuallaşma*

Müasir dillərdə sözlərin mənasının dəyişmə və inkişafını göstərən cəhətlərdən biri də onların məcazi mənada işlənməsidir. Dildə müxtəlif sözlər hadisələrin, hərəkət və əşyaların və s. təsviri üçün, adətən, öz həqiqi mənalarında istifadə edilsə də, sözlərin məcazi mənada da işlədilməsi həm ümumxalq dilinin, həm də obrazlı dilin vacib ekpressiv xüsusiyyətlərindəndir. A. Qurbanov məcazları iki qrupa ayırır. “Hər bir dildəki sözlər məcazi mənada işləndikdə iki cür məcaz yaranır: leksik məcazlar, frazeoloji məcazlar”. Azərbaycan ədəbi dilində də məcazların sözlərin

məcəzi mənada müxtəlif şəkildə istifadə olunması ilə əlaqələndirərək onların əsas növlərinə metafora, metonimiya və sinekdoxa aid edir [3, 326].

Əşya və hadisələrin oxşarlığı əsasında yaranan məcaz növü kimi metaforlar ümumi və xüsusi olur. Ümumi dildə işlənən və hamının istifadə etdiyi metaforlar *ümumi metaforlar* adlanır. Şair və yazıçının öz fərdi üslubuna müvafiq yaratdığı metaforlara isə *xüsusi metaforlar* deyilir. Böyük sənətkarların yaradıcılığında xüsusi metaforlara çox təsadüf olunur [3, 327].

Əslində poetik (xüsusi) metaforalar gündəlik nitqdə işlənən metaforalardan fərqlənmir və bu yeni poetik metaforaların oxucuya aydın olmasının əsas səbəblərindən biri elə onların mövcud ümumi metaforalar əsasında yaranmasıdır. Bir çox görkəmli şair və yazıçıların əsərlərində özünəməxsus və məharətlə işlənmiş bu üslubi vasitələr insan aqlının, təfəkkürünün müxtəlif janrlarda necə yeni obrazlar yarada biləcəyini sübut edir.

Dil və təfəkkür arasında əlaqənin öyrənilməsi və məcazi mənanın müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli işlənmələrinin araşdırılması, mədəniyyətlərarası müqayisənin aparılması üçün məsələyə müxtəlif aspektlərdən baxılması vacib hesab olunur. “Ağ ev”in ABŞ administrasiyası, “Azadlıq heykəlinin” azadlığı təmsil etməsi, “qaşığı və çəngəl” işarəsinin xəritalərdə restoran əvəzinə işlənmələri və. s. məcazi, metonimik istifadənin sadəcə dildə yox, memarlıq, sənət və mədəni həyatın digər sahələrində də özünü geniş şəkildə göstərdiyini sübut edir. İki və daha artıq əşyanın yaxınlığı, əlaqəsi əsasında yaranan bu cür məcazlar metonimiya hesab edilir.

Beləliklə, metafora və ya metonimiyanın sözün mənalarının ənənəvi genişlənməsini və müxtəlif dillərin lüğət tərkibinin təşkilinə geniş şəkildə nüfuz edən məcazi əlaqələri doğurması mümkündür.

A. Qurbanov sözlərin məcazi mənada işlədilməsi ilə bağlı yazır: “...sözün öz mənası ilə onun necə işlədilməsini qarışdırmaq olmaz. Bunlardan məna əsasdır, məcazilik isə sözün mənasının ancaq bir imkanıdır. Sözün məcazi işlənərkən ifadə etdiyi məna onun əsas mənasından kiçikdir, həm də qeyri-müstəqildir. Elə buna görə də məcazilik həqiqi məna ilə eyni hüquqa bərabər ola bilmir. Bunlar sözün həqiqi və məcazi mənası yox, nitqdə sözün həqiqi və məcazi mənada işlədilməsi adlanır [3, 325]. Demək olar ki, məcazi mənadan istifadə həmin mənanın metaforik və ya metonimik əlaqələrin yaradılması hesabına digər mənadan fərqlənməsinə səbəb olur və məcazi mənaların yaranmasında metafora və metonimiya yeganə üsul deyil. Digər məna dedikdə isə, adətən, sözün əsas həqiqi mənası və ya törəmə həqiqi mənaları başa düşülür. Sözün həqiqi mənası isə onun ilkin və ya gündəlik danışığı dilində istifadə olunan mənası demək deyil. Sözün həqiqi mənaları onun məcazi olmayan, məcazi əlaqələr əsasında törəməyə bərabər birbaşa mənası hesab oluna bilər. Fikrimizcə, bir sözün bir neçə həqiqi mənası ola bildiyi kimi, bu mənalardan heç biri əsas məna olmaya da bilər. M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” kitabında qeyd edir: “Sözün əsas əşyavi-həqiqi mənası adətən bir olur, törəmə əşyavi-həqiqi mənalar isə bir və ya bir neçə ola bilər. Tarixi inkişaf

prosesində sözün əsas əşyavi-həqiqi mənası unudula bilər, bu zaman törəmə mənələrdən biri onun yerini tuta bilər” [1, 116].

Hər bir dilin leksik tərkibi çoxmənalı sözlərlə zəngindir; bir sözün müxtəlif əlaqələr əsasında yaranan müxtəlif mənaları bütün dillərə xas olan ümumi cəhətdir. Bu mənaların yaranmasında və onların bir-birilə əlaqələndirilməsində sözlərin məcazi istifadəsi əsas rol oynayır. Metafora, metonimiya, kinayə, sinekdoxa və digər üslubi fiqurlar yeni mənaların yaranmasına və bu mənaların daha sonralar dildə ənənəvi, qəlibləşmiş istifadəsinə gətirib çıxarır. Məsələn, ingilis dilində “bad” sözünün həm müsbət, həm də mənfi mənada istifadəsi onun kinayəli istifadəsi ilə bağlıdır. “Oxford learner’s dictionaries” lüğətində də qeyd olunan daha çox “bad” sözünün slenq formada istifadəsi hesab olunan mənə “excellent” (əla) kimi izah olunur [7]. Məcəzi əlaqələrin törəyici xüsusiyyəti sayəsində yeni mənaların davamlı şəkildə yaranması sözlərin müxtəlif həqiqi mənələrə sahib olmasına səbəb olan proseslər nəticəsində baş verir.

Çoxmənalılığa səbəb olan iki əsas faktor mövcuddur. Birincisi, insan təcrübəsinin sonsuz təbiəti ilə dilin məhdud resursları arasında ziddiyyətin olmasıdır. Buna görə də, çox vaxt insan müxtəlif obyektləri, predmetləri ifadə etmək üçün eyni sözü işlətməyə məcbur olur. İkincisi, çoxmənalılıq insan idrakının təbiəti – insan təfəkkürü üçün xarakterik olan və dildə və çoxmənalılıqda əks olunan ümumiləşdirmə və sintezlə izah etmək olar [6, 17-27].

Əsas məsələlərdən biri bizim məcazi mənada işlənən ifadələrdən konseptual metaforaya necə keçid etməyimizlə bağlıdır. Konseptual metaforalara çatmaq çətin proses olduğuna görə yalnız təhlillərdən yayınmaq üçün konseptual metafora nəzəriyyəsində aydın təlimatlara ehtiyac var.

Metaforanın komponentlərinin səciyyəvi cəhətlərini aşağıdakı kimi izah etmək mümkündür:

- 1) Konseptual metaforalar mənbə domen (sahə) və hədəf domendən (sahə) ibarət olur.
- 2) Müəyyən hədəf domenlərlə getmək üçün xüsusi mənbələrin seçimi təcrübə əsasında aparılır.
- 3) Mənbə ilə hədəfin əlaqəsi elədir ki, mənbə domeni bir neçə hədəfə aid edilər bilər, hədəf isə bir neçə mənbəyə qoşula bilər.
- 4) Mənbə və hədəf domenlərin özünəməxsus qoşalaşması dildə metaforik ifadələrin yaranmasına səbəb olur.
- 5) Mənbə və hədəf domenlər arasında əsas konseptual uyğunluqlar və ya xəritələr mövcuddur
- 6) Hədəf sahəsi yeni olan mənbənin bir araya gətirilməsi qarışıqlarla (blend) nəticələnir, yəni həm mənbə, həm də hədəf baxımından yeni olan konseptual materiallar yaranır.

Bədi ifadə vasitələrinin linqvistik təhlilindən əlavə iki əsas məsələ məcazların tədqiqində diqqət mərkəzində durur. Bunlardan biri məcazların

konseptlərlə əlaqəsi, digəri isə məcazlar sisteminin əsasında duran konseptlərin formalaşmasında mədəniyyətin oynadığı mühüm rolun təhlili ilə bağlıdır.

“Eşq səyahətdir” (Love is journey) konsepti linqvistik olaraq həm Azərbaycan, həm İngilis dilində oxşar şəkildə ifadə edilir. İngilis dilində olan bu ifadələr Azərbaycan dilinə, demək olar ki, hərfi tərcümə oluna bilər. Eyni məcazi mənanı Azərbaycan dilində təbii şəkildə səsləndirmək üçün sadə tərcümə kifayət edir. Lakin bəzi hallarda, həmin nümunələri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə dilin mənsub olduğu xalqın təfəkkürü, düşüncə tərzinin konseptlərin formalaşmasında oynadığı rolu görə bilərik.

C.Lakofun qeyd etdiyi əsas konseptual metaforaları onların Macar dilindəki qarşılıqları ilə müqayisə edən Z.Kövecses belə nəticəyə gəlir ki, ingilis təfəkküründə münasibətlər haqqında qərarlar adətən tərəflərin öz şəxsi istəkləri və iradələri daxilində qəbul edilir. Macar təfəkküründə isə xarici təsirlərin rolu insanların qərarlarına şərtləndirir. Müəyyən yollarla hərəkət etmək qərarları metaforik olaraq başqa yollar arasından bir yolla getməyi seçmək kimi başa düşülür. Beləliklə, ya münasibətdə birlikdə qalmaq, ya da əlaqəni davam etdirmək barədə qərarlar müəyyən yolları seçmək (yaxud seçməmək) kimi konseptuallaşdırılır. İngilis dilində “We have to go our separate ways” konsepti münasibətdəki iki tərəfin öz şəxsi qərarı ilə yollarını ayırması kimi başa düşülür. Z.Kövecses qeyd edir ki, həmin ifadənin macar dilindəki qarşılığında tərəfləri ayrılıq qərarına aparan yolların ayrılmasıdır. Bu metaforanın oxşar konseptini axtararkən alim belə nəticəyə gəlir ki, macar təfəkküründə insanlar arasındakı qərarlara xarici təsirlərin birbaşa müdaxiləsi var. Bu isə Macar xalqının təfəkkürü və mədəniyyəti ilə əlaqəndirilir [5, 317].

“We have to go our separate ways” konseptual metaforasını eyni aspektdən Azərbaycan dilində qarşılığını axtarıqda həm ingilis, həm macar dilindəki ifadə formasının Azərbaycan dilinə uyğunlaşdığının şahidi oluruq. Azərbaycan dilində “*Gəl, yollarımızı ayıraq*”, “*Yollarımızı ayırmalıyıq*” kimi tərəflərin aktiv olduğu ifadələrlə yanaşı, “*Yollarımız ayrılır*” kimi tərəfləri xarici faktorların təsirinə məruz qoyan ifadələr də mövcuddur. Məsələn, Ramiz Rövşənin “Bitdi bu məhəbbət oyunu daha” şeirində münasibətdəki tərəflərin aktiv olduğu “*ayıraq yollarımızı*” ifadəsinə rast gəlirik:

Gəl, daha ayıraq yollarımızı,
Biz gedən bu yolun o başı yoxdu.
Biz pis oynamadıq rollarımızı,
Heyif, tamaşaçı alqışı yoxdu... [4, 76]

Şərdən seçilmiş yuxarıdakı misralardan birincisi - “*gəl, daha ayıraq yollarımızı*” misrası “Eşq səyahətdir” konseptinin, 3-cü və 4-cü - “*biz pis oynamadıq rollarımızı, heyif, tamaşaçı alqışı yoxdu.*” misraları isə “Eşq oyundur” konseptinin motivlərini əks etdirir.

Nüsrət Kəsəmənli isə “Eşq oyundur” (məs: “bu sevdanı uduzdun, başqa sevdanı qazan, unut olub keçəni, mən getdim... salamat qal!”) və “Eşq səyahətdir”

konseptləri üzərində qurulan “Salamat qal” şeirində tərəflərin məcburiyyət qarşısında verdiyi qərarı ifadə edən “*ayrıldı yollarımız*” metaforasını istifadə edir:

Yolun sonuna gəldik,
Bu sevgi burda bitər.
Yalvarma, geriye dön,
Üzrün günahdan betər.
Gözlərimin önündə
Nə əyil, nə də alçal.
Ayrıldı yollarımız,
Mən getdim, salamat qal. [2, 50]

Hər iki nümunədən göründüyü kimi Azərbaycan dilində həm bədii mətnlərdə, həm də danışq dilində istifadə olunan ifadələr, bu iki təfəkkür modeli Azərbaycan oxucusu üçün anlaşıqlıdır. Beləliklə, metaforaların mahiyyəti dil əsasında yox, bizim bir təfəkkür domeninin digəri ilə müqayisədə konseptuallaşdırmağımızdadır. Bu konseptual əlaqələndirmənin (conceptual mapping) ümumi prinsipləri poetik (xüsusi) metaforalardan əlavə, gündəlik danışq dilində işlənən qəlibləşmiş (ümumi) metaforalara da aid edilir.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Elm, 2019, – 304 s.
2. Kəsəmənli N. Heyf o sevgiyə (şeirlər) Bakı, Maarif, 2010, 160 səh.
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cildə). Bakı, 2019. 464 səh.
4. Rövşən R. Sevgi açarı. Bakı, 2019, 256 s.
5. Kövecses Z. Language, Figurative Thought, and Cross-Cultural Comparison. *Metaphor and Symbol*. 2003, 18(4), 311–320
6. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове)/Под. ред. Г. А. Золотовой. — 4-е изд. — М.: Рус. яз., 2001
7. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/bad_1

Mammadli Gulshan Ramiz
Azerbaijan University of Languages
Phd candidate in Philology

FIGURATIVE MEANING AND CONCEPTUALIZATION IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Summary

Key words: *language and mind, figurative meaning, metonymy, metaphor, conceptualization*

The study of figurative use of language requires taking into account the differences between languages and the connection of cognitive processes of language and culture underlying these differences. One of the reasons for the widespread use of the stylistic possibilities of language in all languages is that such metaphors reflect the process of cognition and patterns of thinking. Although some of these models are considered general and universal for many cultures and languages when evaluated in an intercultural context, some models are shaped specifically for the respective cultures. Studies in cognitive linguistics since the end of the last century (G. Fauconnier, G. Lakoff, M. Johnson, etc.) show that metaphor, metonymy and other means of expression of figurative language are not only units of language, but also a manifestation of models of thinking. Contrary to traditional theorists, the conceptual theory, which was studied under the leadership of G. Lakoff and M. Johnson and became even more popular after the publication of the co-authors' book "Metaphors we live by" (1980), considers that the principles underlying metaphors are not in language but should be sought in thinking.

The article refers to theoretical researches to clarify the above-mentioned issues, and analyzes the problem of figurative meaning and its conceptualization with selected poetic examples from English and Azerbaijani literature.

Мамедли Гюльшан Рамиз кызы
Азербайджанский университет языков,
диссертант

ПЕРЕНОСНОЕ ЗНАЧЕНИЕ И КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Ключевые слова: *язык и мышление, переносное значение, метонимия, метафора, концептуализация*

Изучение метафор требует учета различий между языками и связи познавательных процессов языка и культуры, лежащих в основе этих различий.

Одна из причин широкого использования стилистических возможностей языка во всех языках заключается в том, что такие метафоры отражают процесс познания и модели мышления. Хотя многие из этих моделей считаются общими и универсальными для многих культур и языков при оценке в межкультурном контексте, некоторые из них формируются специально для конкретных культур. Исследования в области когнитивной лингвистики с конца прошлого века (К. Фоконье, Дж. Лакоф, М. Джонсон и др.) показывают, что метафора, метонимия и др. средства образного выражения языка являются не только единицей языка, но и проявлением моделей мышления. В отличие от традиционных теорий, концептуальная теория, которая изучалась под руководством Ч. Лакофа и М. Джонсона и стала еще более популярной после публикации соавторами книги «Метафоры, которыми мы живем» (1980), утверждает что законы, лежащие в основе метафор, не в языке, их следует искать в мышлении.

Для прояснения вышеперечисленных вопросов статья обращается как к теоретическим исследованиям, так и анализирует проблему переносного значения и его концептуализации на избранных поэтических примерах из английской и азербайджанской литературы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rövşən Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

XAMİYEVA ÜLFƏT RAUF QIZI

Bakı Dövlət Universiteti.

@ulfetxamiyeva511@gmail.com

BODUEN DE KURTENENİN ÜMUMİ DİLÇİLİYƏ GƏTİRDİYİ YENİLİKLƏR

XÜLASƏ

İvan Aleksandroviç Boduen de Kurtene Rus-Polyak dilçisidir. O Qazan dilçilik məktəbinin banisi olmuşdur. B.de Kurtenenin dilçiliyə gətirdiyi yeniliklər onun saysız-hesabsız məqalələrində öz əksini tapmışdır. Boduen de Kurtene Avropada psixologizm mövqeyindən çıxış edən ilk dilçilərdən biridir. Boduen de Kurtene dili kollektiv-fərdi hadisə hesab edirdi. Boduen de Kurtene tədqiqatlarında əsas diqqətini və fikrini dil sisteminin fərdi nitq zamanı baş verən problemlərə yönəltdi. Onun fikrincə, milli dil bütöv halda yalnız idealda mövcuddur, real olaraq isə həmin dilin daşıyıcıları olan ayrı-ayrı fərdlər mövcuddur. Boduen de Kurtene dil və nitq, həmçinin, qəbilə dili və fərdi dil arasındakı münasibəti müxtəlif şəkildə, müxtəlif təzahür formasında başa düşürdü. Boduen de Kurtene dildə iki vəziyyəti - statik və dinamik vəziyyətləri fərqləndirməyi tələb edirdi. Boduen de Kurtene dili sistem kimi qəbul edirdi. Onun fikrincə, dil sistemi öz aralarında mənə, səs, forma və s. münasibətləri ilə bağlı olan hissələrin məcmusudur. Dilin sosial diferensiallaşmasına diqqət yetirən ilk dilçilərdən biri Boduen de Kurtene idi. Boduen de Kurtene 1893-cü ildə yazdığı “Fonetik alternasiya nəzəriyyəsi təcrübəsi” adlı əsərində morfonologiyanın əsasını qoyur və həmçinin, B.de Kurtene morfem terminini də dilçiliyə gətirir. O bu əsərdə morfoloji səviyyədə fonetik dəyişmələri izah edir. B.de Kurtene “Fonem” adlı məqaləsi ilə dilçilikdə fonem nəzəriyyəsinin yaradıcısı olmuşdur. Boduen de Kurtene Rusiyada dillərin tipoloji tədqiqi ilə məşğul olan ilk dilçidir. Boduen de Kurtene saysız-hesabsız məqalələri ilə dilçilikdə bir çox ilklərə imza atmışdır.

Açar sözlər: psixologizm, dil, nitq, dil sistemi, statika, dinamika, sosial diferensiallaşma, fonem, morfem, morfonologiya, fonetik alternasiya, kinem, akusma, dillərin təsnifi.

İvan Aleksandroviç Boduen de Kurtene həyatının böyük qismini dilçiliklə məşğul olmuş, ömrünü dilçiliyə həsr etmişdir. Həm Rusiya, həm də Polşa universitetlərində işləmiş və Qazan dilçilik məktəbinin banisi olmuşdur. Sonralar bu məktəb Moskva və Leningrad dilçilik məktəblərinə ayrılmışdır. Yaradıcılığı boyu dilldəki psixoloji dəyişmələrə diqqət yetirilmişdir. Boduen de Kurtene dili kollektiv-fərdi hadisə hesab edirdi.

Boduen de Kurtene, demək olar ki, böyük həcmli əsərlər yazmamışdır. Onun elmi fikirləri, dilçiliyə gətirdiyi yeniliklər və etdiyi kəşflər müəllifin saysız hesabsız

məqalələrində öz əksini tapmışdır. Boduen de Kurtenenin məqaləsində yazdığına görə, universitetində təhsil alarkən Şlayxerin öldürücü formalizmini və yeni dil hadisələrini başa düşməməsini dərk etmişdir. Buna görə də Şlayxer formalizminə qarşı psixologizm ideyasını irəli sürür. Onu da qeyd edək ki, Boduen de Kurtene Avropada psixologizm mövqeyindən çıxış edən ilk dilçilərdən biridir. Onun 1868-ci ildə yazdığı “Polyak dilində hallanmada analogiyanın təsirinin bəzi hadisələri” adlı əsərində müəllifin psixoloji baxışları öz təzahürünü tapır. Əsərdə polyak dilinin müasir vəziyyətinə yönəldilmiş və ilk dəfə olaraq səs dəyişmələrində analogiyanın mühüm təsirinə, bir sözlə, dildə psixoloji dəyişmələrə diqqət yetirilmişdir. İstər bu əsərində, istərsə yazdığı sonrakı əsərlər və məqalələrində Boduen de Kurtene gənc qrammatiklərin fərdi psixologizmindən fərqli olaraq sosioloji psixologizm mövqeyində durmuşdur. B.de Kurtene sosiologiyayı xalqlar psixologiyası ilə eyniləşdirmişdir. Boduen de Kurtenenin psixologizmi onun dilçilik dünyagörüşü üçün fəlsəfi zəmin deyildir. Boduen de Kurtene dili kollektiv-fərdi hadisə hesab edirdi. Dil dəyişmələri, dil prosesində, yəni dil təsəvvürlərini bir insanın başqasına nəql etdiyi prosesdə baş verən hadisədir. Boduen de Kurtenenin dilçilik konsepsiyasında yalnız ayrıca fərdə xas olan və fərdin nitqində baş verən dil dəyişikliyi psixi anı psixi faktorlarla izah edilə bilər. Lakin psixi aləm ictimai aləmdən təcrid edilmiş şəkildə inkişaf edə bilməz, ictimai aləm isə psixi vahidlərin kollektiv mövcudluğundan asılıdır. Dil dəyişiklikləri məlumatın nəql edilməsində, insanların ünsiyyətində baş verdiyi üçün səs dəyişmələrində mütləq psixologizmdən söhbət belə gedə bilməz. Dil hadisələrini təhlil edərkən Boduen de Kurtene sosial, kollektiv psixologiyaya, «kollektiv fərdiliyə» əsaslanır. Dilin inkişafını, o cümlədən, səs dəyişmələrini o, psixoloji faktor əsasında deyil, misar qalmış nitq qabiliyyəti ilə, tələffüz və eşitmə əcnəbləri ilə izah edir.

Boduen de Kurtene tədqiqatlarında əsas diqqətini və fikrini dil sisteminin fərdi nitq zamanı baş verən problemlərə yönəldir. Onun fikrincə, milli dil bütöv halda yalnız idealda mövcuddur. Və real olaraq isə həmin dilin daşıyıcıları olan ayrı-ayrı fərdlər mövcuddur. Vahid, bölünməz milli dil elmi fiksiyadır. Bu müddəadan çıxış edərək, müəllif təcrid edilmiş mücərrəd dili yox, dil təfəkkürünün daşıyıcısı olan ayrıca insanı öyrənməyi təklif edirdi. Lakin bununla bərabər o, insanı cəmiyyətdən, fərdi ümumidən ayırmağın əleyhinə idi. Onun fikrincə, fərddə baş verən proses eyni zamanda ümumdür, ümumbəşərdir.

Dil və nitq antinomiyasının fərqləndirilməsini, dil və nitq arasında qarşılıqlı münasibət probleminin irəli sürülməsini İsveçrə dilçisi F.dö Sössürün adı ilə əlaqələndirirlər. Lakin dilçilik tarixinə baxdığımız zaman hələ dil və nitqi F.dö Sössürdən əvvəl də fərqləndirən dilçini və onun fikrini görə bilərik. 1870-ci ildə Boduen de Kurtene «Dilçilik və dil haqqında bəzi ümumi qeydlər» adlı giriş mühazirəsində «bütün dillərin məcmusu olan, ümumiyyətlə insan nitqini» ayrı-ayrı dillərdən, şivələrdən və ləhcələrdən və ayrıca adamın fərdi dilindən fərqləndirməyi, «yalnız in potentia mövcud olan məlum hissə və kateqoriyalardan təşkil edilmiş

müəyyən kompleks dil kimi» «insanların ünsiyyət xarakterinə əsaslanan fasiləsiz təkrar edilən proses olan dildən» fərqləndirməyi lazım bilirdi. Bu mühazirəsində o, dil - nitq – insan sözü üçlüyünü irəli sürür. Mühazirədə Humboldtun təsiri aydın hiss edilir. Humboldt dil - enerjiyə və dil – nitq antinomiyaqlarını irəli sürür.

Boduen de Kurtene fərdi dilə “sözün ən geniş mənasında, insan orqanizminin funksiyalarından biri kimi” baxırdı. Humboldtun “dil fəaliyyətin məhsulu deyil, funksional reallıq kimi fəaliyyətin özüdür” müddəasını inkişaf etdirir. Boduen de Kurtene göstərirdi ki, dilin mənimsənilməsi fəal, yaradıcı prosesdir. O yazırdı ki, fərdi dil əlamət anlayışı kimi mövcuddur. Və dil və nitq bir-birini real surətdə şərtləndirir. Boduen de Kurtene dil və nitqin bir-birinə qarşılıqlı surətdə nüfuz edən vəhdət təşkil etdiyini də yazırdı.

Boduen de Kurtene dil və nitq, həmçinin, qəbilə dili və fərdi dil arasındakı münasibəti müxtəlif şəkildə, müxtəlif təzahür formasında başa düşürdü. O, 1870-ci ildə dili məlum xalqın bir bütöv duyğusu ilə birləşdirilmiş üzvlərinə bölünən və mənası olan səslərin və səslənmələrin kompleksi kimi qəbul edirdi. Lakin yaradıcılığının sonrakı dövrlərində ə göstərirdi ki, nə rus, nə alman, nə hər hansı milli, yaxud qəbilə dili mövcuddur. Yalnız fərdi dillər mövcuddur.

Boduen de Kurtenein əsərlərində biz qəbilə, yəni milli dili, fərdi nitq və orta dil məfhumlarının işlənməsinə də təsadüf edirik. B.de Kurtene hesab edir ki, qəbilə və milli dillər bir sıra real mövcud fərdi dillərdən yaradılmışdır. Onlar xalis mücərrəd, ümumiləşdirilmiş konstruksiyalardır. Fərdi nitq isə dilin konkret təzahürüdür.

Bu gün dilçilikdə F.de Sössürün sinxroniya və diaxroniya antinomiyası geniş yayılmışdır. Struktur dilçilik məktəbləri də bu antinomiyanı nəzərə alaraq öz məktəblərinin formalaşmasında, tezislərində, tədqiqatlarında istifadə ediblər. Hər birimizə məlumdur ki, Deskriptik dilçilik məktəbi dilə sinxron baxımdan yanaşmışdır. Onlar keçmiş dilləri deyil, bu gün var olan dilləri əsas götürərək tədqiq etmişlər. Lakin dilər sinxron və diaxron baxış il dəfə F.de Sössür tərəfindən olmamışdır. Bu baxış ilk dəfə Boduen de Kurtene tərəfindən onun məqalələrində özünü göstərir.

Boduen de Kurtene dildə iki vəziyyəti - statik və dinamik vəziyyətləri fərqləndirməyi tələb edirdi. O yazırdı ki, dildə durğunluq yoxdur. Bəzi dilçilərin bütün qohum dillərdə dəyişməz kök, dəyişməz hallanma, təsriflənmə və s. kimi qəbul etdikləri alimlərin uydurmasıdır, elmi fiksiyadır. Dildə hər şey yaşayır, hərəkət edir və dəyişir. Sakitlik, durğunluq zahiri hadisədir, bu, cüzi dəyişiklik zamanı baş verən hərəkətdir. Dildə tarixi dəyişikliklər hərəkətin dilin dinamikasını təşkil edən müəyyən qanunlar üzrə baş verir. Bununla bərabər, müəllif dilin statikasını təşkil edən dilin mövcudluğunun müəyyən anında səslərin birləşməsi qanunları haqqında, müvazinət qanunları haqqında da danışır.

Boduen de Kurtene yazırdı ki, dilin mexanizmini açmaq, dil sistemini təhlil etmək üçün tarixi müqayisə metoduna nisbətən statik metodun tətbiqi daha çox fayda

verə bilər, çünki dil sistemi dil komponentlərinin sabit vəziyyətini ifadə edir. Buna görə də o, statik (Sössürün termini ilə: sinxronik) və dinamik (Sössürün termini ilə: diaxronik) dilçiliyi ciddi surətdə fərqləndirməyi tələb edirdi. O, dilin inkişaf qanunlarını və dilin müasir vəziyyətini şərtləndirən qanunları fərqləndirməyi lazım bilirdi. Onun fikrincə, dilin müasir vəziyyətini şərtləndirən qanunlar dilin mahiyyətini təşkil edir. Müəllif qəti əmin idi ki, dilin inkişaf qanunları dilin müasir vəziyyətini şərtləndirən qanunlarla üzvi surətdə əlaqədardır. Və o, göstərirdi ki, bu qanunlardan biri digərinə çevrilir. Dilin statikası, onun hər müəyyən andakı, daha doğrusu indiki andakı vəziyyəti dilin tarixi inkişafının fazası, onun dinamikasının ünsürüdür. O, dilçilikdə statik plan və dinamik plan müəyyən ləşdirməklə bərabər, onların qarşılıqlı əlaqəsini dialektik surətdə başa düşür: «Dildə sükunət yoxdur. Dilin statikası onun dinamikasının, yaxud kinematikasının yalnız xüsusi halıdır». Diaxronik tədqiqatda dilin inkişafının iki real mərhələsi təsbit edilir və sonra ayrı-ayrı səs kateqoriyalarının və bütün səs sisteminin hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini müəyyənləşdirməyə təşəbbüs göstərilir. O, 1878-ci ildə, bir tərəfdən, “dil tarazlığı qanunları”, digər tərəfdən, “dil tarixi hərəkəti qanunları” haqqında danışır; birinci qanunlar sinxroniyaya, ikinci qanunlar diaxroniyaya uyğun gəlir. Müəllif birinci qanunları öyrənməyi statik təhlilin vəzifəsi, ikinci qanunları öyrənməyi isə dilin tarixi tədqiqinin vəzifəsi hesab edir.

Boduen de Kurtene təsviri metoda daha çox diqqət yetirirdi. Tədqiqatlarında təsviri metoddan daha çox istifadə etməyi məsləhət görürdü. Amma bütün bunlara baxmayaraq, müqayisəli-tarixi metodun əhəmiyyətini əsərlərində dəfələrlə vurğulayırdı. O tələb edirdi ki, diaxronik təhlildə dilin sistemlik nəzərə alınsın. O diaxronik aspektdə dili bir-biri ilə zəncir halında olan sistem kimi görürdü. Onun bu tələbi müqayisəli-tarixi dilçilik üçün yenilik idi.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, XIX əsrin 80-ci illərində Boduen de Kurtene ikiüzlü sistem əvəzinə üçüzlü sistem (statika-dinamika-tarix) təklif edir. Bu üçlük sistem nə idi? Statika -dinamika-tarix. Bu dilçilikdə yeni baxış idi. B.de Kurtenenin dilin səs sistemini təsvir etməsində bu üçüzlü sistemini aydın görə bilərik. Müəllif statika dedikdə, dəyişiklikləri nəzərə almadan dildə indi mövcud olanların təsviri və tədqiqini nəzərdə tuturdu. Dinamika dəyişmələrin şərtlərinin tədqiqi və müəyyənləşdirilməsini, yəni fonetikanın səbəbiyyət hissəsi demək idi. B.de Kurtene tarix dedikdə isə dildəki dəyişiklikləri nəzərdə tutaraq, onun ictimai elm olduğunu qeyd edir.

Boduen de Kurtene həmişə dilin statik və dinamik öyrənilməsi arasında əlaqənin kəsilməsindən ehtiyat etməyə çağırırdı. O göstərirdi ki, müasir səs hadisələri o zaman anlaşıqlı olar ki, onları əvvəlki zamana keçirənsən, «dil tarixindən soruşasan». O, hələ də öz əhəmiyyətini itirməyən nisbi xronologiyanın prinsiplərini aydın müəyyənləşdirirdi. Onun fikrincə, dili qrammatik baxımdan nəzərdən keçirdikdə xronoloji prinsipi, yəni dilin genetik inkişafının zamanca baş verməsinə münasibətdə obyektivlik prinsipini gözləmək zəruridir.

Dilin sosial diferensiaslaşmasına diqqət yetirən ilk dilçilərdən biri Boduen de Kurtene idi. O dil yekcins deyil fikrini üstündə dururdu. Dil materialının tərkibinə xalq dilini, bu xalqın cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin danışdığı dilini, yəni nitqini daxil etmək lazımdır. Dil təkcə yuxarı təbəqələrin nitqindən deyil, fikrini önə çəkərək bildirirdi ki, dil habelə aşağı təbəqələrin də nitqindən ibarətdir.

Boduen de Kurtene dili sistem kimi qəbul edirdi. Onun fikrincə, dil sistemi öz aralarında məna, səs, forma və s. münasibətləri ilə bağlı olan hissələrin məcmusudur. O yazırdı ki, müxtəlif dillərin fizioloji cəhətdən eyni olan səsləri bütün səs sisteminə, səslərin bir-birinə münasibətinə uyğun olaraq müxtəlif mənaya malik olur. Sonralar isə fonetik inkişafın dilin sistemi ilə şərtlənən fonoloji faktorlardan asılı olduğunu söyləyirdi. Onun dil sistemi haqqında fikirləri daim təkamül prosesi keçirirdi: onun dil sistemi anlayışı daha da mürəkkəbləşir və buraya fonologiya (dilnin fonoloji sistemi) ilə yanaşı, dilin digər ünsürləri də daxil edilir.

Boduen de Kurtene dili təkcə sistem deyil, həm də işarələr sistemi hesab edirdi, onun dilçilik görüşlərində dilin sistemliliyi anlayışı dilin işarələr sistemi olması anlayışı ilə sıx bağlıdır. Onun fikrincə, dil “ən müxtəlif surətdə bir-biri ilə bağlanmış çoxlu təsadüfi simvolların” məcmusudur. Təbiətinə görə bu simvollarla zərurilik, vasitəsizlik və dəyişməzlik xas deyil. Dilin bu simvolları qarşılaşdırma və fərqlərə görə sistemdə qruplaşdırılır. “İnsan dili sözlərinin böyük hissəsi təsadüfi yaranmış simvollarıdır... Məhz bu təsadüflik dilin səciyyəvi xüsusiyyətidir”. Sözləri simvol kimi qəbul etsək, işarənin bu xüsusiyyətini dərk etməkdə Boduen de Kurtene haqlı idi: müəyyən bir əşyanın adını seçmək onun təsadüfi əlaməti ilə müəyyənləşdirilir

Boduen de Kurtene dilçilik görüşlərində onun fonem nəzəriyyəsi xüsusi yer tutur. Bütün elmi fəaliyyəti boyu o, fonemə müxtəlif təriflər vermişdir. O, 1881-ci ildə “Slavyan dillərinin müqayisəli qrammatikasının bəzi bölmələri” adlı əsərində “sözün bir dil sahəsində korrelyativ (bir-birindən asılı olan) əlaqələri və bir neçə dil sahəsində korrespondent əlaqələri müəyyənləşdirərkən bölünməyən məlum fonetik hissəsinin ümumiləşdirilmiş antropofonik xüsusiyyətlərinin cəmini” fonem hesab edir. Elə həmin əsərin başqa bir yerində o, “antropofonik xüsusiyyətlərin sadəcə ümumiləşdirilməsini” fonem adlandırır. Onun fonemə verdiyi təriflərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Boduen de Kurtene fonemi belə təsəvvür etmişdir: 1) Fonem mürəkkəb vahiddir; 2) Fonem bəsit vahidlərdən ibarətdir; 3) bu bəsit vahidlərin məcmusu dildə bölünməz vahid kimi fəaliyyət göstərir; 4) sadə ünsürlərdən təşkil olunan fonemlər dil sistemində qarşılıqlı əlaqələrin üzvü kimi çıxış edir; 5) fonem - bu, mücərrəfləşdirmədir.

1912-ci ildə Boduen de Kurtene fonem haqqındakı fikirlərini daha da inkişaf etdirir. O, fonoloji təhlildən antropofonik (fonetik, akustik-məxrəc) təhlilə keçdikdə fonemi daha kiçik ünsürlərinə ayırır, bölür. Bu ünsürlər ikili təbiətlidir. Onlar, bir tərəfdən, nitq aparatının ayrıca işinin təmsilidir (kinem), digər tərəfdən, ayrı-ayrı

akustik təsirin təmsilidir (akusma), deməli, fonem kinem akusma ünsürlərinin məcmusudur.

Boduen de Kurtene «Fonem» adlı məqaləsində bu dil vahidini “səsin psixi ekvivalenti” hesab edir. Səs danışanların şüurunda özünün dəfələrlə funksional törəməsinin əsasında ümumiləşmiş “akustik-fonetik” iz buraxır. “Fonemlər dil səsinin vahid, keçici olmayan təsəvvürləridir”. “Fonologiya” məqaləsində isə o, fonemi “yekcins, dilə münasibətində bölünməyən, eyni bir səsin tələffüzündən alınan və ruhda psixi yolla birləşən təssüratın baş verdiyi antropofonik təsəvvür” kimi səciyyələndirir. Fonem psixikamızda mövcud olan səs təsəvvürüdür, danışanın dil şüurunda mövcud olan modeldir. Boduen de Kurtene fonemə iki baxımdan yanaşır. Danışanın mövqeyindən - fonem səsin təsəvvürüdür. Dilçinin mövqe yindən fonem funksional modeldir, funksional-lingvistik baxımdan bölünməyən vahiddir. Dilin elmi təhlilinin bu vahidi nitq məlumatının elmi ümumiləşdirilməsinin nəticəsidir.

Boduen de Kurtene 1893-cü ildə yazdığı “Fonetik alternasiya nəzəriyyəsi təcrübəsi” adlı əsərində morfonologiyanın əsasını qoyur. O bu əsərdə morfoloji səviyyədə fonetik dəyişmələri izah edir. Alternasiya termini ilə o, etimoloji baxımdan qohum morfemlərdə olan və bu morfemlərin fonetik quruluşunda sabit mövqe tutan onetik cəhətdən müxtəlif fonemlərini bir-birinə münasibətlərini başa düşürdü. Məsələn, *vezu-voz*, *nesu-noşa*, *muxa-muşka* morfoloji formalarındakı *e*, *o*, *e*, *ş*, *x*, *s* fonemləri alternasiya münasibətlərindədir və alternantdır. «Bütün belə hallarda fonemlər deyil, bütün morfemlər alternasiya edən vahidlər hesab edilə bilər, çünki təkcə morfemlər semasioloji cəhətdən bölünməyən dil vahidləridir». Yuxarıdakı nümunədə *vez*, *-voz*, *-nas*, *-noş*, *-mux*, *-muş* - alternasiya edən (əvəzlənən) morfemlərdir. Boduen de Kurtene morfoloji cəhətdən qohum olan morfemlərin fonetik fərqlərini fonetik alternasiya adlandırır. Boduen de Kurtenenin fikrincə, alternasiyanın səbəbi dilin müəyyən vəziyyəti üçün səciyyəvi olan və insanların kollektiv ünsiyyəti nəticəsində hazırlanan tələffüz normalarıdır. O yazırdı ki, dilin verilmiş vəziyyətində fonetik cəhətdən alternasiyanın səbəbi təkcə ənənə (ötürmə), təkcə ictimai ünsiyyət, təkcə «usus» ola bilər.

Onun tipoloji tədqiqatı “Dillərin təsnifi haqqında” (1910) adlı əsəri ilə başa çatır. Boduen de Kurtene Rusiyada dillərin tipoloji tədqiqi ilə məşğul olan ilk dilçidir. O göstərirdi ki, dillərin əsassız “fektiv” və “aqqlütinativ” fərqləndirilməsi əvəzinə, morfemlərin bir-biri ilə müxtəlif cür birləşməsi və eyni morfemlərin psixofonetik alternasiyası arasındakı fərqlərdən danışmaq lazımdır. O, dillərin morfoloji meyar əsasında təsnifindən imtina edir, dillərin morfoloji tiplərinin tarixi ardıcılığı haqqındakı şübhəli ideyaya əsaslanmayan, yalnız qohum və qohum olmayan dillərin oxşar və fərqli faktlarına əsaslanan tipoloji təsnif ideyasını irəli sürür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı :

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: 1988
2. Yadigar F. (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: 1993
3. "Dilçilik ensiklopediyası". Filol.e.d., prof. F.Y.Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsilə hazırlanıb. I cild. Bakı, "Mütərcim" 2006, 516 s;/ II cild. Bakı, "Mütərcim" 2008, 528 s.
4. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013
5. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: 1988
6. Алпатов В.М. История лингвистических учений. -М.: 1998
7. Березин Ф.М. История русского языкознания. - М.: 1979
8. Березин Ф.М. Русское языкознание конца XIX – начала XX в. // - М.: 1981
9. Большой энциклопедический словарь: Языкознание / Гл. ред. В.Н. Ярцева. - М.: 1998
10. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. т. 1- II. - М.: Издательство Академии наук СССР, 1963
11. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений. - М.: 1978

U. ХАМИЕВА

**НОВОВВЕДЕНИЯ БОДУЭНА ДЕ КУРТЕНЭ В ОБЩЕМ
ЯЗЫКОЗНАНИИ
РЕЗЮМЕ**

Иван Александрович Бодуэн де Куртене — русско-польский лингвист. Он был основателем Казанской школы языкознания. Нововведения Б. де Куртенэ в языкознании нашли отражение в его многочисленных статьях. Бодуэн де Куртенэ был одним из первых лингвистов в Европе, заговоривших о психологии. Бодуэн де Куртенэ считал язык явлением коллективно-индивидуальным. В своих исследованиях Бодуэн де Куртенэ акцентирует внимание на проблемах языковой системы в индивидуальной речи. По его словам, национальный язык в целом существует только в идеале, а на самом деле есть люди, говорящие на этом языке. Бодуэн де Куртенэ по-разному понимал язык и речь, а также отношения между племенным языком и индивидуальным языком. Бодуэн де Куртенэ требовал, чтобы язык различал два состояния — статическое и динамическое. Бодуэн де Куртенэ принимал язык как систему. По его словам, языковая система включает в себя значение, звук, форму и так далее. представляет собой набор частей, связанных отношениями. Бодуэн де Куртенэ был одним из первых лингвистов, обративших внимание на социальную дифференциацию языка. Бодуэн де Куртенэ заложил основы морфологии в своем «Опыте теории фонетического чередования» 1893 г., а Б. де Куртенэ также ввел в языкознание термин «морфема». В этой работе он объясняет фонетические изменения на морфологическом уровне. Б. де Куртенэ стал основоположником теории фонем в языкознании со своей статьей «Фонема». Бодуэн де Куртенэ первым в России

занился типологией языков. Бодуэн де Куртенэ своими многочисленными статьями внес много новшеств в языкознание.

Ключевые слова: *психологизм, язык, речь, система языка, статика, динамика, социальная дифференциация, фонема, морфема, морфология, фонетическая альтернатива, кинем, акусма, классификация языков.*

U. Khamiyeva

**BODUEN DE COURTENAY'S INNOVATIONS
IN GENERAL LINGUISTICS**

SUMMARY

Ivan Alexandrovich Baudouin de Kurtene is a Russian-Polish linguist. He was the founder of the Kazan School of Linguistics. B. de Courtenay's innovations in linguistics have been reflected in his numerous articles. Baudouin de Courtenay was one of the first linguists in Europe to speak of psychology. Baudouin de Courtenay considered language to be a collective-individual phenomenon. In his research, Baudouin de Courtenay focuses on the problems of the language system in individual speech. According to him, the national language as a whole exists only in the ideal, but in reality there are individuals who speak that language. Baudouin de Courtenay understood language and speech, as well as the relationship between tribal language and individual language, in different ways, in different forms. Baudouin de Courtenay required the language to distinguish between two states - static and dynamic. Baudouin de Courtenay accepted language as a system. According to him, the language system includes meaning, sound, form and so on. is a set of parts related to the relationship. Baudouin de Courtenay was one of the first linguists to focus on the social differentiation of language. Baudouin de Courtenay laid the foundations of morphology in his 1893 Experiment on the Theory of Phonetic Alternation, and B. de Courtenay also introduced the term morpheme into linguistics. In this work, he explains the phonetic changes at the morphological level. B. de Courtenay was the founder of phoneme theory in linguistics with his article "Phoneme". Baudouin de Courtenay was the first linguist in Russia to study the typology of languages. Baudouin de Courtenay has made many innovations in linguistics with his numerous articles.

Key words: *psychologism, language, speech, language system, statics, dynamics, social differentiation, phoneme, morpheme, morphology, phonetic alternative, kinem, akusma, classification of languages.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

**Dosent Məhəmməd Məmmədov Tofiq oğlu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏMRAHOVA FƏRİDƏ ARIF QIZI

Azərbaycan Universiteti

e-mail: ecomon.f@mail.ru

QARĞIŞLAR ŞİFAHI XALQ YARADICILIĞININ MİKRO-JANRI KİMİ

Xülasə

Məqalədə şifahi xalq yaradıcılığında mənfi emosional çalarla daha çox yüklənmiş olan janrlarından biri kimi qarğışların lingvistik özəllikləri nəzərdən keçirilir. Qarğışlarla bağlı dilçilikdə aparılan araşdırmalar azlıq təşkil edir. Bu baxımdan mövzunun xüsusi aktualıq kəsb etdiyini söyləmək olar. Burada ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində bu mikro-janrların tematik qruplara görə təsnif edilməsinə cəhd edilir. Bununla yanaşı, məqalə çərçivəsində somatonimlərin iştirakı da nəzərə alınaraq müəyyən bölgü aparılır. Tədqiqat zamanı dilçiliyin müqayisəli-təsviri metodundan istifadə edilir. Qarğışlarla bağlı Azərbaycan və rus dilçiliyində aparılmış elmi tədqiqatlara istinadlar edilir. Fərqli tədqiqatçıların fikir və mülahizələri təhlil edilir. Qeyd edilir ki, qarğışlar xüsusi psixoloji təsir özəlliyinə malikdir. Qədim ayin və rituallarla bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Məqalədə eyni zamanda bu xalq yaradıcılığı nümunələrində konsept məsələsinə də toxunulur. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi qarğışlarda müşahidə edilən əsas konseptlər sadalanır. Onlar arasında yüksək intensivliyə malik olanlar nəzərdən keçirilir. Bu tədqiqatda qarğışlar nitq aktı kimi də nəzərdən keçirilir. Onların funksionallığı məsələsinə də toxunulur. Neqativ motivlərdən ibarət olan qarğışların mənfi emosiyaların nitqdə ifadəsinin son həddi olduğu qeyd edilir. Burada aparılan araşdırmanın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, araşdırmanın nəticələrindən bu istiqamətdə aparılan gələcək elmi tədqiqatlarda istifadə edilə bilər. Tədqiqatın sonunda əldə edilən elmi nəticələr öz əksini tapmışdır. Burada qeyd edilən hər bir müddəə xüsusi marak kəsb edir. Onlardan birində qeyd edilir ki, andlarla bir arada qarğışların işlənməsi öhdəliyin ciddiyyətinə işarə edir.

Açar sözlər: şifahi xalq yaradıcılığı, janr, qarğış, alqış, motiv, konsept.

Giriş. Qarğışlar lənət mənası daşıyaraq müəyyən funksionallığa malik söz və ifadələr vasitəsilə formalaşan nitq aktı kimi başa düşülür. Adətən, həmsöhbətə qarşı mənfi münasibəti, qınamayı ifadə edən bu “şifahi düstur” onunla münasibətlərin tam kəsilməsini nümayiş etdirir. Qarğışlar standart modelə uyğun olaraq qurulur və imperativ formada “olmaq” felini ehtiva edən əmr və ya nida və bəzən də qeyri-performativ bir ifadə kimi işlədilir.

Qarğışlar dildə klişe, yəni artıq hazır model şəklində mövcud olan və ərsələrin süzgəcindən keçib bu günümüzdə qədər gəlib çıxan deyimlərdir və şifahi xalq

ədəbiyyatının mikro-janrlarından biridir. Şifahi və yazılı şəkildə qeydə alınmış qarğış nümunələri bir çox etnik qrupların folklorunda geniş yayılmışdır. Çox vaxt onlar ən vacib funksiyası mənəvi zərər vurmaqdır. Burada koqnitiv və pragmatik dil xüsusiyyətləri və ekstralingvistik amillər də özünü göstərir. Belə ki, xalq arasında belə bir deyim var ki, “qarğış ikibaşlı olar”. Yəni insan kimə nə arzıladığına, ağzından çıxan söz və ifadələrdən istifadə edərkən diqqətli olmalı, sonra dediklərindən peşmanlıq duymaması üçün sözlərini seçib danışmalıdır. Çünki fikirlər materiallaşma xüsusiyyətinə də malikdir.

“Hissləri ifadə etmək üçün istifadə etdiyimiz ən adi bir söz də bizim emosiyalarımızı və duyğularımızı ifadə edir. Çoxlarımız milli adət-ənənədən və mentalitetdən qaynaqlanan psixologiyamıza görə şər işlərdən və qarğışlardan uzaq dursaq da, bəzimiz hirsini soyutmaq, çarəsizlik və ya digər səbəbdən qarğış edir” [2].

“Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası”nda alqış və qarğışların izahı bu şəkildə verilir: “Alqış, öygü, qarğışlar sosial situasiyalarda ayrı-ayrı vəzifələr yerinə yetirirlər. Məsələn, qarğışlar konfliktlərin dil ekvivalenti olub konfliktləri çıpaqlaşdırma, dərinləşdirmə vasitəsinə çevrilirlər. Tipik qarğışlar konfliktlərdə tərəflərin emblemətik göstəriciləri də olur” [1]. Qarğışlara xalq dilində bəd dua, lənət də deyilir. Lənətin dilə gətirilməsinin əsas səbəbi xitab edəninin incimiş, ümitsizliyə qapılması, ilahi ədalətin tələb edilməsi hissindən çıxış etməsi, təhqir məqsədi güdməsi və s. ola bilər. Bu baxımdan qarğışların səsləndirilməsi müəyyən dramatikliyi ilə seçilir. Qarğışlar müxtəlif təbəqələrdən olan insanlar tərəfindən işlədilir. Yəni bu janrdan nitqdə istifadə edilməsi ilə bağlı ciddi diskriminasiya müşahidə edilmir. Tez-tez qarğış yağdıran insan haqqında isə el arasında “ağzı yava”, “ağzı bəddualı”, “xeyirsöyləməz” və s. kimi ifadələrin işlədilməsinə rast gəlirik.

Dağıstanda yaşayan xalqların folklor nümunələrini tədqiq edən F. O. Abakarova qeyd edir ki, tərkibində qarğış motivi olan xalq nəğmələri “qəhrəmanların əhval-ruhiyyəsinin və emosiyalarının daha qabarıq ifadəsinə xidmət edir” [5, s. 28]. Qarğışlarla bağlı araşdırma aparan tədqiqatçılar belə bir yekdil fikrə gəlirlər ki, “onların kökü daha qədimlərə gedib çıxır və fərqli ayin və ritualların, mərasimlərin bir hissəsi olan bu elementlər tarixi-ictimai inkişaf fonunda öz aktivliyini itirərək folklor nümunələri kimi günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır” [4, s. 16]. Darginlərin folklor nümunələrini sistem şəklinə təhlil edən X. A. Yusupova daha çox mərasim və ayinlərə diqqət ayraraq qeyd edir ki, bir topladığı şifahi xalq nümunələrində rast gəlinən qarğış və alqış məzmunlu bayatılar ailə-məişət münasibətlərinin tarixi inkişaf planını daha çox işıqlandırır [12, s. 161]. Alqış və qarğışlarla bağlı dargin xalqının folklorunu daha geniş aspektdə təhlil edən N. G. Rəcəbova isə ilk dəfə onların tematik qrupları əsasında qruplaşdırılmasına cəhd etmişdir [11]. Kiçik xalqlardan hesab olunan kədarların folklor nümunələri əsasən bəd duaları araşdıran N. A. Vagiziyeva qeyd edir ki, “istər alqışlar, istərsə də qarğışlar insanlar arasındakı ünsiyyətin ən müxtəlif sahələrində istifadə edilən dil

klişeləridir” [7, s. 39]. Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında mövcud olan qarğışların linqvistik özəlliklərinin araşdırılmasından ibarətdir.

Qarğışların milli linqvistik özəllikləri. Digər ekspressiv dil vahidləri kimi qarğışlar da milli spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. S. İ. Mutayeva və b. qeyd edirlər ki, “mədəni, kulturoloji mahiyyət kəsb edən məlumatlar, bu linqvokulturoloji birliyin zehniyyətini əks etdirən inanclar, miflər, sehlər vasitəsilə ifadəli sabit birləşmələrdə sabitləşmişdir” [9, s. 256-258]. Yu. A. Qvozdarev isə iddia edir ki, “sözlərin simvolik mənası məhz leksemlərin bir araya gəlməsi ilə ortaya çıxır” [8, s. 57]. Azərbaycan xalqının folklor nümunələrindəki qarğışlarda metaforik ifadələrin bolluğu etnosun emosionallığı ilə izah olunur, onlar mücərrəd anlayışların konkretləşdirilmiş təəcəssümünü təmsil edən ekspressiv formasıylar kimi yaranır. Azərbaycan folklor nümunələrinin tərkib hissəsi olan qarğışlarının metaforizasiyası ilkin ifadənin məzmununun çatdırdığı anlayışlar üçün müxtəlif dərəcədə vacib olan ümumi xüsusiyyət (keyfiyyət, ölçü, intensivlik) əsasında həyata keçirilir. Bu ifadələrdə daha çox görmə, eşitmə və digər duyğu orqanları ilə bağlı lənətlərin bolluğu diqqəti xüsusilə çəkir: “Səni görüm, kor olasan!”, “Dilin lal olsun!”, “Gözlərin tökülsün!”, “Başına daş düşsün!” və s.

Qarğışlar kiməsə zərər vermək, xətər yetirmək və ya xəstəlik göndərmək məqsədi daşıyır. Bəzən burada qarğanın ünvan sahibinə ölüm arzusu alleqorik şəkildə ifadə edilir: “Səni görüm, cəhənnəm atəşində yanasan!”, “Tikən ələ gəlməsin!” və s. Azərbaycan folklor nümunələrində qısa, lakonik qarğışlara da rast gəlinir. Məsələn: “Gəbər!”, “Cəhənnəmə vasil ol!” və s. Bəzi hallarda, daha dəqiq desək, xüsusən də kimisə inandırmaq məqsədi ilə adresat özünə yönəlik qarğışlar da söyləyə bilər. Məsələn, “Yalan deyirəmsə, sabaha sağ çıxmayım!” və ya “Görmüşəmsə, gözlərim tökülsün!”, “Dediymi etməsəm, anamın südü mənə haram olsun!” və s. Burada and motivi də müşahidə edilir. Lakin bu cür nitq parçalarında “and nifrətlə o qədər doludur ki, qarğışla birgə işlənir” [3, s. 126].

Qarğışlarda konsept məsələsi. İnsanın şüur səviyyəsində qarğışlar xüsusi təsiredici gücə malikdir. Bu və ya digər etnik qrupun mental dəyərlər səviyyəsində insan və onu əhatə edən dünya haqqında bilik və təəcəvvürləri özündə əks etdirən konkret konseptlərin fərqli məzmununda dərk edilməsi mövcuddur ki, bunun da nəticəsində dünyanın mənzərəsi milli səciyyəli keyfiyyətlər qazanır. Konseptlərin milli-spesifik məzmunu, öz növbəsində, reallığın idrakının müxtəlif təcrübələri və etnosun, toplumun bu və ya digər dəyər və varlıqların qiymətləndirmə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan folklorundakı qarğışlarda daha çox torpaq, işıq, ana, halal və ya haram kimi anlayışlar daha geniş yer alır. Torpaqla bağlı bir çox qarğış nümunələrinə rast gəlinir. Məsələn: “Torpaq sənə qənim olsun!”, “Torpaq gözlərini örtsün!”, “Torpağına həsrət qalasan!”, “Torpaq altda qalasan!” və s. Bu nümunələri nəzərdən keçirdikdə torpağın alt qatı ilə bağlı olan qarğışların daha çox ölüm arzusu ilə bağlı olduğunu görmək olar.

İşıq və qaranlıq // zülmət konseptləri də qarğışlarda xüsusi rəng çaları, emosional yükü ilə seçilir. Bu konseptlər insan həyatını müxtəlif cəhətlərdən şərhinin əsasını təşkil edən “ışığı” anlayışına mədəni aksioloji metaforik oppozisiyadır: Işıq sevgi, sevinc, xoşbəxtlik, ümid simvoludur. Qaranlıq kədər, qəm, bədbəxtlik və s.nin simvolu kimi çıxış edir.

Həyat, ömür, tale, bəxt konseptlərinin dominantlığı ilə müşayiət edilən qarğışlar Azərbaycan folklor nümunələrində alqışlarla müqayisədə azlıq təşkil edir. Bu tip qarğışlara aşağıdakıları misal gətirmək olar: “Allah ömründən kəssin!”, “Bəxtin qara gətirsin!” və s. Ümumiyyətlə, qeyd edilməlidir ki, söz müəyyən bir xalqın milli dilində danışanların kollektiv yaddaşı, həyatının və məişətinin, dolanışığının güzgüsü hesab olunur. Sözün dərk edilməsi, semantik yükü xalqın həyat tərzinin açarındır. Belə ki, elə söz və ifadələr var ki, bir dildə müsbət qarşılandığı halda, digər dildə mənfi emosiyaların yaranmasına səbəb olur. Sözdə konkret etnik qrupun və onun folklorunun milli-mədəni xüsusiyyəti təzahür edir. Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, milli-mədəni xüsusiyyətlərin ifadə üsulları çoxşaxəlidir. Məsələyə bu baxımdan yanaşıldıqda qarğışların dildə özünəməxsus bir lay təşkil etdiyini və özlüyündə çox maraqlı linqvo-koqnitiv hadisə olduğunun şahidi oluruq.

Qarğışlarda qohumluq terminlərinin işlədilməsi ona xüsusi qəddarlıq çalarları verən və psixoloji vəziyyətdə iz buraxan mənfi istək və arzular yığcam və aforistik şəkildə ifadə edilir. Qarğışlar insanda qorxu yaradır, ona narahatlıq gətirir, ruhunu tərpədir. Qarğışlarda ifadə edilən qəddarlıq həm də danışanın hər hansı bir insanda mənəvi tarazlığı pozmağa qadir olan mənfi emosional tonda ifadə olunur. Qarğışların əsas elementini somatonimlər (insanın bədən üzvlərinin adları) təşkil edir. Bu baxımdan somatonimlərinə, əsas leksik-semantik elementinə görə onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1). “Göz” somatonimli qarğışlar: “Gözün tökülsün!”, “Gözlərinə ağ gəlsin!” və s.; 2). “Baş” somatonimli qarğışlar: “Başın yarılsın!”, “Evin başına yıxılsın!” və s.; 3). “Ürək” somatonimli qarğışlar: “Ürəyin partlasın!”, “Ürəyinə dağ gəlsin!” və s.; 4). “Qarın // bətn” somatonimli qarğışlar: “Qarının cırılsın!”, “Bətnin yansın!” və s.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan folklorunda qarğışların böyük bir hissəsi insanın bədən üzvlərinin adları — somatik leksika ilə bağlıdır. A. İ. Alexina bunu belə izah edir ki, “somatizmlərlə ətraf aləmin reallıqları arasındakı əlaqələrin genişliyi insan bədəninin hissələrinin ontogenetik funksional xüsusiyyətləri və onların özəllikləri ilə izah olunur və bunun fonunda geniş miqyaslı simvollaşma müşahidə edilir” [6, s. 179]. Bu, ibtidai təfəkkürlə də izah edilə bilər. Belə ki, ta qədim zamanlardan təbiətin möcüzəsinə, sehrinə inanan insanlar qarğışlarında insan bədən üzvlərinin adlarının çəkməklə bunun xüsusi bir magiyaya malik olduğuna inanmışlar. “İnsana nə arzulasan, o da baş verəcək” təfəkkürünə sahib olmuşlar. Bununla da insanlar qəzəbini, hiddətini bəd dualarla ifadə edərək təskinlik tapmağa çalışmışlar. Somatik leksika ən qədim universal leksik qruplardan

biridir. Qarğışlarda “somatizmlərə daim diqqət yetirilməsinin səbəbi odur ki, ətrafdakı reallıq arasında özünü dərk etmək və özünü şəxsiyyət kimi müəyyən etmək prosesi bilavasitə hiss orqanları və öz bədəninin hissələri vasitəsilə yaranan hisslərdən başlayır” [10, s. 65].

Qarğışların tematik qruplar üzrə təsnifatı. Qarğışların məzmununa görə isə onları müəyyən tematik qruplar şəklində də təsnif etmək olar. Lakin burada bir məsələyə də toxunmaq lazımdır ki, təklif edəcəyimiz təsnifat konkretlik baxımından yaygın da ola bilər. Beləliklə, qarğışlarla bağlı təklif etdiyimiz tematik qruplar aşağıdakılardır:

1). “Xəstəlik” temalı qarğışlar: Bu tematik qrupa daxil olan qarğışlarda insanlar bir-birinin müxtəlif bədən üzvlərinin və ya orqanlarının zədə görməsi, xəstəliyə tutulması arzusunu ifadə edirlər: “Sağalmaz bəlaya düşər olasan!”, “Qanına bələsən!”, “Ağzından qan gəlsin!” və s.;

2) “Ailə” temalı qarğışlar: “Balaların yetim qalsın!”, “Uşaqlarından yarımayasın!”, “Səni görüm heç artmayasan!”, “Uşaq üzünə həsrət qalasan!”, “Çırağın sönsün” və s.

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi sərvətlərindən ən ümdəsi ailə dəyərləridir. Övladsız ailə Azərbaycan kulturologiyasında, milli düşüncəsində natamam ailə hesab edilir. Bu baxımdan bu tematik qrupdakı qarğışların əksəriyyəti sonsuzluq arzusu, evin övladsız qalması, övlad itkisi ilə bağlı istəklərin ifadə edilməsi ilə bağlıdır.

3) “Ev, məişət” temalı qarğışlar: “Evin başına yıxılsın!”, “Qazancın quruya çıxsın!”, “Qazandığının xeyrini görməyəsən!” və s.

4). “Ölüm” temalı qarğışlar: “Səni görüm cəhənnəm odunda yanasan!”, “Sabaha sağ çıxmayasın!”, “Yatdığın yerdən qalxmayasın!” və s.

5). “Dərd, qəm, kədər” temalı qarğışlar: “Üzün heç gülməsin!”, “Dərdin bitməsin!”, “Qərdinin üstünə dərd gəlsin!”, “Şadyanalığa həsrət qalasan!” və s.

Qarğışlarda istifadə edilən sifətlərin işlənmə tezliyinə nəzər salsaq, burada “qara” sözünün dominantlıq təşkil etdiyini görə bilərik: “Qara günə qalasan!”, “Qaradan çıxmayasın!” və s. Bu, təbii ki, “qara” rəngin yas, zülmət, ölüm simvoluna çevrilməsi ilə bağlıdır. Bu hal yalnız Azərbaycan folklor nümunələrində deyil, demək olar ki, dünya xalqlarının əksəriyyətində müşahidə edilir.

Nəticə. Qarğışlar milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi mental funksionallığa malikdir.

Andlarla bir arada qarğışların işlənməsi öhdəliyin və danışanın niyyətinin, hədələrinin ciddiyyətinə işarə edir.

Temporallıq baxımından qarğışlar gələcək zaman məzmunludur.

Azərbaycan folklorunda qarğışların nəzərdən keçirilməsi zamanı belə bir qənaət hasil olur ki, bu bəd dualar klişedir, bunların əsasında keçmiş dilin və etnik qrupun tarixi ilə bağlı əsaslı faktları müəyyən etmək mümkündür, çünki dil vahidi ana dilində danışanın etnik təcrübəsinin deposu kimi funksionallaşır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bayat F. Alqış və qarğışlar // Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası [Elektron resurs]: URL: <http://dede.musigi-dunya.az/a/algish.html>
2. Mehralı L. “Səni görüm ... Alqış və qarğışların sirri” // Milli.az. 13 Aprel 2011 07:06 [Elektron resurs]: URL: <https://news.milli.az/society/36264.html>
3. Paşayeva A. Məni nə vədə Şuşaya yetirərsən? (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin «Xortdanın cəhənnəm məktubları» povesti haqqında). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 146 s.
4. Абакарова Ф.О., Алиева Ф.А. Очерки устно-поэтического творчества даргинцев. Махачкала: Издательство типографии ДНЦ РАН, 1999. 260 с.
5. Абакарова Ф. О. Кубачинский фольклор: этно-локальные особенности. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1996, 264 с.
6. Алехина А.И. Идиоматика современного английского языка. Минск: Высшая школа, 1982, 279 с.
7. Вагизиева Н.А. Структурно-семантическая характеристика благопожеланий кадарского языка. Вестник института языка, литературы и искусства имени Г. Цадасы. 2019; № 19: 39 - 44.
8. Гвоздарев Ю.А. Народные обычаи в русской фразеологии. Вопросы общей и дагестанской фразеологии. Махачкала: Издательство: ДГУ, 1984. 162 с.
9. Мутаева С.И., Рабаданова С.М., Мишаева М.В. Национально-культурная специфика проклятий даргинского языка // Современные исследования социальных проблем. Красноярск, 2017. Т. 9, № 4: 256 - 265.
10. Раджабова Н. Г. Соматонимы в благопожеланиях и проклятиях даргинского языка // Сочи: – Вестник Университета Российской академии образования. 2011, № 1, с. 64-66
11. Раджабова Н.Г. Структурно-семантический анализ благопожеланий и проклятий даргинского языка. Автореферат диссертации ... кандидата филологических наук. Махачкала, 2012. 22 с.
12. Юсупов Х.А. Обрядовая поэзия даргинцев (общее и локальное особенное). Махачкала: Деловой мир. 2009. 180 с.

АМРАХОВА Ф.А.

**ПРОКЛЯТИЯ КАК МИКРО-ЖАНР УСТНОГО
НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются языковые особенности проклятий как одного из жанров устного народного творчества, сильно нагруженного негативными эмоциональными оттенками. Проклятия с лингвистической точки зрения мало исследованы. Учитывая данный факт, можно сказать, что тема имеет особую

актуальность. Здесь впервые в азербайджанском языкознании делается попытка классифицировать примеры этого микро-жанра по тематическим группам. При этом в статье производится определенное деление с учетом наличия соматонимов в проклятиях. В исследовании используется сравнительно-описательный метод языкознания. Делаются ссылки на научные исследования в азербайджанском и русском языкознании. Анализируются мнения различных исследователей. Отмечено, что проклятия имеют особое психологическое воздействие. Они возникли в связи с древними обрядами и ритуалами. В статье также затрагиваются основные концепты проклятий. Приведены основные понятия, наблюдаемые в проклятиях, на примере азербайджанского устного народного творчества. Среди них рассматриваются те, которые имеют высокую интенсивность. В данном исследовании проклятия также рассматриваются как речевой акт. Также затронут вопрос их функциональности. Отмечено, что проклятия с негативными мотивами являются пиком выражения негативных эмоций в речи. Практическая значимость проводимых здесь исследований заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы в будущих исследованиях в этой области. В конце исследования были отражены научные результаты. Каждое из упомянутых здесь положений представляет особый интерес. В одном из них говорится, что проклятия, употребленные наряду с клятвами, свидетельствует о серьезности намерений и обязательств.

Ключевые слова: устное народное творчество, жанр, проклятия, благожелания, мотив, концепт.

AMRAKHOVA F.A.

CURSES AS A MICRO-GENRE OF FOLK

ABSTRACT

The article deals with the linguistic features of curses as one of the genres of oral folk art, heavily loaded with negative emotional connotations. Curses from a linguistic point of view have been little studied. Given this fact, we can say that the topic is of particular relevance. Here, for the first time in Azerbaijani linguistics, an attempt is made to classify examples of this micro-genre by thematic groups. At the same time, a certain division is made in the article, taking into account the presence of somatonyms in curses. The study uses a comparative descriptive method of linguistics. References are made to scientific research in Azerbaijani and Russian linguistics. Opinions of various researchers are analyzed. It is noted that curses have a special psychological impact. They arose in connection with ancient rites and rituals. The article also touches on the basic concepts of curses. The main concepts observed in curses are given on the example of Azerbaijani oral folk art. Among them are considered those that have a high intensity. In this study, curses are also considered as a speech act. The question of their functionality is also raised. It is

noted that curses with negative motives are the peak of expression of negative emotions in speech. The practical significance of the research conducted here is that the results of the study can be used in future research in this area. At the end of the study, scientific results were reflected. Each of the provisions mentioned here is of particular interest. One of them says that curses used along with oaths indicate the seriousness of intentions and obligations.

Key words: folklore, genre, curses, good wishes, motif, concept.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

Rəyçi: fil.e.d., dos. Nərmən Əbülfəz qızı Rəcəbova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SAMİRƏ XANƏLİYEVƏ

*Füzuli r-nu, Qayıdış qəsəbəsi, 5 saylı tam orta məktəb,
Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi*

E-mail: samirekhanaliyeva@gmail.com

“MÜHAKİMƏTÜL-LÜĞATEYN” TÜRK XALQLARININ FİLOLOGİYASINDA MÜQAYİSƏLİ DİLÇİLİYİN BAŞLANGICI KİMİ

Xülasə

“Mühakimətül-lüğateyn” Əmir Əlişir Nəvainin vəfatından iki il əvvəl – 1499-cu ildə qələmə alınıb. Tanınmış mətnşünas Kosim Sadikova görə, onun elm aləminə cəmi dörd əlyazma nüsxəsi məlumdur. Əsər ilk dəfə 1902-ci ildə görkəmli türkçü İsmayıl bəy Qaspiralı tərəfindən ərəb qrafikası ilə Baxçasarayda xüsusi kitabça halında nəşr olunub. 1916-cı ildə böyük Turançı Əli bəy Hüseynzadə bu əsər haqqında nisbətən geniş məlumat verib və adığedən risaləni *“fars ilə türk dilləri arasında ədibənə və münəqqidənə bir mühakimə”* adlandırır. 1926-cı ilin əvvəllərində Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay zamanı görkəmli dilçi alim Bəkir Çobanzadə “Nəvai-dilçi”, “Nəvainin dili və dilçiliyi haqqında” adlı iki ayrı məqaləsində bu traktatı ilk dəfə elmi-nəzəri baxımdan təhlilə cəlb edib. 1947-ci ildə tanınmış türkoloq Turxan Gəncəi Nəvainin bu dəyərli risaləsini fars dilinə çevirərək Tehrandə nəşr etdirib. 1970-ci ildə əsər N.Melixova tərəfindən rus dilinə tərcümə edilərək Daşkənddə çap olunub və sovet dilçiliyində, həmçinin türkoloji fikrdə öz yerini tuta bilib. “Mühakimətül-lüğateyn” risaləsini Azərbaycan dilinə ilk dəfə dilçi alim, filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Vəli Nərimanoğlu tərcümə edib və 1999-cu ildə onu ayrıca kitab halında nəşr etdirib. Əsər Azərbaycanda son olaraq 2020-ci ildə akademik Möhsün Nağısoylu tərəfindən “Əlişir Nəvai – dilçi-türkoloq” başlıqlı məqalədə təhlilə cəlb olunub.

Açar sözlər: Əlişir Nəvai, “Mühakimətül-lüğateyn”, müqayisəli dilçilik, dilin ifadə imkanları

Dil təkcə fərdlər deyil, xalqlar arasında da ən unikal və ən perspektivli ünsiyyət vasitəsidir. Belə ki, onun sərhədsiz imkanlarından istifadə edərək danışan, yaxud yazan şəxs təkcə konkret müsahiblərinə, yəni gördüyü, yaxud görmədiyi adresatlarına deyil, eyni zamanda zaman və məkan sərhədini aşır, gələcək nəsillərə, uzaq ölkələrə də öz duyğu və fikirlərini ötürə bilir. Həmçinin dil ölkələr və xalqlar arasında da ünsiyyətə xidmət etmiş olur. Beynəlxalq anlaşmalar dil vasitəsilə əldə olunur, sazişlər və müqavilələr yazılı dildən istifadə edilərək hazırlanır və imzalanaraq təsdiqlənir, tacirlər, siyasətçilər, mədəniyyət xadimləri dildən yararlanaraq beynəlmiləl ünsiyyət imkanı əldə edir. Bu baxımdan dillərin müqayisəli tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur. Hər hansı bir dilin ifadə imkanlarının genişliyinin təsbit olunması onun beynəlxalq sferada tətbiqi zəminini ortaya qoymuş olur.

Dillərin müqayisəli tədqiqinin tarixi rəsmi olaraq XIX əsrdən başlansa da, bu sahədə araşdırmalara hələ antik filoloqların yaradıcılığında rast gəlinir. Çünki qədim insanlar qonşu ölkələrin ərazisində yaşayan xalqların dilləri ilə maraqlanmış, onların dilini ilk nöbədə öz danışdıqları dil ilə müqayisə edib, oxşar və fərqli cəhətlərini, üstün və naqis tərəflərini müəyyən etmək ehtiyacı duymuşlar. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar işğallar nəticəsində tabe edən hakim xalqa hökmündə olan xalqlara təsir göstərmək üçün, yaxud məhkum hala düşmüş, lakin mədəni inkişaf baxımından üstün mövqedə olan xalqlara hakim təbəqənin ruhunu anlamaq üçün imkanlar yaratmış və ilk növbədə imperIALIZMƏ xidmət göstərmişdir.

Müqayisəli linqvistikanın, yaxud başqa adı ilə “müqayisəli-tarixi dilçiliyin” əsas məqsədi isə dillərin genetik bölgüsünün aparılması, qohum dillərin müəyyənləşdirilməsi və dil ailəsinə daxil olan oxşar ünsiyyət vasitələri arasında daha qədimini – özək dilə yaxın olanı, yəni proto-dili aşkarlamaq olmuşdur.

Bununla yanaşı, müqayisəli dilçilik bir siyasi anlam da daşımış, dillərin birinin digərindən üstünlüyünü meydana çıxarmaq və daha üstün imkanlara malik dil daşıyıcılarının ali irqə mənsuub olduğunu ortaya qoymaq niyyətini də güdmüşdür. Bu yanaşmanın əksinə, şovinizm meyilərinə qarşı çıxaraq, özünü ali irq elan edənlərə cavab vermək niyyəti də orta yüzilliklərin filologiyasında müşahidə olunmuşdur.

Belə unikal elmi əsərlərdən biri də dahi özbək mütəfəkkiri Əmir Əlişir Nəvainin “Mühakimətül-lüğateyn” traktatıdır. Əsəri Azərbaycan dilində ilk dəfə çapa hazırlayan filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Vəli Nərimanoğlu onun dünya dilçilik elminə gətirdiyi yeniliyi kitaba yazdığı “Nəvai dünyasının böyük töhfəsi” başlıqlı ön sözdə belə ifadə edir: *“Nəvai bu traktatında belə bir yeni baxışın əsasını qoymuşdur ki, hər dil dünyanı özünə uyğun şəkildə əks etdirir və hər dilin öz qanunauyğunluğu ifadə etdiyi dünya ilə üst-üstə düşür”* (2, s. 11).

Sitatdan da aydın olduğu kimi, Nəvai müqayisəyə cəlb etdiyi dillərdən birinin digərindən üstünlüyünü ortaya qoymaqdan daha çox, hər dilin öz üstünlüyünün olduğunu, yarandığı mühitin ab-haasına uyğunluğunu sərgiləmək məqsədi güdmüşdür. Bunu əsər müəllifinin aşağıdakı qeydi də sübut edir: *“Bu hal türklərin həqiqətə, saf və düznüyyətli olmalarından, sartların isə [farslar nəzərdə tutulur] elmi-fünun və hikmətə olmalarından doğur, lakin onların dilləri kamillik və naqislik baxımından təfəvütlüdür: söz və ifadə yaratmaqda türk sartdan daha mahirdir və öz sözlərində sət ibarələri ilə müqayisədə daha üstün məziyyətlər göstərirdir”* (2, s. 19).

Göründüyü kimi, Nəvai əsərində qərəzli möqe tutmamış, tədqiqat obyektlərinə ədalətin tərəzisi ilə yanaşmışdır. XIX əsrə qədər müqayisəli dilçilikdə hökm sürmüş absurd “təmiz dil” anlayışının aramaqdan uzaq olmuşdur. Nəvainin: *“... türk dilində heyratamiz sözlər və ifadələr çoxdur, amma onları xoşa gələn tərzdə nizamlayıb lətif şeirlər qoşmaq çətindi”*, – tezisi də bu mövqeyini təsdiqləyir (2, s. 36).

Bu əsər həmçinin böyük ideoloji əhəmiyyətə də malikdir. Belə ki, “Mühakimətül-lüğateyn” traktatı müsəlman Şərqində uzun illər ərəbcəni uca Allahın

öz rəsulu ilə ünsiyyət qurduğu “Quran”ın dili, farscanı isə incə mətləbləri ifadə etmək iqtidarında olan poeziya dili kimi ideallaşdırmaq mifini dağıdan bir elmi araşdırma idi. Özü də onu sıradan biri deyil, ərəbcəni və farscanı bu dillərdə mükəmməl əsər yaradacaq səviyyədə bilən, ensiklopedik zəka sahibi və siyasət adamı Əmir Əlişir Nəvai yazmışdı. Bu baxımdan K.V.Nərimanoğlu: “*Mühakəmətül-lüğateyn*” əsərində Nəvai türklük ideologiyası, türk dili fəlsəfəsi ilə qarşımızda yeni bir mənzərə-panoram açdı”, – deməkdə haqlıdır. Yəqin elə ona görədir ki, bu əsər türk dillərinin təpkiyə məruz qaldığı XX əsrdə də rezenans doğurmuş, Doktor Cavad Heyət əsər qələmə alınandan 500 il sonra həmin traktatın təsiri ilə “Müqayisətül-lüğateyn” (1993) kitabını yazmışdı.

Alim “Azərbaycan türkcəsinin Hind-Avropa dillərindən üstünlüyü” adlı məqaləsində bu haqda belə yazmışdı: “*Nəvai türkcənin bəzi özəlliklərini izah edərkən, cığatay-özbək türkcəsində 100 kəlmə nümunə verir ki, bunların farsca qarşılığı yoxdur və farslar bu məfhumları ifadə etmək üçün ya ərəbcədən faydalanır və ya bir cümlə şəklində izah edirlər. Mən hər iki dilin ustad şairi və ədibi olan Nəvainin kitabından ilham alıb ... azəri türkcəsi ilə [Azərbaycan dili nəzərdə tutulur] fars dilini qarşılaşdıraraq türkcənin üstünlüklərini izah etdim və sonra farscada qarşılığı olmayan 1700 türkcə kəlmənin siyahısını verdim*” (1, s. 175).

“Mühakimətül-lüğateyn”də fars dilində bəzi məfhumların ifadə vasitəsi olmadığı üçün “qazçı, quçı, turnaçı, kiyikçi, tavuşqançı” kimi onlarla türkcə sözlərdən istifadə edildiyini, “Müqatısətül-lüğateyn”də isə farscada tək bir “kəndən” sözünə qarşılıq türkcədə “qazmaq, soymaq (dərinə), yolmaq (saçı), oymaq (gözü), qoparmaq və qırmaq” olduğu təsbit edilmişdir.

Artıq qeyd etdik ki, Əlişir Nəvainin bu traktatı müqayisəli dilçilik elmimizin ana qaynağıdır. Əgər buna qədər türk dilçi alimlərinin sadəcə lüğətləri var idisə, burada biz iki dil materiallarının tutuşdurulmasının şahidi olur, qarşılaşdırma tədqiqatla tanış oluruq. Dillərin müqayisəsində isə konkret bir prinsipin izləndiyini görürük. Lakin hər bir ilkin tədqiqat əsəri kimi bu traktatda da müəyyən səhvlərə yol verilir. Bu yanlışlıqlar isə daha çox dövrün tədqiqat metodlarından qaynaqlanır.

Məsələn, Əlişir Nəvai haqqında danışdığımız əsərinde dini təsəvvürlərə əsaslanaraq türk və fars dilinin eyni geneoloji əsasla bağlı olduğunu ehtimal edirdi. Alim türk, fars və hind dillərinin Nuh peyğəmbərin Yafəs adlı oğlunun övladlarının dili olduğu üçün vahid ana bazaya malik olduğunu düşünürdü. Lakin XIX əsrdən başlayaraq dillərin qohumluğunu elmi əsaslara söykənərək araşdıran Rasmus, Rask, Frans Bopp, Aleksandr Vastokov kimi dilçi alimlər Türk dilləri ailəsi ilə Hind-Aropa dilləri ailəsini haqlı olaraq fərqli qruplar daxilində öyrəndilər.

Bəs Nəvainin belə bir qənaətə gəlməsi təkəcə dini dünyagörüşün elmi risalələrin yazılması zamanı hakim mövqedə olması ilə mi bağlı idi? Xeyir, bunun bir neçə digər tutarlı səbəbi də var idi:

1. Nəvainin XV əsrdə fars dilini Hind-Avropa dillərindən ancaq hindcə ilə müqayisə etmək imkanı var idisə, artıq XVIII əsrdən başlayaraq Avropalı dilçilərin

farscanın nəinki hind dili ilə, hətta german dilləri ilə də uyğunlaqlarını görmək zəmini yaranmışdı;

2. Nəvai fars [**mənbədə sart dili**] və türk dilini ancaq vahid prinsip, yəni lüğəvi ifadə imkanı əsasında müqayisə edirdisə, ondan sonra bu iki dil qrupu arasında müqayisə aparən alimlər bir neçə prinsipə söykənirdilər.

Bəs Nəvai tədqiqata cəlb etdiyi bu iki dili hansı konkret prinsip əsasında müqayisə edirdi? Adıçəkilən traktatında Nəvai türk dillərinin iran dillərindən üstünlüyünün dörd əsasının olduğunu göstərirdi:

1. Söz bolluğu;
2. İbarə vüsəti;
3. Məna incəlikləri;
4. İfadə səlisliyi (Bax: 2, s. 56).

Göründüyü kimi, alim öz tədqiqatında ancaq bir istiqamətdə – linqvopoetik səbkidə araşdırma aparmış və ona görə də müqayisə zamanı sözün ifadə imkanlarına üstünlük vermişdir.

Bu müqayisəyə dair bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək. Məsələn, Nəvai yazır: *“Aşiqin ayağına batan tikana sartlar “xor” deyirlər. Amma türk dilində “çökür” deyilən tikan var ki, bunun ağrısı daha dəhşətlidir. Sart dilində bu söz yoxdur”* (2, s. 24). Yaxud: *“Gözlərdə göz və qaşın arasına ki, “qabaq” [göz qapağı] deyirlər, fars dilində bu üzvün adı yoxdur”* (2, s. 25).

Bu prinsipin hakimliyini Nəvainin türk dillərində “cinas” imkanlarının müqayisə etdiyi fars dillərindən dəfələrlə üstün olmasını göstərməsində də müşahidə edirik. Müəllif türkcədə onlarla sözü nümunə gətirərək həmin leksemlərin omonimlik [**mənbədə cinas**] imkanlarını nümayiş etdirir. Məsələn, “at” sözünün müxtəlif ləhcələrdə “ad” (isim), “at” (heyvan), “at” (tulla), “at” (oxun hədəfə tuşlanması); “ot” sözünün “od” (alov), “öt” (irəli keçmək), “ut” (yarışda rəqibi üstələmək), “üt” (ölü heyvanın tükünü oda tutub arıtmaq) kimi mənalar verdiyinin tuyuq kimi şeir janrının yaranmasına əsas verdiyini deyir.

Akademik Möhsün Nağısoylu “Əlişir Nəvai – dilçi-türkoloq” məqaləsində Nəvainin “Mühakimətül-lüğateyn” risaləsində ayrı-ayrı türk sözlərinin etnoqrafik səciyyəli məna incəliklərinə də toxunduğunu diqqətə çatdıraraq yazır: *“Müəllif yazır ki, türklərdə ov ovlamaq və quş quşlamaq bir-birindən incə məna fərqlə seçilir və bu məşğuliyyətlə bağlı sözlər də eyni deyil. Farslarda isə hər iki anlayış bir sözlə ifadə olunur: **şekar** (ov). Bundan əlavə, türklər keyikin (maralın) erkəyinə **hünə**, dişisinə isə **qılçaqçı** deyirlər. Sartilarda isə keyik yalnız **ahu** və **gəvəzn** sözü ilə ifadə olunur”* (4, s. 51).

Lakin az öncə haqqında danışdığımız C.Heyət farsca və türkcə arasında müqayisənin aşağıdakı prinsiplərə söykənərək aparmağı uyğun bilmişdir:

1. Səs və fonetik baxımdan;
2. Morfoloji və ya şəkil baxımından;
3. Sintaksis və ya nəhv baxımından;

4. Söz və ya lüğət baxımından (Bax: 1, s. 176).

Bu prinsiplər əsasında müqayisəni apardıqda isə iki dilin fərqli morfoloji quluşa və sintaktik konstruksiyaya sahib olduğunu görmək çətin deyil.

Bu baxımdan Əmir Əlişirin “Mühakimətül-lüğateyn”ini bu sahədə irəliyə doğru atılmış ilk addım hesab etməliyik.

Bəs bu səbkidə bir əsərin meydana gəlmə səbəbi nə idi? Nəvai traktatını doğma ana dilini bəyənməyib, fars dilinin bədii imkanlarını üstün bilən, türkcə yazan şairlərə yuxarıdan aşağı baxan türk əsilli sənətkarlara xitabən yazmışdı. Bəs nə üçün Nəvainin zamanında türkcə yazılan şeir zəif hesab edilirdi? Alim-şair bunun səbəbinin türkcə əruzda yazmağın çətin olduğunu, insan şüurunun isə asana meyl etməsi ilə bağlamışdır: *“Bu işə girişən adamlar o çətinliklə üzləşən kimi tez soyuyur və daha asan yola meyl edir”* (2, s. 36).

Lakin müəllif türk dilində də gözəl bədii əsər nümunələri ərsəyə gətirməyin mümkünliyünü iqrar etmiş və o, türkcə bədii irsə malik sənətkarlar arasında Lütfinin (XV) ana dilində qələmə alınan əsərlərini xüsusi fərqləndirmiş və digər şairləri də cəsarətli olmağa, doğma dilinin imkanlarından faydalanmağa, türkcə yazmağa çağırırmışdı. Yəqin Mövlana Məhəmməd Füzuli də bu çağırışdan ruhlanmış və öz sənət incilərini yaratmışdır. Belə ki, dahi şair anadilli “Divan”ının dibaçəsində türkcənin imkanlarından faydalanıb yüksək sənət nümunəsi ortaya qoymaq qərarına gəldiyini bəyan etmiş və dilin imkanlarının yalnız mahir sənətkarın qələmi ilə təqdim oluna biləcəyini metoforik şəkildə belə ifadə etmişdir: *“Vətənin mötəbərliyi şəxsin istedadına təsir etməz. Və torpaqda yatmaqla qızılın cilasası getməz. Nə şəhər əhli olmaqla nadan qəbul sahibi olur, nə də biyabanlarda dayanıb durmaqla alim vəhşiliyi qəbul edir”* (3, s. 24).

Deyilənlərdən belə qənaətə gələ bilərik ki, Əmir Əlişir Nəvainin “Məclisül-nəfais”, “Əruzi-türki”, “Təvarik və qafiyə”, “Münşəati-türki” kimi əsərlərinin də daxil olduğu elmi irsi arasında özünəməxsus yer tutan “Mühakimətül-lüğateyn” traktatı türk xalqlarının dilşünaslıq tarixində mühüm dönüş yaratmaqla yanaşı, milli şura da nüfuzedici təsir göstərə bilmişdir. Türk əsilli şairləri öz doğma dillərində yaradıcılıq nümunələri ərsəyə gətirməyə ruhlandıraraq, söz ustalarını türkcənin saflığını qorumağa səsləmiş, türk dilinin farscadan heç də zəif dil olmadığını, hətta bir çox cəhətlərdən onu üstələdiyini elmi əsaslarla ilk dəfə sübuta yetirmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cavad Heyət. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 704 səh.
2. Əlişir Nəvai. Mühakimətül-lüğateyn – İki dilin mübahisəsi / tərcümə, ön söz və qeydlərin müəllifi: K.V.Nərimanoğlu, Bakı: Yurd, 1999, 64 səh.
3. Məhəmməd Füzuli. Türkcə divanın dibaçəsi, Bakı: Yurd, 1999, 36 səh.

4. Möhsün Nağısoylu. Əlişir Nəvai – dilçi-türkoloq // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq / AMEA, N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, 2020.- №1.- səh. 47-53.
5. Rasim Heydərov. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 216 səh.

Samira Khanaliyeva

**“Muhakimatul-lughateyn” as the beginning of comparative
linguistics in the philology of the Turkic peoples**

Summary

“Muhakimatul-lughateyn” was written in 1499, two years before the death of Amir Alishir Navai. Only four manuscripts written by him are known to the world of science. The work was first published in 1902 by prominent Turkist Ismail bey Gaspirali in Arabic script as a special booklet in Bakhchisaray. In 1916, the great Turanist Ali bey Huseynzadeh gave relatively detailed information about this work. During the First Turkological Congress held in Baku in early 1926, prominent linguist Bakir Chobanzadeh first analyzed this treatise from a scientific and theoretical point of view in two separate articles entitled “Navai-linguist” and “About the language and linguistics of Navai”. In 1947, the well-known Turkologist Turkhan Ganjai translated Navai’s valuable treatise into Persian and published it in Tehran. In 1970, the work was translated into Russian by N. Melikhova and published in Tashkent, and was able to take its place in Soviet linguistics, as well as in Turkological thought. The treatise “Muhakimatul-lughateyn” was first translated into Azerbaijani by linguist, doctor of philological sciences, professor Kamil Vali Narimanoghlu and published in 1999 as a separate book. The work was last analyzed in Azerbaijan in 2020 by academician Mohsun Naghisoylu in the article entitled “Alishir Navai – linguist-turkologist.”

A.Navai’s treatise “Muhakimatul-lughateyn”, which has a special place in the scientific heritage, made an important turn in the history of linguistics of the Turkic peoples. The work was able to influence the national consciousness, inspired Turkish poets to create in their native languages, called on masters of words to preserve the purity of Turkish, proved for the first time on scientific grounds that Turkish is not weaker than Persian and even surpasses it in many respects.

Keywords: Alishir Navai, “Muhakimatul-lughateyn”, comparative linguistics, possibilities of language expression

Самира Ханалиева

Произведение «Мухакиматул-лугатейн» как начало сравнительного языкознания в тюркской филологии

Резюме

Произведение «Мухакиматул-лугатейн» было написано за два года до смерти Амира Алишира Навои в 1499 году. Всего четыре рукописных образцов из его произведений известно науке. Впервые это произведение было опубликовано в 1902 году в форме особого буклета, с арабской графикой в Бахчесарайе выдающимся турком Исмаил беком Гаспыралы. Об этом произведении в 1916 году выдающийся туранец Али бек Гусейнзаде дал более широкое сведение. Выдающийся ученый- языковед Бекир Чобанзаде в своих двух статьях под названием «Навои языковед», «О языке и языкознании Навои» впервые во время I Тюркологического Конгресса состоявшегося в начале 1926 года в Баку привлек это произведение к научно-теоретическому анализу. А в 1947 году известный тюрколог Турхан Гянджаи перевел этот ценный трактат Навои на персидский язык и опубликовал в Тегеране. В 1970 году произведение было переведено на русский язык Н. Мелиховой и опубликовано в Ташкенте. Это произведение нашло свое место в Советском языкознании, а также в тюркологии. Впервые на Азербайджанский язык произведение «Мухакиматул-лугатейн» перевел ученый-языковед, доктор наук по филологии, профессор Кямил Вели Нариманоглу и в 1999 году издал в форме отдельной книги. В последний раз в Азербайджане в 2020 году это произведение было привлечено анализу в статье под названием «Языковед-тюрколог – Алишир Навои» академиком Мохсумом Нагисойлу. Произведение «Мухакиматул-лугатейн» занимающее особое место в научном наследии А.Навои, также создал важный переворот в истории языковедения тюркских народов. Это произведение очень повлияло на национальное самосознание, вдохновило тюркских поэтов написать произведения на родном языке, призвало писателей беречь чистоту тюркского языка и впервые доказал на научной основе, что тюркский язык ничем не отстает от персидского языка, даже превосходит его по многим параметрам.

Ключевые слова: Алишир Навои, «Мухакиматул-лугатейн», сравнительное языкознание, возможности языкового выражения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Dosent Rasim Heydərov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TAĞIYEVA ŞÖVKƏT MUSTAFA QIZI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
NƏSİROVA AFƏTXANIM AĞALI QIZI, baş
müəllim
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“Xarici dillər” kafedrası
H.Əliyev 92.
shovketafet@gmail.ru

İNGİLİS DİLİ FAKÜLTƏLƏRİNDƏ YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNİN EŞİDİB-ANLAMA VƏRDIŞLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNƏ DAİR

XÜLASƏ

Eksperimenin təsvirinə keçməzdən əvvəl onun üç mərhələdən ibarət olduğunu və eksperimental tədrisin hər bir mərhələsinin konkret məqsədə xidmət etdiyini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, eksperimental tədrisin birinci mərhələsi müəyyənədicilik xarakter daşıyır. Adından məlum olduğu kimi, bu mərhələnin əsas məqsədi dil fakültələrinin aşağı kurslarında tələbələrdə ixtisas dili ingilis dilində oxu qabiliyyətinin səviyyəsini müəyyən etməkdən ibarətdir. Qoyulan məqsədə nail olmaq istiqamətində aşağıdakı vəzifələrin icrası nəzərdə tutulur.

- 1) eksperimentdə iştirak edən kontrol və eksperiment qruplarının təyin edilməsi;
- 2) müəyyənədicilik ekspert qrupunun təyin edilməsi;
- 3) oxu bacarıqlarının səviyyəsini ifadə edən göstəricilərin müəyyən edilməsi;
- 4) tələbələrin ingilis dilində eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsini ifadə edən göstəricilərin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün əsas meyarların sistemləşdirilmiş şəkildə işlənilib hazırlanması;
- 5) eksperiment və kontrol qrup tələbələrinin ingilis dilində eşidib-anlama vərdişlərinin cari səviyyəsinin əsas meyarlar üzərində yoxlanılması;
- 6) müəyyənədicilik eksperimentin nəticələrinin təyin olunmuş əsas meyarlar üzrə yoxlanılması.

Açar sözlər: eşidib-anlama, şifahi nitq, kontekst, İngilis dili, inkişaf.

Qoyulan məqsədə nail olmaq və daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış oxunan kommunaktiv yönümlü təlim modeli işlənilib hazırlanmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təklif etdiyimiz təlim modeli dil fakültələrində eşidib-anlamanın tədrisinin bütün mərhələlərində uğurla istifadə edilə bilər.

Bley-Vroman R. Hypothesis testing in second language acquisition theory. Language Learning: Müasir ingilis dilində grammatik mənaların bu tərzdə ifadə edilməsinə dair daha bir çox misal vermək olar. Bunlardan tamamilə aydın olur ki,

müasir ingilis dili qrammatik quruluşunun ümumi mənzərəsini təşkil edən başlıca cəhət analitizmdir.

XIX əsrin başlanğıcında məşhur alman filoloqu F. Şlegelin dillərin tipologiyasına dair verdiyi bölgü elm aləminə məlum olduğu ilk illərdən belə bir həqiqət də aydın olmuşdur ki, bu bölgünün özü də qüsurludur; heç bir dil saf sintetik və ya analitik ola bilmir; sintetik dillərdə analitizm üsürləri, analitik dillərdə isə sintetik üsürlər mövcud olur.”(1.p.53-76)

Qeyd etmək lazımdır ki, analitik dillərin klassik forması hesab edilən ingilis dili də bu, həqiqətdən kənarda qala bilmir: müasir ingilis dili analitik dil olmasına baxmayaraq, bu dildə də qrammatik mənalardan bir qismi sintetik vasitələrlə ifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) ismin kəmiyyət kateqoriyasını ifadə edən *·s*, *·es*, *·en* suffiksləri: *tables*, *foxes*, *oxen*;

2) indiki zamanın qeyri–müəyyən formasının üçüncü şəxsin təkində işlənən *·s* (*·es*) suffiksi: *he reads*, *She goes*;

3) canlı əşya bildirən isimlərin təkdə yiyəlik hal formasını düzəltmək üçün işlənən *·s* suffiksi: *the boys' name*;

4) qaydalı fəllərin keçmiş zaman qeyri–müəyyən formasını düzəltmək üçün işlənən *–ed* suffiksi: *invited*, *worked*;

5) bir və bəzi iki hecalı sifət və zərflərin müqayisə və üstünlük dərəcə formasını düzəlmək üçün istifadə edilən *–er*, *–est* suffiksləri: *longer*, *longest*;

6) bəzi isimlərin qadın cins formasını düzəltmək üçün işlədilən fransız mənşəli *–ess* suffiksi: *mistress*, *actress* və s.

Müəyyənedici eksperimentə cəlb edilmiş tələbələrin ingilis dilində eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsinin ekspert qrupu tərəfindən yoxlanılması və qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilər müəyyənləşdirilmişdir.

1. kəmiyyət göstəricisi;

2. keyfiyyət göstəricisi.

Tələbələrin eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə müəllimin səriştəsi və təcrübəsindən asılıdır. Lakin, zənnimizcə, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri qiymətləndirsə prosesi əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırar və həmin prosesdə yoxlayan və qiymətləndirən şəxslər qismində çıxış edən müəllimləri düzgün istiqamətdə yönəltməyə kömək edir.

Eksperiment və kontrol qrupları üzrə əldə edilmiş nəticələrin müqayisəli təhlili eksperimentin I mərhələsində iştirak etmiş eksperiment və kontrol qrup tələbələrinin ingilis dilində oxu bacarıqlarının səviyyəsinin təxminən eyni olduğunu göstərir. Məsələn, kəmiyyət göstəricilərinə diqqət yetirdikdə 32,1% və 40,4, 22,1% və 24,3%, 40,2% və 38,7%, 39,7% və 25,7% və s. göstəriciləri arasında kəskin fərq olmadığını görürük.

Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранным языке: Mövcud fərqlər isə qruplarda bəzi tələbələrin başqaları ilə müqayisədə daha

hazırlıqlı olduqlarından xəbər verir. Eyni zamanda keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərini müqayisə edərkən həm kontrol, həm də eksperiment qruplarda tələbələrdə oxu vərdişlərinin müxtəlif səviyyədə olduğunu görürük. Daha etibarlı nəticələrin əldə edilməsi üçün bir ekspert qrupunun üzvləri olan təcrübəli müəllimlərdən tələbələrin oxu vərdişlərinin səviyyəsinin əks etdirən rəqəmləri şərh etməyi xahiş etdik.**(2.c.123)**

Aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1) Əksər hallarda tələbələr dinləmə üçün nəzərdə tutulmuş materialların seçilməsində iştirak etmir və nəticə etibarlı ilə çox vaxt onlar üçün maraqsız olan mətnləri dinləməyə məcbur olurlar. Bu da tələbələri təlim prosesinin səmərəliliyini və müvəffəqiyyətliliyini şərtləndirən əsas amillərdən, maraq və motivasiyadan məhrum edir.

2) Müəyyənəddici eksperimentdə iştirak etmiş tələbələr çox vaxt dinlənilmiş mətndən ayrı-ayrı parçaları olduğu kimi, heç bir dəyişiklik etmədən, nitqlərində əks etdirməyə çalışırlar. Bu da əsas məqsədlərdən biri öyrənilən xarici dildə tənqidi təfəkkürün tələbələrdə inkişaf etdirilməsi olduğu təlim kontekstində qəbul edilməzdir. Tələbələrdə dinlənən materiallara yaradıcı münasibətin formalaşdırılması eşidib-anlama təliminin əsas prinsiplərindən birinə çevrilməlidir.

3) Çox vaxt ənənəvi, köhnəlmiş və günün tələblərinə cavab verməyən şəkildə keçirilib, eşidib-anlamanın təliminə yönəldilmiş iş əksər hallarda aparılmır, bu istiqamətdə aparılan iş isə çox vaxt formal xarakter daşıyır, tələbələr dinlənən mətni danışır, müəllim və tələbələr isə ona məzmunu dair suallar verirlər. Verilən sualların böyük əksəriyyəti məzmunu deyil, ayrı-ayrı cümlələrə verilir. Bu tərzdə keçirilən eşidib-anlama təlimi tələbələrdən müvafiq oxu vərdişlərinin günün tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin etmir.

4) Tələbələrdə lüğətlərdən istifadə etmək bacarığına gəldikdə, müəllimlər tərəfindən keçirilən sorğular və müşahidələr lüğətlərdən sui-istifadə hallarının geniş yayıldığını sübut edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin böyük əksəriyyəti ikidilli lüğətlərdən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Mətnə olan söz və söz birləşmələrinin mənalarını tapmaq məqsədilə lüğətə müraciət etmək meyli müşahidə edilir. Bu da tələbələrin diqqətini yayındırır, dinlənən sətiraltı təlimə olduqca mənfi təsir göstərir.

5) Tələbələrin əksəriyyəti sətirlərarası məlumatı əldə etmək qabiliyyətinə malik deyil. Müvafiq işin aparılması gündəmdə olan ən əsas problemlərdən biridir.

6) Eşidib-anlamanın təliminə yönəldilmiş dərslərin sual-cavab dərslərinə çevrilməst tendensiyası müqahidə edilir. Tələbələri fərziyyələr irəli sürmək, qrup və cütlük şəklində təşkil edilmiş müzakirələrdə iştirak edərək, fikir və rəylərin müstəqil, sərbəst, yaradıcı şəkildə, arqumentlərə istinad edərək, söyləmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində olan eşidib-anlama dərsləri ingilis dilini inreraktiv şəkildə öyrənilməsini və nəticə etibarlı ilə dil fakültələri tələbələrində ingilis dilində kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasını təmin edir.

Dunkell P.A. Developing Listening Flucncy in G2. Theorctical Principles and Pedagogical Consideration. The Modern Language Jurnal. “İngilis dili fakültəsinin III kursunda təhsil alan tələbələrinin orta hesabla 30-35 faizinin, yəni təxminən tələbələrin üçdə bir hissəsinin ixtisas dili ingilis dili olan eşidib-anlama vərdişlərinin aşağı səviyyədə omlası, gələcək ingilis dili müəllimlərinin eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə qaldıracaq, onları müasir dövrün tələblərin uyğun səviyyəyə çatdıraraq təklif etdiyimiz eşidib-anlama kommunikativ yönümlü, interaktiv təliminə yönəldilmiş və məqalənin II birinci bölməsində təsvir edilmiş metodik sistemin sınaqdan keçirilməsi məqsədilə eksperimentin ikinci öyrədici mərhələsi keçirilmişdir.”(3.s.99-106)

Bu mərhələdə aşağıdakı vəzifələr irəli sürülmüşdür:

1. İngilis dili fakültələrinin yuxarı kurslarında təhsil alan tələbələrdə eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsini tələb edilən qloballaşma dövründə ingilis dili müəllimləri qarşısında irəli sürülən tələblərə uyğun olan səviyyəyə çatdırmaq üçün zəruri olan pedaqoji şərtləri müəyyən etmək, yeni metodik sistem işləyib hazırdımaq və onu təsvir etmək;

2. Təklif edilən metodik model əsasında eksperimental tədrisi təşkil etmək.

Field S. The changing face of listening. English Teaching Professional:”Dil fakültələrinin yuxarı kurs tələbələrində eşidib-anlamanın tələblərinə ingilis dilində oxunan kommunikativ təliminə yönəldilmiş metodik sistemin işlənilib hazırlanmasından danışarkən, tədqiqat işinin I fəslində aşağı kurs tələbələrində ingilis dilində oxunan kommunikativ yönümlü təliminin nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsi, auditoriya təcrübəsində mövcud vəziyyətin öyrənilməsi, proqramlarda problemin qoyuluşu vəziyyətinin təhlili bizi tamamilə yeni problem baxımından mövcud vəziyyəti radikal şəkildə dəyişdirə biləcək metodik sistemin işlənilib hazırlanmasının zəruri bir məsələ olduğunu sübut etdi.(4.p.243)

Təklif etdiyimiz metodik sistemin və işləyib hazırladığımız çalışmalar kompleksinin səmərəliliyini yoxlamaq məqsədilə eksperimentin III, yoxlayıcı mərhələsi keçirildi. Eksperimentin yoxlayıcı mərhələsində qarşıya qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır:

- 1) eksperimentin öyrədici mərhələsində əldə edilmiş nəticələrin yoxlanılması;
- 2) əldə edilmiş nəticələr əsasında öyrədici eksperimentin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi;
- 3) eksperimentin ümumi nəticələrinin sistemləşdirilməsi şəkildə təqdim edilir.

Müəyyənedici eksperiment zamanı eksperiment və kontrol qrupların səviyyələri arasında ciddi fərqlər mövcud olmadığından, yaranmış fərqi öyrədici eksperiment nəticəsində əldə edilməsinə şübhə ola bilməz. Eksperimental tədrisin öyrədici mərhələsində yalnız eksperiment qrupların tələbələrinin iştirak etdiyi səbəbindən məhz bu tələbələrdə eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsində əhəmiyyətli yüksəliş müşahidə olunur. Kontrol qruplarda keçirilən təlim nəticəsində müəyyən yüksəliş müşahidə edilsə də, əldə edilmiş nəticələr eksperiment qruplarında

daha mühüm yüksəliş olduğunu təsdiq edir. Yoxlama mərhələsində kontrol qruplarda əldə edilmiş nəticələr müəyyənəddici eksperimentlə müqayisədə tələbələrdə oxu bacarıqlarının səviyyəsinin kəmiyyət göstəricisi üzrə 3,9%, keyfiyyət göstəricisi üzrə 4,1% təşkil etdiyi halda, öyrədici eksperiment nəticəsində eksperiment qruplarda müvafiq göstəricilər 12,3% və 13,1% təşkil etmişdir.

Nunan D. Language teaching methodology. New York: Prentice Hall International "Beləliklə, kontrol qruplarda müşahidə edilən səviyyə artımı 8%, eksperiment qruplarda isə səviyyə artımı orta hesabla 25,4% təşkil etmişdir. Əldə edilmiş nəticələrin təhlili əsasında öyrədici eksperimentin tələbələrdə oxu bacarıqlarının səviyyəsinə müsbət təsir göstərdiyini demək olar. Belə ki, təklif etdiyimiz, elmi cəhətdən əsaslandırılmış, tələbələrin ehtiyac və tələbatları, arzu və maraqlarını nəzərə almaqla işlənmiş metodik model və kommunikativ yönümlü çalışmalar sistemi məqsədyönlü, ardıcıl, mərhələli şəkildə eşidib-anlama təlimi prosesinə tətbiq edilərkən, eksperiment qrup tələbələrində eşidib-anlama vərdislərinin səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi, tələbələrin eşidib-anlamanın təlimi prosesinə münasibətində müsbət xarakterli dəyişikliklər müşahidə edilir.(5.p.264).

ƏDƏBİYYAT:

1. Bley-Vroman R. Hypothesis testing in second language acquisition theory. Language Learning. 1986, N36,3. p.53-76.
2. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранным языке. Б, 2001.с123.
3. Dunkell P.A. Developing Listening Fluency in G2. Theoretical Principles and Pedagogical Consideration. The Modern Language Journal. 70/2: 1986. 99-106.
4. Field S. The changing face of listening. English Teaching Professional. 1998.p.243.
5. Nunan D. Language teaching methodology. New York: Prentice Hall International, 1991. 264 p.

SH.Tagieva,A.Nasirova

SOME NOTES ON DEVELOPING LANGUAGE UNIVERSITY STUDENTS LISTENING SKILLS IN ENGLISH SUMMARY

The article deals with the problem of working out, effective ways of listening skills of the students learning English for professional purposes. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learner' ability to use the target, language for communication. Listening comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching learning.

One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. Special attention should be paid to preparing materials and activities for listening comprehension. Preference should be given to authentic materials. Listening comprehension materials shouldn't be too difficult to comprehend. In the sphere of tense-aspect relations variants mostly appear as a result of generalized forms being used to denote actions whose grammatical properties are more accurately expressed by specialized forms. The most generalized tense-aspect forms are the so called indefinite tenses, and these are sometimes used interchangeably with other forms. The indefinite and continuous forms are sometimes used indifferently. This occurs when either the meaning of the verb or the context shows that the action is in progress at some moment or period of past, present or future time. There are a number of verbs whose lexical meanings earmark them for variant use in the indefinite and continuous forms: they are verbs denoting stative actions, which makes it possible to construe them as continuous (or progressive) whether or not a special verb-form is used to denote continuity. Verbs which are so used most frequently are lie, sit, stand, wait, watch and wear. For example, *Key words: listening, oral speech, context, English, development.*

Ш. Тагиева, А. Насирова

**НЕКОТОРЫЕ ОТМЕТКИ ПО ФОРМИРОВАНИЮ НАВЫКОВ
АУДИРОВАНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКУ У СТУДЕНТОВ
ЯЗЫКОВОГО ВУЗА
РЕЗЮМЕ**

Данная статья посвящена рассмотрению рациональных путей формирования навыков аудирования у студентов, изучающих английский язык в профессиональных целях. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и из изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе аудирования является одним из самых важных и необходимых умений которым должен обладать человек, изучающий язык в тех или новых целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Общеизвестно, что под термином понимают слово или словосочетание, связанное с понятием, принадлежащим к определенной области науки или техники. Современные науки и производства почти ежедневно выдают огромное количество терминологических наименований, где выделение определенных понятий и связей является делом ученых-специалистов. На долю

лингвистов падает классификация терминологической лексики, сопоставление выделенных групп и обоснование некоторых методических выводов.

Многочисленные исследования по терминологии позволяют сказать, что аспект изучения терминологической лексики еще не исчерпал своей проблематики. Многие исследователи дают описание терминологии в качестве подсистемы общелитературного языка через призму лексико-семантических и грамматических категорий общелитературного языка. В создании терминологии путем языковых средств обычно функционируют те слова, которые способны называть объект изучения и выражать понятия. Часто таким номинативно дефинитивным, наречия, т.е. большое количество знаменательной лексики. Научно – технической литературе термины часто преобладают над общеупотребительной лексикой. Эти слова научного и научно-технического языка употребляются для выражения специальных понятий и обозначают специальные предметы. Однако, как и обычные слова, термины могут быть многозначны. Полисемантность термина, наличие в нем нескольких связанных между собой значений обычно представляется переводчику как обычная многозначность слова, одно из значений которого он реализует в переводе, опираясь на широкий контекст. В связи с многозначностью терминов следует различать: 1) термины, относящиеся к понятиям, не связанным или находящимся лишь отдаленном родстве друг с другом; 2) термины, объединяющие понятия, достаточно близкие.

Ключевые слова: аудирование, устный речь, контекст, Английский язык, развития.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜNAY ALIYEVA

ADPU

Üzeyir Hacıbəyli 68

gunay-aliyeva@gmail.com

TƏLƏBƏLƏRİN ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI ŞƏRTLƏRİ

Xülasə

Dilöyrənmədə təhsilin müasir meyilləri, orta və ali təhsil müəssisələrinin şagirdlərinin (tələbələrinin) ünsiyyət kompetensiyasının inkişafı üzrə tədris proqramlarının və vəsaitlərinin sərbəst seçimi məğzində nəticə yönümlü yanaşmanın dayandığı fəal və innovativ təlim metodlarından istifadə olunmasını tələb edir.

Dil öyrədənələr, yəni ingilis dilini xarici dil kimi tədris edən mütəxəssislər ingilis dilinin xarici dil kimi öyrədilməsində xüsusi metodikaya yiyələnmişlər ki, yaxşı nailiyyət əldə edə bilsinlər. Bir sıra alimlər yazırlar ki, dil öyrətmə metodikasında əsasən açar konsepti uyğunluq, adaptasiya və mühit olmaqla yanaşı, ünsiyyət də ön planda dayanır.

Ənənəvi dilöyrətmə metodu tərəfdarları iddia edirlər ki, dil öyrətmədə artıq ənənəvi üsul geridə qalıb. Yeni üsul isə dil öyrədilməsinin xarici dildə ünsiyyət vasitələrinə əsaslanmasıdır. Onlar dil öyrənməyə əsaslanan mühiti “yeni dil öyrətmə dövrü” adlandırırlar və onu ciddi şəkildə müdafiə edirlər. Onların iddiasına əsasən, xarici dil öyrədən müəllimlər ilk əvvəl tədris etdiklərin dilin mədəniyyətini tələbələrə aşılamağı bacarmalıdırlar. Ümumiyyətlə, tədris zamanı ünsiyyət faktorun təsiri həmişə ön planda durmalıdır. Xarici dil öyrədən müəllim auditoriyada ölkə mədəniyyətinə bələd olmayan tələbə ilə yerli tələbə arasındakı mental fərqlilikdə diqqətli olmalıdır. Bu hal nəinki dərslər auditoriyasında, eyni zamanda, tədris binası daxilində belə, gözlənilməlidir.

Şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının innovativ metodlar vasitəsilə inkişaf etdirilməsi iştirakçıların qarşılıqlı verbal ünsiyyətinin seqmentlərinin mikro- və makro-səviyyəsində aparılır. Bu zaman ünsiyyət danışan və dinləyən arasında qurulur.

Açar sözlər: *tələbə, ünsiyyət, bacarıq, dilöyrənmə, ana dili, tapşırıqlar*

Bütün dilöyrənmə faktorların əsasında dilin işlədilməsi dayanır. Dilin ünsiyyət kontekstində işlədilməsi ünsiyyətlə və həmçinin ünsiyyətin müxtəlif növlərilə müşahidə olunur. Məsələn, insanların gündəlik ünsiyyət zamanı işlətdikləri sözlər onların təcrübələrinə əsaslanır. İnsanlar gündəlik həyatda müxtəlif faktları, fikir və düşüncələri, yaxud hadisələri dil vasitəsi ilə ifadə edir və bu zaman onların ünsiyyətlərinin əsasını dünya haqqında, ətraflarında baş verənlər haqqında olan fərqli mədəni-sosial faktorlara əsaslanan məlumatlar təşkil edir. Dildə işlədilən sözlər danışanların, ünsiyyət iştirakçılarının mövqeyini, inamını, onların nəzər-nöqtəsini və

s. kimi faktorları da əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir. Bir sözlə, dil mədəni reallığı əks etdirə bilən ən vacib amil hesab edilir.

Vurğulamaq lazımdır ki, cəmiyyət üzvləri, yaxud sosial qrupun üzvləri nəinki dünya haqqında öz təcrübələrini dil vasitəsilə əks etdirir, onlar, eyni zamanda dil vasitəsilə verbal və qeyri-verbal hərəkətləri də yerinə yetirə bilir. İnsanlar bir-birlərilə əlaqə saxlamaq məqsədilə dildə işlətdikləri sözlərə məna verir və fərqli ünsiyyət reallaşdırma bilirlər. Məsələn, telefonla danışmaq, üzbəüz söhbət, məktub yazmaq, yaxud elektron poçtla ünsiyyət saxlamaq, qəzet oxumaq, yaxud internet vasitəsilə söhbət etmək (chatlaşmaq) kimi ünsiyyət növləri fərqli kultural ünsiyyətin yaranmasına səbəb olur. Bu yolla insanlar dil vasitəsilə icra edilən kultural ünsiyyətin danışiq, yazı və vizual yollarını yaradır. Danışanın işlətdiyi səs tonu, aksent, danışiq üslubu, jestlər və üz ifadələri özü belə dildə məna yaradan kultural amillər hesab edilir. Bir sözlə, dildə işlədilən bütün verbal və qeyri-verbal aspektlər hamısı dilin mədəni reallığını təcəssüm etdirir.

Şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının innovativ metodlar vasitəsilə inkişaf etdirilməsi müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. G.Hüseynzadə bununla bağlı olaraq yazır: *“Bu proses zamanı müəllimlərə ehtiyac artır. Müəllimlər öyrənilən dil mədəniyyətini və öyrənilən dil ölkəsini auditoriyaya gətirməyi bacarmalıdırlar. Müəllim öz ölkəsinin mədəniyyəti və bütün ingilisdilli mədəniyyətlər sahəsində biliklərə sahib olmalıdır. Müəllim həmçinin biliklərini tələbələrə bölüşmək arzusunda olmalıdır”* [1, s.220].

Ünsiyyət kompetensiyanın konseptual modellərinin öyrənilməsinə dair nəzəri mənbələrin təhlili onun tərkib komponentlərini – *“insana digər mədəniyyətin daşıyıcısına qarşılıqlı effektiv və müvafiq təsir göstərmək üçün zəruri olan biliklər, bacarıq və vərdişlər, qaydalar və dərkətmə və s.”* [2, s. 241-266] dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Şagirdlərin gündəlik və işgüzar ünsiyyət şəraitində bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində tədris prosesinin üsul və qaydalarının işlənilib hazırlanması və intensivləşdirilməsi xarici dillərin tədrisi metodikasının aktual vəzifələrindən biridir. L.E.Alekseyeva qeyd edir ki, *“professional yönümlü ünsiyyətdə xarici dillərin tədrisində istiqamət dəyişməsinin – oxudan nitqə, geniş anlamda professional situasiyalarda xarici dildə ünsiyyətə keçməsi baş vermişdir”* [3].

İlkin olaraq Amerikan biznes məktəbində öz inkişafını alan situativ tapşırıqların həlli metodu hazırda təhsil, sosiologiya və iqtisadiyyat sahəsində də intensiv inkişaf mərhələsindədir. Dünya təhsil praktikasında innovativ metodlar 1970-80-ci illərdə geniş tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Rusiyada 1990-cı illərdən tətbiq edilməyə başlayan bir sıra innovativ metodlar bütün sahələrdə mütəxəssislərin hazırlanmasında əsaslı dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Başqa sözlə, B.E.Andrüsevin də qeyd etdiyi kimi, *“komandada işləməyi bacaran, innovasiyalara meyilli, geniş həcmli müxtəlif cür informasiyalarla tənqidi və çevik şəkildə işləməyə bacaran mütəxəssislərə ciddi ehtiyaclar duyulmağa başlamışdır”* [4, s. 61].

Professional ünsiyyətin bacarıq və vərdislərinin formalaşmasının səmərəliliyinin səviyyəsinin qaldırılmasının əsas vasitələrindən biri son illər xarici dillərin tədrisində geniş yayılmış real situasiya əsasında (yəni situasiyanın təhlil metodu və yaxud *keys-metodudur*) ünsiyyətdir. *Keys innovativ metodu* təhsil məsələlərini həll etmək üçün tətbiq edilən interaktiv təlim metodudur. Keys situasiyanın və ya konkret hadisənin, işgüzar oyunun təhlilidir. Onu konkret situasiyaların təhlil texnologiyası adlandırmaq da mümkündür.

Xarici və daxili şərtlərin dəyişməsi nəticəsində Azərbaycanın təhsil sistemində və onun məqsədində islahatların aparılması xarici dillərin tədrisində öz əksini tapmışdır. Tədris fənni çərçivəsindən kənara çıxan xarici dil gələcək fəaliyyət üçün hazırlanan mütəxəssis üçün professional baxımdan mühüm keyfiyyətin formalaşdırılmasının vasitəsinə çevrilir. Xarici dildə ünsiyyətə girmə təlimi, bir tərəfdən, dilöyrənən professional fəaliyyətində qarşılaşacağı vəzifələr nəzərə alınmaqla qurulmağı, digər tərəfdən, tələbələrə fəallıq, təşəbbüskarlıq, müstəqillik, öz yoldaşları ilə fikirlərini razılaşdırmaq, şəxsi fikir hüququnu qorumaq və s. keyfiyyətlərini nümayiş etdirmək imkanı verməlidir.

Beləliklə, gələcək peşə fəaliyyətində real situasiyaları modeləşdirən metodların interaktiv təlim texnologiyasının istifadə olunması qeyri-dil ali təhsil müəssisələrində metodik cəhətdən özünü doğrultmuş təlim metoduna çevrilmiş oldu. B.E.Andrüsev bununla bağlı olaraq belə yazır: “*tədris bilikləri və tədris prosesi məqsəd deyil, dilöyrənənin kompetent təlimə daxil olması üçün instrumentdir*” [4, s.65].

M.V.Qonçarovun qeydinə görə, “*Keys innovativ metodun reallaşması üçün bir sıra aspektlər əhəmiyyətli hesab edilir: keys metodun mahiyyətinin başa düşülməsi, təlimin məqsəd və vəzifələri, materialın seçilmə prinsipləri, qərarların təhlil və prezentasiyası üzrə işin mərhələləri*” [5, s. 95]. Y.P.Surmin fikrincə, “*Keys innovativ metodun mahiyyəti tələbələrə təsiri yalnız hər hansı konkret praktik problemi əks etdirməyən, həm də həmin problemin həlli üçün mənimsənilməsi zəruri olan müəyyən biliklər kompleksinin aktuallaşdıran real həyat situasiyasını dərk etməkdən ibarətdir. Bu zaman problemin birmənalı həlli yoxdur*” [6, s. 86].

Aparılan tədqiqatlardan da məlum olur ki, ixtisas ali təhsil ocaqlarında tələbələrdə ünsiyyət kompetensiyanın formalaşması problemlərinin işlənilib hazırlanması onunla bağlıdır ki, real ünsiyyət prosesi onlardan yalnız yüksək səviyyədə kommunikativ və professional kompetensiyanı tələb etmir. İstənilən dialoqda iştirak üçün onlar yeni professional davranış modellərini müstəqil refleksiv mənimsəməyə, mürəkkəb professional problem situasiyada ana və başqa professional konseptsferin dərin təhlili əsasında əsaslandırılmış (kollektiv) qərarlar qəbul etməyə qabil olmalıdırlar. T.V.Taryevin qeyd etdiyi kimi, “*bu cür qabiliyyətin formalaşması isə yalnız inovativ metodların tətbiqi sayəsində mümkündür. Bu cür metodlar, o cümlədən keys-metodu işgüzar ünsiyyətin real praktikasından götürülmüş işgüzar situasiyanın təhlilinə əsaslanır. Bu situasiya, bir qayda olaraq, birmənalı həlli*

olmayan hər hansı bir praktik problemi əks etdirmir, həm də müəyyən professional bilik və bacarıqların kompleksini aktivləşdirir” [7, s. 237].

Konkret situasiyalar metodu konkret tapşırıqların – situasiyaların həlli yolu ilə təlimə əsaslanan fəal problem-situasiyanın təhlil metodudur. Konkret situasiyalar metodunun birbaşa məqsədi tələbə qruplarının birgə müzakirələrdə iştirakını (bu və ya digər fəaliyyət sahələrində baş vermiş hadisələri) təhlil etmək, təklif olunan alqoritmlərin sonradan qiymətləndirmə yolu ilə praktik həllinin işlənilib hazırlanması və qoyulan problem kontekstində ən yaxşısını seçməkdən ibarətdir.

Ünsiyyət bacarıqları şagirdlərin ali təhsil müəssisələrini bitirdikdən sonra bilməli olduqları ümummədəni və professional kompetensiyalarla aşağıdakı kimi əlaqələndirmək olar:

1) ümummədəni kompetensiyalar “ümumbəşəri dəyərlər sistemində istiqaməti müəyyənləşdirmək və solumun müxtəlif sosial, milli, dini, professional icma və qruplarının dəyərlərini öyrənmək” ünsiyyət haqqında yeni bilikləri mənimsənilməsindən ibarət dilöyrənmə bacarıqlara uyğun gəlir;

2) innovativ bacarıqlar dil faktlarını, hadisələrini məxsusi dəyərlər sistemi mövqeyindən şərh etmək, dil fərqliliklərini nəzərə almaqla davranış və situasiyaları dəyərləndirmək (təhlil etmək) ümummədəni kompetensiyalarda reallaşır;

3) tələbənin ümummədəni kompetensiyaları – “müasir sivilizasiyaların saxlanılması və inkişafı üçün humanist dəyərlərin əhəmiyyətini dərk etmək, ətraf mühitə, cəmiyyətə və mədəni irsə münasibətdə əxlaqi dəyərlərini qəbul etməyə hazır olmaq” innovativ bacarıqlar kimi ünsiyyət faktlarının, hadisələrin özünün dəyərlər sistemi çərçivəsindən, yəni doğma vətənin nüməyəndəsi kimi çıxış edərkən özünü bürüzə verir;

4) doğma vətənin nüməyəndəsi kimi çıxış etmək, qarşılıqlı anlaşma səviyyəsinə yüksələn qarşılıqlı münasibətləri qurmaq kimi bacarıqlar ümummədəni kompetensiyaları formalaşdırır: “sosial-şəxsi münasibətlərdə vətəndaş mövqeyində dayanmaq qabiliyyətinə malik olmaq”.

Linqvistik mənbələrdə ünsiyyət kompetensiyası aşağıdakı komponentləri özündə birləşdirən integral şəxsi təhsil kimi qəbul edilir:

– ümummədəni (müxtəlif ölkələrdə mövcud olan ümummədəni biliklər və dəyərlər sistemindən məlumatlı olan);

– sosisomədəni (digər ölkələrin nüməyəndələri ilə verbal şəxslərarası ünsiyyət bacarıqlarına malik olmaq, müvafiq etik və etiket nitq normalarına riayət edilməsi);

– linqvososisomədəni (müxtəlif ölkələrin dillərinə məxsus leksik və qrammatik vahidləri bilmək, kommunikativ prosesdə onlardan düzgün istifadə etmək) [8, s.55].

D.İsmayılova yazır ki, tələbələrdə, xüsusən də, qeyri-dil ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın yaranması zəhmət tələb edən məsələdir. Bu dəyərlər sisteminin mənimsənilməsi, ana dili mühitində formalaşmış professional mühitin qavranılması və dəyərləndirilməsi ilə bağlı

obyektiv mürəkkəbliklə izah edilə bilər. Dilöyrənmə kommunikasiyasında çətinliklərə aparılan qarşılıqlı anlaşılanın mürəkkəbliyi məhz buradan qaynaqlanır. Beləliklə, tam və dolğun dialoq aparmaq üçün tələbələr milli dəyərlər sistemində qaçılmaz üst-üstə düşmələrə hazır olmalı, fərqli ölkələrin nümayəndələri ilə professional mövzularda birbaşa və ya dolayısı ilə ünsiyyət aparmanın optimal strategiyasını müəyyənləşdirməyi bacarmalıdırlar [9, s.69].

Konkret situasiyalar metodu tələbələrə özlərinin professional biliklərini tətbiq etmələrinə imkan verməlidir. Onun öyrənilməsinin gedişində məndəki yeni leksikaya, idiomlara, sintaktik strukturlara yiyələnmə baş verir. Bundan başqa, qrup üzvləri qarşısında öz fikirlərini əsaslandıraraq ingilis dilində çıxış etmək zərurəti tələbələrə öz söyləmlərini məntiqə uyğun düzməyə və tələffüz etməyə məcbur edir. Professional bilik və inam qrup qarşısında dayanan problemi müsbət həll etməyə imkan verməklə yanaşı, xarici dildə kommunikativ bacarıqlara yiyələnmək üçün əlavə stimula kimi çıxış edir. M.V.Qonçarovanın da qeyd etdiyi kimi, *“diskussiyanın gedişində kommunikativ bacarıqlarını sınaqdan keçirmək hər bir iştirakçıya özünün zəif tərəflərini aşkar etməyə imkan verir və onun ingilis dili üzrə biliklərini təkmilləşdirmək və onun danışığında işlədilməsi istiqamətində işləmək həvəsini stimullaşdırır”* [10, s. 17].

Tədris prosesində multimedia resurslarından istifadə olunması öyrənilən dilin ölkəsinin dil və sosio-mədəni mühitinə maksimum yaxınlaşmağa, müasir çoxmədəniyyətli dünyanın mədəni rəngarəngliyi ilə tanış olmağa imkan verir. Məsələn, insanın mental fəaliyyəti sağlam doğulmuş, yaxud doğulmamış insanlarda belə fərqli şəkildə müşahidə olunur. Elmdə “idiot savants” adlı termin mövcuddur. Bəzi adamlar, yəni yüksək intellekti ilə fərqlənən adamlar bu cür adlandırılır. Bu, o səbəbdəndir ki, onlar hər hansı bir sahədə yüksək istedadları ilə fərqlənsələr belə, digər sahələrdə yüksək qabiliyyət göstərərək parlaq bilmirlər. Tarixdə belə misallar çoxdur. Uşaqlar üzərində aparılan tədqiqatlara əsasən belə müəyyən olunur ki, bəzi uşaqlarda düzgün ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti vardır.

İnsan hansı fəaliyyəti yerinə yetirir-yetirsən, hər bir hərəkətin icrası ünsiyyət vasitəsilə yerinə yetirilir. Ünsiyyət bütün fəaliyyətlərin əsasını təşkil edir. Təbii ki, canlılar hamısı ünsiyyət qurmaq bacarığına malikdir. İnsanların ünsiyyəti digər canlılarınkindən fərqlənir. İnsan ünsiyyəti verbal, qeyri-verbal, yaxud linqvistik və qeyri-linqvistik əlamətlərlə müşahidə edilir. Hazırda müasir dövr insanların fəaliyyətinin əsasını təşkil edən internet vasitəsilə yerinə yetirilən ünsiyyət daha real hesab edilir. İnternet ünsiyyətinin əsasını təşkil edən vasitələrdən biri mesaj mətnlərinin yazılması və ötürülməsidir. İnsanlar vaxtlarına qənaət etdiklərindən bəzi yazılarda sözlərin, yaxud hərflərin qısaldılma formalarına üstünlük verirlər. Bəzən isə daha asan vasitə kimi, hərflərin yerinə, yaxud iki eyni hərfi təkrar etməmək anlamında rəqəmlərdən istifadə hallarına rast gəlirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə, G.C. Xarici dillərin tədrisində islahatların tətbiqi: Müəllimiyönlü tədrisdən tələbəyönlü tədrisə keçid. // "Elm" ilinə həsr olunmuş Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: ADU, – 2009. – s.220-226.
2. Deardorff, D.K. Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization // Journal of Studies in Intercultural Education, – 2006. No 10, – p.241-266.
3. Алексеева, Л.Е. Методика обучения профессионально-ориентированному ИЯ. – 2002. Электр.ст.- Режим доступа к ст. http://www.lingva.iml.pu.ru/course_view.php?course=6
4. Андюсев, Б.Е. Кейс-метод как инструмент формирования компетентностей // Директор школы, – 2010. № 4, – с.61-69
5. Гончарова, М.В. Кейс-метод в обучении иноязычному общению менеджеров / Студент и учебный процесс: иностранные языки в высшей школе. Сб. науч. ст. / под ред. Ю.Б.Кузьменковой. – М.: Центр по изучению взаимодействия культур ФИЯ МГУ им. М.В.Ломоносова,– 2004. – Вып. 5,– с. 95-100
6. Сурмин, Ю.П. Ситуационный анализ, или Анатомия Кейс-метода. / Ю.П.Сурмин. – Киев: Центр инноваций и развития, – 2002. – 286 с.
7. Тарева, Е.Г. Межкультурный подход к подготовке современных лингвистов // Проблемы теории, практики и дидактики перевода: Сб. науч. тр. Сер. Язык. Культура. Коммуникация. Т. 1, Вып. 14. – Н. Новгород: Изд-во НГЛУ, – 2011. – с. 237-244
8. Аверьянова, С.В. Роль «кейс стади» в профессиональной подготовке будущих экономистов-международников на занятиях по иностранному языку // Российский внешнеэкономический вестник, – 2010. № 8 (август), – с.55-60.
9. Азимов, Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). / Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин. – М.: Издательство ИКАР, – 2009. – 448 с.
10. Гончарова, М.В. Методика анализа ситуаций в обучении студентов иноязычному профессионально-ориентированному общению: на материале специальностей «Менеджмент», «Управление»: / Автореф. дис. ... канд. пед. наук/ – М.: 2005. – 28 с.

Aliyeva G.

CONDITIONS FOR FORMING STUDENTS' COMMUNICATION SKILLS

Summary

Modern trends in language learning require the use of active and innovative teaching methods, based on a result-oriented approach to the free choice of curricula and resources for the development of communication competence of students of secondary and higher education institutions.

Language teachers, i.e. professionals who teach English as a foreign language, must have a special methodology in teaching English as a foreign language in order to achieve good results. A number of scholars write that the key concept in language teaching methodology is not only compatibility, adaptation and environment, but also communication.

Proponents of the traditional method of language teaching claim that the traditional method of language teaching is already behind. The new method is to base language teaching on a means of communication in a foreign language. They call the language learning environment a "new language learning era" and strongly advocate it. According to them, foreign language teachers must first be able to instill in students the culture of the language they are teaching. In general, the impact of the communication factor should always be in the forefront of teaching. A foreign language teacher should be aware of the mental differences between a student who is unfamiliar with the country's culture and a local student in the classroom. This should be expected not only in the classroom, but also inside the building.

The development of students' communication skills through innovative methods is carried out at the micro and macro levels of the segments of verbal communication of the participants. In this case, communication is established between the speaker and the listener.

Key words: student, communication, skills, language learning, mother tongue, assignments

Алиева Г.

УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ

Резюме

Современные тенденции в изучении языков требуют использования активных и инновационных методов обучения, основанных на ориентированном на результат подходе к свободному выбору учебных программ и ресурсов для развития коммуникативной компетентности учащихся средних и высших учебных заведений.

Преподаватели иностранных языков, то есть специалисты, преподающие английский язык как иностранный, должны иметь специальную

методику преподавания английского языка как иностранного, чтобы добиться хороших результатов. Ряд ученых пишет, что ключевым понятием в методике обучения языкам является не только совместимость, адаптация и среда, но и коммуникация.

Сторонники традиционного метода обучения языку утверждают, что традиционный метод обучения языку уже позади. Новый метод заключается в том, чтобы основывать обучение языку на средствах общения на иностранном языке. Они называют языковую среду обучения «новой эрой изучения языка» и активно ее поддерживают. По их мнению, преподаватели иностранных языков должны в первую очередь уметь прививать учащимся культуру языка, который они преподают. В целом воздействие коммуникативного фактора всегда должно стоять во главе угла обучения. Преподаватель иностранного языка должен знать о ментальных различиях между учеником, незнакомым с культурой страны, и местным учеником в классе. Этого следует ожидать не только в классе, но и внутри здания.

Развитие коммуникативных навыков студентов с помощью инновационных методов осуществляется на микро- и макроуровнях сегментов речевого общения участников. В этом случае устанавливается связь между говорящим и слушающим.

Ключевые слова: *студент, общение, навыки, изучение языка, родной язык, задания*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
professor Dilarə Əbdül qızı İsmayılova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜNEL ŞAKIRLI

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Ünvan: Bakı şəh., H.Cavid prospekti, 115
Müasir Azərbaycan dili şöbəsi
5706.01-Azərbaycan dili
E-mail: Shgunel123@gmail.com

MEDIA MƏTN MEDIALİNGVİSTİKANIN ƏSAS KATEQORİYASI KİMİ

Açar sözlər : *Media mətn, kateqoriya, medialinqvistika, metod, kütləvi informasiya vasitələri, məzmun, mətn dili*

Ключевые слова : *Медиа текст, категория, медиалингвистика, метод, средства массовой информации, содержания, язык текста*

Key words : *Media text, category, media linguistics, method, mass media, content, text language*

XX əsrin sonu — XXI əsrin əvvəllərində cərəyan edən kommunikativ proseslərdə müasir “mass media”nın real həyata güclü təsirlərini əks etdirən dəyişikliklər media mətnin anlaşılması ilə bağlı problemləri aktuallaşdırdı. Kütləvi kommunikasiya mətnlərinin işarələnməsi üçün ən çox tələb olunan “media mətn” termini paralel, bir — birini əvəz edən və ya kəşifən fenomenləri - kütləvi-kommunikativ mətni, kütləvi-kommunikativ mətni, jurnalist mətni, publisistik mətn, qəzet mətni, teleteks, reklam mətni, PR-mətn, internet-mətn və s. özündə cəmləşdirmişdir.

İnformasiya cəmiyyətinin müasir formalaşma şəraitində media axınının diskret vahidlərinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Şübhəsiz ki, əsas belə vahid - media mətnidir. Onun çərçivəsi qəzet məqaləsi, radioveriliş, televiziya xəbərləri, internet reklamı və kütləvi informasiya vasitələrinin digər məhsulları kimi müxtəlif və çoxsəviyyəli anlayışları birləşdirməyə imkan verir.

“Media mətni” termini 20-ci əsrin 90-cı illərində ingilis dilli elmi ədəbiyyatda yaranıb və tez bir zamanda həm beynəlxalq akademik səviyyədə, həm də milli media müzakirələrində istifadə olunub. Media mətni anlayışının elmi şüurda sürətlə təsbiti tədqiqatçıların media nitq problemlərinin öyrənilməsinə, kütləvi kommunikasiya sahəsində dilin fəaliyyət xüsusiyyətlərinə artan marağı ilə əlaqəli idi. Teun van Deyk, Martin Montqomeri, Alan Bell, Norman Feyrklaf və Robert Fauler kimi tanınmış alimlər bu məsələyə böyük diqqət yetirirdi. Onlar kütləvi informasiya mətnlərini müxtəlif məktəblər və istiqamətlər (sosiolinqvistika, funksional dilçilik, diskurs

nəzəriyyəsi, məzmun təhlili, koqnitiv dilçilik, ritorik tənqid) baxımından nəzərdən keçirtmək ilə məşğul idi.

Rusiyada media mətni nəzəriyyəsinin və onun öyrənilməsi üsullarının formalaşmasına və inkişafına S.İ. Bernşteyn, D.N. Şmelyov, V.Q. Kostomarov, Y.V. Rojdestvenskiy, Q.Y. Solqanik, S.İ. Treskova, İ.P. Lısakova, B.V. Krivenko, A.N. Vasilyeva və Y.N. Zasurski kimi alimlər mühüm töhfə verib. Media dilçiliyinin əsas kateqoriyası olan media mətni anlayışı ən mükəmməl formada ilk dəfə T.Q. Dobrosklonskayanın tədqiqatlarında formalaşmışdır. T.Q. Dobrosklonskaya öz növbəsində, konkret media mətninin son dərəcə dəqiq təsvirini vermişdir (istehsal xüsusiyyətləri, yayılma kanalları və dil-format əlamətləri nəzərə alınmaqla). Qeyd olunan sistemə belə vacib parametrlər daxildir:

- 1) Mətnin istehsal üsulu (müəllif - kollegial),
- 2) Yaranma forması (şifahi - yazılı),
- 3) Reproduksiya forması (şifahi - yazılı),
- 4) Yayılma kanalı (kütləvi informasiya vasitəsi - daşıyıcı: çap, radio, televiziya, internet),
- 5) Mətnin funksional-janr növü (xəbərlər, şərh, publisistika, reklam),
- 6) Tematik dominantlıq (mövzu üstünlüyü) və ya bu və ya digər sabit media axınına aid olması.[2, 34]

Media mətnləri istehsal üsuluna görə müəllif və kollegial mətnlərə ayrılır. Əsas meyarlar: mətnlərin hazır olunmasında neçə nəfər iştirak etməsi, yekun məlumat məhsulu təqdim edilərkən müəllifin kim (və ya kimlərin) olduğu göstərilməsidir. Yaranma üsuluna görə isə media mətnləri “şifahi nitq - yazılı nitq” deyər ayrılır. “Şifahi nitq-yazılı nitq” tipoloji dixotomiyası nöqteyi-nəzərindən media mətnlərinin təsvirində iki komponent iştirak edir - yaranma forması və reproduksiya forması. Bu təsadüf deyil, belə ki dilin işlənməsi üçün əsas olan bu fərqlə bağlı media mətninin mövcudluğunun xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Mətnin funksional-janr növünə görə media mətnlərini 4 əsas növə ayrılır:

- xəbərlər,
- informasiya analitikası və şərh,
- mətn-oçerk, başqa sözlə ingilis dilində “features” termini ilə ifadə olunan istənilən tematik mətnlər,
- reklam.

Gündəlik istehsal edilən və yayılan bir çox mətn arasında format, məzmun və dil səviyyəsində funksional-janr tipləri aydın şəkildə seçilir. Xəbərlər mesajı (xəbəri) və informasiyanı həyata keçirən mətnlərdir. Media analitika (və ya şərh) mesaj funksiyasını və fikir və qiymətləndirmə ifadəsinin köməyi ilə komponentin gücləndirilməsini həyata keçirir. Publisistika və ya “features” qrupunun mətnləri bədii-estetik variantında təsirin daha da artması ilə xarakterizə olunur. Reklam isə özündə dilin funksiyası kimi təsir funksiyasını (lingvo-stilistik ifadə vasitələrinin zəngin arsenalın köməyi ilə reallaşdırılan) və təsir funksiyası kimi kütləvi

kommunikasiya funksiyasını (bu və ya digər KİV xas olan xüsusi media texnologiyaları vasitəsi ilə reallaşdırılan) birləşdirir.

Media mətnlərinin tipoloji təsvirinin daha bir əhəmiyyətli parametri mətnin məzmunlu xarakteristikasıdır. İnformasiya axınının məzmunlu tərəfinin təhlili davamlı tematik (mövzu) strukturların mövcudluğunu nümayiş etdirir. Onların ətrafında isə təbii yolla bütün kütləvi informasiya mətnləri və ya mediakontent təşkil olunur.

G. Y. Solqanik hesab edirdi ki, “media mətn — müəllifin xüsusi tipi (nitq istehsalçısının və onun subyektinin prinsipial uyğunlaşması), spesifik mətn modallığı (açıq nitq, kütləvi auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş” mən”müəllifinin müxtəlif təzahürü) ilə səciyyələnən kütləvi informasiyaya məxsus mətn növüdür”. Həmçinin müəllif qeyd edir ki, bu gün media mətn mətndən müəyyən mənada çoxdur. Media mətn universal xüsusiyyətləri əldə edir. Media mətnin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu, müxtəlif media strukturlarına daxil edilə bilər”. Müəllif həmçinin vurğulayır ki, “media mətn” müəyyən xüsusiyyətlərə malik, diferensiallaşma tələb edən radio, televiziya, qəzet-publisistik mətnlərə bölünür. Lakin onlar bütün bu media mətn növlərinin kütləvi informasiyaya mənsubluğundan irəli gələn ümumi xüsusiyyətlərlə birləşirlər ” [3,14-15].

Dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, media mətni konsepsiyasının əsasını şifahi və media vahidlərinin üzvi birləşməsi tutur. Bir çox ingilis müəllifi hesab edir ki, media mətni şifahi və media xüsusiyyətlərinin birləşməsidir. Kütləvi informasiya vasitələri dilinin tanınmış tədqiqatçısı Alan Bell “Approaches to Media Discourse” kitabında yazır: “Media mətninin tərfi çap olunmuş və ya kağız üzərində yazılmış sözlər ardıcılığı kimi göstərilən mətndən fərqlənir. Belə ki, media mətni anlayışı daha genişdir. Bura daxildir: səs keyfiyyətləri, musiqi və səs effektləri, vizual görüntülər. Başqa sözlə, əslində media mətnləri onların istehsalı və yayılması üçün istifadə olunan texnologiyaları əks etdirir”[6, 3].

Media mətnlərini öyrənərkən müxtəlif metodlardan istifadə olunub. Media nitqinin öyrənilməsinin ən effektiv və geniş yayılmış üsulları arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1) Müxtəlif dil səviyyələrində (leksik, sintaqmatik - uyğunluq, stilistik - troplardan, müqayisələrdən, metaforlardan və digər üslub üsullarından istifadə, sosiolinqvistik) mətnin əsas xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verən linqvistik təhlil metodların bütöv bir qrupu;

2) Xüsusi seçilmiş mətn vahidlərinin statistik hesablanmasına əsaslanan məzmun təhlili metodu;

3) Diskurs konsepsiyasına əsaslanan, mətnin dil və ekstralingvistik tərəfləri arasındakı əlaqəni izləmək üçün imkan verən diskurs təhlil metodu;

4) Media mətninin gizli siyasi-ideoloji tərəfini aşkar etməyə imkan verən tənqidi dilçilik metodu (və ya ritorik tənqid)

5) Kütləvi informasiya mətnlərinin konseptual tərəfinin öyrənilməsinə əsaslanan, real gerçəklik və onun media təqdimatlarının nisbətinin müəyyən edilməsinə yönəlmiş koqnitiv təhlil metodu;

6) Və nəhayət, mətnin mədəniyyət əhəmiyyətli komponentlərin (reallıqlar, xarici sözlər, ekvivalenti olmayan leksik vahidlər və s.) üzə çıxarılmasına əsaslanan, bu və ya digər media nitqinin mədəni aspekti, onun milli-mədəni xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verən linqvo-mədəni təhlil metodu.[2, 51]

Medialinqvistika çərçivəsində əsas əhəmiyyət kəsb edən linqvistik metodlardan ibarət qrupdur. Sintaqmatik və stilistik səviyyələrdə kütləvi informasiya mətnlərinin qanuna uyğun quruluşunu aşkar etməyə imkan verən sıx mətnoloji təhlil metodu xüsusilə vacibdir. Sintaqmatika səviyyəsində aparılan təhlil bu və ya digər mətnlər üçün uyğunluğun davamlı paradiqmasını göstərir. Stilistik təhlil metodu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu metodun məqsədi müxtəlif üslub üsullarının müəyyən edilməsi və mətn mediasının ümumi kommunikativ perspektivinin həyata keçirilməsi baxımından onların rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Xüsusi seçilmiş mətn vahidlərinin statistik hesablanmasına əsaslanan məzmun təhlili metodu kütləvi kommunikasiya tədqiqatçısına ən geniş imkanlar spektrini təqdim edir. 19-ci əsrin sonu - 20-ci əsrin əvvəllərində amerika sosioloji məktəbində yaranan məzmun təhlili metodu Harold Lassvelin əsərlərində daha da inkişaf etmişdir. Amerikalı alim bu metodun əsas prinsiplərinin inkişafına əhəmiyyətli tövhələr verib. Məzmun təhlilinin yüksək metodoloji potensialı ondan ibarətdir ki, hesablama vahidləri rolunda kütləvi informasiya mətninin demək olar ki istənilən komponenti çıxış edə bilər.

Diskurs konsepsiyası və onun əsasında hazırlanmış diskurs təhlili metodu diqqəti yalnız mətnin xarici formal əlamətlərində deyil, həm də onun yaranmasında və aktuallığında əsas rol oynayan bir sıra ekstralingvistik amillərə yönəltməyə imkan verir. Diskurs (fransız dilindən tərcümədə “discours” nitq deməkdir) - ekstralingvistik, pragmatik, sosial-mədəni, psixologiya və digər amillərlə birlikdə əlaqəli mətnidir. Tənqidi dilçilik (kritikal linguistik) metodu öz vəzifələrinə görə diskurs təhlili metoduna çox yaxındır. Tənqidi dilçilik - 20-ci əsrin sonunda dilçilikdə yaranan yeni istiqamətdir. Tənqidi dilçilik metodunun məqsədi mətnin ideoloji komponentlərinin aşkar edilməsi və öyrənilməsidir.

Kütləvi informasiya mətnlərinin öyrənilməsinə böyük diqqət koqnitiv dilçilik çərçivəsində də ayrılır. Onun əsas vəzifəsi - müxtəlif dil proseslərini informasiyanın koqnitiv emal üsulu ilə əlaqələndirilməsidir. Koqnitiv dilçilik üsullarından tətbiq edərək, media nitqində ən müxtəlif konsepsiyaların reprezentasiyasının mənə və üsullarını müəyyən etmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Володина М.Н. ЯЗЫК СМИ – основное средство воздействия на массовое сознание. Изд-во МГУ 2003
2. Добросклонская Т. Медиалингвистика: теория, методы, направления 2020 с.178
3. Солганик, Г.Я. К определению понятий «текст» и «медiateкст» / Г. Я. Солганик // Вестник Московского университета. – Серия 10. Журналистика. – 2005. – №2. – С. 7-15.
4. Молчанова, М.М. Прагматика языка медиа-текста: монография /М.М. Молчанова, Е.Г. Сомова. – Краснодар: КубГУ, КСЭИ, 2005. – 128 с.
5. Шмелева Т.В. Медийное речеведение: сборник статей 2012 с. 66
6. Bell A. “Approaches to Media Discourse”, London, Blackwell, 1996, p.3
7. <https://research-journal.org/languages/media-tekst-kak-produkt-konvergentnoj-zhurnalistiki/>

Xülasə

Şakirli Günel

MEDIA MƏTN MEDIALİŇQVİSTİKANIN ƏSAS KATEQORİYASI KİMİ

Medialinqvistikanın əsas kateqoriyası media mətnidir. “Media mətni” termini 20-ci əsrin 90-cı illərində ingilis dilli elmi ədəbiyyətdə yaranıb. Media mətni nəzəriyyəsinin və onun öyrənilməsi üsullarının formalaşmasına və inkişafına S.İ. Bernşteyn, D.N. Şmelyov, Q.Y. Solqanik, S.İ. Treskova, İ.P. Lısakova, Teun van Deyk, Alan Bell, Norman Feyrklaf və Robert Fauler, A.N. Vasilyeva və Y.N. Zasurski kimi alimlər mühüm töhfə verib. Media dilçiliyinin əsas kateqoriyası olan media mətni anlayışı ən mükəmməl formada ilk dəfə T.Q. Dobrosklonskayanın tədqiqatlarında formalaşmışdır. T.Q. Dobrosklonskaya öz növbəsində, konkret media mətninin son dərəcə dəqiq təsvirini vermişdir. Media mətnləri istehsal üsuluna görə müəllif və kollegial mətnlərə, yaranma üsuluna görə isə “şifahi nitq - yazılı nitq” deyə ayrılır. Media mətnlərinin təsvirində iki komponent iştirak edir - yaranma forması və reproduksiya forması. Bu təsadüf deyil, belə ki dilin işlənməsi üçün əsas olan bu fərqlə bağlı media mətninin mövcudluğunun xüsusiyyətlərini əks etdirir. Mətnin funksional-janr növünə görə media mətnlərini 4 əsas növə ayrılır: xəbərlər, informasiya analitikası və şərh, mətn-öçerk, başqa sözlə ingilis dilində “features” termini ilə ifadə olunan istənilən tematik mətnlər, reklam. Xəbərlər mesajı (xəbəri) və informasiyanı həyata keçirən mətnlərdir. Publisistika və ya “features” qrupunun mətnləri bədii-estetik variantında təsirin daha da artması ilə xarakterizə olunur. Reklam isə özündə dilin funksiyası kimi təsir funksiyasını və təsir funksiyası kimi kütləvi kommunikasiya funksiyasını birləşdirir. Gündəlik istehsal edilən və yayılan bir çox mətn arasında format, məzmun və dil səviyyəsində funksional-janr tipləri aydın şəkildə seçilir. Media mətni konsepsiyasının əsasını şifahi və media vahidlərinin üzvi birləşməsi tutur. Bir çox ingilis müəllifi hesab edir ki, media mətni şifahi və media xüsusiyyətlərinin birləşməsidir. Media mətnlərini öyrənərkən

müxtəlif metodlardan istifadə olunub. Media nitqinin öyrənilməsinin ən effektiv və geniş yayılmış üsulları arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar: məzmun təhlili metodu, diskurs təhlil metodu, tənqidi dilçilik metodu, koqnitiv təhlil metodu və s.

Резюме

Шакирли Гюнель

**МЕДИА ТЕКСТ КАК ОСНОВНАЯ КАТЕГОРИЯ
МЕДИАЛИНГВИСТИКИ**

Основной категорией медиалингвистики является медиатекст. Термин "медиа текст" появился в англоязычной научной литературе в 90-х годах 20 века. К формированию и развитию теории медиа-текста и методов его изучения значительный вклад внесли такие ученые, как С.И. Бернштейн, Д.Н. Шмелков, В.Q. Костомаров, Я.V. Рождественского, Г.У. Солганик, С.И. Трескова, И.Р. Лисакова, Теа ван Дейк, Мартин Монтгомери, Алан Белл, Норман Фэрклаф и Роберт Фаулер, Б.V. Кривенко, А.N. Васильева и Ю.Н.Засурский. Понятие медиа-текста, как основной категории медийной лингвистики, впервые в наиболее совершенном виде было сформулировано в исследованиях Т.Г.Добросклонской. Т.Г.Добросклонская, в свою очередь, дала предельно точное описание конкретного медиа-текста. Тексты СМИ по способу производства подразделяются на авторские и коллегиальные тексты, а по способу создания - на "устную речь-письменную речь". В описании медиа-текстов участвуют два компонента-форма создания и форма воспроизведения. Это не случайно, так как в нем отражены особенности существования медиа-текста, связанные с этим различием, которое является основополагающим для языковой обработки. По функционально-жанровому типу текста медийные тексты подразделяют на 4 основных вида: новости, информационно-аналитические и комментаторские, текст-очерк, реклама. Новости-это тексты, которые передают сообщение (новость) и информацию. Тексты публицистики или группы "features" характеризуются еще большим усилением влияния в художественно-эстетическом варианте. Реклама сочетает в себе функцию влияния как функцию языка и функцию массовой коммуникации как функцию влияния. На уровне формата, содержания и языка среди множества текстов, производимых и распространяемых ежедневно четко выделяются функционально-жанровые типы. В основе концепции медиа-текста лежит органическое сочетание устных и медиа-единиц. При изучении медиа текстов использовались различные методы. Среди наиболее эффективных и широко применяемых методов изучения медиа-речи можно отметить следующие: метод контент-анализа, метод анализа дискурса, метод критической лингвистики, метод когнитивного анализа и др.

Resume

Shakirli Gunel

**MEDIA TEXT AS THE MAIN CATEGORY OF MEDIA
LINGUISTICS**

The main category of media linguistics is media text. The term "media text" appeared in the English-language scientific literature in the 90s of the 20th century. Such scientists as S.I. Bernstein, D.N. Shmelkov, V.Q. Kostomarov, Y.V. Rozhdestvensky, G.Y. Solganik, S.I. Treskova, I.P. Lisakova, Thea van Dyck, Martin Montgomery, Alan Bell, Norman Fairclough and Robert Fowler, B.V. Krivenko, A.N. Vasilyeva and Yu.N. Zasursky made a significant contribution to the formation and development of the theory of media text and methods of its study. The concept of media text as the main category of media linguistics was for the first time formulated in the most perfect form in the studies of T.G.Dobrosvetskaya. T.G.Dobrosvetskaya, in turn, gave a very precise description of a specific media text. According to the method of production, media texts are divided into author's and collegial texts, and by the method of production into "oral speech and written speech". There are two components involved in the description of media texts-the form of creation and the form of reproduction. This is not an accident, as it reflects the existence of media text associated with this distinction, which is fundamental to linguistic processing. According to the functional and genre type of text, media texts are divided into 4 main types: news, information-analytical and commentary, text-essay, advertising. News is the texts that transmit the message (news) and information. The writings of the publicist or "features" group are characterized by an even greater increase in influence in the artistic and aesthetic form. Advertising combines the function of influence as a function of language and the function of mass communication as a function of influence. At the format, content and language levels, functional types are clearly identified among the many texts produced and distributed daily. The concept of media text is based on an organic combination of oral and media units. Various methods were used to study media texts. Among the most effective and widely applied methods for the study of media speech are: the method of content analysis, the method of discourse analysis, the method of critical linguistics, the method of cognitive analysis and others.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: fil.ü.f.d., dosent Məmmədova Sevinc
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

СЕВИНДЖ КАРАЕВА
*Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
Проспект Азадлыг, 20
sevinc@mail.ru*

**«ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА
В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ»**

Ключевые слова: человеческое общество, речевой этикет, общественное явление, мышление.

Açar sözlər: insan cəmiyyəti, nitq etiketi, sosial hadisə, təfəkkür.

Key words: human society, speech etiquette, social phenomenon, thinking

Язык в человеческом обществе имеет огромное значение. Благодаря ему развивается человечество, передавая из поколения в поколение опыт познавательной деятельности и достижения науки и культуры (1, с.124).

Русский язык, по общественному призванию, является одним из мировых языков, поражает богатством лексики и ее потенциальных возможностей передавать тончайшие оттенки значений, самобытностью фразеологии, неисчерпаемым разнообразием грамматических, морфологических и синтаксических синонимов. Русский язык выполняет функцию интеграции всех народов России в единое российское духовное содружество, является средством межнационального общения россиян. Русский язык звучит сейчас на всех меридианах и параллелях (4, 35). Его использует и международная научно-техническая и творческая интеллигенция. Экономические и торговые связи, работа на современных предприятиях требует знания русского языка. Большой интерес проявляет человечество к русской культуре.

Термин «речевой этикет» многозначен. В узком лингвистическом смысле - это владение языковыми нормами (в произношении, ударении, словоупотреблении, в построении фраз и т. п.), а также умение пользоваться выразительными средствами языка в разных условиях общения в соответствии с целью и содержанием речи. Но речевой этикет в более широком смысле - это и культура чтения, и важнейшая часть общей культуры человека. Под коммуникативными качествами речи понимаются такие ее особенности, объективные свойства, которые оптимально обеспечивают потребности общения и свидетельствуют о высокой речевой культуре, ее совершенстве. Уже в античные времена были выделены и охарактеризованы многие из тех

качеств ("достоинств речи"), о которых на протяжении ряда веков говорили писатели, лингвисты, специалисты по стилистике и культуре речи, например чистота, ясность, краткость, уместность и красота.

Давайте спросим себя честно: правильно ли, чисто ли мы говорим? Не засоряем ли свою речь никчемными словами, грубостями, нелепостями? Что и говорить, речь наша часто подвержена разнообразным негативным влияниям. Уровень речевой культуры современной молодежи, студентов, школьников средний, ниже среднего или низкий. Идет процесс снижения речевой культуры в последние 10-15 лет. Это отмечают многие ученые и общественные деятели. «К сожалению, культура речи падает» - эта фраза часто звучит в печати и в устных выступлениях. Однако русский грамотный человек совсем не обязательно должен знать наизусть все правила в общем-то непростой русской орфографии (но менее сложной, чем французская или английская) и пунктуации, - нужно чувствовать язык, т. е. его синтаксический строй (на котором основаны правила пунктуации), связи между однокоренными словами (для орфографических навыков), а значит, владеть достаточно развитым словарным запасом (2, 173). Можно хорошо знать правила - и делать элементарные ошибки, не потрудившись подыскать однокоренное проверочное слово, увидеть семантическую связь между словами и т.д. а можно, не зная правил, грамотно писать. «Чутье» языка может быть врожденным, но оно может развиваться и в процессе речевой практики. Причин, объясняющих снижение уровня грамотности немало. К ним мы бы отнесли ошибки в устной речи телеведущих, не говоря уже о гостях телепередач, в рекламе, письменных публикациях. Это общее пренебрежение к грамотности со стороны общества в первую очередь негативно сказывается на грамотности подрастающего поколения. Безграмотность внедряется в сознание подрастающего поколения. В чём причина спада речевой культуры нашего общества? Этот вопрос и стал предметом нашего исследования. Первый враг чистоты речи – слова - паразиты. Ими редко люди пытаются как-то заполнить свою скудную речь и совершенно перестают замечать их. Слова-паразиты, а скорее даже фразы-паразиты, у каждого свои (6, 55). Кроме того они постоянно вертятся на языке и способны раздражать собеседника, фразы-паразиты способны рассказать о подсознательных страхах. «Очень интересно наблюдать, как люди высказывают свои подсознательные страхи в повторяющихся фразах.

Что относить к сквернословии? Глагол *материться* (нецензурно выражаться, сквернословить, ругаться) так же недопустим, как сами ругательства, хотя этот глагол встречается в речи людей всех возрастных категорий. Осторожнее следует относиться к очень распространённому сегодня слову *блин*. Всевозможные *ёлки-палки* должны быть выброшены из нашей речи. В 19 веке ругательством считалось слово *чёрт*. В 21 веке прочно вошли в обиходную речь выражения: *чёрт знает что, чёрт возьми, ни черта не*

делает. Одноклассники говорят друг другу: «Козёл». «Куда вы, лошади?» - кричит, догоняя подруг одноклассница. Разумеется, ни козёл, ни лошадь в своих переносных значениях ещё не сквернословие, но человек, назвавший так другого человека, способен и на постыдные слова.

Так ли опасно распространение сквернословия? Нужно ли об этом громко заявлять? Да, ибо сквернословие принимает угрожающие черты и формы, оно охватило почти все возрасты; ругательства стали заменителями пауз. А если я не сквернословлю, то в чем тогда опасность для меня? Если, не куря сами, мы просто вдыхаем запах чужой сигареты, то тем самым уже вредим себе. Так и скверные слова, нами не произносимые, но слышимые, незаметно и глубоко проникают в нас, в наше подсознание. Известны случаи, когда, будучи под наркозом, ругались интеллигентные люди, никогда в обычном состоянии не прибегавшие к мату.

В последнее время вызывает тревогу так называемый «Интернетовский» жаргон». Что это - безобидная языковая игра или подспудное разрушение языковых устоев? Интернет-жаргон - это новая разновидность социального диалекта, появившаяся в российской языковой ситуации на рубеже двух последних веков в результате мощной компьютеризации (3,48). Он имеет все признаки исконных жаргонов, которые стали формироваться в эпоху феодализма: жаргоны «странствующих» профессий: ремесленни-ков-отходников (портных, валяльщиков, шерстобитов, шорников, жестянщиков, печников, стекольщиков, каменщиков, ямщиков и т. п.), торговцев (преимущественно разносчиков), профессиональных нищих, нищих музыкантов и т.д. К таковым относятся: функция замкнутости - стремление молодежи к объединению по интересам (к компьютерным играм, общению); его слова и выражения выполняют не столько номинативную, сколько экспрессивную функцию (выражение субъективного «я»); интернет-жаргон не является системным образованием, как, например, территориальный диалект (говоры), его приметами являются только слова и выражения, созданные на базе общерусского языка с явным преобладанием англицизмов; он находится за пределами литературного языка; интернет-жаргон не самодостаточен для выражения картины мира подростка, он формирует только часть его общей языковой картины мира (5, 42). С одной стороны, в нем (да не только в нем, а в рекламе разве не то же самое?) имеется нарушение норм русского языка, особенно, словообразовательных, нарушение сознательное, осознанное и бессознательное. Но такова природа любого жаргона, хотим мы того или не хотим. С другой стороны, намеренное искажение словообразования, нарушение других норм, я думаю, не несет нам разрушения языковых устоев, под которыми я понимаю систему языковых норм, языковых закономерностей. Язык - система саморазвивающаяся и саморегулирующая. В своем развитии он идет своим путем, сам себе «очищает» этот путь.

Как беречь чистоту речи, пока вы учитесь? Надежных рецептов нет. Но приемы, принятые и одобренные вами, помогут избежать ошибок в речи. Нужно пополнять свой словарный запас не какими-нибудь «так сказать», «вообще», «короче», «типа» и т.д. Просто пытайтесь не употреблять, порой сложно устоять, не хочется выделяться, быть белой вороной, потому что насмешки неприятны, обидны, мы боимся остаться в одиночестве. Здесь спасительна мысль о том, что бывают периоды в жизни человека, когда нет рядом друзей, но остаются семья, работа, увлечения, учеба. Не копируйте других, не говорите, как все, не старайтесь быть похожими на кого-то, сохраняйте самобытность и помните: «Не то, что входит в уста, оскверняет их, но то, что выходит из уст». А как быть с теми, кто «портит культуру речи»? Мы, конечно, не можем исправить общество в целом, но пресечь в семье, в классе можно. Даже в самой ужасной среде есть люди, к которым грязь как бы не пристает, всегда найдется кто-то, на кого можно опереться. Заяви себе: «Сегодняшний день - мой главный день!». И приди на урок нарядным, наведи вокруг себя порядок, тепло улыбайся и сердечно похвали человека за мелочь. Помни о неприкосновенности личности, о недопустимости характеристик-обобщений: «Ты вообще такой», «Ты всегда так». А если не сдержались, попросите прощения. В сущности, ведь для интеллигентного человека дурно говорить должно бы считаться таким же неприличием, как не уметь читать и писать...», -отмечал Чехов в своей заметке о красноречии «Хорошая новость». «Речь - это и есть цивилизация», - идет дальше Томас Манн в книге «Волшебная гора». Можем ли мы считать себя цивилизованными людьми, если речь наша далека от совершенства?

Рекомендации для тех, кто желает улучшить свою речь:

- 1) читать хорошую литературу;
- 2) включить самоконтроль за речью, своей и чужой;
- 3) практиковать выступления перед аудиторией и дружеские беседы;
- 4) повышать самооценку, чтобы быть уверенным в своих словах.

Этикетное общение играет большую роль в жизни каждого из нас. Вся человеческая деятельность, в том числе и общение отражает социальные условия, в которых она протекает. И наша речь, несомненно строится по-разному в зависимости от того, кто общается, с какой целью, каким образом, какие между общающимися отношения. Мы так привыкли менять тип речи в зависимости от условий общения, что делаем это неосознанно. Стоит допустить ошибку, как автоматизм восприятия нарушается и мы сразу замечаем, что от нас ускользало. Речь колеблется в такт человеческим отношениям – это и есть этикетная модуляция речи. Почему же надо стремиться следить за речью? Почему надо быть нетерпимым к языковым ошибкам в чужой речи? На этот вопрос Л.Щерба в статье «Безграмотность и ее причины» ответил так: «Писать безграмотно - значит посягать на время людей,

к которым мы адресуемся, а потому совершенно недопустимо в правильно организованном обществе. Бездумное отношение к языку, небрежное отношение с ним глубоко безнравственны, так как язык - не только важнейшее средство человеческого общения и орудие мышления, познания. Язык - это наш дом, наше духовное жилище. И если не любить и постоянно не обустривать свой дом, то ведь и не воспитывать любви и родственной привязанности к нему новых поколений, не пробудить в них высокого чувства ответственности за прошлое, настоящее и будущее своей культуры, своего языка».

Литература

1. Гвоздарев Ю.А. Язык есть исповедь народа...Кн. Для учащихся. –М.: Просвещение, 1993. С.124
2. Голубь И.Б., Розенталь Д.Э. Секреты хорошей речи. . – М.: Международные отношения, 1993. С.173
3. Романова Н.Н. Несколько правил речевого общения. Журнал «Русский язык в школе и дома», 2007, № 2 С. 48
4. Скворцов Л.И. Культура русской речи: Словарь – справочник. – М.: знание,1995. С.35
5. Савицкая Д.А. Слова-паразиты в речи молодежи. Журнал «Русский язык в школе и дома», 2009, № 4 с.42
6. Харченко В.К. Молодёжи о сквернословии. Журнал «Русский язык в школе», 1997, № 1, с.55

Резюме

Статья посвящена роли русского языка в жизни общества. Актуальность данной статьи не вызывает сомнения, поскольку литературный русский язык может быть в известной мере противопоставлен другим разновидностям – диалектам, просторечию и жаргонам. И наша речь, несомненно, строится по-разному в зависимости от того, кто общается, с какой целью, каким образом, какие между общающимися отношения. Мы так привыкли менять тип речи в зависимости от условий общения, что делаем это неосознанно.

Статья выполнена на высоком научном уровне, содержит ряд выводов, представляющих практический интерес. Научная статья соответствует всем требованиям, предъявляемым к работам такого рода. Данная статья может быть рекомендована к публикации.

Русский язык, по общественному призванию, является одним из мировых языков, поражает богатством лексики и ее потенциальных возможностей передавать тончайшие оттенки значений, самобытностью фразеологии, неисчерпаемым разнообразием грамматических,

морфологических и синтаксических синонимов. Русский язык выполняет функцию интеграции всех народов России в единое российское духовное содружество, является средством межнационального общения россиян. Русский язык звучит сейчас на всех меридианах и параллелях. Его использует и международная научно-техническая и творческая интеллигенция. Экономические и торговые связи, работа на современных предприятиях требует знания русского языка. Большой интерес проявляет человечество к русской культуре. В статье говорится о том, что язык является и общественным явлением и развивается на протяжении всего существования человеческого общества. Он связан с мышлением, сознанием людей. Наша речь, несомненно строится по-разному в зависимости от того, кто общается, с какой целью, каким образом, какие между общающимися отношения.

Sevindj Karayeva

Features of speech etiquette in modern Russian

Summary

The article is devoted to the role of the Russian language in the life of society. The relevance of this article is beyond doubt, since the literary Russian language can, to a certain extent, be opposed to other varieties - dialects, vernacular and jargons. And our speech, of course, is built differently depending on who communicates, for what purpose, in what way, what kind of relationship between those who communicate. We are so accustomed to changing the type of speech depending on the conditions of communication that we do it unconsciously. The article is made at a high scientific level, contains a number of conclusions of practical interest. A scientific article meets all the requirements for this kind of work. This article can be recommended for publication. The Russian language, by its public vocation, is one of the world's languages, it amazes with the richness of vocabulary and its potential to convey the subtlest shades of meanings, the originality of phraseology, the inexhaustible variety of grammatical, morphological and syntactic synonyms. The Russian language performs the function of integrating all the peoples of Russia into a single Russian spiritual community, and is a means of interethnic communication among Russians. The Russian language now sounds on all meridians and parallels. It is also used by the international scientific, technical and creative intelligentsia. Economic and trade relations, work at modern enterprises require knowledge of the Russian language. Humanity shows great interest in Russian culture. The article says that language is also a social phenomenon and develops throughout the existence of human society. It is connected with thinking, consciousness of people. Our speech, of course, is built differently depending on who communicates, for what purpose, in what way, what kind of relationship between those who communicate.

Müasir rus dilində nitq etiketinin xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalə rus dilinin cəmiyyətin həyatındakı roluna həsr edilmişdir. Bu məqalənin aktuallığı şübhəsizdir, çünki ədəbi rus dili müəyyən dərəcədə digər növlərə - dialektlərə, xalq dili və jarqonlarına qarşı çıxa bilər. Bizim nitqimiz isə təbii ki, kimin, hansı məqsədlə, hansı formada, ünsiyyət quranlar arasında necə münasibət qurmasından asılı olaraq fərqli qurulur. Ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq nitqin növünü dəyişməyə o qədər öyrəşmişik ki, bunu şüursuz şəkildə edirik. Məqalə yüksək elmi səviyyədə hazırlanıb, praktiki maraq doğuran bir sıra nəticələrə malikdir. Elmi məqalə bu növ iş üçün bütün tələblərə cavab verir. Bu məqalə dərc üçün tövsiyə oluna bilər. Rus dili öz ictimai çağırışı ilə dünya dillərindən biridir, lüğət zənginliyi və ən incə mənə çalarlarını çatdırmaq potensialı, frazeologiyanın orijinallığı, qrammatik, morfoloji və sintaktik sinonimlərin tükənməz müxtəlifliyi ilə heyran qalır. Rus dili bütün Rusiya xalqlarını vahid rus mənəvi birliyinə inteqrasiya etmək funksiyasını yerinə yetirir və ruslar arasında millətlərarası ünsiyyət vasitəsidir. Rus dili indi bütün meridianlarda və paralellərdə səslənir

Bundan beynəlxalq elmi-texniki və yaradıcı ziyalılar da istifadə edirlər. İqtisadi və ticarət əlaqələri, müasir müəssisələrdə işləmək rus dilini bilmək tələb edir. Bəşəriyyət rus mədəniyyətinə böyük maraq göstərir. Məqalədə deyilir ki, dil həm də sosial hadisədir və insan cəmiyyətinin bütün varlığı boyu inkişaf edir. Bu, insanların düşüncəsi, şüuru ilə bağlıdır. Bizim nitqimiz təbii ki, kimin hansı məqsədlə, hansı formada ünsiyyət qurmasından, ünsiyyət quranlar arasında necə münasibət qurmasından asılı olaraq fərqli qurulur.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: dosent Əliyeva B.B
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MURADLI RÜQƏYYA BƏHRUZ QIZI

Lənkəran Dövlət Universiteti

mmuradli732@gmail.com

**SƏS, HƏRF VƏ FONEM ƏSASINDA APARILAN
LİŖQVİSTİK TƏHLİL
XÜLASƏ**

Bu gün ümumtəhsil məktəblərimizdə Azərbaycan dili təlimi prosesində fonetika üzrə aparılan linqvistik təhlil də mühüm yer tutur. Bu cür təhlilin əsasında da səs, hərf, fonem, fonetik hadisə və qanunlar dayanır.

Məqalədə fonetikanın əsas tədqiqat obyekti olan danışq səsləri, həmçinin hərf və fonem üzrə aparılan linqvistik təhlili haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Səsin xüsusiyyətləri, onların hərflərdən fərqlərinin şagirdlərə öyrətməyin yolları qeyd olunmuşdur. Onları fərqləndirməkdə əsas məsələ şifahi və yazılı nitq anlayışı məsələsidir ki, bəzən şagirdlər bunları müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər.

Tədris zamanı nümunələrdən istifadə edərək saitlərin və samitlərin xüsusiyyətlərinin izahına aid qeydlər də məqalədə öz əksini tapmışdır. Onların orfoqrafiyası və orfoepiyasına aid mühüm məsələlər diqqətdə saxlanılmışdır.

Həmçinin saitlərin və samitlərin növlərinə dair beşinci sinifin “Ədəbiyyat”, dərslindən inteqrasiya yolu ilə mətnlər seçib tapşırıqlar əsasında öyrətməyin üsulları qeyd edilmişdir.

Hal-hazırda ümumtəhsil məktəblərində yeni üsullar və texnologiyalarla dərs aparmaq mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hər elmin təməli daşı varsa, dilçilik elminin də bünövrəsi səsərdən başlayır. Səs olmazsa söz, söz birləşməsi, cümlə kimi strukturlar da olmaz. Ona görə də bunları nəzərə olaraq təlim prosesində fonetikaya aid bütün bu kimi məsələlərə önəm verilməlidir.

Məqalədə saitlərin və samitlərin xüsusiyyətləri ilə yanaşı, fonemin əsas cəhətlərinin izahına yer verilmişdir. Fonemlər şagirdlər tərəfindən çətin anlaşılan mövzulardandır. Məhz fonemin izahı və xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq linqvistik təhlil prosesində şagirdlərə onun geniş şəkildə çatdırılması vacib məsələ kimi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Açar sözlər. fonetika, səs, hərf, sait, samit, fonem, orfoqrafiya, orfoepiya,

Fonetikada danışq səsləri, onların təsnifatı, fonemlərin xüsusiyyətləri, heca, vurğu, fonetik hadisə və qanunları öyrənir. “Fonetikanın obyekti səsərdir,, (1,41). İbtidai siniflərdən etibarən şagirdlərə fonetika bəhsi ilə bağlı bir sıra məsələlər çatdırılsa da, sistemli şəkildə beşinci sinifdə tədris olunmağa başlanılır. “Beşinci sinifdə mətnlər üzrə iş aparmaqla şagirdlər fonetika bölməsinə aid dil qaydalarını, səs tərkibini izah etməyi, sait və samitlərə aid bütün fərqləri öyrənmiş olurlar. (4,164). Fonetikada səs və hərf mühüm məsələdir. Tədris prosesində təbiətdəki səsərlə nitq səsərlərini müqayisə edilərək problem situasiyası

yaradılır. Şagirdlərin diqqəti ona yönəldilir ki, səsi şifahi, hərfi yazılı nitq obyektini kimi başa düşülsün. Səslər tələffüz olunur və eşidilir, hərflər yazılır və oxunur kimi xüsusiyyətlər ilə fərqləndirici şəkildə aydınlaşdırılmış oluruq. Bu mərhələdə dərslərdəki mətni qruplar arasında bölərək hər qrupa ona verilən hissədə deyilişi və yazılışı fərqlənən sözləri qeyd etməyi tapşırmaqla həm səsin mövqeyini, rolunu, həm də səslənmələrdə danışmaq üzlərinin iştirak etməsini müəyyən etmək olar. Elə fonetikanın maraqlı tərəfi də odur ki, sözdəki adi bir səsin dəyişməsi başqa mənalı sözlər necə yaratmaq olduğunu müəyyən edir. Məsələn „bal“, „baş“, „bat“ fərqləri, danışmaq üzlərinin iştirak səviyyəsi şagirdlərə aydın olur. Müəllim diqqəti başqa bir nümunəyə yönəldir: „Çata- çat“, „dodaqdəyməzinə“ fikri yönəltməklə hətta hansısa səsin iştirakı olmadan fikrin necə çatdırıldığını görə bilərik. Şagirdlərə aydın olur ki, bu mümkün ola bilən hadisədir.

Səyyad dəryalarda olar çəng ələ
Həsət çəkər çiskin gələ, çən gələ
Əzrail sinəni çəkər çəngələ
Qəssab qəşş eyləyər ay ağa, ağa

Şeirdə dodaq(m,p), diş-dodaq (v,f) samitlərin iştirak etməsi və səslənmədə onların rolunun olmaması aydın şəkildə görünür, daha sonra saitlər haqqında məlumat veririk. Saitlərin növlərindən əvvəl saitlərin tədrisində şivə xüsusiyyətləri aradan qaldırılır, onların orfoqrafiya və orfoepiyasına aid mühüm qaydalar şagirdlərin diqqətinə çatdırılır. Bir neçə nümunə göstəririk. Tərkibində ov, öv hərfləri birləşmələri olan sözlər əvvəlki lüğətlərdən fərqli olaraq olduğu kimi tələffüz olunur: Dovşan-dovşan, üə hərfləri birləşmələri şəklində götürdüyümüz sözlər tələffüz olunduğu kimi yazılır: müavin- müavin. Qoşasaitli sözlərdən bəzində uzun tələffüz olunma və sait düşümləri baş verə bilər təbii- [təbi:], bəzilərində isə y samitinin artırılması baş verir: şair- şayir. (şücaət, bəraət, sauna, sual kimi istisnalar da diqqətə çatdırılır), o kimi yazılıb a kimi tələffüz olunan sözlər: kosmos- kasmos və s. Məsələlər üzrə sistemli iş aparılmalıdır. Onu da diqqətdən saxlayırıq ki, bütün bu dil qaydaları mətn üzrə işlərlə mənimsədilməlidir. Bu məsələdə də əsas yeri mətnlər seçərkən və dil qaydalarını mənimsəyərkən şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və mövzunun çətinlik dərəcəsi nəzərə alınmalıdır.

Fonetik təhlildə saitlərin növlərinin təyin edərkən şagirdlərin diqqətini səslərin tələffüz ediləndə danışmaq üzlərindən hansının və necə iştirak etməsi məsələsinə yönəldirik: a) saitin tələffüzündə dodaqlar iştirak edir, ya da etmir, yəni dodaqlanan(o, ö, u, ü), ya da dodaqlanmayan saitdir(a, ı, i, e, ə)

b) dilin arxa hissəsində, ya da ki ön hissəsində tələffüz edilir, yəni qalındır(a, ı, o, u), yoxsa incə saitdir(e, ə, i, ö, ü)

c) dişlərin və ağız boşluğunun vəziyyətinə görə ya saiti tələffüz edərkən ağız boşluğu açıq vəziyyətdə olur, ya qapalı, ya da ki dişlər bir- birinə yaxınlaşır, bəzən də bir- birindən uzaqlaşır. Yəni açıqdır(a, e, ə, ö, o), yaxud qapalıdır(ı, i, u, ü). Bütün bunlar

sonrakı mövzularda əsasən də ahəng qanunu və şəkilçilərin öyrənilməsində mühüm rol oynayacaqdır.(5,9)

Bununla əlaqədar Ə. Cavadın "Azərbaycan, Azərbaycan" şeirində saitlərlə bağlı belə tapşırıqlar verə bilərik. Şeirin ilk bəndində hansı saitlər yoxdur. Şeirin son bəndində o, u, ö saitlərinin sırasını tamamlayan sait hansı sözdədir. Şagirdlər bu tapşırıqları yerinə yetirməyə başlayırlar. Şeirin ilk misrası da u, ü, e, ö saitlərinin iştirak etmədiyini, 2-ci tapşırığın cavabının düşmən sözündəki ü saitinin olduğunu müəyyən edirlər. Daha sonra tapşırıq verərək öyrəndiklərini birazda möhkəmləndirə bilərik. Şeirdəki bəzi sözləri seçin hansı sait qrupunun olduğunu hansı sait qrupunun olmadığını müəyyənləşdirməyi tapşırıq. Dağ, yaşıl, dərə, şirin, cənnət, geniş, maral, gəzər, qaya, qızıl, sözlərini verib düşünüb yerinə yetirmələrini gözləyirik. Sinifdəki bütün qruplar diqqət edib sait qruplarından olan saitlərin yalnız dodaqlanan iştirak etməmişdir.

Saitlərlə samitləri müqayisəli şəkildə izahı onların fərqi aydın başa düşülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Saitlər ağız boşluğunda sərbəst və maneəsiz tələffüz olunur. Avazlı olur, heca yaradır, bəzi hallarda uzun tələffüz olunur, musiqili səslərdir, samitlər isə ağız boşluğunda maneəyə rast gəlir, həmin maneəni dəf edərək yaranır, küylü bəzən də avazlı olur heca əmələ gətirmir, heca formalaşdırır; uzun tələffüz olunmur samitlərin tədrisi zamanı şagirdlər bilməlidir ki, əlifbamızda səslərin sayı hərflərdən çoxdur. Belə ki, əlifbamızda 23 hərflə, 25 səs vardır.

Samitlərin növlərinə gəldikdə təhlil edən zaman onların tələffüzü zamanı ciyərdə gələn hava axının ağız boşluğundan nisbətən sürətlə və ya zəif çıxması, yəni cingiltili və kar olaraq ayrıldığını izah etməyə başlayırıq.

Fonetik təhlil zamanı samitlərin növlərinin hər ikisinə diqqətlə yanaşması lazımdır. Əgər ele olmazsa təhlil zamanı orfoqrafik və orfoepik səhvlərə yol verə bilərlər.

"Təhlil apararkən ilk olaraq qoşa sözlər yazırıq: ot-od, az-as, gəl-kəl, ac-aç,, ((5,11)

Onları müqayisə edərkən onların bir-birinə yaxın olması ilə yanaşı sözlərdə mənə fərqləri yaratdığını öyrənirlər. Samitlərdə ən vacib məsələlərdən biri onların qarşılıqlarındandır. Yəni əgər kar samitdirsə cingiltili, cingiltili samitdirsə kar qarşılığını göstərmək lazımdır. Məsələn dələ sözündə d cingiltili samitdir, kar qarşılığı t-dir, l cingiltili samitdir, kar qarşılığı yoxdur. Yaxşı olar ki, hər bir samitin qarşılığını yanaşı yazıb göstərərək, onların öyrənməklərini tezləşdirmək olar. q-k, g-x, g-k, d-t, z-s, j-s, c-c, v-f, b-p, y-x. Nəzərə çatdırırıq ki, birinci yazdıqlarımız cingiltili, qarşısındakılar isə kardırlar. Şagirdlərə k hərfinin iki səs ifadə etməsini də izah edirik ki, qarışıq salmasınlar. Belə ki, kağız, katib sözündə ka səsini, keç, oktyabr sözlərində isə ke səsini ifadə edir. Bu hal x səsində də, yəni əlifbamızda x səsi ilə yanaşı y samitinin qarşılığı olan səsdən də istifadə olunur. Bu hal tələffüzə bağlıdır. Məsələn xoruz sözündə x səsini bildirirsə çiçək- çiçəx, bu sözde isə x tələffüzə uyğun olaraq ifadə olunur.

Samitləri daha yaxşı öyrənmək üçün şagirdləri Əli Tudənin “Yaşayanlar görəcəkdir” şeirinə diqqətini yönəldirik. Fənlərarası inteqrasiya onların daha yaxşı öyrənməklərinə şərait yaradır. Mətdən samitlərin növlərini müəyyənləşdirib kar samitləri bir sütuna cingiltili samitləri o biri sütuna yazmağı tapşıra bilərik.

Kar samitlər cingiltili samitlər
ğ,ş,t,k,f,h,p,ç,s. q,b,y,l,n,r,m,d,z,c,b,v

Onlardan hansı samitlərin qarşılıq təşkil etdiyini digər qrupa yazmaqlarını tapşırıraq.

Cingiltili. c,g,d,q,v,b,z

Kar. ç,ğ,t,k,f,p,s

Digər qrupa hansı samit cütliklərinin olduğunu və qarşılığı olmayan hansı samitlərin olduğunu qeyd etmələrini tapşırıraq. j-ş; y-x qarşılıq təşkil etdiyini l,m,n,r samitlərinin kar qarşılığının olmadığı samitinin isə cingiltili qarşılığının olmadığını qeyd edir. Həmçinin bildirirlər ki, qarşılığı olmayan bütün samitlər işlənib. Bir qrupa da hansı sözlərin kar samitlə başlayıb, cingiltili samitlə bitdiyini, həm də cingiltili samitlə başlayıb cingiltili samitlə bitməsinə aid sözləri mətnlərdə ayıraraq yazmaqlarını tapşırıraq. Kar samitlə başlayıb, cingiltili samitlə bitməsinə aid sözləri mətdən torpaq, haray, çəkir, həddən kimi sözlər; cingiltili samitlə başlayıb cingiltili samitlə bitənlərə aid sözlər: duman mən, gəzirəm, mehman, lal, vətən, dağlar, yollar, dərdim, bir, zaman, görəcəkdir, yaşayan, can sözlərini aid etmək olar. Samitlərlə bağlı bəzi orfoepik və orfoqrafik qaydaları da şagirdlərə nümunələrlə izah etmək lazımdır, belə olmazsa səhvlər. buraxıla bilər. Məsələn qq, pp, kk, tt tipli qoşasamitli sözlərdə tələffüz zamanı fərqlər yaranır. Belə ki, pp, ki, tt tiplilərdə eyni samitdən ikincisi öz qarşılığı ilə əvəz olunur: səkkiz-səkgiz, guppultu-gupbultu, ittifaq-itdifaq, qq qoşalığında isə birinci samit qarşılığı ilə əvəz olunur: rəqqas- rəqqa, toqqa-tokqa və s. qalan bütün qoşasamitli sözlərdə yazılışla tələffüz arasında fərq olmur. Qoşasamitlə bitən təkhecalı sözlərə samitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda söz kökündəki son samit düşür. xətt-xətlər, fənn- fənlər və s. (Hiss sözü istisnadır, çünki onda bu hal olsa məna fərqi yaranacaqdır). İki kar samit yanaşı gəldikdə onlardan biri cingiltili qarşılığı ilə əvəz olunur. kəşfiyyat- kəşviyyat, söz sonunda cingiltili samit karlaşır. Məsələn kitab- kitab[p],saitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda dəyişiklik baş vermir. Kitab- kitabın, k samitində söz sonunda iki fərqli məqam vardır. Söz əgər k samiti ilə bitirsə tələffüzdə x səsinə keçir. Kəklik- kəklix, saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda isə y samitinə keçir. Külək- küləyin. Q samitində də belə fərqlər özünü . Söz sonunda olduqda x, bəzən də k kimi tələffüz olunur. Məsələn qalığ- qalix, şəfəq-şəfək, saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda isə ğ samitinə keçir. Uşaq- uşağın, söz ortasında bəzən iki eyni samit gələndə onlardan biri düşə bilər. Məsələn qrammatika-qramatika, bələdiyyə-bələdiyyə, bəzən də n samiti b və m samitlərindən əvvəl gəldikdə m kimi tələffüz olunur. Dönməz-dömməz, tənbel-təmbəl. (4,167). Orfoqrafiya, orfoepiyanı mükəmməl bilməyən müəllim fonetika təlimini tam mənimsədə bilməz. Bütün bu məsələlər birlikdə öyrədilməlidir. Dil əhəmiyyəti kəsb edən səslərin sayı

danışıq səslərinə nisbətən sayca azlıq təşkil edir. Dil üçün əhəmiyyəti olan səslərin hamısı fonem deyil. Fonem sözləri mənə cəhətdən fərqləndirən səslərdir. Məsələn at sözündəki a və t səslərini fonem adlandırmaq olar, çünki onlar at sözünü yaratmışdır. Orada başqa bir samit olan l samitini artırıb yeni söz yaratsaq fonem hesab olunacaqdır. Fonemin bir sıra xüsusiyyətlərini şagirdlərə öyrətmək *lazımdır*.

1. Fonem dil sisteminin elə bir həlqəsidir ki, o olmazsa ondan morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə yarana bilməz.

2. Fonem sözdən kənarda deyil, sözün daxilində olan mənalı vahiddir, ona görə ki, sözlər bir-birindən təkcə mənasına, quruluşuna görə yox, həm də fonetik tərkibindəki fonemlərə görə fərqlənirlər. Məsələn fonetik tərkiblərinə görə bir-birindən yalnız bir səsə görə fərqlənən bəzi sözlərə diqqət yetirək: bel, sel, tel, yel.

3. Fonem dildə mənə fərqi yaradan ən kiçik dil vahididir. Məsələn bir söz fonem olduğu kimi morfem, söz və cümlə də ola bilər. Azərbaycan dilində o səsinə götürək. Bu səs həm fonem, həm söz, həm də cümlə ola bilər. Belə olan təqdirdə qol sözündə o fonem, O dedi cümləsində o söz, kim gəldi sualına cavab olan o isə cümlədir. Deməli burada o saiti həm ən kiçik dil vahidi kimi, həm söz kimi, həm də ən böyük dil vahidi kimi xarakterik əlamətlərini qoruyub saxlayır. Bütün səslər düşdüyü vəziyyətdən asılı olaraq fonem, söz olduğu kimi cümlə də ola bilər. Məsələn

Müəllim – Bu hansı hərfdir.

Şagird- M

Şagirdin verdiyi cavabdakı M cümlədir, çünki şagirdin verdiyi cavab əslində M hərfidir. Burada təkrarçılıq olmasın deyə təkcə M formasında cavab verilir.

4. Fonem hər bir dilin özünəməxsus əlamətləri ilə seçilir. O hər bir dilin özünəməxsus əlamətlərinə görə müəyyən olunur. Əks təqdirdə fonemləri fərqləndirə bilməzlər. Məsələn rus dilində samit fonemlərin fərqləndirən əlamətlər kimi yumşaqlik, bərklik. Azərbaycan dilində sait fonemləri fərqləndirmək üçün qalınlıq, incəlik, dodaqlanmaq- dodaqlanmamaq- bir meyar kimi götürülür.

5. Fonemlər qarşılıqlı cütlüklərdən ibarətdir. Məsələn saitlərdə açıq saitlər- qapalı saitlər, samitlərə kar samitlər- cingiltili samitlər.

6. Fonemlər monofonq, diftonq, triftonq olur, yəni fonem bir səsdən ibarət olduqda monofonq, iki səsdən ibarət olduqda diftonq, üç səsdən ibarət olduqda isə triftonq adlanır. Azərbaycan dilindəki Fonemlər monofonqdur. a, ə, u, b, d, z və s. sesləri diftonq, yaxud da tələffüzlə bağlı olaraq toyuq- tux diftonqlardır.

7. Hər hansı bir fonem düşdüyü mühit, şəraitlə bağlı olaraq fonem variantı formalaşdırır. Fonem variantları isə sözün mənasını dəyişmir. Məsələn

Yazılır.	Tələffüz olunur
İşləmək	İşdəmək
Korlamaq	Korramaq və.s(3,31)

Səslərin fonem halında formalaşmasını müəyyənləşdirən daha bir sıra əlamətdar cəhətlər də vardır. Lakin yuxarıda qeyd etdiklərimiz xüsusən Azərbaycan dilindəki fonemləri müəyyənləşdirməsi üçün birinci dərəcəli əlamətlərdəndir. Məhz belə

əlamətlərə malik səsləri fonem hesab etmək olar. Beləliklə səs, hərf və fonemin əsasında iş apararkən bütün bu cəhətlərə fikir verərək təhlil olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild, Bakı, 2019
2. Buludxan Xəlilov, Müasir Azərbaycan dili fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, Bakı, 2013
3. Ə. Dəmirçizadə Müasir Azərbaycan dili, Bakı, "Şərq- Qərb", 2007,
4. H.B. Bəliyev, A.H. Bəliyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası Bakı, Qismət, 2014,
5. N. Kubisev. Linqvistik təhlilin metodikası, Gəncə, 2014

Muradli Ruqayya Bahrüz gizi

Linguistic analysis based on sound, letter and phoneme SUMMARY

Linguistic analysis of phonetics plays an important role in our secondary schools today. Such an analysis is based on sound, letters, phonemes, phonetic events and laws.

The article provides detailed information on the linguistic analysis of speech sounds, which are the main object of study of phonetics, as well as letters and phonemes. The characteristics of sounds and the ways in which they differ from letters are taught to students. The main issue in distinguishing them is the concept of oral and written speech. Sometimes students cannot distinguish them.

Using texts, explanations and examples, notes are made on the characteristics of vowels and consonants. Important issues related to their spelling and orthoepy were also taken into account and noted.

At present, it is important to teach in secondary schools with new methods and technologies. If there is a cornerstone of any science, it must be taken into account in linguistics. Thus, the science of linguistics also begins with sounds. There are no structures such as silent words, word combinations, sentences.

Therefore, all such issues related to phonetics should be taken into account. Along with the features of vowels and consonants, the main features of the phoneme are also written with explanations. One of the issues that students have difficulty understanding is the phoneme. It is one of the issues to be touched upon in high school. Other names and forms focus on phonemes. When it comes to phonetics, phonemes should be mentioned.

Keywords: Phonetics, sound, letter, vowel, consonant, spelling, orthoepy, phoneme.

Мурадли Рукайя Бахруз кызы

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПО ЗВУКАМ, БУКВАМ И ФОНЕМАМ

Резюме

Сегодня в нашей средней школе важное место занимает лингвистический анализ фонетики на основе звука, буквы, фонемы, фонетического события и закономерностей. В статье представлена подробная информация о лингвистическом анализе звуков речи, а также букв и фонем, что является основным объектом исследования фонетики.

Отмечены особенности звука и способы обучения учащихся их отличиям от букв. Основным вопросом при их различении является проблема непонимания устной и письменной речи. Также были сделаны заметки об объяснении особенностей гласных и согласных через пояснения и примеры из текстов, отмечены важные вопросы, связанные с их орфоэпией и орфоэпией.

Также были рассмотрены методы обучения гласным и согласным из текстов путем интеграции в литературу в 5-м классе.

В настоящее время важно преподавать новые методы и технологии в общеобразовательных школах, и если каждая наука имеет основу, то ее следует учитывать и в языкознании. Таким образом, наука о языкознании также начинается со звуков. Без звука не будет таких структур, как слова, словосочетания и предложения, поэтому необходимо учитывать все подобные фонетические вопросы. Помимо особенностей гласных и согласных, основные аспекты фонемы написаны с пояснениями. Фонема является одним из вопросов, трудных для понимания учащимися. Это один из вопросов, которые необходимо решать в средней школе. Фонемы рассматриваются с другими именами и формами. Когда дело доходит до фонетики, следует использовать фонемы.

Ключевые слова: Фонетика, звук, буква, гласный, согласный, правописание, орфоэпия, фонема.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

Rəyçi Fil, e. n., dos. Ə. B. Əliyev:

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İRADƏ İSGƏNDƏRZADƏ
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
“Xaqrici dillər” kafedrasının baş müəllimi
Həsən Əliyev 92

QƏDİM İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ BAŞ VERƏN SEMANTİK TRANSFORMASIYA VƏ DİL ƏLAQƏLƏRİ

Məlumdur ki, heç bir dil təkcə fəaliyyət göstərmir. O, həmişə başqa dillərlə əlaqədə olur. Bu dillər müxtəlif vasitələrlə bir-birinin mədəniyyətinə, dilinə ədəbiyyat və həyat tərzinə təsir edir.

Heç bir dildə bu əlaqədən, bu kontaktdan yayına bilmir. Böyük alim V.V.Humboldtla görə dil tamamlanmamış olmaqla həm də daim hərəkətdə olan bir adətdir.

Xarici amillər aramsız olaraq dilə təsir edir və onda öz izlərini qoyub gedir. Odur ki, ingilis dilinin tarixində xarici təsir məsələsinə həmişə çox diqqət yetirilmişdir.

Məlum olduğuna görə, dil ictimai hadisədir. İctimai hadisə olmaqla bərabər o, başqa ictimai hadisələrlə, xalqın öz tarixi ilə sıx sürətdə bağlıdır. Hər bir dil, yavaş-yavaş da olsa, daim və durmadan inkişaf edir və təkmilləşir.

Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi, əsasən german mənşəli sözlərdən ibarət olmuşdur. Halbuki, orta və yeni ingilis dilinin lüğət tərkibi çoxlu miqdarda ekstanqvizistik təsirlərə məruz qalmış və onların lüğət tərkibində alınma sözlər çoxluq təşkil etmişdir. Çoxlu xarici sözlərin mənisenilməsi nəticəsində doğma sözlərlə alınma sözlərin tarazlığı pozulmuşdur.

Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibini nəzərdən keçirərkən ingilis tayfalarının Roma mədəniyyəti və romalılardan müəyyən əlaqələrinin olması məlum olur. Roma dillərindən qədim ingilis dilinə ən çox təsir edən dil latın dili olmuşdur. Hələ qitədə yaşayarkən german tayfaları romalılarla, uzunmüddətli ticarat əlaqələrinə girmiş, onlarla sıx ünsiyyətdə olmuş və bunun nəticəsində 50-yə qədər latın sözləri, onların dilinə daxil olmuşdur. Bu sözlər kənd təsərrüfatı, ev məişət və hərbi işlərlə bağlı olan sözlərdir.

Açar sözlər: lüğət tərkibli, ektranlingvistik amillər, inkişaf, İngilis dili, semantika

Eramızın birinci əsrində germanlarda kənd təsərrüfatı çox zəif inkişaf etmişdir. Buynuzlu heyvan əti və süd ən mühüm qida maddələrindən biri olduğuna baxmayaraq, germanlar yağ və pendir nə olduğunu bilmirdilər. Bir sıra meyvələri, o cümlədən armud, gavalı, gilə və.s bostan məhsullarından turp çuğundur, noxud, istiot, nanə və.s tanımirdilər. Yeni əmtəələrin germanlar arasında yayılmasında roma tacirlərinin böyük rolu olmuşdur.

Abbasquliyev T. «Orta əsdə ingilis dilinə daxil olmuş ərəb sözlərinin alınmasını şərtləndirən ekstrolinqvistik amillər» // Metodika və dilçilik Eramızın birinci əsrində Britaniyanı zəbt edən romalılar ölkəni öz müstəmləkərinə çevirib, orada bir sıra hərbi düşərgələr, daş döşənmiş yollar -via- strata, istehkamlar və.s qurdular. Müdafiə və yaşayış məqsədilə tikilmiş bu cür tikintilər latınca starata "küçə": castra düşərgə : vallum –kərpic divar : vicus - yaşayış qəsəbəsi və.s adlanırdı. O zaman İngiltərənin yerli sakinləri Keltlər idilər. Onlar həmin latın sözlərini mənimsədilər və öz dillərində işlətdilər. Kelt dili vasitəsilə V əsrdən sonra qədim ingilis dilinə keçmiş bu cür sözlər latın alınma sözlərinin ikinci qatını təşkil edir. (1.s.245)

Иванова И., Чакоркин Л. «История английского языка». Britaniyaya hərbi dəstələrlə yanaşı Roma tacirləri, Roma vətəndaşları axıb gəlməyə başladılar. Onların yaşadıkları qəsəbə "vicus" adlanırdı. Bu söz anglo-sakslar tərəfindən mənimsənilmiş və qədim ingilis dilində wic forması kəsb edir. "Wic" isimindən "wiician" sözü yarandı. Həmçinin "Yaşamaq" sızündən, məskunlaşmaq" feili yarandı. Sonralar daha doğrusu, orta dövrdə **wic** fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq wich forması aldı və bu söz aşağıdakı bir sıra yer adlarının tərkibində işlənməyə başladı: Greenwich, wool wich, Norwich, samitdən sonra "w" oxunmur. (2.c.56-66)

Kilsə ayinlərini icra etmək və müqəddəs mətnləri oxumaq savadlı dini xadimlərin olmasını tələb edirdi. Odur ki, VII əsrdən başlayaraq Britaniyadan monastr məktəbləri təsis edildi. Britaniyada məktəblərin açılması, adamların latın dilində savadlanması, qədim ingilis dilinin lüğət tərkibinə bir sıra latın sözlərinin daxil olmasına səbəb oldu. Onlar din və təlimlə bağlı sözlər idi. Məs:

LATIN	O.E	MOD.E	
Episcopus-	biscop-	bishop	„yepiskop“
Apostolus-	aposto-	apostle	„apostol“
Presbyter	proest-	priest	„keşiş“
Monachus-	munuc-	monk	„rahib“
Nonna-	nunna	nun	„rahibə“
Candle-	candel	candle	„şam“

Təlimlə bağlı olan sözlərinə aşağıdakılar göstərmək olar:

Latın	O.E	MOD.E
Schola	Scol	Schol «məktəb»
Scolare	Scolere	Scholar «şagird, alim»
Magister	Magister	Master «müəllim, sahib»

Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi din və təlimlə əlaqədar alınma latın sözlərində əlavə , kalka yolu ilə yeni latın sözlərinin hərfi tərcümə etməklə də zənginləşmişdir.

Buna misal olaraq hərfinin günlərinin adlarını göstərmək olar.

Latın	O.E	Mod.E
Lunal dies (hərfi: Ay günü)	Monan deaz tuvez deaz	Monday « bazar ertəsi»
Martis dies (hərfi Mars günü)	Hərfi marsla	Tuesday «çərşənbə axşamı»
Mercuri (hərfi: Merkuri günü)	Eyniləşdirilən Tuv müharibə allahı	Vedesday çərşənbə

Bəzi dilçilər ingilis dilində sintetik qrammatik quruluşun analitik qrammatik quruluşla əvəz edilməsini fransız dilinin təsiri ilə izah edirlər . Fransız dilinin təsiri ilə ingilis dili feillərdə dəyişikliklər baş verdi.

Fransız dilində alınan təsirli və təsirsiz feillər mövcud idi, lakin bu kateqoriyalar üçün morfoloji göstərici mövcud deyil. Eyni bir fransız feili həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi işlənirdi. Halbuki, qədim ingilis felində təsirli feillər təsirsiz feil fərqlənirdi.

Orta dövüdə fransız "boil", "change", "continue", "decline" ,"join" "sound", "turn" və.s kimi alınmalar həm təsirli, həm də təsirsiz mənalarını ingilis dilində saxlayırdılar.

Fransız dilində " receiver" feili ancaq təsirli feil mənasında malik idi. Orta və yeni ingilis dilində isə həm təsirli, həm də təsirsiz feil mənası kəsb etdi:

Təsirli: She hath recovered the king

Təsirsiz: He will recover straight (Shakespeare, Othello, IV, 1, 58)

P Z.Verdiyeva, F. Ağayeva. "Azərbaycan dilinin semasiologiyası Bu onu göstərir ki, ingilis dilinin özündə feil əsasında ikimənəhliq inkişaf etməyə meyilli idi. Fransız

alınmaları buna mane olmalıydılar, əksinə, qədim təsirli- təsirsiz feillərin dəyişməsi prosesinə, onun tezləşməsi prosesinə kömək etdilər. Dilin qrammatik quruluşunda dəyişmələr o zaman baş verir ki, ana dilinin öz rüşeymlərində bu xüsusiyyətlər mövcud məsələnin, qədim ingilis dilində zəif dental şəkilçili keçmiş zaman feilləri çox məhdud idi. Lakin orta dövrdə fransız alınma feillərinin təsiri nəticəsində, onların təkanı nəticəsində əvvəlki zəif sözlərin təsrifi forması ən məhsuldar növə çevrildi və fransız dilinin təsiri ilə ingilis dilində yaranan analitik quruluşla yanaşı sintaktik kalkalarda oldu. Bir şeyi qeyd etmək lazım bilir ki, ümummiyyətlə sintaktik "yad" meyllərə qarşı çox sabitdir. Bu dəyişmələr o zaman baş verir ki, doğma dilin üz rüşeymində belə meyllər olsun. Fransız dili bu meylləri hərəkətə gətirib inkişaf etdirirdi. (3.s.99)

Yarseva görə kalkaların iki müxtəlif növünü ayırmaq lazımdır. a) sintaktik model mənimsənilir, həmin fransız tərkibi sözlə, söz ingilis dilinə quruluşu saxlamaqla tərcümə edilir:

Fr: mettre son étude - Eng. to set one's study

Fr: à mon pouvoir - Eng. At one's might

Əgər qədim ingilis dilində sintaktik modeller, sintaktik kalkalar fransız dilində edilirsə, orta ingilis dili dövründə fransız dilində (sans kimi) mənimsənilirdi)

İngilis dili ilə skandinav dillərinin çarpazlaşması A.İ göstərdiyinə görə ingilis dilində qrammatik quruluşunun dəyişməsinə səbəb oldu. Sintetik quruluşlu dil analitik qrammatik quruluşla əvəz edildi.

Skandinav dili ingilis dilinin sintaksisinə də təsir etmişdir. Müasir ingilis dilində modal mənalı "should" və "would" feillərinin köməyi ilə feilin analitik şəkil formasının yaranmasını səbəb oldu. (məs: I should have spoken to him Mən onunla danışmalı idim: Mən gərək onunla danışaydım)

Feil –zərf birləşmələrinin (məs: to give up, to go on, to put out) geniş vüsat alınmasında Skandinav dilinin təsiri ilə izah edirlər.

Yarseva göstərir ki, ingilis dilinin qrammatik quruluşunda baş verən bəzi faktları latın dilinin qismən yaxud tam təsiri "ilə izah etmək olar. Məsələn:

1. Acc+inf (I want you to come and dine with me) konstruksiyası: Non +Inf (sara is said to resemble me) konstruksiyası:

2. Absolute participle (generally speaking this novel is not very interesting) konstruksiyası:

3) Sequence of Tenses:

4) Bir köməkçi to be feilləri analitik passivin işlədilməsi:

5) " Continuous Tenses zamanların əmələ;

Alınma prefikslər məhsuldar və qeyri məhsuldar və qeyri məhsuldar təkmənalı və çoxmənalı ola bilirlər. Məsələn, alınma "de" prefiksi, Müller lüğətinə əsasən yüza qədər feil əmələ gətirmişdir. Prefiks təkcə sözün mənasını dəyişdirmir, o sözü başqa leksik qrammatik sinifə aid etmək qabiliyyətinə də malikdir.

F. Yadigar "German dilçiliyinə giriş" "Maarif" nəşr.. "Tarixi inkişaf prosesində hər bir dil müxtəlif dəyişmələrə məruz qalır. Dəyişmələr dilin ayrı-ayrı səviyyələrdə özünü göstərir. Lakin ilkin dəyişmələr özünü bilavasitə dilin lüğət tərkibində büruzə verir. Dil tarixinin öyrənilməsi dilin mövcud olduğu müxtəlif dövrlərdə onda baş verən dəyişmələrin ümumi mənzərəsini açmağa imkan verir. Dilin lüğət tərkibindəki alınmalar həm alınma mənbəyinə, həm də alınma dövrünə görə fərqləndirilir. Müasir ingilis dilində müxtəlif dillərdən alınmalar vardır. İngilis dilindəki alınmaları beş əsas qrupda birləşdirmək olar". (4.s.16-28)

- 1) Kelt dilindən alınmalar;
- 2) Latın dilindən alınmalar skandinav dillərindən alınmalar;
- 3) Qədim fransız (XII-XV əsrlər) və yeni fransız (XVI əsrdən sonra) dilindən alınmalar;
- 4) Başqa dillərdən (yunan, italyan, holland, ispan, rus, alman, fars və s.) alınmalar.

Müasir ingilis dilində alınmalar sayca həm çoxluğu, həm də mənbə müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu dildə dünyanın təqribən 50 dilindən alınma sözlər vardır. Bu sözlər müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin, demək olar ki, 70%-ni təşkil edir. Qeyd olunan alınma sözlər ingilis dilinə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif tarixi mərhələlərdə keçmişdir. Hər bir dövr özünə görə tarixi, sosial, iqtisadi, mədəni əlaqələri əhatə edir. Dil elementlərinin qeyri-müntəzəm inkişafı haqqında ümumi qanuna görə dilin daha vacib elementləri təsirə daha tez məruz qalır. Dildə belə elementlər dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdir.

Latın dilindəki alınma sözlərin müəyyən hissəsi bu və ya başqa fonetik cildə, qrammatik quruluşda və mənada bir çox dillərdə rast gəldiyindən international sözlər cərgəsində yer tutur. International sözlərin əsas hissəsi latın mənşəlidir. Müasir elmlərin çoxunda latın mənşəli terminlər müəyyən çəkiyə malikdir. İngilis dilində latın mənşəli olan alınmalara **obligation, constitution, alibi, microscope, modern, laboratory, proqram, system, socialism, communism, climat, raqius, tradition** və s. misal ola bilər.

Skandinav dillərindən qədim ingilis dilinə keçən sözlər mənsəcə dilin özünə aid sözləri sıxışdıraraq sıradan çıxarmış, bəzi sözlər isə semantik dəyişmələrə uğramışdır. Danimarka və ingilis dillərinin yaxınlığı semantik alınmaların sayının daha çox artmasına, eləcə də onların semantik dəyişməyə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Saitlərdən əvvəl (sk) samit birləşməsi də bu dövrə aiddir. Qeyd olunan birləşmə skandinav alınmalarının müəyyənləşdirilməsində xüsusi rol oynayır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, (sk) birləşməsi yalnız skandinav sözlərinə şamil edilməmişdir. Bu birləşmə başqa dillərdən alınmalarda da özünü göstərir: **squire** (fr.), **sceptic** (yun.). etmişlər. Məsələn, **obey, serve, noble, qłory, command, danger**.

İngilis dilində işlənən titulların böyük əksəriyyəti **king, queen, earl, lord, lady** istisna olmaqla norman-fransız mənşəlidir. Dövlət idarəçiliyi ilə bağlı (**people,**

nation, government, curt) pul münasibətlərini ifadə edən **money, property** sözləri də fransız mənşəlidir. Ailə münasibətləri bildirən **parnet, spouse, cousin, uncle, niece** sözləri də həmin qəbildəndir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, o dövrün farsız dili özü alınmalardan xali deyildi. Bu dildə alman alınmarın müəyyən çəkiyə malik olmuşdur. İngilis dilində yer almış **blank, blanket, blue, coat, danse, qarden, gay, pocket, ticket** kimi sözlər alman mənşəli olub fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir.

İngilis dili german dillərinin qərb yarımqrupuna daxildir. Ona görə də ingilis dilinin qədim dövrünə aid sözlər digər german dilləri ilə paralellərə malikdir. Məsələn, **house** (ing), **haus** (alm), **huis** (holl), **hus** (isveç) və s.

İngiltərə və Hollandiya arasında sıx ticarət, hərbi və iqtisadi əlaqələr nəticəsində bir sıra holland sözləri ingilis dilinin lüğət tərkibində özünə yer almışdır. Məsələn, **ledger – müşahidə kitabı, hose – şlanq, rover – pirat** və s.

İtalyan dilinin ingilis dilinə təsiri intibah dövründə güclü olmuşdur. Bu dildən alınmalar daha çox incəsənətlə bağlıdır: **sonet, stanra, motto, model, miniature, madonna, trio, aria, tempo, andante** və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abbasquliyev T. «Orta əsdə ingilis dilinə daxil olmuş ərəb sözlərinin alınmasını şərtləndirən ekstrolinqvistik amillər» // Metodika və dilçilik. II bur. B. 1976.s.245
2. Иванова И., Чакоркин Л. «История английского языка». М. 1976.с.56-66.
3. P. Z.Verdiyeva, F. Ağayeva. "Azərbaycan dilinin semasiologiyası" Bakı 1979.s.99.
4. F. Yadigar "German dilçiliyinə giriş""Maarif" nəşr.B.1972.s.16-28.

И.Исгендерзаде

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ И ЯЗЫКОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В СЛОВАРЕ ДРЕВНЕГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье рассматривается общее положение древнеанглийского языка и употребление заимствованных слов в английском языке а также их сравнение с современным английским языком. Статья посвящена изучению роли экстралингвистических факторов в изменении словарного состава английского языка. В статье так же затронут грамматические изменения в результате экстралингвистического фактора английского языка. Любое изменение лексики языка, в том числе и включение в лексику дериваций, создает смысловые и стилистические изменения в языке. В английском языке исторически происходил аналогичный процесс, когда слова из разных языков включались в словарь языка. Поэтому в лексике английского языка происходили постоянные изменения. Напротив, современный английский язык более устойчив к внешней речи. Но

исторически это было не так. Слова, вошедшие в древнеанглийский язык, например латынь, имели греческое происхождение. Из истории известно, что религиозные надписи сначала были написаны на греческом языке, а затем переведены на латынь. Поскольку латынь является церковным языком, слова этого языка вошли в лексикон многих народов.

Ключевые слова: словарь, экстралингвистические факторы, развитие, английский язык,

I.Isgendarzade

**Semantic transformation and language relations occurring
in the dictionary of ancient English vocabulary**

Summary

This article deals with the common situation of the ancient English language and the use of the borrowings in English, also their comparison with the contemporary English. The article deals with the role of extralinguistic factors in change of the English vocabulary. The article touches problem of changes in grammatical of the English language as a result of the English language as a result of extralinguistic factors as well. Any change of vocabulary of the language, including the inclusion in the vocabulary of derivations, creates semantic and stylistic changes in the language.

In the English language historically there was an analogous process, when words from different languages were included in the dictionary of the language. Therefore, in the lexicon of the English language there were constant changes. On the contrary, the modern English language is more resistant to external speech. But historically it was not so. Words that entered the Old English language, such as Latin, were of Greek origin. It is known from history that religious inscriptions were first written in Greek and later translated into Latin. Since Latin is a church language, the words of that language have become part of the vocabulary of many nations. Researchers estimate that about 500 religions and teachings in ancient English contain Latin words.

Key words: vocabulary stock, extralinguistic factors, development, English, semantic

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

HƏQİQƏT MEHDİYEVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
hmehtiyeva@internet.ru

KOMPÜTER JARQONU

Xülasə

Müasir dilçiliyin əsas istiqamətlərindən biri də danışiq dilinə məxsus leksik layı sistemətik şəkildə öyrənməkdir. Dil daxilində çoxlu hadisələr baş verir ki, əsas rol oynayan hadisələrdən biri də kompüter-jarqonlarıdır. Jarqon bir sosial qrupun, bir peşə qrupunun və ya bir cəmiyyətin üzvlərinin istifadə etdiyi, ümumi dilin sözlərindən fərqli, ya da yeni sözlər, deyimlər qatarıq yaradılan xüsusi bir dildir. Kompüter-jarqon leksikası xalq danışığında sonradan yaradılmış köməkçi dil funksiyası yerinə yetirir, şifahi və süni dildir. Onların yazılı forması olmadığına görə ədəbi dilin leksikasına daxil deyil. Kişi və qadın jarqonları mənəfe ümumiliyinə görə fərqlənir. İşləklik məzmununa görə dilimizin leksik fondundan seçilir, məhdud arealda işlədilir. Sosial dialektlərə aid jarqonları milli dilin xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirir. Kompüter jargonu bu sahə mütəxəssisləri arasında ünsiyyət qurmaq üçün korporativ dialekt kimi yaradılmışdır onları daim dəyişdirilir və təkmilləşdirilir.

Jarqon sözlərin dil daxilində yaranması və ifadəsi eləcə də müxtəlif sosial qrupları arasında işlənməsi semantika sahəsinə aiddir. Əslində bu sözlər kompüter texnologiyasında məxfi informasiya daşıdıqları üçün gizli anlayışları bildirirlər. Müxtəlif sosial təbəqələr və qrupları öz aralarında fikirlərini və niyyətlərini başqalarından gizli saxlamaq üçün jarqonlardan istifadə edirlər. Hər bir peşə-sənət sahəsində insanlar başqalarının anlaya bilməyəcəyi gizli ünsiyyət formasını, yəni inkişaf etdirmişlər. Jarqonların yaranmasının bir neçə səbəbi vardır, onları belə sistemləşdirmək olar:

- a) dostcuqlar: natka – Natiq, səbiş – Səbinəm və s.
- b) aşağı registrlı sözlərin formalaşma modelləri: karnaval – psixo-;
- c) sözlərin kalamburla ifadəsi: pentium – altılıq;
- ç) kobud sözlər əsasında formalaşanlar: prosessor – bandura.

Jarqonların törənmə və geniş yayılmasında bir tərəfdən gənclər və onların birlikləri, digər tərəfdən də internet, çat, facebook, SMS və mesajlar çox önəmli rol oynayır.

Açar sözlər: korporativ dialekt, internet-ədəbiyyat, kompüter-jarqon, dil kollektivi, mətn-diskurs, internet, çat, facebook, SMS, mesaj.

Kompüter jargonu bu sahə mütəxəssisləri arasında ünsiyyət qurmaq üçün korporativ dialekt kimi yaradılmışdır və hazırda bu dildən əsasən kişi proqramçılar, elektron kitabxana yaradıcıları və internet-ədəbiyyat əsərlərinin müəllifləri, kompüter-jarqon lüğətlərinin toplayıcıları, eləcə də virtual kiberməkan sakinləri və

kibermədəniyyət daşıyıcıları istifadə edir, onları daim dəyişdirilir və təkmilləşdirilirlər.

Əlbəttə, bu o demək deyil ki, kompüter jarqonundan, xüsusilə çatlarda yalnız kişilər istifadə edirlər, buna baxmayaraq, bu "kişi" jarqonunun əla nümunəsi və gender-lingvistik tədqiqatlar üçün ideal sahədir.

Kompüter istifadəçiləri üçün bir alternativ var: kompüter və proqramist və ya canlı istifadəçilərin kompüter jarqonları; onların bu peşə ilə bağlı assosiativ əlaqələri vardır. Əslində, jarqon yaratdıqda bir-biri ilə necə ünsiyyət qurmaq üçün onlar yalnız özlərini nəzərdə tutmurlar, kompüter kommunikasiyanın əsas iştirakçılarından, dil kollektivinin bərabərhüquqlu üzvləridirlər.

Ola bilsin ki, ümumiyyətlə, təsadüfi və daxili dil xarakteri daşıyan bu faktlar kompüter jarqonunun spesifikasiyasına, xarakterinə və funksiyalarına müəyyən dərəcədə təsir edir. Kompüter jarqonu lüğətinə daxil olan hər bir söz çox ciddi aşınmalara məruzdur (ətraflı bax:1). Məsələn:

vint – vinçester

qama – kompüter oyunu

yuzat – şübhəli istifadəçi

haker – şəbəkədə və ya başqa bir yerdə tapılan digər mənbələrdən və fikirlərdən istifadə edərək virusları yazan lamerlər; müxtəlif şəbəkə təhlükəsizliyi xidmətləri; dar ixtisaslaşmaya malik olan, lisenziyalı proqram təminatı olmayan, adi istifadəçilər üçün fayda verən

pros – prosessor, kompüterin dəmir ətrafı

kuler – ventilyator (adətən, prosessorda yerləşir)

materinka – ana plata

flop – disk yeri

ram – operativ yaddaş

mış – siçana oxşar əl manipulyatoru

vinçester – sabit disk

virus – “xeyirxah” insanlar tərəfindən yaradılan, kompüterə ziyan vuran pulsuz bir proqram

antivirus – “xeyirxah” insanların yaratdığı zərərverici əməllərə qarşı əks-proqram

çat – adətən, insanlar arasında faydasız virtual əyləncə, ünsiyyət

spam – təmizlik içində zibil (adətən, aqressiv-reklam xarakteri daşıyır)

kilo – kilobayt

meqa – meqabayt

Nəticədə kommunikasiya terminologiyasında müxtəlif dünyagörüşlərini təmsil edən müəyyən mədəni-nitq şəbəkə etiketləri və üslubi modellər tənzimləyici rol oynayır. Milli mentaliteti və ifadə-diskurs xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla işgüzar ünsiyyətin emosional komponenti şəbəkədə kommunikasiya növləri və üsullarını, bir qayda olaraq, müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri üçün unifikasiya etməyə meyllidir. Aydındır ki, sosial gerçəkliyin qavranılmasında diferensial modellərdən isti-

fadə edilir və bu, hiperkommunikasiya sistemində dil konstruksiyasının istifadəsində özünü göstərir. Müvafiq olaraq işgüzar kommunikasiyaya koqnitiv, sosial-psixoloji, fəlsəfi və mədəni tərkibləri nəzərə alaraq yanaşmaq, təhlil etmək optimal olardı. Müxtəlif linqvokulturoloji sahənin nümayəndəsi kimi, kommunikantların şüurunda dil və koqnitiv tərkib hissələri birbaşa elektron diskursun xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Kompüter-jarqon diskursu son illər həyata keçirilən çoxlu sayda tədqiqatın obyektidir. Bu mövzunun yeniliyi və işlənməsi bir çox məsələlərin həllində fərqli yanaşmalara gətirib çıxarır, uyğunsuzluq hətta tədqiq olunan obyektin nominasiyası səviyyəsində özünü göstərir. Bir çox müəlliflər təkcə *kommunikasiya*, *ünsiyyət* və *diskurs* deyil, *elektron*, *virtual*, *kompüter* və ya *internet* anlayışlarını qarışdırır, eyni obyekt üçün müxtəlif nominasiyalardan istifadə edirlər. Aydınlığın olmaması razılaşdırılmamış yanaşmaların və kompüter-internet diskursunda əlamət və xüsusiyyətlərin müəyyən edilməməsinə səbəb olur. Elektron diskurs internet saytlarında yazılı ünsiyyətdir, interaktiv xarakter daşıyır, real vaxt rejimində şifahi şəkildə həyata keçirilir (bax: 2, 115-116).

Jarqonlara bunları da əlavə etmək olar: *bima*, *barel*, *vaks*, *ibeem*, *ibeemka*, *keroqaz*, *komposter*, *kompuxter*, *kontuper*, *pentiyuk*, *pısyay*, *propentyux*, *oxa*, *psix*, *puter*, *torcka*, *numerus* və s.

Kompüter jarqon kommunikasiyasında daha çox qeyri-rəsmi münasibətlərə üstünlük verilir, adətən dost münasibətlər ifadə edilir. Burada mümkün adların geniş spektri təqdim olunur. Adlarının formalaşması modellərini belə sistemləşdirmək olar:

- b) dostcuqlar: *natka* – Natiq, *səbiş* – Səbinəm və s.
- b) aşağı registrlı sözlərin formalaşma modelləri: *karnaval* – psixo-;
- c) sözlərin kalamburla ifadəsi: *pentium* – altılıq;
- ç) kobud sözlər əsasında formalaşanlar: *prosessor* – bandura.

Gender-linqvistik tədqiqatlarda qadın korreliyalarının analoqları yoxdur. Bunun səbəbi müasir cəmiyyətdə qadının aşağı statuslu olması demək deyildir, qadın jarqon-formaların istifadəsinə qoyulan məhdudiyyətlər qrammatik deyil, sosial səbəblərlə bağlıdır (3, 33). Dildə sözün qrammatik cins mənsubluğu ilə ifadə olunan dildənkənar realiyalar arasında heç bir əlaqə yoxdur, yəni dil şüurunda kişi sözləri qadın ifadələrindən daha yüksək pillədə durur, bu həqiqətə uyğun deyil. Üstəlik, mədəniyyət dominantlı əsas sözlər qadın nitqinə aiddir: *həyat*, *həqiqət*, *gözəllik*, *sevgi*, *azadlıq*... Siyahı çox uzun ola bilər.

Kompüter jarqonlarının yaradılması canlı dilin səs tərkibinin önə çəkilməsi ilə də baş verir, dil oyunları, kalambur nəticəsində də özünü göstərir. Dil oyunu paradoksal şəkildə semantik nüansları əks etdirir, jarqon və ədəbi dil sözləri arasında yeni semantik əlaqələr qurur. Bu yalnız kompüter jarqonu üçün deyil, həm də postmodern nəsr, kütləvi informasiya vasitələrinin dili və ziyalı nitqi üçün də səciyyəvidir, lakin kompüter-jarqon leksikasının formalaşması bir qədər fərqlidir

(bax: 4, 210-211). Müşahidələrə görə, jarqonlar daha çox orta yaşlı ziyalıların da nitqinə xasdır, məhz onlar kompüter jarqonunun daşıyıcılarıdır.

Gender-lingvistik tədqiqatların nəticələrinə görə, qadınlarla müqayisədə əksər hallarda kişilər jarqonizmləri daha yaxşı bilir və daha çox istifadə edirlər. Öz nitq davranışında qadınlar normalara, dil vasitələrindən standart istifadəyə istiqamətlənməyə çalışırlar. Kişi danışiq-jarqonlarında, davranışlarında isə dilə azad və ya qeyri-virtual yanaşma, korporativ dialekt fəaliyyəti meyili üstünlük təşkil edir. İnternetdə müntəzəm olaraq yenilənən lətifələr saytlarının böyük bir miqdarı, bir qayda olaraq, tipik kişi janrıdır (5, 9). Kişi kompüter-jarqonları nitq devalvasiyaları, punktuasiya qaydalarının və danışiq mədəniyyəti qaydalarının açıq, qəsdən pozulması ilə də xarakterizə olunurlar.

Ədəbiyyat

1. http://www.sleng_dict.txt
2. N.Məmmədli. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, "Elm və təhsil", 2021.
3. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. М., 1993.
4. Виноградова Н. В. Компьютерный сленг и литературный язык: проблемы конкуренции // Исследования по славянским языкам. Корейская ассоциация славистов, Сеул, 2001.
5. Седов К.Ф. Основы психолингвистики в анекдотах. Учебное пособие. - Издательство «Лабиринт», М., 1998.

ХАГИГАТ МЕХДИЕВА

Азербайджанский Медицинский Университет

КОМПЬЮТЕРНЫЙ ЖАРГОН

Резюме

Одним из основных направлений современной лингвистики является систематическое изучение лексической лексики, присущей разговорному языку. Внутри языка происходит так много событий, что одним из ключевых событий является компьютерный жаргон. Жаргон-это особый язык, используемый членами социальной группы, профессиональной группы или общества, отличный от слов общего языка или созданный путем добавления новых слов, идиом. Компьютерно-жаргонная лексика выполняет вспомогательную языковую функцию, созданную впоследствии в народной

речи, является разговорной и искусственной. Они не входят в лексику литературного языка, так как не имеют письменной формы. Мужской и женский сленг различаются по общности интересов. Функциональность выбирается из лексического фонда нашего языка по содержанию, эксплуатируется в ограниченном ареале. Жаргоны, относящиеся к социальным диалектам, также отражают особенности национального языка. Компьютерный жаргон был создан как корпоративный диалект для общения между специалистами в этой области, который постоянно меняется и совершенствуется.

Возникновение и выражение жаргонизмов внутри языка, а также их употребление среди различных социальных групп относится к области семантики. На самом деле эти слова означают скрытые понятия, поскольку они несут конфиденциальную информацию в компьютерных технологиях. Различные социальные слои и группы используют сленг между собой, чтобы держать свои мысли и намерения в секрете от других. В каждой профессионально-художественной сфере люди выработали скрытую форму общения, то есть такую, которую не могут понять другие. Причин возникновения жаргонов несколько, их можно систематизировать так:

- а) дружеские: Натка – оратор, сабиш – Сабинам и др.
- б) модели образования слов нижнего регистра: карнавал – психо-;
- в) словосочетание каламбур: Пентиум-шестерка;
- гл) образованные на основе грубых слов: обработчик – Бандура.

В сумерках и повсеместном распространении жаргонов очень важную роль играют, с одной стороны, молодежь и их объединения, а с другой- интернет, чат, facebook, СМС и сообщения.

Ключевые слова: корпоративный диалект, интернет-литература, компьютерный жаргон, языковой коллектив, текст-дискурс, интернет, чат, facebook, СМС, сообщение.

HAQIQAT MEHDİYEVA
Azerbaijan Medical University

COMPUTER JARGON

Resume

One of the main directions of modern linguistics is the systematic study of the lexical vocabulary inherent in the spoken language. There are so many events going on inside the language that one of the key events is computer jargon. Jargon is a special language used by members of a social group, professional group or society, different from the words of a common language or created by adding new words, idioms. Computer-slang vocabulary performs an auxiliary language function, created later in folk speech, is colloquial and artificial. They are not included in the

vocabulary of the literary language, as they do not have a written form. Male and female slang differ in common interests. The functionality is selected from the lexical fund of our language in terms of content, it is operated in a limited area. Jargons related to social dialects also reflect the peculiarities of the national language. Computer jargon was created as a corporate dialect for communication between specialists in this field, which is constantly changing and improving.

The emergence and expression of jargonisms within a language, as well as their use among various social groups, belongs to the field of semantics. In fact, these words mean hidden concepts, since they carry confidential information in computer technology. Various social strata and groups use slang among themselves to keep their thoughts and intentions secret from others. In every professional and artistic sphere, people have developed a hidden form of communication, that is, one that others cannot understand. There are several reasons for the emergence of jargon, they can be systematized as follows:

- a) friendly: Natka – speaker, sabish – Sabinam, etc.
- b) lowercase word formation models: carnival – psycho-;
- c) the phrase pun: Pentium-six;
- gl) formed on the basis of rude words: handler – Bandura.

In the twilight and the widespread spread of jargon, on the one hand, young people and their associations play a very important role, and on the other -the Internet, chat, Facebook, SMS and messages.

Keywords: corporate dialect, Internet literature, computer jargon, language collective, text-discourse, Internet, chat, facebook, SMS, message.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Zemfira Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏFLATUN BAXŞƏLİYEV
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏMƏD VURĞUN TÜRK XALQLARININ MEMUAR ƏDƏBİYYATINDA

Səməd Vurğunun dünya sənətkarları arasında ürək dostları heç də az olmamışdır. Görkəmli sənət adamları Səməd Vurğunu öz bədii qəhrəmanına çevirmiş, şairin bədii obrazını öz şeir və poemalarında olduğu kimi oçerk və xatirələrində də çox canlı və parlaq şəkildə yaratmağa müəssər olmuşlar. Müəllifə, onun bədii irsinə olan sevgilərini bu ədəbi əsərlərdə təcəssüm etdirmişlər.

Rus şair və yazıçılarından A.Fadaye, N.Tixinov, M.Şoloxov, P.Antoqolski, Y.Libedenski, K.Siminov, Y.Dolnotolski, Ukrayna sənətkarlarından M.Bajan, M.Rılski, D.Belous, M.Naqnibeda, Y.Krilyuk, Belarus şairi P.Brofka, Özbək şairi Q.Qulam, Qazax yazıçısı M.Auezov, Gürcü şairləri – G.Lionidze, K.Kaladze, Litva yazıçıları – A.Venslava, A.Jukauskas, P.Sivilka, Latış şairləri – Y.Sudrkpakali, A.Oeyan, Moldav şairi – Y.Bukov, Tacik şairi – M.Tursunzade, Türkmən yazıçısı B.Kerbabayev, Qırğız şairi – A.Tokonbayev, Eston yazıçısı Y.Suumul, Avar şairi – R.Həmzətov, Tatar yazıçısı – Ə.Minski, Abxaz şairi – G.Quliyə və digər dünya şair və yazıçıları Səməd Vurğun haqqında həm də oçerk və unudulmaz xatirələr qələmə almışlar. Bu müəlliflər şairə bilavasitə sevgilərini bu ədəbi nümunələrdə əks etdirmişlər. Bu əsərlər, əlbəttə, bir də ona görə dəyərlidir ki, bu qəbildən olan sənət əsərləri eyni zamanda oxucuda Səməd Vurğun haqqında, onun yaradıcılığı haqqında dərin təəssürat yaradır.

Bu əsərləri mütləq etdikcə Azərbaycan sənətkarları oxucu gözlərində daha da böyüyür və əbədiləşir. Səməd Vurğun haqqında ən unudulmaz xatirələr qələmə alan sənətkar N.Tixinovdur. O “Xatirələrimizdən səhifələr” başlığı altında bu janrda Səməd Vurğun haqqında sənət nümunələri qələmə almışdır. Bütünlüklə bu xatirələr onun Azərbaycanda Səməd Vurğunla birgə olduğu çağlar barədə aldığı təəssüratların nəticəsində yaranan memuar ədəbiyyat nümunələridir. Bu xatirələrdən, əlbəttə, biz Səməd Vurğunun həm də xarakter və xüsusiyyətini, təbiətini, eləcə də xarici cizgilərini, mənəvi məziyyət və keyfiyyətlərini görürük.

Onunla daha yaxından tanış oluruq. M.Tixinov yazırdı: “Azərbaycanda, şairlər ölkəsində, xalqın Nizami, Xəqani, Vaqif kimi şairlərə hörmət etdiyi bir məmləkətdə yüksək xalq şairi, ad-sanı qazanmaq üçün, ürəkləri ələ almaq asan

deyildir. Səməd Vurğun xalq nəğməkarıdır. Xalqın bütün bələlərinə şərikin olmuşdur. P. Antopolskinin də şairin ölümü münasibətilə yazdığı “S. Vurğunun xatirəsi” adlı qeydləri də vardır. O, dostunu belə xatırlayır: “Bakıda, vağzal meydanında Səməd Vurğun özünün fiziki boyundan daha çox yüksələrək, bu şəhərə ilk dəfə gələn qonaqları xatırlayır. Vurğun məhz belə bir gözəl insan idi. O adamlarla tez dil tapan, ünsiyyət bağlayan, ilk tanışlıqdan unudulmaz təsir bağışlayırdı. Sanki onda bitməz, tükənməz bir həyat qüvvəsi vardır. Şair nəhəng bir enerji mənbəyi kimi ürəkləri qızdırır, insanlara işıq və hərarət paylayırdı” (1-3).

Tixinovun digər bir xatirəsini də xatırlamaq yerinə düşərdi. O, Səməd Vurğunun Bakıdakı heykəli haqqında öz düşüncə və qeydlərini belə izhar edirdi: “Bakıda vağzalın qarşısındakı meydançada böyük bir parkın ortasında dostumuz Səməd Vurğunun yüksək postament üzərində qranitdən tökülmüş heykəli haqqında düşünmək mənə qərribə gəlir. O tunc gözlərlə baxır, tunc əli tunc sinəsinin üstündədir. Onun ayağının altındakı təmələ isə şairin vətənə böyük məhəbbətini ifadə edən misraları həkk olunmuşdur. Bu abidəni də Bakıda Nizami heykəlini yaratmış Respublikanın xalq rəssamı F. Əbdürrəhmanov yüksəltmişdir. (2-4) Zəmanələr və şairlər bax belə görüşürlər”. A. Veyan “Küləklər şəhəri” oçerkində S. Vurğunun abidəsi önündə dayanaraq şair haqqında düşüncələrə dalır.

Y. Libedinski şair dostu haqqında xatirələrini “Şair ata yurdunda” adlandırmışdır. O öz dostu haqqında ürək sözlərini belə bildirir: “Səməd Vurğun çox orijinal bir sovet şairidir. Onun yaradıcılığı çoxmillətli sovet poeziyasının incilərindən biridir. İndi bizim dostumuz aramızda yoxdur.

Mən istərdim ki, Səməd Vurğunla bir yerdə olarkən aldığım təəssüratı oxuculara və ümumiyyətlə böyük şairimizə hörmət bəsləyən adamlara bildirim”. (3-4) Başqa bir xatirəni göz önündən keçirək: “O, elə bir insandır ki, artıq əfsanəyə heykələ çevrilmiş, klassik olmuşdur. Lakin onun yoldaşı və müasirlərinin vəzifəsi bu ölməz insandan danışmaq, onun sadə, bəşəri keyfiyyətlərini toplamaqdır. “Xatirələrə dönmüş bir ömrün səhifələrini vərəqlədikcə dahi şairin böyüklüyü bir daha üzə çıxır. Məhz Yevgeni Dolmotolskinin şair haqqında olan bu müdrik kəlamları Səməd Vurğunun mənəvi keyfiyyətlərini açıb göstərir.

Ukrayna şairi Mikola Naqribeda “Onu Ukrayna sevir” xatirəsində Səməd Vurğunla Kiyevdəki, Yevgeni Krilyuk isə “Həmişə cavan kobzar” xatirəsində özünün şairlə 1955-ci ildə Bakıdakı görüşlərindən, Dmitri Belous “Unudulmaz Səməd xatirəsində Kiyevdə, Bakıda şairlə birgə keçirdikləri günlərdən söz açır. Şair haqqında qələmə alınan bir çox oçerklər də diqqəti cəlb etməkdədir. Həmin oçerklər içərisində eston və latış şairlərinin oçerkləri xüsusilə diqqətə layiqdir. Litva şairi A. Benslobanın aralarında böyük dostluq əlaqələri olmuşdur. Məhz bu respublikaların ədəbi simaları ilə belə ünsiyyət və yaxınlıq bu müəlliflər tərəfindən müəyyən oçerklərin yazılmasına səbəb olmuşdur. A. Benslobanın “Biz hamımız onu ürəkdən sevirik” adlı Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş bir samballı oçerki vardır. O, Səməd Vurğun poeziyasını sevməklə yanaşı, onun

poeziyasına yüksək qiymət verən, bu poeziyanı araşdıran bir sənət və elm adamı olmuşdur. 1947-ci ildə o Azərbaycana gəldikdə onunla bir yerdə olmuş, Azərbaycanı Səməd Vurğunla qarış-qarış dolanmışdır.

A.Venslova öz oçerkində Səməd Vurğunun bütöv portretini yaratmışdır: “Mən Səməd Vurğunla Moskvada Yazıçılar İttifaqında, ittifaqın plenyum və iclaslarında Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ongünlüyü illərində SSRİ Ali Sovetinin sessiyalarında, konqreslərində tez-tez görüşmüşəm. Onun həmişə sadə, nəcib, xeyirxah insan, səmimi dost, gözəl şair kimi görmək olardı. Poeziyanı o sözün əsl mənasında nə qədər mümkündürsə, bir o qədər böyük məhəbbətlə sevirdi. Poeziyasız onun həyatını təsəvvür etmək çətin idi”. (4-6)

Ümumiyyətlə, oçerkdə şair irsinə fərdi münasibət xarakter baxımından uyğunlaşma bu oçerkin xüsusiyyətlərini, onun rəngarəng çalarlarını müəyyən şəkildə canlandırır. Litva yazıçısı Yozas Paukstyalis “Zaqafqaziyaya səyahət” oçerklər silsiləsində S.Vurğun oçerki xüsusi yer alır. Başqa müəlliflər kimi o da bu əsərdə Səməd Vurğunun şairliyi, vətənpərvərliyi yüksək məhəbbət və məharətlə qələmə alınmışdır.

Latış sənətkarı da bu sadə Vurğun irsinə biganə qalmamışdır. Yanis Sudrabkali Səməd Vurğunla daha tez-tez görüşmüş, onunla həmişə yaxın ünsiyyətdə olmuşdur. “Səməd Vurğun” adlı oçerk miniatüründə lirik ricətlər daha zəngindir. O, bu oçerkdə eyni zamanda Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığı haqqında geniş və zəngin ədəbi materiallar vermiş, real strixlərlə bu oçerki daha sanballı və qüvvətli bir oçerk nümunəsinə çevirmişdir. Bu əsər mənsub şeir formasında yazılmışdır. Bu da onu göstərir ki, bu oçerk həm də dərin poetika, yüksək şeiriyyət kəsb edir: “Qara saçlar, bürünc rəngli üz, qaynar həyat dolu gözlər. O, sakit oturub fikirlidir, adama elə gəlir ki, o, dinməzdir, ancaq susmağı sevir. Birdən soyuqqanlı şəkildə bir neçə söz deyir, ətrafdakıların diqqəti ona yönəlir. Sonra da gülümsəyərək, qanadlı quşa bənzər hikmətli bir fikir söyləyir. O heç də sakit deyil, bir elə ciddi də deyil, o daima hərəkətdədir, lap axar su kimi”. Y.Sudrabkali şairi bir sənətkar kimi səciyyələndirərək sonra yazmışdır: “ Səməd Vurğunun şeirini oxuyan, onu görən, onun özünü eşidən şairin böyük ürəyini, bu ürəyin genişliyini hiss edər. Mən ona baxıram. Dərin bir quyuya baxan kimi.

Həmin quyu göyü, səmanı, ağ buludları özündə əks etdirir”. (5-68) Müəllif öz oçerkində Səməd Vurğun poeziyasının xüsusiyyətlərindən danışır. Onun yaradıcılığında şərq poeziyası ilə rus poeziyasının qovuşduğunu qeyd edir. Digər Latış ədəbi V.Ruyanin Səməd Vurğuna həsr etdiyi “Dostluq günləri” oçerki vardır. Bu oçerk beş hissədən ibarətdir. Bu oçerk 1966-cı ildə Səməd Vurğunun 60-illiyi münasibətilə keçirildiyi yubileydən aldığı nəticədən ilhamlanaraq qələmə alınmışdır. Səməd Vurğuna həsr olunan oçerklərdən biri də Eston sənətkarı Li Sepelli “Gözəllik ağaclarının kökləri vardır səndə” oçerkidir. Bu oçerkdə də Səməd Vurğun yaradıcılığından söhbət açılır. O, görkəmli Eston şairi Y.Smuklla müqayisə edilir. Bu oçerkdə Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin bəndləri də öz yerini tapır. Səməd

Vurğun haqqında yazılan oçerklər içərisində L.Antoqolskinin “Xalq şairi”, Mirşəkərin “Şairin vətəninə”, P.Ququşvilinin “Ayrılarımı könül candan” əsərlərini göstərmək lazımdır. Bu əsərlərdə də S.Vurğun poeziyasının qüdrətindən fəxrlə söz açılır, bu obrazın bir sıra qələm sahibləri tərəfindən öz bütövlüyü və tamlığı ilə təsvir və tərənnümü bu sənət adamlarının ustad şairə olan sevgisinin nəticəsi kimi təqdim olunur. Səməd Vurğun poetik dünyasının bir ampulada işıqlandırılmasının parlaq təzahürüdür. Həm də Vurğun poeziyasının özünəməxsus, fərdi çalarlarının xarakterik cəhətlərinin ustalıqla açıb göstərməyin bariz nümunəsi kimi daha təqdirəlayiqdir.

Dünyanın bütün şairləri Səməd Vurğunu öz əsərlərinin bədii qəhrəmanına çevirmiş, öz milli yaradıcılıq kaloritinə uyğun bədii detallardan istifadə etmiş, mahiyyətə əsl bir şair obrazını yaratmağa nail olmuşlar. Bu da yalnız bu sənətkarların böyüklüyündən və eləcə də yaradıcılıq qüdrətindən irəli gələn bir amil deyil, həmçinin S.Vurğunun dahi bir sənətkar olması ilə bağlıdır. Azərbaycanın milli-mənəvi ideallarını, xüsusilə humanizm, insanpərvərlik və vətənpərvərlik kimi daxili keyfiyyətlərini əsas tutaraq əsərlərini bu ruhda qələmə alan Səməd Vurğun bütün dünya xalqlarının yazarlarına olduğu kimi, türk xalqları ədəbiyyatının sənətkarlarına da tələq etmiş, onun bədii obrazının yaratmağa böyük stimül vermişdir. Türk xalqlarının nəhəng ədəbi simaları bu sahədə daha fəal olmuşlar. Onun bədii obrazını çox canlı və parlaq şəkildə yaratmışlar. Xalq şairi Səməd Vurğunu türk xalqları ədəbiyyatına bağlayan bir sıra mənəvi tellər mövcuddur. Məhz bu tellər onu türk xalqları ədəbiyyatını mənəvi dəyərlərinə qovuşdurur.

Eləcə də bu mənəvi əlaqələr o qədər çoxşaxəli və zəngindir ki, bunları əhatə etmək, əlaqələndirmək Səməd Vurğun və türk xalqları ədəbiyyatı problemlərinin izahına, elmi şərhinə gətirib çıxarır. Bu problemlərin əsas mahiyyətlərindən, özünəməxsusluğundan irəli gələn cəhətlərdən biri kimi Səməd Vurğun türk xalqlarının memuar ədəbiyyatında adı ilə bir ədəbi proses şəklində şərtləndirilir. Bu ədəbi prosesdə Səməd Vurğun haqqında türk xalqları sənətkarlarının xatirələrindən bəhs olunur ki, bu da şairin bədii obrazını poeziyada canlandırmaqla bitmir, onun parlaq obrazı xatirələrdə də öz ölməzliyini və əbədiyaşarlığını təsdiqləyir. Şairin özü ürəklərdə əbədi yaşadığı kimi xatirələrdə də əbədi yaşayan bir sənət fədaisidir. Zəmanəmizin sevilib seçilən bir şairidir. Türk xalqları vahid bir ailə olaraq Səməd Vurğunla keçirdiyi anları xatirələrdə yaşatmağı özlərinə tək-cə bir sənətkar borcu deyil, həmçinin qardaşlıq borcu da hesab edirlər. Bu xatirələr sanki Səməd Vurğunun həyatını bütövlükdə əks edir.

Hər bir xatirə müəllifin ömrünün bir hissəsini canlandıraraq, ömür kitabını tamamlayır ki, bu kitabın hər səhifəsində şair həyatının bir parçası canlandırılır. Nəinki şair haqqında bədii əsərlər, həm də xatirələr belə onun ölməzliyini tarixə qovuşdurur. Eyni zamanda bu ədəbi nümunələrin hər biri bir tarixi faktla, ədəbi faktla bağlıdır ki, bu da xalq şairi Səməd Vurğunun poetik qüdrətindən doğan əsas amillərin başlıcası kimi özünü təzahür etdirir. Şairin avtobioqrafik xüsusiyyətlərlə

zəngin olan tərcümeyi-halını oxucu kütlələrinə çatdırır. Bu xatirələr eyni zamanda müəyyən ədəbi-mədəni tədbirlərlə bağlıdır. Məsələn, 1954-cü il aprelin 22-də Azərbaycan yazıçılarının II qurultayının nümayəndələrindən bir dəstəsi Göygölə gəzməyə çıxanda 48 yaşlı Səməd Vurğun qonaqlardan birinin gözəl qadınına bir dəstə bənövşə verir və qadın ona təşəkkür edib deyir: - Mən bu bənövşəni saxlayacağam. Anadan olmağınızın 100 ilində gətirib sizə verəcəyəm.

Böyük əminliklə demək olar ki, vaxt gələcək belə şirin xatirələr bir dastana çevriləcək, dillərə düşüb nəinki aşırıqlarımız, akınlarımız, baxşılarımız, eləcə də bütün Türkünstan elləri oxuyacaqdır. Bunun əsasında isə qardaş xalqların mədəni həyatına, milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığın rəhni durur. Məhz elə ona görədir ki, elə bir qardaş xalqların həyatında keçirdiyi bir mədəni tədbir yox idi ki, Səməd Vurğun o tədbirdə iştirak etməsin. Məhz bu tədbirdəki görüşlərin təsiri idi ki, türk xalqları ədəbiyyatının yazarları həmin görüş səhnələrini nəinki şeir nümunələrinə, eləcə də xatirələrə çevirərək oxuculara ərməğan etmişlər.

Bu yerdə bir xatirəni yada salmaq, xatirə ədəbiyyatının daha parlaq bir nümunəsi kimi onu xatırlamaq daha məqsədyönlüdür. Belə ki, böyük türk şairi Nazim Hikmətin yenidən Sovet İttifaqına gəldiyi illərdə bir azərbaycanlı dostunun "Səməd Vurğunu tanıyırsanmı?" sualına o belə cavab vermişdir ki, adını eşitsə də əsərləri ilə tanışlığım yoxdur. Bundan bir qədər sonra hər iki şair birlikdə Sovet Yazıçıları heyəti tərkibində Bolqarıstana getməli olur. Növbəti görüşlərindən biri Fransa səfərxanasında keçirilmişdir. Qonaqların şərəfinə düzəldilmiş ziyarətdə N.Hikmət S.Vurğunla yanaşı oturulmuş. Məclis sərt diplomatik qanun və ənənələr çərçivəsində davam edirmiş yeknəsək və darıxdırıcı imiş. Bu vəziyyətdən cana gələn Nazim Hikmət Səməd Vurğuna pıçıldaıyır: - Səməd can, lap üzülrəm, bizi azadlığa buraxsaydılar, qurtulardıq. Vurğun onu sakitləşdirərək deyir: - Darıxma, indi sən üçün burada bir student valsı düzəldim ki, gəl görəsən. Bu sözləri deyib şair tamadadan söz istəyir. Ayağa qalxıb səfirin arvadına yaxınlaşır, onun şərəfinə tost deyir, axırda azərbaycan dilində Humayın gözəlliyini təsvir edən şeirlərini oxuyur, şairin tostı sürəkli alqışlarla qarşılanır. Alqış altında Vurğun səfirin arvadının əlindən tutub, zalın ortasına gətirir. Musiqiçi dəstəsinə vals çalması sifariş edir. Şair xanımlar vals oynamağa başlayır.

Vəziyyəti belə görən ziyafət iştirakçıları onlara qoşulur, həqiqətən bir anın içərisində dinməz dayanan məclis qızgın student valsına çevrilir. Rəsmi və ciddi çöhrələrin ahəngi dəyişir, səmimi söhbətlər üçün daha münasib şərait yaranır. Nazim Hikmət Moskvaya qayıdandan sonra həmin azərbaycanlı dostuna Bolqarıstan səfəri barədə təəssüratlarını nağıl edərkən, Vurğuna bir insan kimi heyran qaldığını bildirir. - Sən Səməd Vurğunu mənə bir şair kimi tanıtmışdın, ancaq o, həm də əsl qəhrəmandır, əsrlərin köhnəlmiş, darıxdırıcı ənənələrinə üsyan qaldırmağı bacaran qəhrəman. Belə insanın əsrlərini oxumamaq olmaz. Onun latın əlifbasında olan şeir kitabçalarını tap, mənə ver, oxumaq istəyirəm. Bu xatirə həmçinin məlum olmayan

ədəbi faktları oxucuya aşkarlayan, çatdırmaq sahəsində uğurlu və səmərəli bir xatirə nümunəsidir. Ədəbi əlaqələr sistemində bu, həmçinin xalqlar dostluğunun rəmzidir.

Görkəmli türkmən ədəbiyyatşünası Əkbər Ruhinin irsində Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğunla bağlı xatirələr daha zəngindir. Ümumiyyətlə, Türkmən yazıçıları Səməd Vurğun haqqında hər zaman yüksək şövq və ruh yüksəkliyi ilə danışmışlar.

Görkəmli türkmən yazıçısı B.Kerbabayev S.Vurğunu “Sovet poeziyasının fəxri” adlandırmışdır. Onlar eyni zamanda yaxın dost olmuş, həmişə bir-biri ilə zarafatda edərmişlər. Bu dostluğun, bu mehribançılığın, bu sədaqətin nəticəsi idi ki, Əkbər Ruhi Səməd Vurğunla bağlı olan xatirələrinin birində belə yazırdı: - Yadımdadır ki, Moskvada Yazıçılar İttifaqında Səmədlə bir görüşümüz zamanı Türkmənistanda qafilanı ovu varmı deyə o məndən soruşdu. Doğrusu mən cavab verməyə çətinlik çəkdim. O, vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün Kerbabayevin onu qafilanı ovuna çağırıldığını söylədi. Mən güldüm və sözümə davam edib: - Berdi Ağa yaman çoxbilmişdir – dedim”. (6-15)

Səməd Vurğunun Türkmənistandakı dostlarından biri də məhşur Türkmən yazıçısı Ata Qovşudovdur. Yazıçı ilə Səməd Vurğun Yerevanda Sayadnovanın yubileyində tanış olmuşdur. Burada maraqlı bir cəhəti də demək zəruriyyəti də yaranır. Belə ki, yubiley günlərində “Koroğlu” eposunun hansı xalq tərəfindən yazılması haqqında mübahisə düşür. Yubileydə iştirak edən bir çox xalqların nümayəndələri bu eposu özününki hesab edir və qızğın mübahisəyə girişirlər. Hər kəs müəyyən dəlillər gətirərək, bu eposu məhz öz sənət nümunəsi olduğunu, onun doğruluğunu sübut etmək üçün bir sıra dəlillər gətirir. Bir tərəfdə sakitcə oturaraq, bunları dinləyən Ata Qovşudov bu mübahisələrə müdaxilə edir və deyir: - Yoldaşlar, mən hamınızı dinlədim. “Qöroğlu” heç birinki deyil o bizim türkmən xalqının dünya xalqlarına verdiyi böyük hədiyyəsidir. Sizin gətirdiyiniz dəlillər boşdur. Qöroğlu türkmən xalqının oğludur. İnanmasanız hamınızı Türkmənistanla gəlməyə çağırıram. Mən o yerdə sizə Qöroqlunun atının yəhərini, qılıncını və atının Kopetdağda daşa dönmüş möhürünü göstərməyə hazıram. Onun qılıncı və yəhəri bizim evimizdə indiyə kimi saxlanılır. Kimdə belə əsas varsa buyursun meydana Ata Qovşudov kef məclisində söylədiyi bu fikirləri ilə hamını, o cümlədən Səməd Vurğunu belə heyran qoymuşdur. Maraqlıdır ki, Ata Qovşudovun bu sözlərindən sonra heç kəs səsini bir anda olsa belə çıxarmayıb.

Əkbər Ruhi hətta Bakıda da S.Vurğunla bir neçə dəfə görüşüb. O, bu görüşlərin biri haqqında belə yazırdı: - Ata Qovşudov necədir? – Çox maraqlı adamdır. Mən onun Yerevanda “Koroğlu”nu müdafiə etməsinə heyran qaldım. Əkbər, doğrudanmı Koroqlunun qılıncı və atının yəhəri Ata Qovşudovların evindədir? – deyə soruşdu. Mən onun sadəliyinə güldüm və sonra: - Səməd, Koroğlu dövründən indiyə qılınc, yəhər qalarmı? – dedim. Siz Atanın kefinin saz vaxtına rast gəlmisiz. O da fantaziyasına qol-qanad verib sizə qalib gəlmişdir. Səməd gülüb dedi:

- Öz xalqını belə sevməyi, onun keçmişinə güvənməyi bacarmaq lazımdır. Ata həqiqətən öz xalqının oğludur.

Türkmənistanın xalq yazıçısı B.Kerbabayevin 1966-cı il 22 mart tarixindəki “Ədəbiyyat və Sunqat” qəzetindən götürülmüş Səməd Vurğun haqqındakı xatirəsini bəzi ixtisarlarla verməyi özümə borc bilirəm: “Məhtumqulu nə gözəl deyib: “Dünya bir karvansaradır, orda yük düşürüb keçənin sayı hesabı yoxdu”. (7-17) Şairin bu gün gördüklərimiz sabaha qalmır – kəlamı son günlər qulağımda nədənsə tez-tez səslənir. Yük düşürüb ötənləri bir-birindən ayırmağı, fərqləndirməyi bacarmaq gərək. Fərqi təvavüti yoxsa qohum qonşuluqda yaşayanlar belə beşcə gündə unudulur. Elə bil heç dünyaya gəlməmişlər. Yaxşı ki, özünün insani kamilliyi, qayğıkeşliyi sayəsində cəmiyyətdə əvəzsiz yer tutan xalqına göstərdiyi təmənnəsiz xidmətlərə görə tarixlər boyu unudulmayanlarda var. Ağsaçlı, qalın çalığı, iri alagözlü, qartal baxışlı, gah laqeyd, gah qayğılı görünən belə bir dostum heç vaxt gözlərim önündən getmir. İndinin özündə də onun heç kəsin səsinə bənzəməyən səsi qulağımdadır: - Ayə, Berdi kefin halın necədir? Mənim sevimli dostum, minlərlə adamın heç zaman unuda bilməyəcəyi, hər zaman yad edilən böyük Səməd Vurğundur. Azərbaycan xalq şairi Səməd Vurğunun ürəklərdə yaşadan bir yandan onun unudulmaz əsərləridirsə, bir yandan da xasiyyəti, ürəyinin böyüklüyüdür. Səmədi yaxından tanıyan dostları yaxşı bilirlər ki, onun hər bir hərəkəti, hər bir mənalı sözü nə qədər qiymətli idi. O, prinsipial, öz yerini bilən, həqiqəti sevən bir şəxsiyyət idi. Məsələ mübahisəli olanda çox çılgın görünərdi. Mənalı baxışları ilə ətrafı süzərdi. Onun belə halı həm zəhmli, həm də əzəmətli olardı. Sözsüz bu iti baxışlar, belə bir görkəm özü də qarşıdakı adama böyük bir zərbə idi. Onun tərəfdarlarının dilindən həmişə bu sözləri eşidərdim: “Kişinin dostu olanda da Səməd kimi ola!” Bu sözlərdə böyük məna vardı. Vaxtının azlığına baxmayaraq Səməd adamların qeydinə qalması bacarırdı. Həmişə çox nikbin, hətta işi düz gətirməyəndə belə özünə güvənən, sözün əsl mənasında hünərpərvər igid idi. Canlı dildən deyib gülməyi, zarafatçılığı sevərdi. Onda həmişə cavanlara xas bir çılgınlıq vardı. Səməd Vurğunla yaxın dost olub, birlikdə hərəkət etməyimizə, düşüncə və duyğumuzun çox vaxt bir olmasına baxmayaraq bəzən özümüz də istəmədən mübahisəli məsələlər üstündə aramızın dəydiyi vaxtda yadıma gəlir. Belə hallar bizim dostluğumuza heç bir xələl gətirməzdi, əksinə belə hallarda məsələlər barədə daha ətraflı düşünərdik.

1955-ci ilin ortaları idi. Səməd Vurğun Vyetnama getməyə hazırlaşdı. Bir gün onunla “Moskva” mehmanxanasının qarşısında rastlaşdıq. Adəti üzrə: - Berdi kefin necədir? – deyər soruşdu. – Çox yaxşı. Mənimsə kefim yoxdur. Niyə? – Vallah, özümdə bilmirəm. Onun könlünü almaq istədim Ağə Səməd – dedim. Gedək, indi sən kefini elə sazlayım ki, uçan quşları tufənglə yox, əlinlə, dilinlə ovlayasan. – Sənin yanında olsam ovlayaram, ancaq indi yox. Tərcüməçi dostlarımdan birinə vədə vermişəm. – Yaxşı, qayıdıb gələndən sonra necə? – Baxaram. Ondan sonra bu gözəl insanla, yaxın dostumla bir daha oturub çay içmək mənə müəssər olmadı. Aradan çox keçmədi xəstəxanaya düşdüyünü eşitdim. Nebitdağda roman üzərində işləyirdim.

Səmədin əlli illik yubileyinə çağırılmağım barədə teleqram aldım. Bakıya – onun bayramına Qara Seyitliyevlə gəldik. O zaman Səməd artıq yorğan-döşəkdə yatırdı. Səhhəti ağır olduğundan heç kəsi qəbul etmək imkanında deyildi. Lakin bizi öz doğması kimi qarşıladı. Son günlərini yaşamasına baxmayaraq, yenə də özünü nikbin, şad-xürrəm aparırdı. İstəmirdi ki, onun dostları məyus olsunlar. Özünəməxsus mərdliklə yenə zarafatından qalmırdı. Hətta bizi inandırmağa çalışırdı ki, tezliklə sağalacaq, yenə birlikdə deyib-güləcəyik. Həmin gündən 10 gün keçmişdi. Eşitdim dünyasını dəyişib. O vaxtdan illər keçir, Səməd həmişə bizim aramızdadır. Onun əbədi, yüksək ruhu həmişə bizimlədir. Bütün mübahisəli məsələlərdə, ədəbiyyat məclislərində də, harda, nə vaxt olsa sevincimizə də, kədərimizə də şərkdir.

Türkmən şairi Annə Kovusovda Səməd Vurğunla bağlı xatirələr qələmə almışdır. Bu xatirələrin birində müəllif yazırdı: “ Mən ilk dəfə S.Vurğunu 1952-ci ildə M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda oxuyan zaman gördüm. O zaman bizim institutda bir sıra cavan Azərbaycan şair və yazıçıları da təhsil alırdılar. S.Qədirzadə, Ə.Kürçaylı, İ.Hüseynov, Ə.Kərimov, C.Novruz, H.Hüseynzadə bizimlə bir yerdə oxuyurdular. Tanınmış Türkmən dramaturqu, SSRİ Dövlət Mükafatçısı Hüseyn Muxtarovda bizimlə bir yerdə təhsil alırdı. Biz hamımız dost idik, bir ailə kimi mehriban yaşayır, bir gəzərdik. Bir gün institutumuzda S.Vurğun qonaq gəldi. Bu bütün institutda bir hadisəyə çevrildi. Biz onunla görüş təşkil etdik. Görüşə institutumuzun bütün tələbələri toplaşmışdır. Böyük şair görüşdə çıxış etdi. Bizə ədəbiyyatın sirlərindən danışdı, suallarımıza cavab verdi, yeni şeirlərindən oxudu. “İstiqlal təranələri” kitabını avtoqrafla bizə sovqat verdi. Bizdə ona öz şeirlərimizi oxuduq. Kitabı olan kitabını təqdim etdi. Həmin il Moskvanın “Molodaya Qvardiya” nəşriyyatında mənim “Qaranquşun səhəri” şeirlər kitabım çapdan çıxmışdır. Ondan əvvəl Aşqabadda çıxan toplumla birlikdə hər iki kitabımı böyük şairə təqdim etdim. Bu görüşdən bir neçə gün keçəndən sonra S.Vurğun bizi qonaqlığa dəvət elədi. O, Moskva mehmanxanasında yaşayırdı. Azərbaycanlı tələbələrlə birlikdə H.Muxtarovla məndə məclisə getdik. S.Vurğun çay başında bizim kitabımız barədə söhbət açdı. O verdiyimiz kitabları başdan-başa oxumuşdu. Bizi təriflədi, amma qeydləri də var idi. Qiymətli məsləhətlər verdi. Mənim kitabım barədə qeydlərini dedi: - Kitabını oxudum. Mənalı şeirlərin var. Mənə qalsa, gərək bir az qanadlandırasan. Qoy onlar daha yüksəklərə uçuşsunlar.

Sonra Annə Kovusov şair haqqında başqa bir xatirəni yada salaraq deyir: “İkinci dəfə mən Səməd Vurğunu 1954-cü ilin dekabr ayında Sovet Yazıçılarının 2-ci Qurultayında gördüm. Həmin qurultayda o, poeziya barədə məşhur məruzəsini oxudu. Onun məruzəsi böyük maraqla qarşılandı. Burada çoxmillətli sovet poeziyasından danışılır. Onun inkişaf yolları təhlil edilirdi. Xüsusilə, şairin poeziyada romantika barədə dedikləri qurultayda böyük əks-səda doğurdu. Əlbəttə, bu xatirələrdə yaşanan bir şair ömrünün yalnız parlaq təqdimatı deyil, eləcə də Azərbaycan və Türkmənistan xalqları arasında qırılmaz ədəbi-mədəni əlaqələrin

sarsılmazlığına bir nümunədir. İrili-xırdalı türk xalqlarının memuar ədəbiyyatında Səməd Vurğun obrazı xüsusi çalarlarda öz bədii əksini tapmışdı. Bu ədəbiyyatlarda hadisələrin axarında bu obraz daha canlı və daha aydın görünür. Eyni zamanda bu xüsusda olan əsərlərdə avtobioqrafik faktların zənginliyi bu əsərlərə çox şey qazandırır. Şairin yaradıcılıq irsinə oxucu üçün parlaq işıq salır. Bədii faktlardan daha çox tarixi gerçəkliyə, obyektivliyə və reallığa daha güclü meyl oyadır. Həqiqi bir sənət nümunələri kimi öz təqdimatında oxucu kütləsinə çatdırmaq üçün yüksək maneralar yaradır. Tarixi və bədii həqiqətin vəhdətdə təsvir olunmasına münbit zəmin hazırlayır. Avtobioqrafik faktlar əsasında şairin yaradıcılıq keyfiyyətlərini bir daha oxucu auditoriyasının gözləri önündə nümayiş etdirir, xalq şairə bir qədər də yaxınlaşdırmış olur.

Görkəmli Tatar yazıçısı Ə.Minskinin yaradıcılığında bu qəbildən olan şirin və unudulmaz xatirələr daha zəngin və maraqlıdır. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli Tatar yazıçısı Ə.Minski vaxtı ilə Bakıda olarkən demişdir: “Mən S.Vurğun haqqında xatirə yazmışam və parça-parça çap etdirmişəm. Səməd Vurğun məni vaxtı ilə bir çətinlikdən qurtarıb. Bunu hələ demirəm. Yazacağam. Səməd bütün xalqları böyük məhəbbətlə sevirdi. O, Kazanda, Moskvada tatar xalqı, tatar ədəbiyyatı haqqında ürək dolusu danışdı”. (8-23)

Əlbəttə, bu kəlamlar tatar yazıçısının Səməd Vurğun haqqında xatirələr yazmasının canlı təsdiqidir. Belə ki, Ə.Minskinin “Sosialist Tatarıstan” qəzetinin 15 may 1966-cı il nömrəsində çap etdirdiyi “Coşqun şair Aşıq” məqaləsində müəllifin elmi qənaətləri ilə yanaşı, həmçinin S.Vurğun haqqındakı bəzi xoş xatirələri də parlaq yer alır. Ümumiyyətlə, Ə.Minskinin elmi çəkisi daha ağır və siqlətli olan məqalə və xatirələrində yalnız şairin yaradıcılığının sambalından, kamilliyindən, məziyyətlərindən deyil, eləcə də şəxsiyyətinin böyüklüyündən, şəxsiyyəti ilə yaradıcılığının bir-birini tamamlamasından söz açırdı. Burada müəllif tarixən izlənilərək keçdiyi inkişaf mərhələlərindən danışır. Xalq şairi S.Vurğunun qardaşığa çağırən poeziyasının heç vaxt öz qüvvəsini itirməyəcəyindən söhbət açır. Xatirələrdə yaşayan şair əbədi və ölməzdir.

Ədəbiyyat

1. Tixonov N. Bədii söz ustası. “Azərbaycan gəncləri”, 13 may 1966
2. Tixonov N. Xalq nəğməkarı. “Kommunist”, 21 may 1966
3. Sapayev O. Səməd Vurğun. “Muqalımlar qəzeti”, 20 mart, 1966 (türkmən dilində)
4. Kirilyuk Y. Həmişə cavan kobzar. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 8 aprel 1967
5. Naqribeda M. Onu Ukrayna sevir. “Azərbaycan gəncləri”, 22 may 1966
6. Kerbabayev B. Azərbaycanın xalq şairi. “Ədəbiyyat və sunqat”, 23 mart 1966 (türkmən dilində).

7. Minski Ə. Coşqun aşiq “Sosialistik Tatarıstan”, 15 may 1966 (tatar dilində)

XÜLASƏ

Açar sözlər: Sənətkar, oçerk, bədii memuar ədəbiyyat, türk xalqları

“Səməd Vurğun Türk xalqlarının memuar ədəbiyyatında” məqaləsində Səməd Vurğunun ürək dostlarının heç də az olmadığından, şairi bu sənət adamlarının özlərinin bədii qəhrəmanına çevirməsindən söz açılır. Bu qələm sahiblərinin Səməd Vurğun obrazını şeir və poemalarında yaratdıqları kimi, oçerk və xatirə əsərlərində də canlı və parlaq şəkildə canlandırılmasından danışılır. Məqalədə göstərilir ki, Səməd Vurğuna həsr olunmuş bu janrda yazılan əsərlər ümumtürk ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Türk xalqlarının şair və yazıçılarından: Q.Qulam, M.Auezev, B.Kerbabayev, A.Tokonbayev, Ə.Minski və başqaları bədii-estetik görüşlərində bu ədəbi nümunələrə həsr olunmuş əsərlərini böyük ustalıqla qələmə almışlar. Məqalə müəllifi bu janrda yazılmış əsərləri ilə türk yazıçılarının Səməd Vurğun haqqında oxuculara tam dolğun məlumat verdiklərini qeyd edir. Məqalədə həmçinin qeyd olunur ki, bu janrda yazılmış əsərlər Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığı haqqında oxucularında dərin təəssürat yaradır. Həmçinin bu qəbildə yazılmış əsərlər Səməd Vurğunu əbədləşdirərək tarixə çevirməsindən məqalədə söhbət açır. Alim qeyd edir ki, unudulmaz günlərdən aldığı təəssüratlar nəticəsində bu memuar ədəbiyyat nümunələri yaranmışdır. Bu xatirələrdə biz Səməd Vurğunun həm də xarakter və xasiyyətini, təbiətini, eləcə də xarici cizgilərini, mənəvi məziyyət və keyfiyyətlərini görürük. Əlbəttə, bu nümunələrin məğzində şairin poetik qüdrəti, sənətkarlıq uğurları, insani keyfiyyətləri xüsusi bir əhəmiyyət daşıyır.

Məqalədə ayrı-ayrı türk xalqları sənətkarlarının xatirələrindən bir çox nümunələr xüsusi yer alır. Bu nümunələrin təhlilində Səməd Vurğuna bağlılıq daha qabarıq cizgilərdə öz əksini tapır. Şairə həsr edilmiş bu nümunələrdə bədii faktlar və tarixi həqiqətlər araşdırılır. Memuar ədəbiyyatda bu xatirə əsərlərinin yeri müəyyənləşdirilir. Bu əsərlərin bir şair ömrünün canlı səhifələri kimi oxuculara təqdim olunur.

Aflatun Bakshaliyev

SUMMARY

Key-words: Artisan, sketch, literary memoir literature, Turkish people

The article “Samad Vurghun in the literary memoir literature” deals with the heart friends of the poet and making these art men of his literary hera/ As all these art men and the ovner of pen made the chhfrfcter of Samad Vurghun in their poems, at the same they revived him in their sketches and memory works. It is shown in the

article that, the works written in this genre dedicated to Samad Vurghun take the especial place in all –Turkish literature.

From the poems and writers of Turkish people: G.Gulam, M.Auezev, B.Kerbabayev, A.Tokonbayev, A.Minsky and others in their works of art and aesthetic views wrote their works devoted to this literary patterns with high skilfully.

The author of the article notes that the Turkish writers had given the full information to the readers about Samad Vurghun. In the article also noted that such kinds of works written in this genre make the deep impression about the life and activity of Samad Vurghun. At the same time noted that such kinds of works make Samad Vurghun eternal. The scholar notes that such kinds of memoir literature patterns formed at the result of unforgettable days of impression. In this memorits we see the character and nature, features, moral dignity and qualities of Samad Vurghun. Of course, in the main point of these patterns shown the poet's poetical fame, art success, the human quality which make the especial importance.

In the article the memories of the masters of separately Turkish people also take the main place. The analysis of these patterns reflects the great love to Samad Vurghun. The literary and historical facts in these patterns devoted to Samad Vurghun are investigated. The places of these memory works in this memoir literature are defined in this article. All these works are presented to the readers as a lively pages.

Афлатун Бахшалиев

САМЕД ВУРГУН В МЕМУАРНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Ключевые слова: поэт, очерк, мемуарная литература, тюркские народы

В статье говорится о близких по духу Самеду Вургуну творческих людях, которые создали художественный образ Самеда Вургуна. Подчеркивается, что Самеда Вургуна, наряду со стихотворениями и поэмами также был создан в мемуарной литературе, не менее ярко и правдиво. В статье также подчеркивается тот факт, что произведения, написанные в этом жанре, посвящённые С.Вургуну занимают особое место в литературе тюркских народов. Видные поэты и писатели Г.Гулам, М.Ауэзов, Б.Кербабаев, А.Токомбаев, А.Минский и другие создали свои произведения в этом жанре с большим мастерством. Автор статьи отмечает, что тюркские писатели рассказывают читателю о Самеде Вургуне так, что у читателя создаётся полное и яркое представление о поэте. Подчёркивается также, что мемуарная литература создаёт у читателей полное понятие и представление о жизни и творчестве Самеда Вургуна, также создают глубокое впечатление. Говорится о том, что эти произведения вошли в историю литературы, также увековечили

образ Самеда Вургуна. Автор отмечает, что незабываемые дни, яркие впечатления о поэте послужили появлению этих мемуаров. В воспоминаниях вышеназванных авторов мы видим черты характера поэта, его природу, также внешние черты, духовные ценности, его лучшие качества. Имеют важное значение поэтическое величие поэта, его творческие успехи, также человеческие качества.

В статье занимают особое место цитаты из воспоминаний отдельных представителей тюркских народов. В анализе этих образцов ярко выражается их духовное родство с Самедом Вургунам. В воспоминаниях, посвященных поэту, автор статьи анализирует факты и историческую правду. Определяется место воспоминаний в мемуарной литературе. Подчеркивается, что данные произведения предоставлены читателям как живые страницы жизни поэта.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İlham Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

RUHƏNGİZ ƏLİYEVƏ

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutunun
böyük elmi işçisi ,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aliyeva-72@mail.ru*

FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ T.ELÇİN YARADICILIĞINDA

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı XX əsrin ikinci yarısı , ənənə, folklor, uşaq ədəbiyyatı, T.Elçin yaradıcılığı, atalar sözü, tapmacalar

Ключевые слова: Азербайджанская литература XX века, традиции и современность, фольклор, детская литература, творчество Т.Эльчина, пословицы, загадки.

Key words: Azerbaijan literature of the 20th century, folklore, children's literature, creativity of T.Elchin, tales, patterns, riddles.

XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında özünəməxsusluqlarla, üslub, düşüncə müxtəliflikləri ilə maraq doğurur. Nəsr, nəzm, poeziya, dramaturgiya, publisistika, ədəbi təhqid sahəsində olan zənginləşmə bunun nümunəsidir. Uşaq ədəbiyyatı da artıq əvvəlki onilliklərin uğurlarını özündə ehtiva etməklə, həm də yeni axtarışlara üstünlük verməklə diqqəti cəlb edirdi. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı bütün dövrlərdə zənginliklə, klassik ədəbiyyat nümunələrinin yaranması, orijinal düşüncə sahiblərinin bədii sferaya gəlişi, axtarışlar və tapıntılarla səciyyələnir. Uşaq ədəbiyyatı da məhz bu müstəvidə həmişə zənginləşmə keçirmişdir. Keçən əsrin 60-80-ci illər uşaq ədəbiyyatının inkişafında mühüm xidmətləri olan görkəmli sənətkarlardan biri də T.Elçindir. Onun zəngin ədəbi iris ayrı-ayrı vaxtlarda elmi-nəzəri firkin marağında olmuş, müxtəlif səpkili araşdırmaların probleminə çevrilmişdir. B.Nəbiyev, Q.Namazov, Z.Xəlil, F.Əsgərli və başqaları istedadlı ədibin yaradıcılığına münasibət bildirmiş, qənaətlərini ümumiləşdirmişlər. Məlum olduğu kimi, 60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verdiyi zaman olaraq xarakterizə edilir. Sovetlər dövrünün formalaşdırmağa çalışdığı düşüncə, ideoloji təbliğat artıq bütün müstəvilərdə özünün qüsurları ilə geniş sferada əks-səda doğurmağa başladı. Ədəbiyyat bu prosesdə öncüllük funksiyasını yerinə yetirdi və milli dəyərlərə, milli mədəniyyətin təbliğinə istiqamətləndi. Xalqların min illər boyu formalaşdırıb yaratdığı mədəniyyət, genetik yaddaşdan gələn dəyər prinsipləri bütünlükdə ədəbiyyatın mahiyyət məsələsinə çevrildi. Uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri klassik ənənəyə əsaslanmaqla folklordan gələn formullar əsasında bir-birindən maraqlı nümunələr yaratdı. T.Elçin də məhz uşaq ədəbiyyatını

zənginləşdirmək istiqamətində bu yolu tutdu. “Azərbaycan” şeiri ilə mətbuata gələn şair ilk əvvəl Teymur Əlizadə imzası ilə ədəbi ictimaiyyət arasında tanındı.

T.Elçin Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə uşaq ədəbiyyatının istedadlı sənətkarı kimi daxil olmuşdur. “Qar qız” adlı ilk kitabdan (1955) başlayan bu yol uğurlu olmuş, onu uşaqların sevimli şairi kimi məşhurlaşdırmışdır. “Qulaq asın danışım”, “Qızılduz, Yaşar və Nur nənə”, “Laylalar”, “Şəkərim, duzum”, “Torağayın nəğməsi” və s. kitabları uşaqların marağına, könül dünyasının zənginləşməsinə hesablanmışdır. Xalq ruhu, folklardan gələn motivlər, sadə, aydın, səlis dil, təsvir və təcəssüm uşaq ədəbiyyatının mahiyyətində dayanan ən önəmli məsələdir. T.Elçin yaradıcılığı da məhz bu dəyərlərə hesablanmışdır. Məlum olduğu kimi, “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının məhz XIX əsrin son rübündən təşəkkülə başlaması zamanın münbit şəraiti ilə əlaqədar idisə, onun xüsusi bir sahə kimi qısa bir dövrdə özünü təsdiq etməsi xeyli dərəcədə bu ədəbiyyatın tarixi kökləri kimi çıxış edən – folklor və klassik ədəbiyyatla bağlı idi” (6, 50). Etiraf edək ki, iyirminci yüzillikdə, sovetlər dönəmində uşaq ədəbiyyatı özünün ən zəngin və şərəfli dövrünü yaşamışdır. 60-cı illər uşaq ədəbiyyatının istedadlı nümayəndəsi kimi T.Elçin də məhz bu ənənədə folklardan, klassik ənənədən bəhrələnməklə bütün yaradıcılığı boyu öz üslubuna sədaqət göstərmiş və adını uşaq ədəbiyyatının tarixinə yazmışdır. Müsbət və araşdırılmalı olan odur ki, T.Elçinin yaradıcılığında xalq ədəbiyyatının zəngin fantaziyası ilə uşaqların romantik təsəvvürləri, uşaq fantaziyası üst-üstə düşür və bir-biri ilə möhkəm tellərlə bağlanır. Ona görə də T.Elçin yaradıcılığının tədqiqində ən önəmli məsələlərdən biri uşaq təsəvvürlərinin genetikasını müəyyənləşdirmək və onun bədii arenaya gətirilmə imkanlarını aydınlaşdırmaqdır.

Xalq öz zəngin şifahi ədəbiyyatında həmişə uşaqları, onların həyatını, maraqlarını, istəyini, təsəvvür və düşüncələrini nəzərə almış və təbii prosesdə meydana gələn nümunələr yaratmışdır. Bu nümunələrdə uşaq zövqünün dahiyənə dərkli müşahidə olunur. Uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri də məhz həmin ənənədən bəhrələnməklə bədii düşüncəni zənginləşdirmiş, uşaqlar üçün bir-birindən maraqlı əsərlər yazmışlar. H.Zərdabi, Y.Əfəndizadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, S.S.Axundov, M.Hadi, Ə.Müznib, Ə.Nazim, M.Sidqi, İ.Həqqi, S.Mənsur, Ə.Dai, R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, M.Cəlal, M.M.Seyidzadə, Ə.Vəliyev, M.Dilbazi, Ə.Cəmil, M.Rzaquluzadə, Ə.Abbasov, Z.Cabbarzadə, Q.İlkin, X.Əlibəyli, T.Mütəllibov, İ.Tapdıq, H.Ziya, M.Günər və s. onlarla sənətkarlarımız məhz bu prinsiplərə sədaqət göstərərək uşaqların marağına, təxəyyüllərinə, təsəvvürlərinə hesablanmış nümunələr yaratmış və bu istiqamətdə ədəbiyyatı zənginləşdirmişlər. Onlar folklora ədəbiyyat, ədəbi düşüncə müstəvisində bir enerji qaynağı kimi baxmış və xalq ruhunu yaradıcılıqlarında yaşatmaq yolunu tutmuşlar. Folklorun motiv, hadisə, süjet və s. faktorlarından istifadə ilə yanaşı, bu sənətkarların yaradıcılığında folklardan gəlmə epik ənənə, janr xüsusiyyətlərinin daşınışı da özünü göstərir. T.Elçinin yaradıcılığında da məhz bu bir istiqamət olaraq aparıcılıqla müşahidə olunur. “Sözlər, nəğmələr, nağıllar, laylalar” (Bakı, Gənclik, 1969)

kitabının adı elə ilkin olaraq bu təsəvvürü yaradır. Z.Xəlil, F.Əsgərli “Uşaq ədəbiyyatı adlı dərslində T.Elçinlə bağlı bir məqamı xüsusi olaraq vurğulayır: “Müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında geniş yaradıcılıq imkanlarına malik olan, öz bədii üslubu ilə seçilən şairlərimizdən biri T.Elçin olmuşdur. Orijinal əsərləri ilə uşaqların qəlbinə nüfuz edən şair, bu sahənin ən öndə gedən qələm sahiblərindən biri kimi yorulmadan ədəbi fəaliyyət göstərmişdir” (5, 257). “Tapmacalar, yanıltmaclar”, “Köməkçilər”, “Karandaşlar”, “Nağıllar, mənzumələr” (1) başlığı altında toplanan nümunələr folklordan sistemli və məqsədli şəkildə bəhrələnməsinin faktıdır. Məlum olduğu kimi, sənətkarlar folklordan iki istiqamətdə yararlanır. Belə ki, bir qrup sənətkarlar folklordan düşünülmüş şəkildə, məqsədinə müvafiq olaraq istifadə edirlər. Digər bir qrup sənətkarlar vardır ki, folklor onların ruhunda, varlığında daşınır. T.Elçin məhz bu ikinci qrup sənətkarlar dəstəsinə mənsub yaradıcıdır. Ona görə də onun yaradıcılığı təbiiliyi, obrazlılığı, təsvir özünəməxsusluğu, canlı olması ilə seçilir.

T.Elçin yaradıcılığının folklor qaynaqları sırasında epik janrın modelləri, təhkiyə formaları bir çoxluqla görünür. Əfsanə, nağıl, rəvayət, lətifə, təmsil kimi janrlardan gələn elementlər bir tərəf kimi həmişə aparıcılıqla müşahidə olunur. “Fikri sadə şəkildə ifadə etmək, yeni formalar tapmaq, uşaqların qəlbinə, şüuruna təsir edəcək əsərlər yazmaq T.Elçini həmişə düşündürmüşdür. Şeirən vəznə, qafiyələrin oynaqlığı, sözün məna sıqlətinə tabe edilməsi, xüsusilə qələmə aldığı mövzunun inandırıcı, təbii səslənməsi onun yaradıcılığının başlıca keyfiyyətidir” (4, 270). Epik folklor modelləri onun yaratdığı nağılların mahiyyətində dayanır. Bir növ uşaqların düşüncə və təsəvvürlərini, maraqlarını ifadə etmək istəyinə hesablanır. “Qarğanın məktəbində”, “Qarğa niyə qarr eləyir”, “Üç qardaş, bir bacı”, “Dovşan, tülkü, canavar”, “Billurənin nağılı”, “Analar və laylalar”, “Qar qız”, “Bip-bip”, “Qızılduz, Yaşar və Nur nənə” və s. kimi nağılları uşaq ədəbiyyatının tipik nümunəsi kimi əhəmiyyət daşıyır. Bir növ keçən əsrin 60-80-ci illər bədii düşüncəsini ifadə edir.

Göy meşənin kənarında
 Bir odunçu yaşayırdı.
 Bir özüydü, bir qarısı,
 Nə oğlu, nə qızı vardı.
 Dərd içində gecə-gündüz
 Vururdular ömrü başa.
 Qoca dözmür qarısının
 Gözlərindən axan yaşa,
 Hey ah çəkir, düşünürdü:
 -Bir oğlumuz, ya qızımız,
 Olsa idi əgər bizim,
 Qış gedərdi, yaz gələrdi
 Baxcasına ömrümüzün. (2, 154)

Göründüyü kimi, bu mətn özlüyündə nağılı xatırladır. Təhkiyənin ümumi formulası, hadisələrin məzmun axarı elə ilk başlanğıcdan nağıl prinsiplərinə hesablanma məqsədi daşıyır. Hətta sənətkar əsərin başlanğıcında “rus nağılı” qeydini verməklə mövzuya aydınlıq gətirir. Burada nağılların spesifik cəhətlərini özündə ehtiva edən “göy meşənin kənarında bir odunçu yaşayırdı” başlanğıcı hadisələrin hansı axarda gedəcəyi haqqında dolğun təsəvvür yaradır. T.Elçin nağıllarımızdan gələn bütün bədilik elementlərini burada yüksək sənətkarlıqla işlətməmiş və mükəmməl bir nağıl-poema yaratmışdır. Poema-nağılda təsvir edilir ki, bir qoca ilə bir qarı olur. Onların övladları yoxdur. Övladsızlıq dərdi bu iki qocanı əldən salır. Günlərin birində qoca ilə qarı uşaqların qartopu oynadığını görür. Qoca qarısına deyir ki, biz də baxcaya gedək. Onlar baxcaya gedirlər. Qarı qardan qız düzəldir. Ona Qar qız adı verirlər. Qar qız dilə gəlir və sizin doğma qızınızam deyir. T.Elçin yaradıcılığı üçün spesifik xüsusiyyətlərdən birisi hadisə və əhvalatlara obrazlı, orijinal yanaşmadır. Uşaq təxəyyülündə, bütünlükdə uşaq ədəbiyyatında boy göstərən fərqli düşüncə, fantaziya sənətkar tərəfindən mətnə gətirilir. Nağıl-poemadakı son epizodu oxuyuruq:

Ürəkləndi, od üstündən
atıldı Qar qız.
Tonqal onu qucağına
alıb gizlədi.
Bir az yana çəkilərək
hamı gözlədi.
Sonra kiçik bir ağ bulud
qalxdıqca qalxdı.
Bizim qızlar heyvət edib
dalınca baxdı.
Buxar oldu bəli, Qar qız
uçdu göylərə...
Bir qış günü qar olacaq,
Qonacaq yerə. (2, 164-165)

Uşaq ədəbiyyatında nağıl formullarına müraciət ən çox özünü göstərən xüsusiyyətdir. Epik folklor ənənəsindən bəhrələnmədə bu bir istiqamətdir. XIX əsrin son rübündən başlayaraq, bu həmişə çoxalan şəkildə inkişaf etmiş, bir növ düşüncə tipi kimi modelləşmişdir. T.Elçin də öz yaradıcılığında məhz bundan bəhrələnməklə maraqlı bədii nümunələr yaratmışdır. “Qar qız” nağılı da bunun bariz nümunəsidir. Öz qız yoldaşları ilə meşəyə gedən Qar qız rəfiqələrinin sözündən çıxıb bilməyib odun üstündən atılır. Bununla da buluda çevrilir. Qarı ilə Qoca isə meşənin yollarına baxıb Qar qızın gəlməsini gözləyir.

Uşaq ədəbiyyatı üçün ən uğurlu cəhət sənətkarın uşaq dünyasını fəth edə bilmək bacarığıdır. T.Elçin də məhz bu dünyanın zənginliyinə, maraq və ehtiyaclarına bələd sənətkar kimi belə tipik sənət nümunələri yarada bilmişdir.

Məlum olduğu kimi, uşaq folklorunun ən maraqlı janrlarından biri nağıllardır. Ümumiyyətlə, nağılları “böyüklər” və ya “uşaqlar” üçün yaranmış nağıllar kimi quruplaşdırmaq olmaz. Bütün nağılları uşaqlar maraqla dinləyir, yadda saxlayır və dönə-dönə həvəslə nağıl edirlər. Ancaq bu janrlar içərisində alleqorik nağıllar qrupu uşaqlar üçün maraqlıdır... Bunlarda uşaqların yaş xüsusiyyətləri, psixologiyası, maraq dairəsi çox məharətlə nəzərə alınmışdır” (3, 220). T.Elçin də nağıllardakı bu zənginlikdən bəhrələnmiş, “Pişik və sərçə”, “Qarğanın məktəbində”, “Qarğa niyə qarr eləyir”, “Dovşan, tülkü, canavar” və s. kimi alleqorik xarakterli nağıllar yaratmışdır. Bunlar bir problem kimi tədqiqatlara həmişə ehtiyac doğurmuş və sənətkar istedadının faktı olaraq müxtəlif fikir və mülahizələrə geniş imkan yaratmışdır. Azərbaycan xalqının yaratdığı “Tülkü baba və hacıleylak”, “Tülkü və kəklik”, “Tülkünün kələyi”, “Tülkü və ilan”, “Tülkü və canavar” və s. kimi nağıllar həmişə uşaqları özünə cəlb eləmişdir. “Pişik və sərçə” alleqorik nağılında T.Elçin tipik bir mənzərəni mətnə gətirir. Başlanğıc hissədə bir ac pişiyin təsvirini görürük:

Bərk acımışdı
 Bıçlı pişik.
 Qoymamışdı
 Yırtıq, dəşik.
 Axtarmışdı
 Həyat-həyat
 Tapmamışdı
 Bir tikə ət. (2, 119).

T.Elçin zəngin yaradıcılıq imkanına malik sənətkarlardandır. Onun yaradıcılığında, göründüyü kimi, mühüm bir hissəni nağıllardan, yanılmaclardan, tapmacalardan, əfsanə və rəvayətlərdən gələn təsirlər, motiv, hadisə, süjet elementləri təşkil edir. Hətta istedadlı sənətkar yaratdığı bədii nümunələrin əvvəlində “xalq nağılı əsasında” kimi ifadəni işlətməklə bir növ epik ənənədən davamlı olaraq bəhrələndiyini vurğulayır. Uşaq təsəvvüründə hər bir heyvanın (dovşan, tülkü, canavar, pişik, sərçə, qarğa, pələng və s.) özünün dərkisi və yaratdığı təəssürat vardır. Bunun kökləri bütünlükdə xalqın ilkin düşüncəsindən gəlmə yaddaşa, heyvanların xarakter xüsusiyyətinin təsəvvürünə bağlanır. Məhz T.Elçin də sərçə ilə pişiyin qarşılaşması timsalında bunları bədii arenaya gətirir. “Qarğanın məktəbində” nağılında isə adından da göründüyü kimi, bir başqa mənzərənin şahidi oluruq. Belə ki, “az-çox oxumuş qarğa”nın dil öyrətməsi məsələlərindən danışılır. Uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan S.S.Axundovun “Tutuquğu” hekayəsinin təsirində yazılmış bu əsər zahiri baxımdan bir-biri ilə xeyli yaxınlaşsa da, ancaq ideyası, problematikası anlamında tamamilə fərqlənirlər. S.S.Axundovun nağılında (“Tutuquğu”) bütün hadisələr ictimai-siyasi mühitin ifadəsinə, dövrün problemlərini təqdimə hesablanmışdır. Ancaq T.Elçin burada sırf uşaq yaddaşını, quşlar haqqında təsəvvürlərini ifadə etmək və formalaşdırmaq yolunu tutmuşdur.

Məktəbə

Qarğa qaldı,
Bir də tutu quşları;
Onların bir-birindən
Gəlirdi çox xoşları. (1, 46).

Epik folklor ənənəsindən bəhrələnmədə T.Elçin yaradıcılığı həmişə imkanlılıqla, arxetiplərin, müxtəlif düşüncə və təsəvvürlər sisteminin oyanışı və uğurlu təqdimi ilə görünür. Onun nağıllarının, yanılmaclarının, tapmacalarının mahiyyətində xalqın zəngin təsəvvürləri, həyat bilgisi dayanır. Uşaq folklorunun zəngin poetik sistemi, mətn proyeksiyası təkcə təsəvvürlərin formalaşdırılmasına deyil, bir bütöv olaraq milli yaddaşın müəyyənliyinə, gələcəyə, şəxsiyyət və xarakter fenomenliyinə hesablanmışdır. “Tülkünün kürkü söküldü, kürkünün tükü töküldü”, “Qız qazı qaza tutdu, qazı qız ütdü”, “Ağacdələn ağacı dəldi, ağaca gələndən, dələnin də acığı gəldi ağacdələndən” (2, 57-58). Bütün bunlar T.Elçin poeziyasında epik ənənənin bir sistem təşkil etməsini və özünəməxsus formalarla ədəbi arenaya gətirilməsini göstərir.

İşin elmi nəticələri: T.Elçin zəngin folklor ənənələrinə bağlı sənətkarlardandır. Onun yaradıcılığında epik folklordan gələn elementlər mühüm bir hissədir. Uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə nağıllar, yanılmaclar, tapmacalar forma və məzmun xüsusiyyətləri ilə yeni formatda bədii arenaya gətirilir.

İşin elmi yeniliyi: Epik folklor uşaq ədəbiyyatının mühüm qaynaqlarındandır. Yazılı ədəbiyyatın bütün nümayəndələri ondan yüksək sənətkarlıqla bəhrələnmişlər. T.Elçin də uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə nağıl, yanılmac, tapmaca və s. ustalıqla istifadə etmiş və yüksək səviyyəli sənət nümunələri yaratmışdır.

İşin tədqiq əhəmiyyəti: T.Elçin yaradıcılığının epik folklor müstəvisində təhlili bütünlükdə uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətini araşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır və daha ciddi təhlilləri zəruriləşdirir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Elçin T. Sözlər, nəğmələr, nağıllar, laylalar. Bakı: Gənclik, 1969, 78 s.
2. Elçin T. Şəkərim, duzum. Bakı: Gənclik, 1977, 223 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
4. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1983, 276 s.
5. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2011, 498 s.
6. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.

XÜLASƏ

XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı janr tipologiyası, mövzu rəngarəngliyi ilə əhatəli, həm də olduqca zəngindir. Ən mühüm olan isə uşaq ədəbiyyatının folklor qaynaqlarının müəyyənlişməsi ilə bağlı məsələdir. Folklor

ideya-estetik düşüncənin qaynağı kimi etnosu, genetik yaddaşı, çağdaş mühiti bütün tərəfləri ilə ehtiva edir. Ona görə də keçən əsirin ikinci yarısında uşaq ədəbiyyatının sistemli və məqsədli şəkildə ardıcılıqla müraciət etmişlər. S.Rəhimov, Mir Cəlal, Ə.Vəliyev, M.Dilbazi, Ə.Abbasov, Q.İlkin, S.Vəliyev, M.Rzaquluzadə, Anar, Elçin, M.İbrahimbəyov, R.İbrahimbəyov, İ.Məlikzadə, X.Hasilova, N.Süleymanov, Ə.Babayeva, T. Elçin və başqalarının yaradıcılığı buna nümunədir. Bütün bunlar uşaq nəsrində folklardan istifadə bir məqsəd olaraq aparıcı mövqedə dayandığını deməyə əsas verir.

T.Elçin 60-80-ci illər uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun yaradıcılığında folklardan gələn janr xüsusiyyətləri, mövzular kifayət qədərdir. Epik folklor ənənəsi güclü tərəf kimi özünü göstərir. Nağıllar, əfsanələr, rəvayətlər, tapmacalar, düzgülər, yanıltmaclar T.Elçin yaradıcılığının enerji qaynağını təşkil edir. O, xalq ədəbiyyatından gələn poetik formullarından geniş şəkildə istifadə etməklə orijinal sənət nümunələri yaratmış və uşaq ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir.

Резюме

Методы использования устной эпической традиции в творчестве

Т.Эльчина

Азербайджанская детская литература второй половины XX века разнообразна и богата по жанровой типологии и тематике. Самым главным является связь детской литературы с фольклорными источниками. Фольклор, как источник идейной и эстетической мысли, включает в себя этнос, генетическую память и все стороны современной жизни. Поэтому, в конце прошлого века, известные писатели и поэты последовательно, в системном и целевом порядке обращались к детской литературе. Примером этому является творчество С.Рагимова, Мир Джалала, А.Велиева, М.Дилбази, А.Аббасова, Г.Илкина, С.Велиева, М.Рзагулузаде, Анара, Эльчина, М.Ибрагимбекова, Р.Ибрагимбекова, И.Меликзаде, Х.Хасиловой, Н.Сулейманова, А.Бабаевой, Т.Эльчин и других. Все это дает основание говорить о том, что использование фольклора в детских изданиях в целевом порядке стоит на ведущих позициях.

Т.Эльчин является видным представителем детской литературы 60-80-х годов XX века. В его творчестве прослеживается достаточно много жанровых особенностей, тем, источником которых является фольклор. В произведениях Т.Эльчина ярко проявляются традиции эпического фольклора. Сказки, пословицы, легенды, предания, загадки составляют источник энергетической силы творчества Т.Эльчина. Он, широко используя поэтические формулировки народного творчества, создал оригинальные образцы искусства и обогатил детскую литературу.

Ruhangiz Aliyeva
junior scientific worker
at the Institute of Literature named after N.Ganjavi ANAS

Epic folklore traditions in the creativity of T.Elchin
Summary

At the second part of 20th century the Azerbaijan children's literature is very rich with the genre typology and theme colours. The most important problem is about the determination of folklore resources in the children's literature. The folklore as a resource of idea-aesthetic thought embraced whole sides of ethnos, genetic memory and contemporary environment. So, that at the second period of the last century with purposely and continuously also systematically appealed to the children's literature. The creativity of S.Rahimov, Mir Jalal, A.Valiyev, M.Dilbazi, A.Abbasov, G.Ilkin, S.Valiyev, M.Rzaguluzadeh, Anar, Elchin, M.Ibrahimbayov, R.Ibrahimbayov, I.Malikzadeh, X.Hasilova, N.Suleymanov, A.Babayeva, T.Elchin and others could be sample to our sayings. All these gives us bases to say that the use of folklore in children's publications in the target order stands on the leading positions.

T.Elchin is one of famous members of children's literature of 1960-1980 years. In his creative activity he has used from genre peculiarities, and themes of folklore for many times. Epic folklore traditions show itself as a powerful side in his works. Tales, legends, riddles, patters ensure the most energetic source of T.Elchin's creativity. He also used from poetic formulas of folk literatures and in this way could create original art samples, and could enrich the child's literature too.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Fəridə Əzizova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KÖNÜL MƏHƏRRƏMOVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
konulmeherremli7@gmail.com

HÜSEYN CAVIDİN “AZƏR” POEMASINA HƏSR OLUNMUŞ ARAŞDIRMALAR

Xülasə

“Azər” poeması böyük şair və dramaturq Hüseyn Cavid irsinin tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmiş, cavidşünaslıq araşdırmalarında bu əsərə dəfələrlə müraciət olunmuş, onun haqqında fikirlər söylənmişdir. Bu araşdırmalarda əsərin janrı məsələsinə də diqqət yetirilmiş, o, “poema”, yaxud “dastan” adlandırılmışdır. Əsərdə istifadə olunmuş şeir şəkilləri haqqında da danışılmışdır. Azər obrazına da diqqət yetirilmiş, onun əsas cəhətləri müəyyənləşdirilmiş, müxtəlif obrazlarla müqayisə olunmuşdur.

Poemanın özü də H.Cavidin digər əsərləri ilə müqayisədə öyrənilmişdir. Poemanın avtobiografik səciyyə daşması və Azər obrazının prototipinin Hüseyn Cavidin özü olması barədə də fikirlər var. Poemada müraciət olunan əsas mövzular arasında Şərq-Qərb məsələsi, qadın mövzusu və s. qeyd olunmuşdur. Əsərdəki fəlsəfi fikirlər və onun təsəvvüflə bağlılığı da öyrənilmişdir.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, cavidşünaslıq, poema, dastan, Şərq-Qərb məsələsi

Hüseyn Cavidin “Azər” poeması müəllifin ən yaxşı əsərlərindən biridir. Bəzi tədqiqatçıların dastan da adlandırıdığı bu əsər xüsusən son dövrlərdə daha çox diqqəti cəlb etmiş, ona həsr olunmuş yeni araşdırmalar yaranmış, H.Cavidin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş ümumi tədqiqatlarda “Azər” poemasından bəhs açılmışdır.

Hüseyn Cavidin istifadə etdiyi şeir şəkillərindən danışan tədqiqatçılar “Azər” poemasında müxtəlif şeir şəkillərinin mövcudluğuna diqqəti yönəlmişlər. R.Z.Xəndan “Azər” poemasında və H.Cavidin bəzi şeirlərində sərbəst şeirdən, daha doğrusu heca və əruz vəznlərinin sərbəst formasından istifadə edildiyi fikrindədir (23, s.60). H.Həşimli “Azər” dastanındakı lirik parçalardan birinin terset şəklində (hər bəndi 3 misradan ibarət şeir forması) yazıldığını göstərmişdir (13, s.78).

“Azər” poemasında lirik ricətlərdən də istifadə olunduğu, bu ricətlərdə bütövlükdə bəşəriyyətə müraciət olunduğu qeyd edilir (17, s.46).

Poemanın baş qəhrəmanı olan Azər barədə də müxtəlif fikirlər vardır. H.Cavid yaradıcılığında demonik obrazlardan danışan Ə.Tağıoğlu bu obrazların əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi üsyankarlığı göstərmişdir. O, Azər obrazını da üsyankar obrazlardan biri hesab etmiş və onu bu cəhətdən Məcnun, Sənan, Xəyyam, Dəli Dərviş kimi obrazlara bənzətmişdir (20, s.257). Tədqiqatçı Azəri dünya

ədəbiyyatındakı obrazlarla da müqayisə etmişdir. O, insanlardakı zülmü görməsi cəhətindən Azərlə Faust arasında yaxınlıq olduğunu bildirmişdir (20, s.259).

J.Babaşova Azəri həqiqət axtarıcısı kimi səciyyələndirmiş, bu cəhətdən onu Oqtay Eloğlu ilə müqayisə etmişdir (5, s.230). Bu iki obrazın bir-biri ilə müqayisə olunması diqqətəlayiqdir.

Şəmil Sadıqovun 2007-ci ildə müdafiə olunmuş “Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası” adlı namizədlik dissertasiyasında romantik qəhrəmanların müxtəlif tipləri müəyyənləşdirilmiş və ikinci qrupa, yəni romantik qəhrəman inqilab və müharibə kontekstində adlanan tipə Azər də daxil edilmişdir (18, s.7).

Ş.Sadiq H.Cavidin üç əsərində inqilabi qəhrəmanların olduğunu göstərmişdir. Bu əsərlərə “Şeyda”, “Knyaz” və “Azər” daxil edilmişdir (19, s.104). Müəllif bu obrazlar barədə yazmışdır: “Cavidin peşəkar inqilabçı surətlər yaratmaq fikri yox idi. Onun məqsədi inqilaba meyil və rəğbət göstərərək, şüurlarında siyasi oyanış, təbəddülat yaranan yeni fikirli ziyalı gənclərimizin bədii obrazını yaratmaqdır” (19, s.107). Fikrimizcə, bu fikir H.Cavid əsərlərinin mahiyyətini düzgün əks etdirir.

“Azər” əsərinin janrı barədə müxtəlif fikirlər vardır, G.Babaxanlı bu əsərin poema ilə mənzum dram arasında keçid mövqeyində durduğunu bildirir (6, s.21). Ş.Sadiq “Azər” əsərini “dastan” adlandırırsa da, onu klassik dastanlardan fərqləndirmiş və əsərin bir hadisədən deyil, müxtəlif hadisə və qəhrəmanlardan bəhs etdiyini göstərmişdir (19, s.140). Halbuki klassik dastanlar da bu xüsusiyyətə malikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Manas” kimi müxtəlif dastanlar bir neçə süjet xəttinə və qəhrəmana malik olması ilə seçilir.

“Azər” poeması H.Cavid yaradıcılığında diqqəti ən çox cəlb edən və yüksək qiymətləndirilən əsərlərdən biridir. Timuçin Əfəndiyev “Azər” poemasını H.Cavidin 30-cu illərdə yazdığı pyeslərinin ideya əsası hesab etmişdir: “Cavid 30-cu illərdə yazdığı bir çox pyeslərin mövzusunə bu və ya digər şəkildə ilk dəfə “Azər” poemasında toxunmuşdur” (9, s.211). Müəllif “Azər” poemasındakı parçalarla məzmunları haqqında müəyyən məlumatla sahib olduğumuz “Şəhla” və “Telli saz” pyesləri arasında yaxınlıq görmüşdür (9, s.212).

“Azər” poeması barədə ən çox vurğulanan cəhətlərdən biri onun avtobioqrafik xarakterli olmasıdır. Akademik Rafael Hüseynov da bu qənaətə gəlmiş və əsərin həmin dövrdə hələ çap olunmamış hissələrini təqdim etmişdir (15, s.176). Müəllif bu əsəri Cavidin “ömür kitabı” adlandırmış və onu öz dövrünü əks etdirən ekran işinə bənzətməmişdir: “Əslində “Azər” XX yüzilliyin ilk dörd onilliyində dünyaya və o dünya içindəki Azərbaycana həsr olunmuş poetik-sosial bir film təsiri buraxır” (15, s.340). R.Hüseynov 2017-ci ildəki məruzəsində “Azər” poemasının çap olunmamış hissələrinin antisovetizm xarakteri daşdığını, öz müəllifinin zamanədən şikayətini ifadə etdiyini bildirmişdir (14, s.8-9). Lütviyyə Əsgərzadə də “Hüseyn Cavid yaradıcılığında tərcümeyi-hal faktları” adlı məruzəsində digər tədqiqatçılar kimi, Azərin prototipinin Hüseyn Cavid olduğunu vurğulamışdır (14, s.99). Professor

Ali Erol da “Azer” poeması və “Azer”in perspektifindən Hüseyn Cavid” adlı məqaləsində yazmışdır: “Əsərin qəhrəmanı “Azər”, əslində, sosial və siyasi həyat qarşısında dərin təcrübələr qazanmış Hüseyn Cavidin özüdür” (8, s.109). Azərin dili ilə müəllifin fikirlərinin verilməsi ideyası ədəbiyyatşünaslıqda geniş yayılmışdır, bu barədə J.Babaşova da yazmışdır: “Əslində, dinləyən və düşünən “Azər” yazıcının özüdür. Qəhrəmanı vasitəsilə sosial-fəlsəfi fikirlərini oxuculara belə çatdırır” (5, s.229). “Azər” poeması barədə Banuçiçək Kırzioğlu yazmışdır: “Sənədli xarakter daşıyır. ... Millətçilik-türkçülük düşüncəsində vücuda gəlmişdir” (16, s.129). Birinci cümlədən anlaşılar ki, tədqiqatçı “Azər”in H.Cavidin şəxsi təcrübələri əsasında ərsəyə gəldiyini qəbul edir.

“Heydər Əliyev və Hüseyn Cavid” adlı kitabında Gülbəniz Babaxanlı “Azər” poemasının baş qəhrəmanın xarakteristikasını ulu öndər Heydər Əliyevlə müqayisə etmişdir (4, s.125).

Sovet dövründə 1920-1926-cı illəri H.Cavid yaradıcılığının “böhran dövrü” adlandırmaq meyli olmuşdur. Mehdi Məmmədov da digər tənqidçilər kimi Cavidin böhran dövrünün bitməsini “Azər” poemasından parçaların çap olunduğu tarixlə bağlamışdır (7, s.70).

G.Babaxanlının fikrincə, Hüseyn Cavid “Azər” poeması ilə dövrünün ictimai-siyasi fikrinə yaxınlaşsa da, poema öz dövründə kifayət qədər qiymətləndirilməmişdir: “İyirminci illərdə marksist tənqidçilərin poemaya etinasız münasibəti, onun barəsində çox xəsisliklə söz açmaları doğrudan da təəccüblü idi” (3, s.45).

Hüseyn Cavid yaradıcılığı, o cümlədən “Azər” poeması türk ədiblərinin əsərləri ilə müqayisə olunmuşdur. Tamilla Əliyeva “Sanat-ədəbiyat-fikir dünyasının iki dehası: Mehmet Akif Ersoy və Hüseyn Cavid” adlı məruzəsində hər iki ədibin Qərb dünyasına və qadına münasibətində oxşarlıqlar görmüşdür (21, s.439). O, M.A.Ersoyun yaratdığı Asim obrazı ilə H.Cavidin yaratdığı Azər obrazı arasında da yaxınlıqların olduğunu bildirmişdir (21, s.440).

AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin direktoru, filologiya üzrə elmlər doktoru Gülbəniz Babaxanlı “Hüseyn Cavidin bədii-fəlsəfi irsində “dünya” obrazı” adlı məruzəsində H.Cavidin dünyanı ziddiyyətli obraz kimi təqdim etdiyini qeyd etmişdir (14, s.16). Müəllif göstərir ki, “Azər” poemasında “homo ludens” (oynayan insan) konsepsiyası əsas götürülmüş, insanın aktyor, dünyanın isə səhnə olduğu fikri irəli sürülmüşdür (14, s.16). Bu fikir Şekspirin məşhur ideyası ilə uyğunluq təşkil edir.

Sona Vəliyevanın “Azər” poeması ilə bağlı bir fikri maraq doğurur: “Hətta dramaturqun “Ana”, “İblis” və “Peyğəmbər” pyeslərində rast gəldiyimiz bir çox obrazlarla poemada yenidən tanış oluruq. Bunlar Səlima, İxtiyar və Şəmsə surətləridir” (22, s.12). Bunu yalnız obrazlar arasındakı ad oxşarlığı kimi də qiymətləndirmək olar.

Möhsün Nağısoylu “Hüseyn Cavidin poetik dili” adlı məruzəsində H.Cavidin şeir, poema və dram əsərlərində istifadə olunmuş bədii təsvir və ifadə vasitələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, “Azər” poeməsindəki “atəşlə suyun öpüşməsi” ifadəsini Vəli Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsindəki “od ilə su barışdı” ifadəsi ilə müqayisə etmişdir (14, s.25).

“Azər” poemasının fəlsəfi cəhətdən öyrənilməsi də maraqlıdır. M.Əlioğlu “Azər” poemasında ifadə olunan fəlsəfi fikirlərə münasibət bildirmişdir (10, s.118). O, poemada ifadə olunan fikirləri belə xülasə etmişdir: müharibə qırğınları, zülm və istibdad, istismar və köləlik və s. əleyhinə fikirlər (10, s.118).

M.Ağayev H.Cavidin “Azər” poemasında irəli sürülən “hərbə qarşı hərb” fikrini “Leninin və digər bolşeviklərin təsiri” kimi izah edir, onların “imperialist müharibəsini vətəndaş müharibəsinə çevirmək” fikri ilə bağlayır (2, s.97). Əlbəttə, bu həqiqətdən çox uzaq fərziyyədir. Belə ki, H.Cavid məhz mövcud müharibəyə son qoyacaq, ədalətsizliyi dayandıracaq mübarizədən bəhs edir, onun daha çox qanların tökülməsi ilə nəticələnən vətəndaş müharibəsi istədiyini söyləmək qətiyyəni düzgün deyil.

A.Erol bu əsərin “Cavidin həyat fəlsəfəsini, demək olar ki, bütün cəhətləri ilə xülasə etmək xüsusiyyəti daşdığı”nı göstərmişdir (8, s.109).

H.Cavidin əsərlərində müxtəlif ideyaları ifadə edən simvolların çoxluğuna da nəzər yetirilmişdir. Bu məsələyə toxunan A.Erol Cavid əsərlərində təbiət ünsüründən geniş istifadə edildiyini yazmışdır. Onun fikrincə, bu xüsusiyyət yalnız “Azər” poemasına aid olmamış, H.Cavidin bütün yaradıcılığı üçün, bütövlükdə Azərbaycan və dünya romantizmi üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri olmuşdur. A.Erola görə, H.Cavid müxtəlif əhvali-ruhiyyələri – müsbət, kədərli, həyatdan bezmiş və s. ifadə etmək üçün belə simvolları istifadə etmişdir (8, s.110).

A.Erol “Azər” poemasında ifadə olunan fikirlərin zənginliyini də göstərmiş, fəlsəfi fikirlərin əsərin birinci hissəsi olan “Düşündüm ki” şeirindən başlanıb sonrakı “Azər düşünürkən” adlı şeirdə də davam etdiyini söyləmişdir (8, s.111). Bizcə, fəlsəfi fikir zənginliyi H.Cavidin yalnız “Azər” poemasında deyil, bütün yaradıcılığında diqqəti cəlb edən əsas xüsusiyyətlərdən biri olmuşdur.

A.Erolun fikrincə, elə birinci hissədən etibarən əsərdə üsyankar ruh görünür ki, bu da aldanmışlıq və aldadılmışlığın yaratdığı fikirlərdir və bunlar “Mühacirlər yuvası”, “Səlmanın səsi” kimi bölmələrdə daha aydın ifadə olunmuşdur (8, s.111). Bunu siyasi məsələlərlə izah edən müəllifin fikrincə, H.Cavid ilk dövrlərdə sosialist inqilabına inanmış, onun gətirəcəyi azadlıqları ümidlə gözləmişdi, ancaq əldə olunan nəticə onu təmin etməmiş və şairin yaradıcılığında bədbin ruhu gücləndirmişdir.

A.Erolun fikrincə, Azər vasitəsilə H.Cavid cəmiyyəti yönləndirmə vəzifəsini yerinə yetirməyə çalışmışdır. Ona görə də əsərin əvvəlində “xəyal aləmində bir səyyah” (8, s.112) olan Azər sonradan cəmiyyətə qoşulur, Qərbə səyahətə çıxır (8, s.113). Deməli, tədqiqatçı bu fikirdə olmuşdur ki, Cavid cəmiyyətə qoşulmağı,

insanlarla ünsiyyətdə olmağı “xəyal aləmi”nə qapılmaqdan üstün tutmuş, daha dəqiq desək, “xəyal aləmi”ndə qazandığı fikirləri cəmiyyətlə bölüşməyə çalışmışdır.

A.Erola görə, “Yaşamaq və yaşatmaq” adlı bölmədə insanlar arasındakı mənfiliklərin, pisliliklərin səbəbi məhz öz mənliyindən uzaqlaşmış insandır. Bu ideyanı insanın anadan olanda yaxşı olub, sonralar mənfə xüsusiyyətlər qazanması kimi izah edən tədqiqatçı bunu J.J.Russo, D.Didro kimi maarifçi filosoflarla yanaşı, Firdovsi, Xaqani, Nizami, Hafiz, Sədi, Rumi, Ömər Xəyyam kimi Şərq mütəfəkkirlərinin də təsiri ilə bağlamışdır (8, s.117-118). Bizcə, bu fikri “İblis” əsəri barədə də söyləmək olar.

“Azər” poemasında müraciət olunan müxtəlif mövzulardan danışan A.Erol sonda bu nəticəyə gəlmişdir ki, “Azər” müxtəlif mövzuların birləşdirildiyi bir əsər deyil, bir əsas mövzuya – “sevgi” anlayışına əsaslanan bir əsər olub, H.Cavidin “sənət fəlsəfəsini xülasə edir” (8, s.118).

S.Adıgüzel Azər obrazını belə izah edir: “Poemanın qəhrəmanı Azər ideoloqdur. O, düşüncə və müşahidələri ilə dövrünü işıqlandırmaq üçün mübarizə aparan bir vətənpərvərdir. Azər sanki insanlığın dərdləri ilə dərdlənmiş bir mütəfəkkirdir” (1, s.398). Fikrimizcə, bu incələmələr böyük mütəfəkkir sənətkar H.Cavidin özünü də layiqincə səciyyələndirir.

Hüseyn Cavidin sufizmə münasibəti də tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. L.Əsgərzadə “Azər” poemasında da təsəvvüf ideyalarının varlığını göstərmişdir. O, Azərin feyz aldığı “irfan çobanları”nın təsəvvüf xidmətçiləri kimi təsvir olunduğunu vurğulayır (12, s.510). J.Babaşova H.Cavidin sufizmə yaxın fikirlərini “Azər” poemasında da aşkara çıxarır (5, s.235).

Nuranə Əsədullayevanın 2011-ci ildə tamamladığı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası “Hüseyn Cavidin “Azər” poeması” adlanır. Burada cavidşünaslıq tədqiqatlarında geniş yayılmış bir fikir təkrarlanmışdır: “Cavid və Azər obrazının eyniliyini müşahidə etmək mümkündür” (11, s.3). Müəllif qeyd etmişdir ki, poemanın “Mayıs çiçəkləri” adlanan hissəsində sənətkarlıq, poeziya məsələlərinə H.Cavidin münasibəti öz əksini tapmışdır (11, s.12). Dissertasiyada poemanın ayrı-ayrı hissələrinin ilk dəfə çap olunma tarixi müəyyənləşdirilmişdir (11, s.12).

“Keçmiş günlər” və “Bahar şəbnəmləri” kitablarındakı şeirləri “Azər” poeması ilə müqayisə edən N.Əsədullayeva bu qənaətə gəlmişdir ki, əvvəlki şeirlərdə problem kimi verilən bir çox məsələ “Azər”də müəllif üçün öz həllini tapır (11, s.18). O, poemanın hissələrini mövzular üzrə qruplaşdırmışdır: müharibə, qadın hüquqsuzluğu, Şərq-Qərb münasibətləri, Azərbaycanla bağlı fikirlər və s. (11, s.21-23). Tədqiqatçı “Azər”i ədəbiyyatımız üçün yeni forma hesab edir və bunu romantiklərin yeni formalara meyli ilə əlaqələndirir (11, s.24).

Əsərdə Şərq və Qərbin müqayisəsi məsələsi ən çox tədqiq olunan cəhətlərdən biridir. A.Erol da bu məsələdən bəhs etmiş, belə fikirlərin ifadəsində “Tısbağanın zövqü” və “Yurdsuz çocuqlar” hissələrinin adını çəkmişdir. Müəllif bu hissələrdə sosial ədalətsizliyin və Şərqin ağır vəziyyətinin qeyd olunduğunu göstərmişdir (8,

s.113-114). Bu mövzu yalnız “Azər” poeması üçün deyil, “Uçurum”, “Knyaz” pyesləri və digər əsərlər üçün də səciyyəvidir.

Tədqiqatçı onu da qeyd edir ki, H.Cavidin məqsədi yalnız müşahidə etmək olmamış, o, hadisələrin dərininə enmiş, səbəblərini, ümumi qanunauyğunluqlarını meydana çıxarmağa çalışmışdır (8, s.114). Şərqlə Qərbin müqayisəsində Şərqin ağır vəziyyətini vurğulayan Cavid bu halın səbəblərini Şərq ölkələrində təhsilə kifayət qədər əhəmiyyət verilməməsində görmüşdür. Digər bir səbəb isə Şərqdə taleyə sözsüz inamın və təvəkkülün gətirdiyi mübarizədən uzaqlaşma kimi izah olunmuşdur (8, s.115). Cavidin bir çox əsərlərində yaşamaq üçün mübarizə aparmağın vacibliyi vurğulanır. J.Babaşova H.Cavidin müasiri olduğu dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrə qarşı laqeyd olmadığını, insanları daim mübarizə səslədiyini qeyd etmiş və onun “Haqqını sən mübarizə ilə alırsın” şeirini buna sübut kimi vermişdir (5, s.207).

H.Cavidin Qərblə bağlı fikirləri yalnız müsbət olmamış, o, Qərb dünyasının mənfi xüsusiyyətlərini də əks etdirmişdir. Bu cəhətə diqqət çəkən A.Erol yazmışdır ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan intellektualları üçün Qərb sözü mədəniyyət və tərəqqi ilə bir tutulmuş olsa da, H.Cavid heç də bu fikri tam qəbul etməmişdir (8, s.116). Müəllifin fikrincə, bunun əsas səbəblərindən biri Birinci Dünya müharibəsində Qərbin törətdiyi vəhşiliklər olmuşsa (“Hərb və fəlakət, “İblis” və s.), digəri mədəni və əxlaqi fərqlər olmuşdur. Sedat Adıgüzel bu cəhəti belə izah edir ki, bütün dünyaya öz fikirləri çərçivəsindən baxan Azərin əsas götürdüyü cəhət “insani dəyərlər”dir. Müəllifin fikrincə, bu əsərdə cahil və geri qalmış Şərqlə yanaşı, materialist, imperialist və əyləncə düşkünü Qərb də tənqid olunmuşdur (1, s.399).

A.J.Şərip yazır ki, H.Cavid Şərq və Qərb arasındakı fərqləri “Azər” poemasında əks etdirmiş, M.Cumabayev də “Şərq-Qərb” məsələsi ilə bağlı konsepsiyalara müraciət etmişdir (24, 158-159). Əslində, bu mövzuya Hüseyn Cavid yalnız “Azər” poemasında yox, “Uçurum”, “Knyaz” və s. kimi dram əsərlərində də müraciət etmiş, xüsusən Şərq və Qərb ölkələrinin həyat tərz, yaşayış səviyyəsi, əxlaqını bir-biri ilə müqayisə etmiş və bunlara obyektiv cəhətdən yanaşaraq, hər ikisinin müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini meydana çıxarmışdır.

Hüseyn Cavidin qadın məsələsinə münasibətinə də toxunulmuşdur. A.Erol “Azər” poemasının bu məsələyə həsr olunmuş “Gəlin köçərkən” və “Lələ” adlı hissələrini xatırlatmışdır (8, s.117). Cavid öz əsərlərində qadın məsələsinə geniş yer vermiş, qadının cəmiyyətdəki rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. J.Babaşova da H.Cavidin qadın məsələsinə həssaslıqla yanaşdığını göstərmişdir. O, “Azər” poemasındakı Şəmsə obrazını da nəzərdən keçirmiş və onun güclü, iradəli qadın obrazı yaratdığını söyləmişdir (5, s.218).

Müxtəlif araşdırmalarda “Azər” poeması ilə bağlı fikirlərin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, poema Hüseyn Cavidin ən yaxşı əsərlərindən biri kimi diqqəti cəlb etmişdir. Əsərin janrı və onun tərkibindəki şeir şəkilləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Əsərin baş qəhrəmanı olan Azər müxtəlif aspektlərdən dəyərləndirilmiş, onun avtobiografik xüsusiyyətləri nəzərə çatdırılmışdır. Əsərdəki

müxtəlif mövzular məsələ, Şərq-Qərb məsələsi, müharibə, qadın mövzusu öyrənilmiş, əsərdəki fəlsəfi fikirlərə, onun təsəvvüflə yaxınlığına müraciət olunmuşdur. Ümumilikdə “Azər” bir çox mövzunu və fəlsəfi fikri özündə ehtiva edən dəyərli bir əsər kimi qiymətləndirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgüzel S. Hüseyn Cavid'in şiir dünyasına bir baxış // Türk dünyasını işıqlandıranlar: M.A.Ersoy, Hüseyn Cavid. Beynəlxalq konfransın materialları. Qafqaz Universiteti, 16-18 may 2013, s.395-399.
2. Ağayev M. Hüseyn Cavidin dünyagörüşü. Bakı: Təknur, 2005, 188 s.
3. Babaxanlı G. Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 244 s.
4. Babaxanlı G. Heydər Əliyev və Hüseyn Cavid. Bakı: Proqress, 2013, 160 s.
5. Babashova Zh. 19. yüzylın sonu 20. yüzylın başlarında Azərbaycan və Türk edebiyatı; Hüseyn Cavid, Türk edebiyatı ile etkileşimleri. Doktora tezi. Ankara, 2014, 475 s.
6. Cavid H. Topal Teymur. Bakı: Elm, 2010, 104 s.
7. Cavidşünaslıq. VI cild (araşdırmalar toplusu). Bakı: 2012, 224 s.
8. Erol A. “Azer” poeması ve “Azer”in perspektifinden Hüseyn Cavid // Türk Dünyası, Dil ve edebiyat dergisi, 2017, № 44, s.107-119.
9. Əfəndiyev T. Hüseyn Cavid: ideal həqiqət axtarışı. Bakı: Proqress, 2013, 260 s.
10. Əlioğlu M. Məslək qardaşları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966, 160s.
11. Əsədullayeva N. Hüseyn Cavidin “Azər” poeması. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. 2011, 29 s.
12. Əsgərzadə L. Füzuli ənənələri Hüseyn Cavid yaradıcılığında / Çağımızdan görünən orta əsrlər. AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi professor R.Azadəyə həsr olunmuş II beynəlxalq elmi konfransın materialları. 15-16 dekabr 2014. Bakı: Elm, 2014, s.508-513.
13. Həşimli H. Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 92 s.
14. Hüseyn Cavid və müasir gənclik (Beynəlxalq elmi konfransın materialları). Bakı: Elm və təhsil, 2017, 160 s.
15. Hüseynov R. Vaxtdan uca. Bakı: Işıq, 1989, 363 s.
16. Kırzioğlu B. Azərbaycan'ın ünlü şair-dram yazarı Rasizade Hüseyn Cavid və iki şiiri // A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2001, sayı 16, s.121-142.
17. Mərdanova S.M. Hüseyn Cavidin “Azər” poemasında lirik ricətlər // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2010, №3, s.43-49.

18. Sadiqov, Ş. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dis. avtoreferatı. Bakı, 2007, 23 s.
19. Sadiq Ş. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Bakı: Hədəf nəşrləri, 2011, 364 s.
20. Tağıoğlu Ə. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 296 s.
21. Türk dünyasını işıqlandıranlar: M.Akif Ersoy və Hüseyn Cavid (Beynəlxalq elmi konfransın materialları). Bakı, 16-18 may 2013, 523 s.
22. Vəliyeva S.M. Hüseyn Cavid ədəbi irsinin poetikası. Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2018, 49 s.
23. Xəndan R.Z. Cavid sənəti. Bakı: Azərbaycan SSR "Bilik" cəmiyyəti, 1981, 85 s.
24. Шәріп А.Ж. Хүсейін Жавид және XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясы: рухани із-деністер мен көркемдік ерекшеліктер // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы, Филология сериясы, 2018, №1 (122), с.51-61.

K.MAHARRAMOVA

STUDIES ON THE HUSEYN JAVID'S POEM *AZER*

SUMMARY

The poem *Azer* drew the attention of the researchers of the great and playwright Husein Javid's legacy, the researches on Javid studies addressed to this work repeatedly, and put forward the ideas on it. These researches paid attention to the genre of the work, and called it a "poem" or an "epic". It also talked about the poetic forms used in the work.

The character Azer also gained attention, his main features were determined, and were compared with various other characters. The poem was also compared with H. Javid's other works. There are thoughts that the poem has autobiographical features and Husein Javid is the prototype of the character Azer. The problem of East and West, the topic of women were noted among the main themes addressed in the poem. The main philosophical thoughts and its connection with Sufism were also studied.

Key words: Husein Javid, Javid studies, poem, epic, the problem of East and West

К.МАГЕРРАМОВА

ИССЛЕДОВАНИЕ, ПОСВЯЩЕННОЕ ПОЭМЕ ГУСЕЙНА

ДЖАВИДА «АЗЕР»

РЕЗЮМЕ

Поэма «Азер» привлекла внимание исследователей наследия великий поэт и драматург Гусейна Джавида, это произведение неоднократно упоминалось в джавидоведении, о нем высказывались мнения. Эти исследования также были сосредоточены на жанре произведения, которое называлось «поэма» или «сага».

Обсуждались также изображения стихотворений, использованных в произведении. Внимание также уделялось образу Азера, выявлялись его основные черты и сравнивались с различными образами. Само стихотворение изучено в сравнении с другими произведениями Г. Джавида. Есть также мнения, что поэма автобиографична и что прототипом Азера является Гусейн Джавид. Среди основных тем, затронутых в поэме, проблема Востока и Запада, женские проблемы и т. д. отмеченный. Также были изучены философские идеи в произведении и его связь с суфизмом.

Ключевые слова: Хусейн Джавид, джавидоведение, поэма, сага, вопрос Восток-Запад

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Gülbəniz Babaxanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

XANKIŞI MƏMMƏDOV

ADPU

Üzeyir Hacıbəyli, 68

kankishimamedov_53@mail.ru

**"AĞ" VƏ "QARA" KOMPONENTLƏRİ İLƏ BAĞLI
PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRİN FOLKLORDAKI
POETİK-İDRAKİ MODELƏRİ**

Dünya xalqlarının əksəriyyətində olduğu kimi Azərbaycanda da ağ rəng uğuru, xoşbəxtliyi, cavanlığı, təmizliyi, məsumluğu, nöqsansızlığı, paklığı, tərəvəti, düzlüyü, ehtiramı, səliqəliliyi, qara rəng isə tamamilə "ağ" rəngin əksini - zülməti, hüsrü, ölümü, ağırlığı və s. göstərir. Məqalədə "ağ" və "qara" komponentli paremioloji vahidlərin folklordakı poetik-idraki modellərindən söhbət açılır.

Pessimistlərin və skeptiklərin sevmədiyi "ağ" rəngin bir adı da var: "ana rəng" yaxud "Tanrı rəngi". Bu onunla əlaqədardır ki, digər rənglərdən ağ rəng almaq mümkün olmadığı halda, ağ rəngdən istənilən rəngi almaq, yaratmaq mümkündür. Axı yaratmaq yalnız Allaha məxsusdur. "Ağ" sözünün bir mənası da "böyük" deməkdir. Ana kitabımız olan "Kitabi-Dədə Qorqud"-da da "ağ" sözünə çox rast gəlinir. Məsələn, dastandakı "Ağ meydan" ifadəsi "böyük meydan" mənasında işlənir. Bununla belə, "ağ" rəngin mənfi çalarları da istisna deyil. Dilimizdə işləkliyi kifayət qədər yüksək olan "ağ yalan", "ağ böhtan", "ağ şər" ifadələrində "ağ" yalanın, böhtanın, şərin şişirtmə də-rəcəsinə göstərməklə mənfi əlamət bildirir. Yeri gəlmişkən, Qurani-Kərimin Hud surəsinin 6-cı ayə-sində göstərilir ki, yalanı ancaq Allahın ayələrinə inanmayanlar uydururlar, onlar əsl yalançılardır. "Üzün ağ olsun, yaxşı üzümü ağ elədin" deyimindəki "ağ" da əslində mənfi anlamda işlənir.

"Üzə ağ olmaq" ifadəsindəki "ağ" (aq) sözünü dilçilərimiz adətən ərəb mənşəli hesab etsələr də, Bəşir Əhmədov bu ifadənin türk mənşəli olub, "söz qaytarmaq", "itaətdən çıxmaq", "itaət etmə-mək", "tabe olmamaq", "deyiləni qulaq ardına vurmaq", "normadan yuxarı çıxmaq, kənara çıxmaq" anlamı ilə bağlı olduğunu qeyd edir. "Ağ eləmək" - şişirtmək, həddi keçmək, ifrata varmaq, həd-dini aşmaq, əndazədən çıxmaq, cızığından çıxmaq, şitini çıxarmaq, ağıny çıxarmaq kimi başa düşü-lür. "Gözünə ağ gəlmək" isə (gözün buynuz qışasında əmələ gələn ağımtıl ləkə) xəstəlik demək-dir. Belə bir atalar sözüümüz də var. Böyüyə ağ olanın gözünə ağ gələr/düşər) ifadəsi də bu qəbil-dəndir. "Üzün ağ olsun, yaxşı üzümü ağ elədin" isə "Üzümü qara elədin" kimi başa düşülməlidir.

Yeri gəlmişkən, mifologiyada "ağ şeir" ifadəsi də var. Ağ şeir qafiyəsiz kitab şeirinə deyilir. Görkəmli Azərbaycan folklorşünası Ramazan Qafarlı qeyd edir ki, bir qayda olaraq folklora məxsus eyni formalı nəzm parçaları bu qismə daxil edilmir. Ona görə "ağ şeir" adı verilir ki, adi halda misra sonlarında uyğun sözlərlə ritm

yarandığı halda, onun misralarının sonu səslənməsinə görə tamamlanmamış (ağ) qalır (3, 261).

"Ağ" sözü ilə bağlı kifayət qədər atalar sözlərimiz var. Bəzilərinə diqqət edək: Ağ at arpa yeməz; Ağ ata binmə, oğlan bəgə qulluq etmə; Ağ ayrıni itə tökərlər, qara mövücü cibə tökərlər; Ağ divara hansı rəngi yaxsan, tutar; Ağ evi görüb, qara evi yandırmazlar; Ağ ərik, sarı ərik, dərək görək; Ağ əsvab ləkə tutmaz; Ağ gün ağardır, qara gün qaraldır; Ağ gün – balta sapı, biri sındı - birini tax; Ağ itin pambıq satana ziyanı var; Ağ libas tez çirklənər; Ağ pul qara gün üçündü; Ağ qoyunu görənlər içi dolu yağ sanur; Ağ qoyunun yunu, qara qoyunun boyun əti qiymətli olar; Ağ üzə qara xal ziynətdi, qara üzə ağ xal nikbət; Ağ yarma qara gün üçündü və s.

Ağ sözü ilə bağlı işlək ifadələrimiz yetərincədir. Bəzilərinə diqqət edək: "Ağ çıxarıb, qara geymək", "Ağ günə çıxmaq", "Ağ gününü qara elmək", "Ağ yuyub, qara sərmək", "Ağa qara demək", "Ağa ağ, qaraya qara demək", "Ağa qara, qaraya ağ demək", "Ağa durur, Ağacan durur", "Ağı qoyub qaraya getmək", "Ağını çıxarmaq" və s.

Bəs dilimizdə tez-tez işlənən "Ağı qaradan seçmək" (görməli Azərbaycan lüğətinə pro-fessor Abbas Qurbanoglundun 1913-cü ildə Amerikada nəşr olunan məşhur "English - Azerbaijani Proverbial Dictionary" kitabında bu ifadənin qarşılığı belə verilib: In black and white) (4) və "Ağı qaradan seçməmək" ifadəsi nə deməkdir?

Bəri başdan deyək ki, "Ağı qaradan seçmək" ifadəsi yaxşını pisdən, xeyiri şərdən, xeyirlini zərərliyə, müsbəti mənfiyə, dostu düşməndən, bir sözlə tükədən seçməyi bacarmaq kimi başa düşüldüyü halda, "Ağı qaradan seçməmək" ifadəsi birincidən tam fərqli olaraq yaxşını pisdən, xeyiri şərdən, xeyirlini zərərliyə, müsbəti mənfiyə, dostu düşməndən seçməyi bacarmamaq kimi başa düşülür. Bu mənada "Ağa ağ, qaraya qara demək" ifadəsi "Ağı qaradan seçmək" ilə "Ağınabozuna baxmamaq" ifadəsi isə "Ağı qaradan seçməmək" ilə eyni gücə malikdir.

Bu yerdə istər-istəməz "qara" sözünün mənalarına diqqət yetirmək lazım gəlir. Soyuq, qəmli rəng bildirən "qara" bütün rənglərin ən tündü olub "ağ" rəngin əksidir. Ümumiyyətlə, "qara" sözü müxtəlif mənalarda işlənir. Bildiyimiz kimi ağ rəng müsbəti, gündüzü, qara isə mənfini, gecəni xarakterizə edir. Əslində elə Qədim zərdüştilik – dualist fəlsəfəsində də belə olub. O zamanlar ağ - gündüzü, qara isə gecəni ehtiva edirdi. Əski çağlarda "Ağı qaradan seçmək" ifadəsi axşamın düşüb-düşmədiyini bildirmək üçün işlənmişdir. Belə ki, o zamanlar axşamın başladığını bilmək oruc tutan-lar üçün əsas zəruri məsələ olub. Doğrudur, qədim zamanlarda axşamın başladığını bildirmək üçün top atarmışlar. Amma top səsi çatmayan uzaq yerlərdə (dağlarda, səhralarda) vaxtı bilmək üçün ağ və qara sap götürüb yanaşı tutarmışlar. Əgər bu saplar bir-birindən seçilmirsə, deməli axşam düşüb və oruc tutmaq və yemək yemək olar. Müqəddəs kitabımız "Quran"-da bu barədə yazılıb ki, orucluğu ağ və qara saplar bir-birindən fərqləndirilə bilən bütün müddətdə yemək,

ichmək, papiros çəkmək olmaz və əksinə müsəlmanlar ağ sap qara sapdan seçilə bilməyən alaqaranlıq vaxta qədər gecələr yemək yeyə bilirlər. Əlbəttə, saat icad olandan sonra bu məsələlər öz asan həllini tapdı.

Klassiklərimizdən M.Füzulinin, S.Ə.Şirvaninin və digərlərinin əsərlərində də ağ və qara rənglə bağlı maraqlı nümunələrə rast gəlirik Məsələn, Azərbaycan-türk şerinin tacıdarı Məhəmməd Füzulinin "Mərhəm qoyub önərmə, sinəmdə qanlı daği" qəzəlində oxuyuruq:

Uymuş cünunə könlüm, əbrunə der məhi-növ,
Nə etibar ona kim, seçməz qaradan ağı (1, 313).

Yaxud

Mehri-rüxsarüvi dil mahi-səmadən seçməz,
Etibarı yox onun, ağı qaradan seçməz (2, 81).

Qeyd edək ki, hər iki nümunə Musa Adilovun "Niyə belə deyirik" kitabında da verilmiş, lakin orada hər iki nümunədə diqqətsizlik ucundan bəzi təhriflərə yol verilmişdir.

Müasirlərimizin yaradıcılığında da "ağı qaradan seçmək" motivinə tez-tez rast gəlirik. "Qara" sözü ilə bağlı indi də dilimizdə işləkliyi yüksək olan ifadələr çoxdur. Nümunə üçün "Qara yerə girəsən", "Qara yer otağın olsun", "Qaranlıq dünyanın qara küncündə qaralasan", "Qara qəbir evin olsun", "Qara qəbrin dar qazılsın", "Qara yerdə çürüyəsən", "Qara məni basınca mən qaranı basım" deyimlərini, eləcə də "ağ bir qara iki", "ağ çıxarıb qara geymək", "qara basmaq", "qara geymək", "qara gözlərinə bağışlamaq", "qara gün", "qara günə qalmaq", "qara kağız", "qara qəpiyə güllə atmaq", "qaraqaşlı", "qaragözlü", "qarasaçlı", "qaradınməz", "qaraqabaq", "qara su", "qaraniyyə", "qarabəxt", "qaragünlü", "qaraüz", "qara camaat", "qara kütlə", "qara siyahıya düş-mək", "qara sudan qaymaq tutmaq", "qara yaxmaq", "qara yellər əsmək" və s. ifadələri misal göstərmək olar. Plovun üzərinə, yanına qoyulan xuruşa da qara deyilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda da "qara" sözü ilə bağlı nümunələrə rast gəlinir.

"Qara su" ifadəsinin müxtəlif mənaları var. Çox zaman "Qara su" deyiləndə biz göz xəstəliyi "qlaukoma"nı düşünürük. Amma Xəzər dənizində sahildən 8 km aralıda Azərbaycana məxsus uzunluğu 900 m, eni isə 600 metr olan "Qara su" adlı ada da var. Amma orada yaşayış yoxdur. Azərbaycanda "Qara su" adlı kənd və çay da mövcuddur. 1941-1954-cü illərədək Qızılburun adlandırılmış indiki Siyəzən rayonunun adının mənası da bəzi tədqiqatçılara görə İran dillərində "Qara torpaq", digərlərinə görə isə "Qara su" deməkdir. Görünür bunun əsas səbəbi də hələ qədimdən bu ərazidə neft çıxarılması ilə əlaqədardır.

İndi isə "Qara" sözü ilə bağlı bəzi paremioloji vahidlərə diqqət edək: Qara ağarmaz, su qurtarmaz; Qara atın gümüş nalı əysiydi; Qara baxt ova çıxdı, dağları duman aldı; Qara bulud yağış yağdırar; Qara çuxa yatdı, ala çuxa qalxdı; Qara dolağa qırmızı papiş tikməzlər; Qara eşşək qapıda bəllidi; Qara gün adamı qaraldar; Qara gün qaralıb qalmaz; Qara günün ağ günü də olar; Qara günün ömrü az olar; Qara

xəbər tez yayılar; Qara itin balası qara olar; Qara keçənin dörd küncü var, hərəsi bir oğulun; Qara qatır, nə bilir xətir, qatırı ya döy, ya başına dön; Qara qız bəzənincə toy əldən gedər; Qara qız dura-dura özünə yer eylər; Qara qız gəlməsəydi, külfəni kim otlardı; Qara qızın bəxti olsaydı, anadan ağ doğulardı; Qara qızın dərdi var; Qara qoyunun südü şirin olar; Qara qul alının yazısını görər; Qara qul özünü öldürdü, ağaya zərər olsun; Qara mal doyanda samanı başına sovurar; Qara pulu qara günə saxlarlar; Qara səni basınca, sən qaranı bas; Qara sudan qaymaq tutur; Qara toyuğun yumurtasına dönüb tapılmaz; Qara üzümü yeməyin düşər-düşməzi var; Qaradan artıq boyaq olmaz; Qaradı, amma paradı; Qaragünnü hara gedir – gün qaraltmağa; Qaranı ağa, ağı qaraya qatmazlar; Qaranı yumaqla ağ olmaz və s.

Aşağıda bəzi deyimlərin rusca qarşılığı verilmişdir:

- Ağ axça/pul qara gün üçündür - *Белая деньга про чёрный день* (5, 492)//*Белые деньги берегут про чёрный день* (6, 286)//*Паси/береги денежку про чёрный день*(5, 115)//*Паси белые денежки на чёрный день*.
- Ağ ayranı itə tökərlər, qara kişmişi cibə//Qarın rəngi ağ olsa da onu tapdalayırlar, amma xaşxaş qaradır, insanlar yeyirlər (9, 26) - *Бел снег, да ногами топчут, черен мак, да люди едят* (7, 20)//*Бел снег, да не вкусен, чёрен мак, да бояре едят*(5, 584)//*Бел снег, да по нём собака бежит, черна земля, да хлеб родит* (7, 20)//*Белый заяц бел, да цена ему пятнадцать копеек* (7, 20).
- Ağ deyib, qara etmək - *Говорит бело, а делает черно*.
- Ağ divarı hər rənglə boyamaq olar - *Белую стену в любой цвет выкрасишь*.
- Ağ dolağım sağ olsun, tapılmayan qız olsun - *Свет клином не сошёлся* (9, 27)//*Белый свет не клином стал* (5, 54)//*Не порогом мы поперёк нас - стали* (5, 762)
- Ağ dovşan ağ olsa da, dərisi on beş qəpiyə dəyməz - *Белый заяц бел, да цена ему пятнадцать копеек*.
- Ağ evi görüb, qara evi yandırmazlar - *Нового счастья ищи, а старого не теряй* (8, 98)
- Ağ əllər işdən qorxar - *Белые руки работы бояться*.
- Ağ əllər özgə əməyini sevər - *Белые ручки чужие труды любят*.
- Ağ əllər özgə əməyini yeyər - *Белые ручки чужие труды поедают*.
- Ağ göyərçin qara qarğaya qismət olub - *Досталась гадине виноградная ягода* (5, 759)//*Временем и смерд барыню берёт* (5, 716).
- Ağ gün adamı ağardar, qara gün qaraldar - *В добром житье краснеют, а в худом бледнеют* (8, 206)//*В добром житье кудри вьются, в плохом - секутся* (5, 74)//*От радости кудри вьются, в печали секутся* (7, 247).
- Ağ gün qara günü yaddan çıxardar - *Отвяжись худая жизнь, привяжись, хороша* (5, 54)

• Ağ it, qara köpək - ikisi də itdir//Ağ olsun, qara olsun, qoyun qoyundur - *Бела овца, сера овца, а всё один овечий дух//Черная собака, белая собака, а всё один пёс(5, 854)//Сер козёл, сед козел, а всё псиной несёт (5, 723)//Свинья бела, свинья черна - все чушка.*

- Ağ ağ deyərlər, qaraya qara - *Бело - бело, черно - черно (7, 20).*
- Ay kimi ağ - *Белый, как лунь.*
- Bütün müqəddəslər ağ at minərlər - *Все святые на белых конях ездят.*
- Dişləri ağ, ürəyi qara - *Хотя у него зубы белые, но сердце черное.*
- Həqiqətdən uzaq olmaq - ağ işıqdan qaçmaq kimidir - *Без правды жить - с бела света бежать.*

- İnəyin qara, südünün isə ağ olması möcüzədir - *Большое чудо, что корова черная, а молоко белое.*

- Özgə unu süddən ağ olar - *Чужая мука белее молока.*

Beləliklə, milli-mənəvi köklərimizi, adət-ənənlərimizi, mədəniyyətimizi, milli psixologiyamızı və mentalitetimizi əks etdirən bu vahidlərin müasir düşüncə prizmasından maraq kəsb etdiyinin şahidi oluruq.

Ədəbiyyat:

1. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 400 səh.
2. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, "AVRASİYA PRESS", 2005, 400 səh.
3. Ramazan Qafarlı. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika, Bakı, "Elm və Təhsil", 2015, 454 səh.
4. Abbas Qurbanoglu. "English - Azerbaijani Proverbial Dictionary". ABŞ, 2013.
5. Даль В. Пословицы русского народа. - М., Гос. Изд-во художественной литературы, 1957, 991 с.
6. Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII-XX веков. Изд. АН СССР, М.-Л., 1961, 280 с.
7. Русские пословицы и поговорки. Составители - В.П.Аникин, Б.П.Кирдан, Ф.М. Селиванов (под ред. В.П.Аникина), М.: Художественная литература, 1980, 480 с.
8. Народные пословицы и поговорки. Составитель - А.И.Соболев, М.: Московский рабочий, 1961, 326 с.
9. Həmidov İ., Axundov B., L.Həmidova. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi məsəllər lüğəti. B., 2009, 560 s.

XANKIŞI MƏMMƏDOV

**"AĞ" VƏ "QARA" KOMPONENTLƏRİ İLƏ BAĞLI PAREMİOLOJİ
VAHİDLƏRİN FOLKLORDAKI POETİK-İDRAKİ MODELƏRİ
XÜLASƏ**

Dünya xalqlarının əksəriyyətində olduğu kimi Azərbaycanda da ağ rəng uğuru, xoşbəxtliyi, cavanlığı, təmizliyi, məsumluğu, nöqsansızlığı, paklığı, tərəvəti, düzlüyü, ehtiramı, səliqəliliyi, qara rəng isə tamamilə "ağ" rəngin əksini - zülməti, hüsrü, ölümü, ağırlığı və s. göstərir. Bununla belə, folklorda "ağ" leksemi ilə bağlı mənfi anlamda olan vahidlərə də rast gəlinirdi göstərilir. Qeyd edilir ki, pessimistlərin və skeptiklərin sevmədikləri "ağ" rəngin bir adı da var: "ana rəng" yaxud "Tanrı rəngi". Bu onunla əlaqədardır ki, digər rənglərdən ağ rəng almaq mümkün olmadığı halda, ağ rəngdən istənilən rəngi almaq, yaratmaq mümkündür. Axı yaratmaq yalnız Allaha məxsusdur. "Ağ" sözünün bir mənası da "böyük" deməkdir. Ana kitabımız olan "Kitabi-Dədə Qorqud"-da da "ağ" sözünə çox rast gəlinir. Məsələn, dastandakı "Ağ meydan" ifadəsi "böyük meydan" mənasında işlənir. Bununla belə, "ağ" rəngin mənfi çalarları da istisna deyil. Dilimizdə işləkliyi kifayət qədər yüksək olan "ağ yalan", "ağ böhtan", "ağ şər" ifadələrində "ağ" yalanın, böhtanın, şərin şişirtmə də-rəcəsini göstərməklə mənfi əlamət bildirir. O da vurğulanır ki, mifologiyada "ağ şeir" ifadəsi də var. Ağ şeir qafiyəsiz kitab şeirinə deyilir. Görkəmli Azərbaycan folklorşünası Ramazan Qafarlı qeyd edir ki, bir qayda olaraq folklorla məxsus eyni formalı nəzm parçaları bu qismə daxil edilmir. Ona görə "ağ şeir" adı verilir ki, adi halda misra sonlarında uyğun sözlərlə ritm yarandığı halda, onun misralarının sonu səslənməsinə görə tamamlanmamış (ağ) qalır. Bu yazıda işləkliyi kifayət qədər yüksək olan "ağ" və "qara" komponentli paremioloji vahidlərin folklordakı poetik-idraki modellərindən söhbət açılmış və bir çox vahidlərin rus dilində ekvivalentləri də verilmişdir.

Açar sözlər: folklor, paremioloji vahidlər, "ana rəng", ağ, qara, ağ şeir, "Kitabi-Dədə Qorqud", poetik-idraki model.

Kh.B.Mammadov

**POETIC-PERCEPTIONAL MODELS OF PAREMIOLOGICAL
UNITS IN FOLKLORE RELATED TO "WHITE" AND "BLACK"
COMPONENTS**

SUMMARY

In Azerbaijan, as in most of the world's nations, white is a symbol of success, happiness, youth, purity, innocence, integrity, purity, freshness, honesty, respect,

neatness, and black is the opposite of "white" - darkness, peace, death, weight, etc. shows. However, in folklore, negative units related to the "white" lexeme are also found. It is noted that the color "white", which pessimists and skeptics do not like, has a name: "mother color" or "color of God". This is due to the fact that while white cannot be obtained from other colors, any color can be obtained and created from white. After all, creation belongs only to God. The word "white" also means "great". The word "white" also occurs frequently in our mother book, Kitabi-Dede Korgud. For example, the expression "White Square" in the saga means "great square". However, negative connotations of "white" are not excluded. In the expressions "white lies", "white slander", "white evil", quite active in our language, "white" means negative, indicating the degree of exaggeration of lies, slander, evil. It is also emphasized that in mythology there is the expression "white poetry." White poetry is called the poetry of the rhymed book. The famous Azerbaijani folklorist Ramazan Kafarli notes that, as a rule, this section does not include poems of the same form relating to folklore. That is why it is called "white poetry", because if the rhythm is formed by appropriate words at the end of the verse, the end of such poems remains incomplete (white or clean) due to the sound. The article discusses the poetic-cognitive models of paremiological units with "white" and "black" components in folklore, which are quite active, and gives the Russian equivalents of many units.

Key words: folklore, paremiological units, "mother color", white, black, white poetry, "Kitabi-Dede Korgud", poetic-ideological model.

Х.Б.Мамедов

**МОДЕЛИ ПОЭТИЧЕСКОГО ВОСПРИЯТИЯ
ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ВСТРЕЧАЮЩИЕСЯ В
ФОЛЬКЛОРЕ, С КОМПОНЕНТАМИ "БЕЛЫЙ" И "ЧЕРНЫЙ"
РЕЗЮМЕ**

В Азербайджане, как и у большинства народов мира, белый цвет является символом успеха, счастья, молодости, чистоты, невинности, непорочности, свежести, честности, уважения, опрятности, а черный цвет является противоположностью «белому» - тьме, покой, смерть, вес и т.д. Однако в фольклоре встречаются и отрицательные единицы, связанные с лексемой «белый». Отмечено, что цвет «белый», который не нравится пессимистам и скептикам, имеет название: «материнский цвет» или «цвет Бога». Это связано с тем, что если из других цветов невозможно получить белого, то из белого можно получить и создать любой цвет. Ведь творение принадлежит только Богу. Слово «белый» также означает «великий». Слово «белый» также часто встречается в нашей материнской книге «Китаби-Деда

Коргуд». Например, выражение «Белый площадь» в саге означает «большой площадь». Однако не исключены и негативные оттенки «белого». В выражениях «белая ложь», «белая клевета», «белое зло», достаточно активно в нашем языке, «белое» означает отрицательный признак, указывающий на степень преувеличения лжи, клеветы, зла. Также подчеркивается, что в мифологии существует выражение «белая поэзия». Белая поэзия называется поэзией рифмованной книги. Известный азербайджанский фольклорист Рамазан Кафарлы отмечает, что, как правило, в этот раздел не включаются стихотворения одной формы, относящиеся к фольклору. Вот почему она называется «белой поэзией», потому что, если ритм формируется соответствующими словами в конце стиха, конец таких стихов остается незавершенным (белым или чистым) из-за звучания. В работе рассматриваются поэтико-когнитивные модели паремиологических единиц с «белым» и «черным» компонентом в фольклоре, которые достаточно активны, и даются русские эквиваленты многим единицам.

Ключевые слова: фольклор, паремиологические единицы, «материнский цвет», белый, черный, белая поэзия, «Китаби-Деде Коргуд», поэтико-идеологическая модель.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

Rəyçi: f.ü.e.d. R.Qafarlı

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XALİDƏ ŞAİQQIZI (MƏMMƏDOVA)
AMEA Folklor İnstitutu, “Dədə Qorqud”
şöbəsinin böyük elmi işçisi
xalide 1978@mail.ru

**MÖCÜZƏLİ DOĞULUŞ MOTİVİNDƏ HEYVAN KULTU – TOTEM
ƏCDAD HAQQINDA YADDAŞDA QORUNUB SAXLANILAN İNANCLAR**

XÜLASƏ

Hesab edilir ki, möcüzəli mayalanma motivinin mənbələri anaxaqanlıq dövründə meydana çıxdığı kimi, totem-əcdaddan möcüzəli döllənmə haqqında mifoloji təsəvvürlər də həmin dövrdə yaranmışdır. Göründüyü kimi, totemizm çox incə məsələdir, ciddi şəkildə bir toplum arasında totemizmin az və ya çoxsaylı izlərini aşkar etmək ən çətin tədqiqatlardan biridir. Folklorşünaslarımızın topladığı mətnlər içərisində müqəddəsləşdirilən heyvanlar haqda bilgilər yox dərəcəsindədir. Qənaətimiz budur ki, formalaşmış totemizm ideyaları azərbaycanlı söyləyicilərin yaddaşında qalmadığına görə ciddi bir söz demək olmur. Adətən heyvanlar törəyiş mətnlərində iştirakçı olub əcdad funksiyası daşıdıqları halda totemə çevrilirlər. Hətta belə təsəvvürlər də mövcuddur ki, möcüzəli doğuluş ilkin əcdadların heyvanlarla qadının əlaqəsindən doğulması haqqında miflərdə təcəssüm etmişdir.

“Dədə Qorqud” kitabında “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da qəhrəmanın öz dilindən eşidirik: Anam adın sorar olsan – Qaba Ağac! Atam adın deirsən – Qağan Aslan! Burda totem-əcdad ata haqda yaddaşda qorunub saxlanılan informasiyalar səslənir. Basat kimi adlı-sanlı qəhrəmanın dilindən söylənilmiş fikirlərinin zoomorfik mənşəyə bağlandığını bildirir. Milli folklorda heyvanlar əsasən onlara həsr olunmuş nağılların, təmsillərin baş qəhrəmanlarıdır. Bizim məqsədimiz doğuluş prosesinin möcüzəli xarakter daşması üçün həqiqətən heyvanların rol oynayıb-oynamadığını müəyyən etməkdir. Bəli, belə folklor mətnləri mövcuddur. Onların hamısı yalnız nağıllar arasında qruplaşmışdır. Doğuluşda heyvanların iştirakı zəif də olsa, bu mətnlərdə diqqət çəkir. Burda doğulan qəhrəmanların qeyi-adi gücə, ağıla malik olduğu nəzərdən qaçmır. Şübhəsiz, əski çağlarda düşünürdülər ki, güc-qüvvəti ilə seçilə biləcək bir qəhrəmanın doğulması insanın heyvanla evliliyindən də baş verə bilərdi. Ümumiyyətlə, süjetin kiçik hissələrində bu məzmun – yəni insan – heyvan evliliyindən doğulan möcüzəli uşaqlarla bağlı əhvalatlar folklor mətnlərini əhatə etmişdir.

Diqqət yönəldilən folklor mətnlərində iştirak edən heyvanlar doğuluş motivində bilavasitə iştirak edərək valideyn rolunda çıxış edirdilər. Qeyd olunan bəzi mətnlərdə doğulan uşaqların ata valideyni kimi ayı diqqət mərkəzindədir. Bəzi

mətnlərdə isə isə ana heyvan formulu gerçəkləşir. Ana heyvan etiqadı Orta Asiya və Sibir türklərində də çox yayılıb.

Övladı olmayan qadınlarla bağlı təşkil olunmuş ritualların bəzilərində isə heyvanlara aid atributların – elementlərin nizam yaratma gücünə inam nümayiş olunur: Məsələn, qurd ağzı və ilan qabığı sözügedən elementlərə misal göstərilə bilər.

Açar sözlər: möcüzəli doğuluş motivi, heyvan kultu, totemizm

Giriş. Bir çox dünya xalqlarında mənşə miflərinin, yəni etnoqrafik miflərin əsas qəhrəmanları məhz totem heyvanlardır. Totem heyvanlar dedikdə toplumun düşün-cəsinə görə, onların ataları sayılan heyvanlara verilən ad nəzərdə tutulur. Məsələn, yakut türklərinə mənsub qəbilələrdən hər birinin bir müqəddəs heyvandan törədiklərinə inandıqları və bu səbəblə o heyvanların ətinə yemədikləri mənbələrdə təkrarlanmışdır. *“Yakut qəbilələrinin müqəddəs ataları olan heyvanlar sırasında başlıca olaraq bunları sayarlar: ağ ləkələri olan at, qarğa, qu, qartal, durna, boz inək və s. Hər qəbilə hansı heyvandan törədiyinə inanırsa, o heyvanı hürkütməz və əzizlərdi”* [13, s.49]. Hesab edilir ki, möcüzəli mayalanma motivinin mənbələri anaxaqanlıq dövründə meydana çıxdığı kimi, totem-əcdaddan möcüzəli dövlənmə haqqında mifoloji təsəvvürlər də həmin dövrdə yaranmışdır [1, s.277]. Göründüyü kimi, totemizm çox incə məsələdir, ciddi şəkildə bir toplum arasında totemizmin az və ya çoxsaylı izlərini aşkar etmək ən çətin tədqiqatlardan biridir. Folklorşünaslarımızın topladığı mətnlər içərisində müqəddəsləşdirilən heyvanlar haqda bilgilər yox dərəcəsidir. Əksinə keçirilən rituallarda heyvanların qurban edilməsi faktları daha çox yayılmışdır.

Beləliklə, qənaətimiz budur ki, formalaşmış totemizm ideyaları azərbaycanlı söyləyicilərin yaddaşında qalmadığına görə ciddi bir söz demək olmur. Adətən heyvanlar törəyiş mətnlərində iştirakçı olub əcdad funksiyası daşıdıqları halda totemə çevrilirlər. Hətta belə təsəvvürlər də mövcuddur ki, möcüzəli doğuluş ilkin əcdadların heyvanlarla qadının əlaqəsindən doğulması haqqında miflərdə təcəssüm etmişdir [12, s.141]. Digər türkəsilli xalqlarda isə, məlum olduğu kimi, bu tip mətnlərə geniş rast gəlinir. KDQ- də “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da qəhrəmanın öz dilindən eşidirik: *Atam adın sorsan – Qağan Aslan. Bəlli olduğu kimi, sözügedən boyda Basat möcüzəli doğuluş motivinin qəhrəmanı deyildir, yəni dastana uyğun olaraq məlum situasiyaların (alqış, xeyir-dualar, Allaha yalvarma, xeyriyyəçilik və s.) sonucu olaraq dünyaya gəlməmişdir. O, köç zamanı Aruz qocanın itirdiyi körpə oğludur ki, bir şir onu tapıb bəsləmiş, böyütmüşdür. Ona görə də “Basatın sıçraması adam kimidir, atı vurub basır, qanını sümürür* [10, s.196]. Basat əsla şirin yataq yerindən əl çəkə bilmir; Dədə Qorqud ona deyir ki, oğlum, sən insansan, heyvanla həmsöhbət olma. Ən maraqlı məqamla isə Basatın özünü Təpəgözə təqdim etdiyi situasiyada qarşılaşırıq, o deyir:

Anam adın sorar olsan – Qaba Ağac!

Atam adın deirsən – Qağan Aslan! (10, s.102)

Burda totem-əcdad ata haqda yaddaşda qorunub saxlanılan informasiyalar səslənir. M.İmanov Basat kimi adlı-sanlı qəhrəmanın dilindən söylənilmiş fikirlərə əsasən onun zoomorfik mənşəyə bağlandığını bildirir [9, s.30].

Milli folklorda heyvanlar onlara həsr olunmuş nağılların, təmsillərin baş qəh rəmanlarıdır. Bizim məqsədimiz doğuluş prosesinin möcüzəli xarakter daşması üçün həqiqətən heyvanların rol oynayıb- oynamadığını müəyyən etməkdir. Bəli, belə folklor mətnləri mövcuddur. Onların hamısı yalnız nağıllar arasında qruplaşmışdır. Doğuluşda heyvanların iştirakı zəif də olsa, bu mətnlərdə diqqət çəkir. “Südəmən” [4, s.280] və “Aylülə” [3, s.264] nağıllarında ayının heyvan ata rolunda iştirak etməsi bəlli olur. Hər iki mətndə qızın ayıdan uşaq dünyaya gətirməsi bir möcüzə kimi qarşılanır. Burda doğulan qəhrəmanların qeyi-adi gücə, ağıla malik olduğu nəzərdən qaçmır. Şübhəsiz, əski çağlarda düşünürdülər ki, gücü-qüvvəti ilə seçilə biləcək bir qəhrəmanın doğulması insanın heyvanla evliliyindən də baş verə bilərdi. İlk dəfə bu epizod nağılların süjet göstəricisində 303-I – Bahadır ayı oğlu süjetilə tanınmışdır [14, s.62-63]. Sonra isə süjetin kiçik hissələrində bu məzmun – yəni insan – heyvan evliliyindən doğulan möcüzəli uşaqlarla bağlı əhvalatlar folklor mətnlərini əhatə etmişdir. “Ayının qızı oğurlaması” adlı mətn də müxtəlif mövzulu rəvayətlər içərisində yer alıb. Qeyd olunan mətnə doğulan uşaqların ata valideyni kimi ayı diqqət mərkəzindədir. Söyləyicilər bu mətni olmuş hadisə kimi təqdim edirlər: *“Ayı bir qızı oğurlayıb aparır. Bunu kadını kimi saxlayır. Bu olmuş şeydi ey. Yalan şey deyil. Bu kadın hamilə olub. Bunun ayıdan iki dənə oğlu olub”* [11, s.158]. S.Tompson məqalələrinin birində “Ayı oğlu” (“The bears son”) nağılı haqda qeyd edir ki, qəhrəman möcüzəli doğulduğu üçün fəvqəltəbii gücə malikdir [2, s.33]. *“Tumar Pəhləvan” nağılında qəhrəman düşmən qızını ayı ilə cinsi yaxınlığa məcbur edir və doğulan uşağın başını kəsib anasına yedirir. “Hatəmin nağılı”nda dərviş arvadını meymunla yatmağa məcbur edir və doğulan uşağı öldürərək onun yağını adamların yeməyinə qatır* [8, s.73-74].

“Canavar oğlu” nağılında isə ana heyvan formulu gerçəkləşir. Bir kişi meşədə bir müddət canavarla yaşadıqdan sonra oğlu dünyaya gəlir: uşaq başqa cür uşağıydı, elə doğrudan da, qurd oğlu qurduydı, əlini nəyə atırdısa, ufam-ufam olurdu [5, s.319]. Ana heyvan etiqadı Orta Asiya və Sibir türklərində də çox yayılıb. Ə.İnan “Şamanizm” adlı kitabında bu etiqadı ərvah adlandırmış və bu mövzunu da ərvah inamı ilə əlaqədar fəsilə izah etmişdir. Yakut türkləri bu cür ana heyvana iyə-kul adı vermişdilər. Lakin bu ana heyvanlar mahiyyətə qəbilə və boy onqonlarından fərqlənirdilər. Onqon və ya töz dedikləri heyvan ruhu bir qəbilənin və icmanın atası idi [13, s.50]. Deməzdik ki, “Canavar oğlu” nağılı da ana heyvan etiqadını bütünlüklə nümayiş etdirir. Çünki şaman mətnlərində rastlaşdığımız ana heyvan inancı ilə milli folklor mətnlərindəki ana heyvan motivi bir-birindən fərqlənir. Şaman mətnlərindəki ana heyvan, yəni iyə-kul müəyyən bir şəxsin, yəni bir şamanın ruhu

idi. Bu ruhlar şamana ömrü boyu yardım edərtilər [13, s.51]. “Canavar oğlu” və bu kimi digər folklor mətnlərində iştirak edən heyvanlar isə doğuluş motivində bilavasitə iştirak edərək valideyn rolunda çıxış edirdilər. Doğuluş motivində ilanla bağlı olanları, yəni ilanın da ana heyvan kimi antropomorflaşdığını xatırlamaq istəyirik. “İlanın nağılı”nda Mahmud adlı gənc, ilanla bir-birlərini sevirilər: *“Vaxt o vaxt olur ki, ilan uşağa qalır. Yüknü yerə qoymağa az qalanda ilan qayınasına deyir: Ana, necə istəyirsən, nəvən ilan donunda olsa, yaxşıdır, yoxsa insan? Qayınası isə cavabında “düzü, nəvəmi oğlan donunda görsəm, daha yaxşı olardı” deyir. Vaxt-vədə çatır, ilan barı-həmlini yerə qoyur. Bir gözəl oğlu olur. Uşağa yatan kimi də ilan donunu çıxardıb bir gözəl gəlin olur”* [1, s.47]. (Burda artıq möcüzəli doğuluş motivi ilə cildləyişmə motivi çarpazlaşdı. Bu da təbiidir; bir motivin izahı digər motivlərin ya xatırlanmasında, ya da izahında üzə çıxa bilər). Bəzi folklor mətnlərində hətta qəhrəmanın məhz ilan cildində doğulduğunu müşahidə edirik: *“Bir vilayətin padşahının övladı olmurmuş. Günlərin birində, o, yolnan gedərkən ilanlara rast gəlir. Onlara baxıb ürəyində deyir: Ey xudavəndi-aləm, sənin böyüklüyünə min şükür. Nə ola mənə də ilannan-cayannan bir övlad verəsən. 9 ayın tamamında padşahın arvadı bir ilan doğur. Padşahın arzusu yadına düşdüyü üçün sevinir, sonra əmr edir ki, ilana ayrıca bir otaq ayırsınlar, ona yaxşı qulluq eləsinlər* [1, s.47]. Nağılda qadının möcüzəli şəkildə ilan dünyaya gətirməsi padşahın arzusu ilə şərtləndirilir. (TMİ-də eynən bu motivlə bağlı kodlaşma vardır: T554.7 – Woman gives birth to a snake – Azərbaycanca: Qadın ilan doğur [17]. “Padşahla oğlu” nağılında [3, s.49] isə acgöz, qəddar bir padşahın qurşağacan ilan şəklində bir oğlu dünyaya gəlir. Məlum olur ki, oğlanın yarı insan, yarı ilan şəklində doğulması padşahın insanlara verdiyi zülmələr səbəbindən ona yönəlmiş cəzalardan biridir. (İrəliddə – nağıllarda möcüzəli doğuluş motivini işləyərkən əsas ideyanın hədəflərini – yəni kütlənin bu mövzunu nə üçün obrazlaşdırıb folklora daşdığını təyin edərkən “Padşahla oğlu” nağılına yenidən müraciət edəcəyik). Elə Azərbaycan nağıllarına da rast gəlinmişdir ki, qəhrəman insanla heyvanın cinsi yaxınlığından deyil, məhz heyvana məxsus hər hansı bir elementin gələcək ana tərəfindən qida kimi qəbulundan sonra baş verir. Müxtəlif aspektlərdən tədqiqatə cəlb etdiyimiz “Reyhanın nağılı”nda dərya atlarının aygırının su içdiyi gölməçə möcüzəli mayalanmaya səbəb olan sakral məkan kimi motivləşdirilir. Övladını bu gölməçə suyunu içmə səbəbi ilə dünyaya gətirmiş ana Aygır Həsən haqda bunları deyir: *Oğlumun canında bəzi at nişanları var* [6, s.131]. Sözügedən nağılı oxşar ərəb nağılı ilə müqayisəli təhlil etmiş R. Xəlilov maraqlı qənaətinə yazmışdır: *Heyvan mənşəliliyini müəyyən atributlarla əks etdirən bu tip qəhrəmanlar mifik, totemik başlanğıclarına diqqət çəkirlər* [16, s.16]. Bu, doğuluşda heyvan ilə qadının iştirakından yaranan uşaqların möcüzəli xarakterini təhlil edən alimin yanaşmasıdır.

Övladı olmayan qadınlarla bağlı təşkil olunmuş ritualların bəzilərində isə heyvanlara aid atributların – elementlərin nizam yaratma gücünə inam nümayiş olunur: Uşağı olmayan qadın üçün ilan qabığı, qurd kəlləsi salınmış suda çimdikdən

sonra onun boynuna uşaq düşəcəyinə inanılırdı [2, s.23]. Burda diqqəti qurda yönəltmək istəyirik. *“Qurddan törəmə ilə bağlı Göytürk əfsanələri var. Oğuz xanın ayağı buğa, kürəyi qurd, sinəsi ayı sinəsinə bənzəyir. Bozqurdun dövlət quran mədəni qəhrəmanın Oğuzun simasında təzahür etdiyi şübhə doğurmur* [13, s.170]. *“Dədə Qorqud” eposunda Salur Qazanın qurda müraciət etməsi kimi hadisə, əslində qədim bir ritualın – oğuz türklərinin savaştan öncə ulu əcdada – Boz Qurda tapınmalarının izi olaraq diqqəti cəlb edir*” [7, s.85].

Nəticə. Deyilənlərdən bu nəticəni çıxarmaq olar ki, totem əcdaddan doğulma motivinin izlərini yuxarıda söylənilən mətnlərin köməyi ilə də axtarışa vermək səciyyəvi haldır.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cildə] / Göyçə folkloru /topl. və tərt. ed. H. İsmayılov. – Bakı: Səda, – c. 3. – 1999. –858 s.
2. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cildə] / Qaraqoyunlu folkloru /topl. və tərt. ed. H.İsmayılov, Q.Süleymanov. – Bakı: Səda, – c. 7. – 2002. –465 s.
3. Azərbaycan folklor külliyyatı: [30 cildə] / tərt. ed. H.İsmayılov, O.Əliyev. – Bakı: Nurlan, – c.4. – 2007. – 400 s.
4. Azərbaycan folklor külliyyatı: [30 cildə] / tərt. ed. H.İsmayılov, O.Əliyev. – Bakı: Nurlan, – c.5. – 2007. – 400 s.
5. Azərbaycan folklor külliyyatı: [30 cildə] /tərt. ed. H.İsmayılov, O.Əliyev. – Bakı: Səda, – c.2. – 2006. – 400s.
6. Azərbaycan nağılları:[5 cildə] / tərt.ed. Ə.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.4. – 2005. – 336 s.
7. Əlizadə, R. Kitabı-Dədə Qorqud dastanında əcdad kultu // – Bakı.Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2007. c.22. – s. 81-86.
8. Əsgər, Ə. Azərbaycan sehirli nağıllarında qəhrəman / Ə.Əsgər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 116 s.
9. Kazımoğlu, M. Folklorda obrazın ikiləşməsi / M.Kazımoğlu. – Bakı: Elm, – 2011. – 228 s.
10. Kitabı - Dədə Qorqud / tərt.ed. F.Zeynalov, S. Əlizadə. – Bakı:Yazıçı, – 1988. – 266 s.
11. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / topl. və tərt.ed. İ.Rüstəməzadə, Z.Fərhadov. – Bakı: Elm və təhsil, – 1-ci kitab. – 2012. – 464 s.
12. Qasımova, F. Türk mifologiyasında mədəni qəhrəman problemi / F.Qasımova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 164 s.
13. Ögəl, B. Türk mifologiyası / B.Ögəl / Azərbaycan dilinə tərc. ed.R.Əskər. – Bakı: MBM, – 2006. – 626 s.
14. Алиева,А. Поэтикаи стиль волшебныхсказок адыгскихнародов / А.Алиева.–Москва: Наука, – 1986. –279с.

15. Краюшкина, Т.
Чудесные дети и их появления на свет в русских народных волшебных сказках Сибири и Дальнего Востока // – Улан-Уде: Вестник Бурятского Государственного Университета, 2009. №10. – с. 276-283.
16. Халилов, Р. Образы героев Азербайджанских и арабских волшебных сказок (опыт историко-типологического исследования) : / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Баку, 1989. – 27 с.
17. S. Thompson. Motif-index of folk-literature : a classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, medieval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends: <http://www.ruthenia.ru/folklore/thompson/>
18. Thompson, S. The Folktale / S. Thompson. – New York: The Dryden press, – 1946. – 510 s.

Khalida Shaikkizi (Mammadova)

ANIMAL CULT IN THE MOTIVE OF A MIRACULOUS BIRTH - TOTEM ANCESTRAL BELIEFS

SUMMARY

It is believed that the sources of the miraculous fertilization motif appeared during the matriarchal period. Mythological notions of miraculous fertilization from totem ancestors also emerged at that time. As can be seen, totemism is a very delicate matter, and one of the most difficult studies to detect more or less traces of totemism in a serious society. There is no information about sacred animals in the texts collected by our folklorists. Our conclusion is that the ideas of totemism formed cannot be said seriously because they are not remembered by Azerbaijani speakers. Animals usually become totems when they have an ancestral function. There is even the notion that miraculous birth was embodied in the myths that the first ancestors were born from the relationship of animals to women.

In the book "Dada Gorgud" we hear from the hero's own language: If you ask my mother's name - Thick Tree! You say my father's name - Qagan Aslan! Here is the information stored in the memory of the totem ancestor. Thoughts from the language of a famous hero like Basat indicate that he is of zoomorphic origin. In national folklore, animals are mainly the main characters of fairy tales and fables dedicated to them. Our goal is to determine whether animals really play a role in making the birth process miraculous. Yes, there are such folklore texts. All of them are grouped only among fairy tales. Although the participation of animals in childbirth is weak, it is noteworthy in these texts. It is obvious that the heroes born

here have extraordinary strength and intelligence. Undoubtedly, in ancient times it was thought that the birth of a strong and extraordinary hero could also occur from a man's marriage to an animal.

In the folklore texts in question, the animals played a direct role in the motive of birth and acted as a parent. In some texts, the formula of the mother animal is realized. The belief in the mother animal is also widespread among the Turks of Central Asia and Siberia.

Some of the rituals associated with childless women demonstrate a belief in the power of animal attributes: elements such as the wolf's mouth and the snake's shell can be cited as examples.

Key words: miraculous birth motive, animal cult, totemism

Халида Шаиккызы(Мамедова)

КУЛЬТ ЖИВОТНЫХ ПО МОТИВАМ ЧУДЕСНОГО РОЖДЕНИЯ - ТОТЕМНЫЕ ВЕРОВАНИЯ ПРЕДКОВ

РЕЗЮМЕ

Считается, что истоки мотива чудесного оплодотворения появились еще в матриархальный период. Тогда же возникли мифологические представления о чудесном оплодотворении от тотемных предков. Как видно, тотемизм - очень тонкий вопрос, и это одно из самых сложных исследований для обнаружения более или менее следов тотемизма среди серьезного сообщества. В текстах, собранных нашими фольклористами, нет сведений о священных животных. Мы пришли к выводу, что о сформировавшихся идеях тотемизма нельзя говорить всерьез, потому что они не вспоминаются азербайджанцами. Животные обычно становятся тотемами, когда у них есть наследственная функция. Существует даже миф о том, что чудесное рождение было воплощено в мифах о том, что первые предки родились от отношений женщины с животными.

В книге «Дада Горгуд» мы слышим из собственного языка героя: Если вы спросите имя моей матери - Грубое дерево! Вы говорите имя моего отца - Каган Аслан! Вот информация, хранящаяся в памяти тотема-предка. Мысли на языке главного героя, такого как Басат, указывают на его зооморфное происхождение. В народном фольклоре животные - это главным образом главные герои посвященных им сказок и басен. Наша цель - определить, действительно ли животные играют роль в чудесном процессе рождения. Да, есть такие фольклорные тексты. Все они сгруппированы только среди сказок. Хотя участие животных в родах слабое, в этих текстах оно заслуживает внимания. Очевидно, что рожденные здесь герои обладают необычайной силой

и умом. Несомненно, в древности считалось, что рождение сильного и неординарного героя могло произойти и от брака мужчины с животным.

В рассматриваемых фольклорных текстах животные играли непосредственную роль в мотиве рождения и выступали в роли родителей. В некоторых текстах реализована формула животного-матери. Вера в животное-мать также широко распространена у тюрков Средней Азии и Сибири.

Некоторые ритуалы, связанные с бездетными женщинами, демонстрируют веру в силу атрибутов животных: в качестве примеров можно привести такие элементы, как пасть волка и панцирь змеи.

Ключевые слова: мотив чудесная рождения, культ животных, тотемизм

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Ramazan Qafarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİNC ƏLİYEVƏ
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
ADPU Şəki filialı, “Dillər və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının
baş müəllimi
M.Ə.Rəsulzadə, 305
hacihasanade.sevinc@gmail.com

**ELÇİNİN “AĞ DƏVƏ” ROMANINDA MODERNİZM ƏDƏBİ
CƏRƏYANININ İZLƏRİ**

(Ceyms Coysun yaradıcılığı ilə müqayisəli təhlil əsasında)

XÜLASƏ

XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus üslub, forma, ideya və mövzularla fərqlənən 60-cılar nəsrinin ədəbi aləmə gəlməsi üçün zəmin yaradan tarixi, ictimai-siyasi, sosial və mədəni mühit formalaşmışdı. Məhz buna görə, bu dövrdə yazıb-yaratmış sənətkarların bədii nümunələrini təhlil edərkən sosializm realizmi dövründə qələmə alınmış əsərlərdən tamamilə fərqlənən üslub, tərz, obrazlar qalereyası və mövzularla qarşılaşırıq. Yaradıcılıqlarında yeni qəhrəman tipini təqdim edən 60-cılar hər hansı bir hadisəni ən incə təfərrüatına qədər təsvir etməkdənsə, obrazların daxili aləmini, hiss və düşüncələrini, xəyal dünyasını oxuculara heç bir mübaligə olmadan təqdim etmişlər. Bu baxımdan, 60-cılar bədii nəsrini insana tamamilə fərqli baxış bucağından yanaşmağa müvəffəq olmuşdur. Onların ədəbiyyata gətirdiyi bir çox novator keyfiyyətlər, fikrimizcə, modernizm ədəbi cərəyanının izləri kimi dəyərləndirilə bilər.

Sözügedən nəsrin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi, Elçinin yaradıcılığında da modernizm ədəbi cərəyanını xarakterizə edən bir çox cəhətlər aydın şəkildə müşahidə edilir. Hətta onun bəzi əsərləri 60-cılar nəsrində modernizmə bariz nümunə kimi göstərilə bilər. Məqalədə yuxarıda qeyd edilən fikirlər, Elçinin yaradıcılığında modernizmə xas olan xüsusiyyətlər yazıçının “Ağ Dəvə” romanını Qərb modernizminin bayraqdarlarından biri olan C. Coysun yaradıcılığı kontekstində müqayisəli təhlil etməklə izah edilir.

Açar sözlər: yeni nəsr, modernizm, şüur axını, epifaniya, mifologiya, roman, simvol

Hər bir ədəbi cərəyanın formalaşması müəyyən tarixi, ictimai-siyasi, sosial və mədəni amillərlə bağlıdır. Qərb ədəbi mühitində və estetik görüşlərində modernizm cərəyanının formalaşması üçün belə münbit şərait məhz urbanizasiya, sənayeləşmə, dünyəviləşmə proseslərinin geniş vüsət aldığı bir vaxta təsadüf edir. Sözügedən amillər nə qədər sürətlənirdisə, fərdiləşmə, özgüləşmə də bir o qədər artır, dindən, adət-ənənələrdən uzaqlaşma, daxili aləmə qapılma kimi cəhətlər təzahür edirdi. C.Məmmədovanın təbirincə qeyd etsək, “dünyada baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələr nəticəsində baş verən qarşıdurmalar bəşəriyyətin ruhi həyatında da bir

gərginlik yaratmış, insanların dünyagörüşünə, hiss və duyğularına ciddi təsir göstərmiş, kəskin humanizm böhranı doğurmuşdu” (1, s.6) Qələm sahibləri artıq hər hansı bir hadisənin ən incə təfərrüatına qədər təsvirinə, obrazların xəyallarında canlandırıqları ideal dünyanın tərənnümünə və ya real olaraq gördükləri hadisələrin anbaan təsvirinə deyil, qəhrəmanların iç dünyasına baş vurmağa, onların hiss və həyəcanlarını olduğu kimi, heç bir mübaligəyə yol vermədən oxucunun qarşısında açmağa səy göstərir və buna nail olurdular. Ədəbi aləmdə yeni modernist obrazlar meydana gəlirdi ki, oxucu onları daxilən daha yaxından tanıyırdı. Bu əsərlərdə məzmunundan daha çox forma, üslub və ideya diqqət çəkirdi.

Ədəbiyyatşünaslığımızda Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm ədəbi cərəyanının olub olmaması haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Lakin, fikrimizcə, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli ədəbiyyatımızda bu cərəyanın bəzi əsas xüsusiyyətlərinin təzahür etməsi bədii söz sənətimizdə bu cərəyanın mövqeyi barədə danışmağımıza əsas verir. Başqa sözlə, C.Məmmədovanın C. Coysun yaradıcılığı ilə C.Məmmədquluzadənin və Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığı arasındakı müqayisəli təhlillərini, eyni zamanda, H.Cavidin yaradıcılığında Z.Freydin psixozanaliz nəzəriyyəsinin bədii əksini ehtiva edən tədqiqat əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm ədəbi cərəyanının müəyyən şərtlər əsasında mövcudluğunu sübut edir.

Aydın olduğu kimi, hələ XX əsrin əvvəllərindən C.Məmmədquluzadə, H. Cavid kimi yazarlarımızın yaradıcılığında bu cərəyanın izləri bu və ya digər şəkildə özünü biruzə verir. Belə ki, Qərb dünyasında modernist yazarlar, o cümlədən, C.Coys insanın iç dünyasına yönələn, onun daxili emosiyalarını təsvir edən əsərlər yaratmaqla, ədəbiyyatda insan probleminə yeni çalar vermiş, daha fərqli tərəfdən nəzər salmışlar. Bu hadisə bizim ədəbiyyatımızdan da yan keçməmişdir. C.Məmmədovanın təbirincə desək, *“20. yüzilin başlarında dünyada bir çox gərgin sosyo-politik olayların ortaya çıxması edebiyatın da konu ve düşünce açısından yeni niteliklere sahiplenmesine neden olmuştur. Şöyle ki, gündən güne derinleşen humanizm krizinden acı çeken dünyanın kurtuluş yolunu insanın kendini idrak etmesinde, toplumdaki ilişkilerin bir düzene gelmesinde gören yazar ve şairler yaratıcılıklarında insan sorununu öne çıkarmış, onun psikolojik dünyasını, hiss ve duygularını çözmeye çaba göstermişlerdir. Şununla insanın kendini idrak etmesine, insanlar arasındaki ilişkilerin doğru bir hale getirilmesine, toplumdaki düzenin onarılmasına yardım etmek istemişlerdir. Çok ilginçdir ki, o dönemde bu mesele Britanya ve Azerbaycan edebiyatlarında aynı görüş açısından, benzer konu ve içerik, yaratıcılık ilkeleri bakımından yer almış, aynı düşüncelere dayanan insan kavramını ihtiva etmiştir. Bu nedenle de o dönemde Britanya ve Azerbaycan edebiyatlarında insan sorunu daha çok insan ve ortam, birey ve toplum, kendini idrak vb. sorunlar çerçevesinde çözüm bulmuştur. Her iki halkın edebiyatlarında insan sorununa aynı görüş açısından yaklaşım, çok zaman aynı yaratıcılık ilkeleri ve aynı edebi felsefi düşüncelerin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır”* (2, s.23). Bu ortaq yaradıcılıq xüsusiyyətləri təkcə XX əsrin əvvəllərində deyil, ikinci yarısında yaranan ədəbi

nümunələrdə də özünü göstərir. Belə ki, altmışıncılar nəsrində də Avropa ədəbiyyatı üçün xarakterik olan bir çox məsələlər nəzərə çarpır. Məlumdur ki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutan 60-cılar milli nəsrimizi yeni mövzular, yeni üslub və ideyalarla zənginləşdirmişdir. 60-cıların ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Elçinin yaradıcılığı da dövrün ədəbiyyatında, yeni nəsrin inkişafında müstəsna yerə malikdir. Bu nöqteyi-nəzərdən, Elçinin yaradıcılığı müxtəlif problemlər baxımından hər zaman elmi tədqiqatların mövzusu olmuş, bəzən realist, bəzən də postmodernist nəsrin nümunəsi kimi araşdırılmışdır. Elçinin yaradıcılığı haqqında ən maraqlı elmi araşdırmanın müəlliflərindən biri olan professor Nərgiz Paşayeva yazarın yaradıcılığını hərtərəfli tədqiq edərək buradakı realizm xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır, eyni zamanda, “Dəyişmə”, “Qatar. Pikasso. Latur. 1968”, “Zireh”, “Qırmızı ayı balası” əsərlərində postmodernist düşüncə tərzindən bəhs edir. (3, s.65)

Elçinin yaradıcılığına diqqət etdiyimiz zaman onun digər əsərlərində modernizm ədəbi cərəyanının izlərini müşahidə edirik. Məlumdur ki, 60-cılar nəsrində sosializm realizmi dövründən sonra ədəbiyyata fərqli düşüncə və yazı üslubu gətirdilər və onların yaradıcılığında novatorluq kimi qiymətləndirilən bir çox keyfiyyətlərdən biri də, fikrimizcə, modernizm ədəbi cərəyanının izləridir. O cümlədən, modernizm ədəbi cərəyanına xas olan bir çox xüsusiyyətlər Elçinin yaradıcılığında da aydın sezilir. Bu fikri daha dəqiq izah etmək üçün məqalədə Elçinin yaradıcılığında modernizm ədəbi cərəyanının izləri böyük modernist Ceys Coysun yaradıcılığı ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Bu problem, əslində, çox geniş bir mövzunu əhatə etdiyi üçün məqalədə nəzərdə tutulan problem yazıcının “Ağ dəvə” romanı əsasında tədqiq edilir.

1. 60-cılar nəsrində və modernizm ədəbi cərəyanı

Postmodernizmin hərfi mənada modernizmdən sonrakı mərhələ (post) olduğunu, adı çəkilən cərəyanların bir-birilə dialektik əlaqədə olduğunu, postmodernizmin modernist ənənələri davam etdirdiyini, (4, s.30-31), Azərbaycan nəsrində postmodern romanların meydana gəlməsinin XX əsrin sonlarına təsadüf etdiyini (5, s. 20) və “Ağ dəvə” romanının XX əsrin 80-ci illərində qələmə alındığını nəzərə alsaq, bu romanın modernizm nöqteyi-nəzərindən təhlilinin məqsədəuyğun olduğunu vurğulaya bilərik. Sözügedən dövrün ədəbiyyatının tədqiqi modernizm ədəbi cərəyanının ədəbiyyatımızdakı izlərinin XX əsrin ikinci yarısında yaranan bədii əsərlərdə də mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir.

İkinci dünya müharibəsi dünyada siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni aləmə olduğu kimi ədəbiyyata da təsirsiz ötüşmədi. *“İkinci dünya müharibəsinin başlayıb-bitməsi, müharibə yolu ilə olsa da, vətəndaşların SSRİ sərhədlərindən kənarı görməsi, orada insanların yaşayışı ilə tanış olması, nəhayət, Stalinin ölümü ilə gücün zəruriliyi və əbədiyi inamının sarsılması yeni ideologiya formalaşması üçün zəmin hazırladı.”* (3, s. 23) Bu da həyatın müxtəlif sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyatda da özünü büruzə verdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında təzahür edən modernist keyfiyyətlər öz ədəbi-bədii xüsusiyyətlərinə görə birbaşa Qərb modernizmi ilə üst-üstə düşür. Bir ədəbi cərəyan olaraq modernizmin əsas keyfiyyətləri, məsələn: adi bir həyat hadisəsini özünəməxsus şəkildə təqdim etmək, dəyərləndirmək xüsusiyyəti, insan hisslərinin daha dərin tərəflərini bu hadisələr fonunda qabartmaq və s. bu kimi bir çox cəhətləri milli ədəbiyyatımız üçün daha çox xarakterikdir. Belə ki, yuxarıda da vurğulandığı kimi, yaradıcılıqlarında zaman və məkan anlayışı tamamilə yeni bir məzmun kəsb etmiş modernist yazıçılar insanın daxili aləminin ən incə detallarına qədər nüfuz edə bilmiş, real hadisələr zəncirini təsvir etməkdənsə, qəhrəmanların iç dünyasına səyahət etməyi üstün tutmuşlar. *“XX əsr Qərb nəsrinə ənənəvi romana və hekayəyə nisbətən yeni bir tərz formalaşdırdı. Bu tərz əvvəlki ənənələrə nisbətən konkretlikdən mücərrədliyə meyilli idi”*. (3, s. 46)

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında modernizmin bir sıra yaradıcılıq keyfiyyətləri 60-cılar bədii nəsrinin payına düşür. 60-cılar modernizm ədəbi cərəyanının bəzi prinsiplərini mənimsəyərək insana tamamilə fərqli bir baxış bucağından yanaşmışlar: *“ İnsan elə həmişə ədəbiyyatın mərkəzində olub və təsadüfi deyil ki, ona həmişə məhz “insanşünaslıq” deyiblər. Ancaq iş burasındadır ki, altmışıncılar bədii ədəbiyyata bu mövzunu yeni problem kimi yenidən daxil elədilər.”* (6, s.125)

Məlumdur ki, C. Coysun modernist romanlarında tamamilə yeni tip qəhrəmanlar təzahür etmişdir ki, əvvəlki dövrdə yaranmış əsərlərdən fərqli olaraq, bu obrazlar daha çox düşüncə və hissləri ilə oxucuya tanındılır. Konkret hadisələri izləməkdənsə, daxili dünyası ilə söhbət edən, təhtəşüurun təsiri ilə hərəkət edən, aktiv həyat fazasından passiv fazaya keçən bu qəhrəmanlarla C.Coys, əslində, daha çox problemləri qələmə almışdır. Görkəmli yazıçı onları xarakterlərinin hər bir cizgisi ilə təsvir edir, üstün və çatışmayan cəhətlərini oxucunun diqqətinə çatdırır, onların bir obraz kimi mühakimə edilməsini də oxucuların ixtiyarına buraxırdı. Eləcə də, 60-cılar da ədəbiyyatda yeni tip qəhrəmanın, obrazın yaranmasına nail olduqlarından ədəbiyyatda “qəhrəman” məsələsi bədii-estetik həllini tapa bildi. Real həyatda ideal, ədəbi təbirlə desək, sırf müsbət xarakterli insanlar olmadığı kimi, bədii əsərlərin obrazlar qalereyasında da tam mənada müsbət obrazlar yaratmaq və ya onları tamamilə mənfi planda əks etdirmək məqsədə müvafiq deyil. Belə ki, ədəbiyyatımızda döyüşkən, “aparıcı”, “qurtarıcı” qəhrəman tipi sadə, sırası obrazlarla əvəzləndi (3, s. 23) Beləliklə də, sosialist realizminin tələbləri qüvvədən düşərək ədəbiyyatda “qalib sovet adamı”, “zəhmətkeş sovet adamı” obrazları sadə insanlara çevrildi. Bundan başqa, bu insanların şüur axınında düşüncə və hisslərinin təsviri, qəhrəmanın öz duyğuları, fikirləri ilə baş-başa qalması və çox zaman bunlardan baş açə bilməməsi 60-cıların qəhrəmanlarının bəzilərini modernizmin qəhrəmanlarına yaxınlaşdırır. Bunu Anarın, Elçinin, Mövlud Süleymanlının və b. bəzi qəhrəmanlarında aydın müşahidə etmək mümkündür.

2.Elçinin yaradıcılığında modernist nəsrin bəzi xüsusiyyətləri

60-cıların görkəmli nümayəndələrindən olan Elçinin yaradıcılığında aydın bir şəkildə modernizmin təsirini müşahidə etmək mümkündür və hətta onun bəzi əsərləri 60-cılar nəsrində modernizmə bariz nümunə kimi göstərilə bilər. Bu fikirləri Elçinin yaradıcılığını C. Coysun yaradıcılığı ilə müqayisəli təhlil etməklə daha aydın izah etmək olar.

“Sənətkarın gənclik portreti” (“A Portrait of the Artist as a Young Man”) romanının epigrafında da vurğulandığı kimi, C. Coys qələmini tamamilə fərqli bir üslubda sınayaraq sələflərindən tamamilə fərqli olan avanqard bir üslub yaratmışdır. “*Et gnotas animum dimittit in artes*” (“He turned his mind to unknown arts” – O, öz fikrini tanınmayan incəsənət növünə çevirir.)” (7, s.49) Elçin isə 60-cılar nəsrinin bir nümayəndəsi kimi sovet realizminin ənənələrindən boyun qaçırmış, özünəməxsus ədəbi yol seçmişdir. “Azərbaycan yeni nəsrini yaradan ədəbi nəsil hər şeydən əvvəl 50-ci illərin üslub buxovlarını qırmış, nəsrə yeni və rəngarəng üslublar gətirmişlər.” (3, s.114)

Daha öncə yazılmış məqalələrdə də vurğulandığı kimi, C. Coys yaradıcılığı bir çox xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur ki, bunlara xronoloji zaman anlayışının itməsi, şüur axını, daxili monoloqlar, mifologiyaya müraciət, xatirələr, yuxugörmələr, obrazların düşüncə və davranışlarına təhtəlsüurun təsiri aid edilməlidir. XIX əsrin sonu və XX əsrin ortalarına qədər Qərb ədəbiyyatında hakim olan modernizm ədəbi cərəyanı da məhz bu cəhətləri ilə seçilmişdir. Bu baxımdan, C.Coys modernizm ədəbi cərəyanına xüsusi keyfiyyətlər gətirmişdir. Qeyd edilən keyfiyyətlərin bir çoxuna Elçinin əsərlərində də təsadüf olunur və onun “Ağ Dəvə” romanını C.Coysun yaradıcılığı kontekstində təhlil etməklə bu fikirləri əsaslandırmaq mümkündür.

Modernist əsərləri xarakterizə edən coysayağı epifaniya Elçin yaradıcılığında tez-tez rastlaşdığımız simvolların biridir. Epifaniyanın Coys yaradıcılığında mühüm yerindən bəhs edərkən C.Məmmədova yazır: “*Epiphany*” ifadəsi James Joyce’un yaradıcılığında davamlı olaraq kullanılan bir semboldur. Bu, bir durumun, həyalin insanda uyandırdığı anlık kavrayış, idrakı ifadə edən bir kelimədir. Gerçek anlamıyla “tezahür”, “görünüş”, “Tanrı’nın tezahürü” və başqa çeşitli anlamlara gələn bu söz, həm de Hristiyanlıq dininə aid bir ayin’in ismidir... Bu ifadə, aynı zamanda bilimde büyük bir ilerleme, aniden kendini anlamak, idrak etmek, bir şeyin gerçek anlamını ansızın anlamak, dini ve “psikolojik keşifler vb. anlamına gelen” bir terimdir. Psikolojide ise “epiphany” insanın ruh halindeki bir çok noktaları, anladıklarını, idrak ettiklerini karakterize eden anları ifade eder” (2, s.25)

Aydın olduğu kimi, coysayağı epifaniya ilahi bir təzahür deyil. Yazıçı öz yaradıcılığında bu terminə dünyəvi bir çalar gətirmişdir. Onun fikrincə, hər bir yazıçı ətrafında daim ani bir şəkildə təzahür edəcək, onun yolunu dəyişəcək hadisələrin axtarışında olmalıdır. (8, s. 83) “Görüldüğü gibi, bu ifade iki, yani hem dini, hem de bilimsel açıdan farklı yorumlanır. Joyce’un yaradıcılığında da “epiphany” görünüşte dini bir ritüel olarak sunulur, ancak eserdeki olayların mahiyetine dikkat edildikçe, aniden kendini idrak etmek anlamını ifade ettiği anlaşılmaktadır.” (2, s.26)

Elçinin qəhrəmanları da həyatda onların yollarını, istiqamətlərini yönləndirəcək, tamamilə fərqli düşüncələrə aparacaq, həyata baxış bucaqlarını dəyişdirəcək hadisələrlə rastlaşırlar. Məsələn, “Ağ Dəvə” romanının qəhrəmanı Ələkbərin həyat yolunun, gələcək karyerasının müəyyənləşdirilməsi üçün bu balaca oğlan bir epifaniya yaşayır. Zibə xalanın oğlu Qavrilin cibindən çıxardığı avtomat qələm ona elə təsir edir ki, sanki müharibə dövründə yaşayan bu uşağın əhvalını yerli-dibli dəyişərək ona coşğunluq və nikbinlik gətirir. Balakərimin tütəyinin sehrli səsi də onu ilhamlandırır. Bu coysayağı epifaniya uşağın gələcək həyatına, peşə seçiminə təsir edəcək bir an, bir qığılıcı idi. “.... *Balakərimin o gözəl tütəyinə qulaq asa-asa birdən-birə fikirləşdim ki, haçansa bir gün gələcək və mən bu gözəl tütəyin söylədiklərini o avtomat qələmin kiçik və yaraşıqlı perosundan çıxan sözlərlə yazacağam. Bu fikir mənim bütün içimi həyəcana gətirdi, çünki tamam gözlənilməz idi, əslində bu fikir o balaca Ələkbər üçün böyük bir kəşf idi və həmin kəşf mənim ürəyimə yeni hisslər gətirdi, elə bil ki, mən birdən-birə özüm öz gözümdə böyüdüm, elə bil ki, mən, arıq ordlarını doldurub nazik çənəsini oynada-oynada o gözəl tütəyi çalan Balakərimə də, o qoşa tut ağacına da və o qoşa tut ağacının yarpaqları arasından görünən göyə də, təzəcə çıxmış ulduzlara da tamam yeni gözlə baxdım.*” (9, s. 123)

C. Coys yaradıcılığında da müşahidə edildiyi kimi, modernist əsərlərdə təsvir olunan hadisələr heç bir xronoloji ardıcılığa tabe olmur. Bu nöqtəyi-nəzərdən deyə bilərik ki, “Ağ Dəvə” romanı da qırıq-qırıq xatirələr zəncirindən ibarət olduğundan konkret bir hadisə təsvir olunmur. Coysun “Sənətkarın gənclik portreti” romanında olduğu kimi hadisələr zaman axınında irəli-geri sıçrayışlarla təsvir edilir. Oxucu əsərin əvvəlində yaşlı Ələkbər obrazı ilə qarşılaşdığı halda, romanı oxuduqca balaca Ələkbərlə qarşılaşır, təxminən 40-50 il öncəyə qayıdır, balaca uşağın dünyası ilə tanış olur. Hadisələrin təsviri onun uşaqlığı ilə başlayır, əsərin sonunda isə yenə də yaşlı bir yazıçı olan Ələkbərlə rastlaşıq. Ümumiyyətlə, bu baxımdan Ələkbər C. Coysun Stefan Dedalus obrazını xatırladır. Belə ki, “Sənətkarın gənclik portreti” romanında olduğu kimi, əsər boyunca qəhrəmanımızın uşaqlıq və gənclik xatirələri müxtəlif zaman kəsirlərində xronoloji ardıcılığa tabe olmadan təsvir edilərək onun bir şəxsiyyət kimi mənəvi inkişaf yolu əks etdirilir.

Ədəbiyyatda bir çox şüur axını texnikası ilə yazılmış əsərlərdən fərqli olaraq, C.Coysun yuxarıda adı çəkilən romanında baş qəhrəman böyüdükcə, düşüncələri inkişaf edib formalaşdıqca, onun dili, fikirlərini ifadə tərzı də sanki böyüyür və bu axıcı, uşaqsayağı, poetik ifadə tərzı çox mürəkkəb və çoxmənalı təsviri nəsr nümunəsinə çevrilir.

“Once upon a time and a very good time it was there was a moocow coming down along the road met a nicens little boy named baby tuckoo.....” (7, s.1). (*Biri var imiş, biri yox imiş. Həmin gözəl vaxtlarda yol boyunca enən bir möö-inək varmış. Və bu möö-inək yolda tuku adlı şirin bir körpə oğlana rast gəlmiş...*) cümlələri ilə başlayıb “I will not serve that in which I no longer believe, whether it

call itself my home, my fatherland, or my church: and I will try to express myself in some mode of life or art as freely as I can and as wholly as I can, using for my defence the only arms I allow myself to use – silence, exile, and cunning” cümlələri ilə tamamlanır (7, s. 230). (*İstər evim, istər vətənim, istərsə də kilsəm olsun, inanmadığım bir şeyə xidmət etməyəcəm: özümü mümkün olduğu qədər azad və bütünlüklə ifadə edə biləcəyim həyat tərzini və ya sənət üslubu tapmağa çalışacağam, özümü müdafiə etmək üçünsə, istifadə edə biləcəyim silahları işlədəcəm- susqunluq, sürgün və hiyləgərlik*)

Elçinin “Keçi girdi bostana!.. Daş atdım, qıçı sındı!.. Apardılar həkimə!..Həkim verdi vəkilə!...Vəkil dedi: nə işimə!..” (9, s.75) deyərək uşaqlarla ənzəli oyunu oynayan qəhrəmanı Ələkbər isə roman boyunca kiçik yaşına baxmayaraq, yaşadığı məhəllənin, çox sevdiyi qonşuların əhatəsində, müharibənin öz bərabərində gətirdiyi müsibət və məhrumiyyətlərin içərisində bir şəxsiyyət kimi formalaşmağı bacarır. Öz sözünü deyən, sayılıb-seçilən bir yazıçı olur.

C. Coysun romanlarında Dublin şəhəri böyük bir sevgi ilə təsvir edilir. Yazıçı bu şəhərin həsrətini çəkir, dərdi ilə kədərlənir. Dublin yazıçının demək olar ki, bütün əsərləri üçün seçilmiş bir mühit idi. “*Dublin yeni və mürəkkəb bir anlayış idi*”. (*Dublin was a new and complex sensation*) (7, s. 60) *It was with Dublin not simply as its geographical setting but as the emotional and psychological locus as well.* (10, s. 45) (*Dublin sadəcə coğrafi məkan deyil, eləcə də emosional və psixoloji mühit, yer idi.*)

Elçinin əsərlərində isə Abşeron, Xəzər dənizi, Bakı kəndləri həmin sevgi və həssaslıqla təqdim edilir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, hər iki yazarın əsərlərində bu şəhərlər obrazlardan biri kimi çıxış edir. “Ağ Dəvə” romanında da Ələkbərin dünyaya göz açdığı, bu balaca oğlanın xəyalında saflığın, dostluğun və əzəmətin təmsilçisi olan bu məhəllə Ələkbərin xəyallarında daim yaşayan müqəddəs bir obrazdır. Bu məhəllə və onun sakinləri haqqında Ələkbərin dililə elə müfəssəl məlumat verilir ki, sanki oxucu da bu məhəllənin doğma bir sakininə çevrilir. Məsələn, Ələkbər müharibənin başlaması xəbərini kimdən eşitdiyini xatırlamağa çalışanda belə deyir: “... *Bəzən də mənə elə gəlir ki, müharibənin başlanmağını ilk dəfə məhəllədən eşitdim, yəni bu xəbəri mənə bomboş küçəmiz pıçıldadı, bomboş dalanımız pıçıldadı, gözgörəti yetimləşmiş o Sarı hamam pıçıldadı....*”. Və yaxud “...., *çünki mən Balakərimə qulaq asırdım, amma eyni zamanda bizim məhəllənin yetimliyi, bizim məhəllənin qüssəsi, kədəri həmişə mənim içimdə olurdu. Bircə an da məndən uzaqlaşmırdı.*” (9, s.148)

Digər tərəfdən isə C. Coysun yaradıcılığında Dublin ətalətin simvolu kimi təqdim edilir. İrland xalqının ətaləti kimi qəbul edilən Dublin şəhərində həyat yazıçıya görə yeksənək idi.

Elçinin “Ağ Dəvə” romanında isə məhəllə insanların əhvali-ruhiyyəsinin simvolu kimi çıxış edir. Çünki əsərin əvvəllərində sakinlərin və ailələrin təcəssümü olan şən-şaqraq məhəllə hər günü onların taleləri ilə paralel yaşayırdı. Müharibədən

sonra isə valideynsiz qalan uşaqlar kimi yetim, ərsiz qalan qadınlar kimi dul, övladları həlak olmuş analar kimi sinəsi dağlı qalmışdı. Bu məhəllə yaxşısı və pisi ilə bərabər Ələkbərin timsalında yazıçı üçün doğma və əziz idi.

Modernist romanları xarakterizə edən əsas cəhətlərdən biri kimi yazıçıların mifologiyaya müraciət etməsini də göstərmək olar. “Ağ Dəvə” romanı Elçin yaradıcılığında bu cəhətilə də diqqət çəkən əsərlərdən biridir. Belə ki, ümumtürk, o cümlədən, Azərbaycan xalqının mifologiyasında dəvə, qurd, at, buğa, ilan və s. kimi heyvanlar sakral əhəmiyyət daşımışlar. Bu baxımdan, dəvə xalqın mifoloji yaddaşında vacib məna kəsb edir. (11, s.24). Romanın adı özü elə mifologiya ilə bağlı olaraq “Ağ Dəvə” adlandırılmışdır.

Romanda Ağ Dəvə ilə oxucu bir obraz kimi deyil, əsərdə nəql edilən rəvayətlərdə qarşılaşır. (9, s.126, 206) Həmin kədərli rəvayətlərdə də Ağ Dəvə ölümün rəmzi kimi təsvir edilir. Təsadüfi deyil ki, balaca Ələkbər də Ağ Dəvədən qorxur. Elə bilir ki, o, hansı qapının, darvazanın ağzında yatsa, həmin evə ölüm ayaq basacaq və Ağ Dəvə kimisə əbədi olaraq aparacaq.

Modernizm ədəbi cərəyanında bəzi anlayışlara özəl bir məna qazandırmaq üçün simvolları istifadəyə tez-tez müraciət olunur. Məsələn, ölüm, qış, qar, soyuq, daş, toz, külək, rəng simvolları bunlara nümunə göstərilə bilər. (2, s.25) Elçinin bu romanında da simvolları geniş istifadə edilmişdir. Həmin simvolları ən birincisi elə Ağ Dəvənin ölümün rəmzi kimi təsvir edilməsidir. Digər tərəfdən, əsərdə nəql olunan rəvayətlərdə qara qarğanın, Ağ Dəvənin və Yolçunun qara gözlərinə çökən kədər simvol kimi qəbul etmək olar:

“Deyirdilər ki, qarğa üç yüz il yaşayır və qara qarğanın gözlərindəki o kədər də həmin üç yüz ilin kədəri idi.

Ağ Dəvə gözlərini mənzilə sarı uzaqlara dikib eyni ahəngli addımlar ilə irəliləyirdi və hərgah Yolçu Ağ Dəvənin belindən düşüb gözlərinə baxsaydı, həmin qara gözlərdə də o qara qarğanın gözlərinin dibinə çökmüş kədərini görərdi. ” (9, s.34)

“Ocağın işığı Yolçunun üzünə düşürdü və Yolçunun iri, qara gözlərinin dibinə bu dəm dərin bir kədər çökmüşdü. Əlbəttə, o gecə o ocağın kənarında oturan adamlardan heç kim bilmədi ki, o dərin kədər qara qarğanın gözlərindəki kədərə bənzəyir. ” (9, s.41)

O gözlərin qara rəngdə təsvir edilməsi də təsadüfi deyil. Belə ki, həmin kədər bir tərəfdən bütün bəşəriyyəti bürümüş qəmin, kədərin, müharibələrin öz bərabərində gətirdiyi müsibətlərin, digər tərəfdən də dünyanın yeksənəqliyinin, fəniyyətinin təəcəssümü idi.

Qara rəng roman boyunca bəd xəbərlərin, ağrının, acının, müharibənin qarçısına çevrilir. “..... Əliabbas kişinin bizim dalandan aşağıya, Sarı hamamın yanındakı evinin küçə qapısına bundan sonra həmişə yekə və qara bir qıfıl asıldı və mənim bütün daxilimdə o yekə və qara qıfıla bir kin-kidurət, bir nifrət var idi, müharibə qurtarandan çox-çox illər sonra da, hətta indinin özündə də mən müharibə

barədə fikirləşəndə o yekə və qara qıfıl gəlib mənim gözlərimin qarşısında dayanır.” (9, s.116) Həmin qara qıfıl yazıçı tərəfindən sanki ailələrin, insanların və ən əsası, məhəllənin bağlanan bəxtinə vurulmuş bir qıfıl idi.

Elçinin adı çəkilən romanında, demək olar ki, şüur axını mühüm yer almaqdadır. Şüur axını texnikasında nəqlətmə deyil, qəhrəmanın psixoloji aləmi, daxili dünyası ön plandadır. Şüur axını texnikasından istifadə edən yazıçı, obrazın daxili aləmini təsvir edərkən, obrazın dililə onun öz düşüncələrini oxucunun diqqətinə çatdırarkən çox sərbəst olduğundan, məntiqsiz, xaotik cümlə və ifadələr işlətməklə yanaşı, eləcədə, qrammatik norma və prinsiplərdən də yan keçə bilir, rabitəsiz və qırıq-qırıq cümlələrdən istifadə edə bilir. Hər hansısa əşya və ya hadisələrin arasında müəyyən əlaqələndirmə və assosiasiyaların yaradılması da müşahidə olunan hallar siyahısındadır. Bu romanda şüur axınına nümunə ola biləcək hissələri aşağıda təqdim edə bilərik:

Müharibə bütün dəhşətləri ilə məhəlləyə öz qara pərdəsini çəkəndə Xanım xalanın oğulları da müharibəyə yollanır. Balaca Ələkbər üçün əziz olan bu qardaşlar heç vaxt onun yadından çıxmır. Hətta həyatın ortasındakı su borusuna baxanda belə, gözlərinin qarşısına həmin o yeddi qardaş gəlir dayanır. “..... və mənim ürəyim şiddətlə döyünürdü, mənə elə gəlirdi ki, onların yaş və çılpaq kürəyini, sinəsini indicə güllə deşəcək, o güllə yerinin qanı bədənələrindən axan suya qarışacaq, sonra o qırmızı qan axıb bizim həyatımızdakı krantın altına, o balaca çarhovuza töküləcək;....” (9, s.151)

Məhəllənin qocaman sakinlərindən biri kimi təsvir edilən xartut ağacı kəsilərkən “..... Ağacı kəsdikcə, mənə elə gəlirdi ki, həmin kəsik yerinin hər iki tərəfindən tökülən ağ-sarımtıl taxta kəpəyi o xartut ağacının qanıdı və onda o balaca Ələkbər özü üçün xeyli müddət yadından çıxmıyan və ona çox mənalı görünən belə bir kəşf etdi ki, qan həmişə qırmızı rəngdə olmur” (9, s.160).

Və ya “Mənə elə gəldi ki, İbadulla birdən-birə mənim ürəyimin içinə girdi, çünki İbadullanın pərtdə ala gözlərindəki hərislik işıldadı, o hərislik Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın, Ağarəhimin müharibədə ölməyinə, Xanım xalanın dəli olacağına sevindi” (9, s.162) Yenə həmin səhifədə “Məni elə gəldi ki, o iri dişli, yekə, enli mişar daha xartut ağacını kəsmir, xırçıldaya-xırçıldaya İbadullanın özünün sümüklərini doğrayır və mənim tüklərim qabardı, mişara keçmiş İbadullanın qıpqırmızı qanının içində ağappaq ağaran sümükləri mənim gözlərimin qabağına gəldi, sonra birdən-birə Xanım xalagilin şüşəbəndində, Qocanın yazı mizinin üstündə gördüyüm o iri və ağappaq adam sümükləri mənim gözlərimin qabağına gəldi və məni dəhşət basdı ki, neçə müddətdi Xanım xala o iri və ağappaq adam sümükləri ilə bir yerdə təkbətək yaşayır.... ”

“..... birdən-birə mənə elə gəldi ki, elə bil özüm o torbanın içindəyəm və mənim nəfəsim tıncıxdı, az qaldı bir havasızlıq içində boğulum, amma yox,” (9, s.187)

Yuxarıdakı nümunələrdən görünür ki, əsər boyunca balaca Ələkbərin beynində fikirlər sanki bir-birini qovur. Bir fikir digər fikirlə canlanır, xatirə içərisindən xatirə doğur. “..... və o vaxt Xanım xalanın gözlərindən axan o iki damla göz yaşı indi mənim təsəvvürümdə təkcə Abuzərdən ötrü axmırdı, o göz yaşları indi həm də Ədilədən ötrü axırdı... Sonra mənə elə gəldi ki, bizim bütün məhəlləmiz bir yetimlik, bir kimsəsizlik səfərinə çıxıb və Xanım xalanın mənim təsəvvürümdəki o iki damla göz yaşı məhəlləmizin ardınca atılmış suyun damlalarıdır” (9, s. 201).

Əsərin diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biri də onun bütünlüklə xatirələr üzərində qurulmasıdır. Romanın səhifələri sanki qəhrəmanımızın yaddaşının qalaqlanmış vərəqləridir ki, hər birində bir xatirə yazılıb. Lakin bu xatirələr gah uzaq, gah da yaxın keçmişdən boylanır. Obrazlar, onların həyat hekayələri, xarakterik xüsusiyyətləri qırıq-qırıq təsvir olunur. C.Coysun yaradıcılığında olduğu kimi, sanki bir mozaikanı xatırladır ki, bu zaman da xronoloji ardıcılıq gözlənilmir. Məhz buna görə də, vahid bir süjet xətti də yoxdur. Məsələn, “O gecə mən o yazıq tut ağacı barədə də, İbadullanın ağlamağı barədə də fikirləşirdim, amma ən çox otuz il barədə fikirləşirdim, çünki İbadullanın dediyi o otuz il sözü mənə bəlkə də hər şeydən artıq təsir etmişdi. Otuz ildən sonra mənim otuz doqquz yaşım olacaqdı və mən bunu heç cürə ağıma sığışdıra bilmirdim. Mənim atamın otuz yeddi yaşı var idi və belə çıxırdı ki, o otuz ildən sonra mən atamdan da iki yaş böyük olacaqdım....

Otuz doqquz yaşım on il bundan əvvəl tamam oldu....” (9, s.165)

Beləliklə, Elçinin “Ağ dəvə” romanı yazıçının yaradıcılığında modernizm ədəbi cərəyanının izlərinin olduğunu bir daha sübut edir.

Nəticə

C. Coysun yaradıcılığı kontekstində müqayisəli təhlil edilərkən, aydın olur ki, Elçinin yaradıcılığında modernizm ədəbi cərəyanının bir çox xüsusiyyətləri mövcuddur və bu xüsusiyyətlər sözügedən dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm ədəbi cərəyanının nə dərəcədə mövcud olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Belə ki, hələ XX əsrin əvvəllərindən ədəbiyyatımızda təzahür edən modernizm ədəbi cərəyanının izlərinin sonrakı dövrdə də qorunub saxlanması və müəyyən dərəcədə inkişaf etməsi üçün tarixi, ictimai-siyasi və mədəni zəmin formalaşdığından yeni nəsrin nümayəndələri öz əsərlərini tamamilə fərqli tərzdə təqdim etməyə nail oldular: onlar yeni qəhrəman tipi yaratmağa, obrazlara onların hiss-həyəcanlarının və düşüncələrinin fonunda yanaşmağa, onların iç dünyasını oxucunun gözləri önündə sərgiləməyə üstünlük verdilər. Azərbaycan oxucusunu tam fərqli ədəbi nümunələrlə tanış etməyə müvəffəq oldular. Bu baxımdan, Elçinin də bir çox əsərlərində, konkret olaraq, “Ağ dəvə” romanında C. Coysun üslubuna, onun qəhrəmanlarına xas şüur axınına, düşüncə formasına, bütün bunları ifadə edən təhkiyə üsuluna və s. təsadüf edilir. Bu baxımdan, bu əsərdə coysayağı epifaniya, hadisələrin təsviri zamanı xronoloji ardıcılığın pozulması, müəyyən fikirlərin oxucuya ötürülməsi üçün simvolları istifadə olunması, şüur axını texnikasının imkanlarından bəhrələnmək, mifologiyaya müraciət və s. diqqət çəkir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Elçinin

yaradıcılığı təmsalında ədəbiyyatımızda modernist nəsrin yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin mövcudluğunu qəbul edə bilərik.

Sevinj Aliyeva

**THE TRACES OF THE LITERARY TREND OF MODERNISM IN
ELCHIN'S NOVEL 'A WHITE CAMEL'**

(Based on a comparative analysis of James Joyce's creative activity)

SUMMARY

From the second half of the twentieth century, a historical, socio-political, social and cultural environment emerged in Azerbaijani literature, which laid the foundation for the prose of the 60s, which had its own style, form, ideas and themes. Therefore, while analyzing the literary samples of the writers who created during this period, we come across the gallery of characters, the styles, the themes that are completely different from the works written during the period of socialist realism. Introducing a new type of hero in their works, the 60s presented the inner world of characters, their feelings and thoughts, and their imaginary world to the readers without any exaggeration, without any detailed depiction of the events. From this point of view, the prose of the 60s managed to approach man from a completely different point of view. In our opinion, many of the innovative qualities brought to the literature by them, can be considered as the traces of the literary trend of modernism.

As one of the prominent representatives of this prose, Elchin's creative activity clearly has many features that characterize the literary trend of modernism. Even his some works may be emphasized as the clear samples of modernism in the prose of the 60s. In the article above-mentioned ideas and the features of modernism in Elchin's creative activity are explained in the context of comparing the author's novel "White Camel" with J. Joyce's works, who was one of the main representatives of Western modernism.

Key words: new prose, modernism, stream of consciousness, epiphany, mythology, novel, symbol

Севиндж Алиева

СЛЕДЫ ЛИТЕРАТУРНОГО ТЕЧЕНИЯ МОДЕРНИЗМА В РОМАНЕ

ЭЛЬЧИНА «БЕЛЫЙ ВЕРБЛЮДЬ»

(На основе сравнительного анализа творческой деятельности

Джеймса Джойса)

РЕЗЮМЕ

Со второй половины XX века в азербайджанской литературе сформировалась историческая, общественно-политическая, социальная и культурная среда, которая заложила основу прозы 60-х годов, имевшей свой стиль, форму, идеи и темы. Вот почему при анализе художественных образцов писавших и творивших в этот период, мы наталкиваемся на галерею тем, стилей, образов и тем, совершенно отличных от произведений, написанных в период соцреализма. Представляя в своих произведениях новый тип героя, 60-е преподносили читателю внутренний мир образов, чувств и мыслей, мир воображаемый без всякого преувеличения, а не описывая какое-либо событие до мельчайших подробностей. С этой точки зрения художественная литература 60-х годов сумела подойти к человеку совсем с другой точки зрения. Многие новаторские качества, которые они приносят в литературу, на наш взгляд, можно рассматривать как следы литературного направления модернизма.

В творчестве Эльчина, как одного из ярких представителей этой прозы, отчетливо просматриваются многие черты, характеризующие литературное течение модернизма. Даже некоторые его произведения можно увидеть в прозе 60-х как яркий образец модернизма. В статье объясняются вышеизложенные идеи и особенности модернизма в творчестве Эльчина по его авторскому роману «Белый верблюд» в контексте сравнительного анализа творчества Дж. Джойса, одного из флагманов западного модернизма.

Ключевые слова: новая проза, модернизм, поток сознания, эпифания, мифология, роман, символы

ƏDƏBİYYAT:

1. Məmmədova C. Hüseyin Cavid və XX əsr Qərb fəlsəfi düşüncəsi. Bakı, Mütərcim, 2014
2. Memmedova C. Celil Memmedguluzade ve James Joyce'un Yaratıcılığında İnsan ve Ortam Sorunu // International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art. Volume:3, Issue:4, June, July/Summer/2018, səh. 21-32
3. Paşayeva N. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı. Bakı, 2004
4. Quliyev Q. Postmodernizm .”Çağdaş dünya ədəbiyyatı. Elmi-kulturoloji publisistika”, (Ədəbi-poetik, kulturoloji-kreativ tərcümə məqalələri e-Antologiyası), V cild, 2013, səh.30-45

5. Şərifova S. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı, Elm və təhsil, 2015
6. Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı, Yazıçı, 1988
7. Joyce J. A Portrait of the Artist as a Young Man. Global Grey ebooks, 2018, (<https://www.globalgreybooks.com/portrait-of-the-artist-as-a-young-man-ebook.html>)
8. Ellmann R. James Joyce (New and revised edition), the USA, Oxford University Press, 1982
9. Elçin. Ağ dəvə. Bakı, Yazıçı, 1985
10. A. Nicholas Fargnoli and Michael Patrick Gillespie. Critical Companion to James Joyce. New York, Infobase Publishing, 2006
11. Ağbaba A. Anarın publisistik yaradıcılığında mifoloji motivlərin təcəssümü. Sumqayıt Dövlət Universiteti- "Elmi xəbərlər", cild 15, №2, 2019

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: fil.ü.f.d., dos. Cavidə Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

PAKİZƏ ƏLİYEVƏ
ADPU-nun Şəki filialı
aliyeva.pakize.filolog@mail.ru

MİRZƏ CƏLİL QƏHRƏMANLARI ŞEİRDƏ

Açar sözlər: Arif Abdullazadə, Cəlil Məmmədquluzadə, silsilə, obraz, portret-şeyr, psixologizm

Ключевые слова: Ариф Абдуллазаде, Джалил Мамедкулизаде, серия, образ, портрет - стих, психологизм

Keywords: Arif Abdullazadeh, Jalil Mammadguluzadeh, series, image, portrait-poetry, psychology

Təqdim olunan məqalədə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan şair, yazıçı, ədəbiyyatşünas alim Arif Abdullazadənin (1940-2002) poeziyasında Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin obrazlar qalereyasına müraciət olunan “Bəxtimizin kitabı” silsilə şeirlərindən söz açılmışdır. Əsas elmi araşdırmaları fərdi yaradıcılıq üslubları sahəsində olan ədibin bədii irsinin bir hissəsi klassik ədəbiyyatdan götürülmə süjet və mövzularla bağlıdır. Onlardan bir qismində ədibin C.Məmmədquluzadə irsinə münasibəti də öz əksini tapmışdır. A.Abdullazadənin poeziyasında əhəmiyyətli mövqeyə malik “Bəxtimizin kitabı” silsilə şeirlərində (“Anamın kitabı”, “Novruzəli”, “Molla Abbas”, “Hacı Həsən ağa”, “İskəndər”, “Qurbanəli bəy”, “Usta Zeynal”, “Şeyx Nəsrullah”) Mirzə Cəlilin qəhrəmanlarına obrazlı müraciət yer almışdır. Həmin nümunələrdə şair və ədəbiyyatşünas alimin, ən əsası xalqını sevən və onun cahilliyinə acıyan bir ziyalının mövqeyi zəngin poetik boyalarla əks olunur.

Arif Abdullazadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına şair, nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas alim kimi daxil olmuşdur. Müxtəlif illərdə şairin “Arzular”, “Könüllərin dünyası”, “Bəxtimizin kitabı”, “Sevin Azərbaycanı!”, “Tövbə duaları” və b. şeir və poemalarının yer aldığı kitabları işıq üzü görmüş, beş romanı (“Bir ovuc torpaq”, “Duyum”, “İşıq zolağı”, “Qanlı yaddaş”, “Sınaq kürəsi”) çap olunmuş, “Aqillər” və “Evlərin axşamları” pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. Uzun illər Azərbaycan Elmlər Akademiyasında Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinə rəhbərlik etmiş alim, eyni zamanda çoxsaylı monoqrafiya və tədqiqatların da müəllifidir. Abdullazadənin bədii və elmi əsərləri rus, türk, ingilis, polyak, ukrain və b. dillərə tərcümə edilərək işıq üzü görmüşdür. Ömrünün çox hissəsini şeirə, sənətə həsr etmiş bu yaradıcı insanın və dəyərli alimin irsi, çox təəssüf ki, hələ də layiq olduğu səviyyədə geniş tədqiq olunmamış, əsərlərinin çap və təbliği sahəsində yetərinə işlər aparılmamışdır. Təqdim olunan məqalə həmin sahədə boşluğun aradan qaldırılmasına hesablanmaqla, ədibin yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutan poeziyasına, daha doğrusu şairin “Bəxtimizin kitabı” silsilə şeirlərinin təhlilinə

həsr olunmuşdur. Tədqiqat işi aparılarkən həmin silsiləyə aid nümunələrlə yanaşı, müəllifin ədəbi-nəzəri fikirlərinə, eləcə də silsilənin mövzu qaynağı olan Cəlil Məmmədquluzadənin müvafiq nəsr və dram əsərlərinə də isnad olunmuşdur.

Arif Abdullazadənin poeziyası janr, tematika və bədii dil baxımından olduqca rəngarəngdir. Ədibin poeziyasında qarşılaşdığımız mövzu rəngarəngliyi və eyni zamanda 60-cı illər ədəbiyyatı üçün xarakterik olan forma axtarırları son nəticə olaraq bir-birini təkrarlamayan çoxsaylı nümunələrin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Vətən, doğma yurd, milli kimlik, mənəvi dəyərlər, insan yaşantıları, Yaradan və insan münasibətləri ədibin poeziyasının əsas mövzularını təşkil etməklə yanaşı, şairin qeyri-adi poetik istedadı mövzular arasında kəskin fərqi ortaya çıxmasına imkan verməmiş, bəzən bir nümunə daxilində bir neçə mətləbi ustalıqla oxucuya çatdırmağa nail olmuşdur. Onun yaradıcılığı haqqında hələ ilk qələm təcrübələrinin işıq üzü gördüyü zamanlarda görkəmli ədəbiyyatşünas Bəkir Nəbiyev yazırdı: “Arif könlündən keçən, fikrini məşğul edən mətləbləri hazır formullar, şampılar şəklində oxucuya vermir. O, ən yaxşı şeirlərində həyatın bir parçasını, insan münasibətlərinin bir zərrəsini, hadisələrin bir cüzini göstərməyə çalışır, düşünüb-dəşinib nəticə çıxarmağı isə oxucunun öz öhdəsinə buraxır”. (7, s.3) A.Abdullazadənin sonrakı illərdə yazdığı poetik nümunələri gözdən keçirdikdə bir az əvvəl sitat gətirdiyimiz fikrin sərrastlığı öz təsdiqini tapır. Həqiqətən də, onun qələmində adi görünənlərə, gündəlik, sıradan olanlara qeyri-adi baxışı müşahidə etmək o qədər də çətin deyil. Tədqiqat predmeti kimi seçilən “Bəxtimizin kitabı” silsilə şeirlərində də bunu müşahidə etmək mümkündür. Həmin şeirlərdə illərdir Azərbaycan oxucusuna, eyni zamanda ədəbi tənqidinə tanış olan Mirzə Cəlil qəhrəmanları ilə fərqli yozum, fərqli təqdimatda yenidən rastlaşırıq.

Arif Abdullazadə poeziyasını janr xüsusiyyətləri baxımdan araşdırdıqda orada heca, sərbəst, sinkretik vəznli şeirlər, poemalara rast gəlmək mümkündür. Lakin onun poeziyası üçün xas olan ən maraqlı cəhətlərdən biri silsilə şeirlərdən istifadədir. Eyni ədəbi nəslin təmsilçilərindən olan Fikrət Sadıq yazır ki, Abdullazadə “özündə poema səciyyəsi daşıyan silsilə üslubunda daha çox özünüifadəyə nail olur, daha çox fərdiləşir”. (6, s.3) Arif Abdullazadənin silsilə şeirləri bəzən eyni mövzu, eyni ideya ətrafında yazılan müxtəlif adları olan fərqli nümunələrdən ibarət olub, ayrılıqda oxuna, tədqiq oluna bilən nümunələr əsasında qurula bildiyi kimi, bəzən də ayrılıqda təhlili mümkün olmayan, yalnız silsilə tam oxunduqdan sonra dərk edilə bilən parçalar şəklində yazılmışdır. “Bəxtimizin kitabı” silsiləsinə daxil olan parçalar hər biri ayrılıqda oxuna bilən müstəqil şeirlərdir.

Cəlil Məmmədquluzadə irsinə müraciətlə yazdığı və “Bəxtimizin kitabı” adlandırdığı silsiləyə aid ilk nümunə “Novruzəli” adlı parça (1981) şairin «Səninlə sənsiz» adlı kitabında işıq üzü görmüşdür. Arif Abdullazadənin 1988-ci ildə çap olunmuş «Bəxtimizin kitabı» adlı kitabında eyni adlı silsilə şəklində (1981-1985-ci illərdə yzılıb) oxucuların ixtiyarına verilmişdir. «Bəxtimizin kitabı» silsiləsində Arif Abdullazadə Cəlil Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» (1920), «Ölülər» (1909),

«Dəli yığıncağı» (1927) drama əsərləri, eləcə də «Poçt qutusu» (1903), «Usta Zeynal» (1905), «Qurbanəli bəy» (1907) hekayələrinə müraciət etmişdir. Yalnız bir nümunəni çıxmaq şərtilə («Anamın kitabı») digər parçalarda surətlərin adları ilə adlanan şeir-portretlər yaratmışdır. Silsiləyə “Anamın kitabı”, “Novruzəli”, “Molla Abbas”, “Hacı Həsən ağa”, “İsgəndər”, “Qurbanəli bəy”, “Usta Zeynal”, “Şeyx Nəsrullah” adlı səkkiz parça daxil edilmişdir. Həmin nümunələr sonralar şairin «Seçilmiş əsərləri»-nə daxil edilmiş və bir neçə dəfə jurnal və qəzetlərdə həm Azərbaycan dilində, həm də rus dilində işıqlandırılmışdır.

Sanki surətlər xəritəsini xatırladan bu nümunələrdə A.Abdullazadə həmin qəhrəmanlara qarşı zaman-zaman söylənən «ittiham»ları gözdən keçirir, bəzi məqamlarda onların ittihamçısı, bəzən isə onların müdafiəçisi qismində çıxış edir. Şeirlərlə tanışlıq zamanı aydın olur ki, onlarda şair və ədəbiyyatşünas alimin, ən əsası xalqını sevən və onun cahilliyinə acıyan bir ziyalının mövqeyi zəngin poetik boyalarla əks olunmuşdur. Diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri budur ki, A.Abdullazadə ədəbiyyatşünaslığımızda Mirzə Cəlil qəhrəmanlarının hamı tərəfindən qəbul olunmuş standart təhlili və şərhilə demək olar ki, razılaşmır. Birmənalı şəkildə «mənfi» tiplər kimi qeyd olunan bəzi surətlərə fərqli baxış bucağından təhlil verməyi bacarır. Sanki “silib-atmayın” deyir. Ümumiyyətlə, Abdullazadə öz tədqiqatlarında da müəyyən məqamlarda Cəlil Məmmədquluzadə qəhrəmanları və yaradıcılığı haqqında nəzəri görüşlərini ifadə etmişdir. Professorun “Şairlər və yollar” monoqrafiyasında oxuyuruq: “C.Məmmədquluzadənin “Usta Zeynal” və “Poçt qutusu” hekayələri öz mənə əhəmiyyəti, bədii keyfiyyətləri, ümumiləşdirmə və tipikləşdirmə gücü ilə heç də cild-cild romanlardan geri qalmır”. (4, s.50) Bu kimi fikirlər, həmçinin silsilənin təhlili belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, şairin məhz Mirzə Cəlil irsinə müraciəti nəinki simvolik və ya təsadüfi xarakter daşıyır, əksinə bu sələfin irsinə dərin bələdlilik və sevgidən yaranan bir seşimdir.

“Bəxtimizin kitabı” silsiləsinə daxil olan ilk nümunə Mirzə Cəlilin obrazları arasında ən koloritli surətlərdən olan “Poçt qutusu” hekayəsinin qəhrəmanından bəhs edən “Novruzəli” (1981) şeirdir. Elə ilk nümunədən bizə aydın olur ki, Abdullazadənin əsas məqsədlərindən biri hekayənin qəhrəmanını bizə tanımaq yox, onun haqqında illərdən bəri formalaşan daşlaşmış fikrə münasibət bildirməkdir. Şair Novruzəliyə münasibətdə «nadan» sifətinin işlənməsini qəbul etmir:

Kimi nadandır dedi,

Kimi də cahil,

Novruzəliyə.

Ürəyində, beynində

son sözünə sona qədər

sədaqəti vardısı,

əmanətə xəyanəti bacarmırdısı,

onda bəs nadan niyə?

*İnamı,
inamı yoxdu Novruzəlinin
poçt məmuruna,
bir də savadı yoxdu ki,
iki sözlə mətləb qansın, qandırın
onun söz yağmuruna –
yoxsa heç nəyin üstə
məhbəsə sürülməzdi ki.
Bəlkə inam olmayıb
Novruzəlidə
heç vaxt, heç kimə,
anadangəlmə?
Elə olsa,
eşşəyini ağasının həyatında qoyub
gəlməzdi ki?! (3, s.17)*

Burda şair Novruzəlinin ağasına inamı məsələsini niyə önə çəkir? Novruzəlini cəhalətdə və itaətdə saxlayanın nə olması sualı çıxır qarşımıza. Novruzəlinin sualsız-sorğusuz itaətində onun cahilliyi yox, ağaların novruzəlilərin cahil olmasında maraqlı olması faktı qarşısında qalır oxucu. Təbii ki, Cəlil Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu» hekayəsini oxuyanlar sonda xanın Novruzəlinin düşdüyü duruma qarşı məsuliyyət hissi keçirmək yerinə bu hadisə haqqında danışib əylənməsi, Novruzəliyə - ona sadıq olan, onun əmlakını «qorumaq» istəyərkən həbsə düşüən bir təbəəsinə gülməsi çox ürək ağradan bir mənzərə kimi tıqdim olunur. Əslində kimin daha çox nadan olduğunu düşünməyə dəyər.

Oxşar müdafiə mövqeyi ilə Cəlil Məmmədquluzadənin eyniadlı hekayəsində qaynaqlanmaqla ərsəyə gələn «Usta Zeynal» şeirində də rast gəlirik. Şeir belə başlayır:

*Biganədi, laqeyiddi Usta Zeynal –
dedilər.*

*Özündən soruşsanız –
«Bunu bircə Allah bilər».(1, s.106)*

Şairin oxucunun diqqətini çəkmək istədiyi məqam budur ki, usta Zeynal ev yıxmır, qeybət etmir, kimsəyə pislik etmir, sadəcə fanatik bir müsəlmandır, bunu isə o özü seçməmişdir. İnancılı olmağında özü günahkar deyil, kor-koranə inanırsa, demək, onu belə öyrədiblər:

*Bircə sözlə, kim nə deyir-desin,
ev yıxanı olmamışdı
bu Quranlı, bu namazlı,
çoxlu-azlı dünyasında*

*Usta Zeynal
heç vaxt, heç kimin. (1, s.107)*

Silsiləyə daxil olan digər şeirləri nəzərdən keçirdiyimizdə Qurbanəli bəyin “söz verib sözündən qaçmasında” Abdullazadə yenə də onun özünü tək günhkar hesab etmir:

*Neyləsin ki,
doğru ilə yalan arasında
əl-qol atıb çarpışan
bir zamanda doğulmuşdu
Qurbanəli.*

*Zaman elə zamandı ki,
bir yaxasından doğru yapışmışdı,
birinə uzanmışdı yalan əli - deyir. (2, s.193)*

Deməli, Qurbanəli bəyin düşdüyü gülünc durum da tarixi şərait, zəmanə ilə bağlıdır. Şeir in davamında oxuduqlarımızdan aydın olur ki, Qurbanəli bəy bunda “qan köpüklü şərab”ı, “cığaralı tütün”ü taxsırkar bilsə də, Abdullazadənin yozumunda ağaların qabağında yaltaqlanmaq daha böyük qəbahətdir:

*Axurda yata-yata düşündü əvvəl-əvvəl,
yaxası yaman ilişibmiş dünən
Allahın yasaq bildiyi
qan köpüklü şərabə,
bir də baş fırladan
cığaralı tütünə -
yazıq hardan biləydi ki,
onlardan xeyli əvvəl
ilişibmiş –
boş başına əl çəkib
baş əyəndə,
“malades” söyləyəndə
o məclisin sabakına -itinə. (2, s. 194)*

“Bəxtimizin kitabı” silsiləsini yaradarkən A.Abdullazadənin daha çox üzərində dayandığı əsər Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” tragikomediyasıdır. Silsilədə həmin pyes in qəhrəmanları ilə bağlı “İsgəndər”, “Hacı Həsən ağa”, “Şeyx Nəsrullah” adlı üç şeir yer almışdır. Eyniadlı portret-şeirdə yaradılan Şeyx Nəsrullahın uğurunun səbəbini şair “ölüləri diriltməkçün diriləri yaranışdan ölümə məhkum olan yerlər”i, “həyatda ondan az oxuyub, daha böyük mənsəb sahibi olanlar”ın yaşadığı yerləri məharətlə seçməsində görür. Ürəyi, qəlbində ölülərin dirilməyəcəyinə şübhə ilə yanaşsa da, “şeyxlərə şəkk etmək”dən qorxan, o dünyada Cənnəti qazanmaq istəyən Hacı Həsən ağa kimi atalar bu dünyanın ən çirkab işinə qol qoyur, uydurulma Cənnət üçün dünyaya gətirdiyi və hamıdan və hər şeydən qorumalı, xoşbəxtliyi üçün çalışmalı olduğu balaca qızını lənətlənmiş şeyxə peşkəş verir. “İsgəndər” portret-şeirində nə şərab bəla, nə də qəhrəman kefli kimi təqdim olunur. Ölülərin diriləcəyinə inanan, lakin bunu qətiyyən istəməyənlərin içərisində

“dünyaya kefli gəlib, ayıq gedən” İsgəndərin durumunu təsəvvür etmək o qədər də çətin deyil:

*Sən dünyanın işinə bax, ay Allah, -
əgər ölü dirilərsə,
niyə sərxoş bir şüşədən ayrılmasın!?
Əgər ölü dirilərsə,
niyə falçıdan Allah,
niyə bir çeşmədən çay,
bir çıraqdan ay olmasın!?* (2, s.198)

Arif Abdullazadənin “Bəxtimizin kitabı” silsiləsinə daxil olan son şeirlərindən biri Cəlil Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı” pyesinin yarıdəli-yarıağıllı qəhrəmanı Molla Abbasın portretinin yaradıldığı eyniadlı şeirdir. Məlumdur ki, Məmmədquluzadə dəlilər cəmiyyətində ağıllı olmağın dərddini bir sıra əsərlərində ön plana çəkmiş, ictimai eyibləri fərdi eyiblərdən daha təhlükəli bir məqam kimi qələmə almışdır. Məhz A.Abdullazadə də Mirzə Cəlilin ədəbi irsindən həmin məqamların daha qabarıq verildiyi əsərləri, ədibin obrazlar qalereyasından ictimai eyiblərin daha kəskin əks olunduğu ən tipik surətləri seçmişdir. “*Dünyasını min tümənə sata bilən*”lər, “*üzünə milçək qonmasa, ömrü boyu yata bilən*”lər arasında yaşayan, dəli adlandırılan Molla Abbasın monoloqunu şəklində qurulan “Molla Abbas” şeirində oxuyuruq:

- *Vallah, billah, ay camaat,
dəli yığıncağına düşmüşük,
dünyanın asanını – xoş sözü, xoş ülfəti
səmalarda gecə-gündüz sayrışan
ulduz adlı dünyaların
əllərinə buraxıb,
çətindən yapışmışıq
ömrü boyu didişmişik, söyüşmüşük.
Söyüşmüşük içimizdə,
üzümüzdə gülə-gülə,
söyüşmüşük bu zalım dövrən ilə,
biz söymüşük, o qarğayıb bəxtimizi,
biz söymüşük, o qarğayıb
ağlımıza layiq olan
abad taci-təxtimizi.
Axır gəlib bu dövrənin
yaxasından yapışmışıq,
eybəcər sifətilə üz-üzə dayanmışıq,
bunca dəli ağıllılar içində
oynayıb gülə-gülə,
bilə-bilə ağlımızı danmışıq.* (1, s.112-113)

Silsiləyə daxil olan digər şeirlərdə olduğu kimi, bu şeirdə də Abdullazadənin məqsədi Mirzə Cəlilin istifadə etdiyi süjeti tamamilə təhkiyəyə daxil etmək olmamış, həmin əsərlərdəki ən zəruri momentləri seçmiş, diqqəti süjetə yox, ideyanın fəlsəfi şərhinə yönəlmiş və lakonik şəkildə bütöv əsərin ideyasını bir portret-şeyr vasitəsilə ifadə etməyə nail olmuşdur. “Bəxtimizin kitabı” silsiləsi ilə tanışlıqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Abdullazadə baş verənlərdə fərdlərin yox, toplumun günahkar olduğunu önə çıxarmağa çalışır. Əksinə insanlarda görülən hansısa pis əməl və niyyətlərə görə tamamilə lənətlənməsi və diskriminasiyaya məruz qalmasını məqbul bilmir. Cəmiyyət Novruzəlidir, Qurbanəli bəyidir, İsgəndərdir və s. Bəs qurtuluş, çıxış yolu nədədir? Təbii ki, «Anamın kitabı»nda:

Bu kitabda

oxunmalı sözlərdən çox

anlamalı, düşünməli şeylər vardı,

anlamağı, düşünməyi

öz qanıyla yoğuranlar

bu kitabı gözü bağlı,

dili bağlı oxuyardı.

...Torpaq üzlü, bar qoxulu bir bağban da,

adını da yazı bilməz bir çoban da

ürəyini tel-tel edib

bu yollardan keçirmişsə,

bu kitabın işığına sığınacaq,

bu kitabdan söz anacaq, səs anacaq... (2, s.202-203)

Abdullazadə düşünür ki, “*əslərin daş üzünü görə-görə bu günümüzdə gəlib çıxan adətlər*” də, əxlaq da çox təmizdir, safdır, həmin adətlərin nəfəsinə süni şəkildə qatılan yad nəfəslər insanları “nadan”, “avam”, “dəli” və daha nə adalandırmaqla nəticələnir. Biz özümüz özümüz olduğumuz vaxt nə dəliyik, nə nadan, nə avam.

Arif Abdullazadənin “Bəxtimizin kitabı” silsilə şeirlərinin tədqiqinə həsr olunmuş bu məqalədə əsas diqqət məzmunu yönəldilmişdir, lakin xatırlatmaq yerinə düşər ki, buraya daxil olan poetik nümunələrin hər biri bədii dil, janr xüsusiyyətləri baxımından təhlil üçün yetərincə material verir. Burada müəllifin istifadə etdiyi bənzətmə və orijinal qafiyələri xüsusilə vurğulamaq yerinə düşər. Lakin deyilən bütün aspektlərdən aparılan təhlilin bir məqalənən daxilində mümkün olmadığını nəzərə almaqla, tədqiqat zamanı gəldiyimiz qənaəti qısaca aşağıdakı tezislər şəklində ümumiləşdirməyi lazım bildik:

➤ Silsilə Mirzə Cəlil irsinə dərin bələdlikdən xəbər verir;

➤ Silsilə şeirlər hər biri ayrılıqda oxuna və təhlil oluna bilən müstəqil nümunələrdir;

➤ Abdullazadənin məqsədi Mirzə Cəlilin istifadə etdiyi süjeti tamamilə təhkiyəyə daxil etmək yox, həmin əsərlərdəki ən zəruri momentləri seçməklə diqqəti süjetə yox, ideyanın fəlsəfi şərhinə yönəltməkdir;

➤ Mirzə Cəlil yaradıcılığının ən tipik təmsilçilərinin adları ilə bağlı olan portret-şeirlər arasında bir ideya bağı sezilir;

➤ Müəllif C.Məmmədquluzadə qəhrəmanlarını ənənəvi ədəbi tənqidin qəbul etdiyindən fərqli amplitudada təqdim etməyə cəhd edir və irəli sürdüyü fikir oxucuya çox vaxt inandırıcı və məntiqli gəlir;

➤ Silsilədə incə yumor və ironik yanaşma nəzərə çarpır və s.

Beləliklə, Arif Abdullazadənin “Bəxtimizin kitabı” silsiləsi ənənəvi obrazlara yeni baxış, fikir yeniliyi, obrazlara fərdi və orijinal yanaşması, C.Məmmədquluzadə fəlsəfəsinin şərh baxımından XX əsr Azərbaycan poeziyasında özünəməxsus poetik nümunələrdən ibarətdir və onun öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığımıza fayda verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullazadə A. Bəxtimizin kitabı. Bakı, Yazıçı, 1988, 189 səh.
2. Abdullazadə A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1991, 134 səh.
3. Abdullazadə A. Səninlə sənsiz: şeirlər və poema. Bakı, Yazıçı, 1983, 134 səh.
4. Abdullazadə A. Şairlər və yollar (Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları). Bakı, Elm, 1984, 224 səh.
5. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 320 səh.
6. Fikrət Sadıq. Redaktordan. Abdullazadə A. Tövbə duaları: şeirlər. Bakı, Çarşıoğlu, 2003, (357 səh.) səh. 3-6
7. Nəbiyev B. Könüllərin dünyası. // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 23 noyabr 1966, № 48, səh.3

P.Əliyeva

MİRZƏ CƏLİL QƏHRƏMANLARI ŞEİRDƏ

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan şair, yazıçı, ədəbiyyatşünas alim Arif Abdullazadənin poeziyasında Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin obrazlar qalereyasına müraciət olunan “Bəxtimizin kitabı” silsilə şeirlərindən söz açılmışdır. Əsas elmi araşdırmaları fərdi yaradıcılıq üslubları sahəsində olan ədibin bədii irsinin bir hissəsi klassik ədəbiyyatdan götürülmə süjet və mövzularla bağlıdır. Onlardan bir qismində ədibin C.Məmmədquluzadə irsinə münasibəti də öz əksini tapmışdır. A.Abdullazadənin poeziyasında əhəmiyyətli mövqeyə malik “Bəxtimizin kitabı” silsilə şeirlərində (“Anamın kitabı”, “Novruzəli”, “Molla Abbas”, “Hacı Həsən ağa”, “İskəndər”, “Qurbanəli bəy”, “Usta Zeynal”, “Şeyx Nəsrullah”) Mirzə Cəlilin qəhrəmanlarına obrazlı müraciət yer almışdır. Həmin nümunələrdə şair və ədəbiyyatşünas alimin, ən əsası xalqını sevən və onun cahilliyinə acıyan bir ziyalının mövqeyi zəngin poetik boyalarla əks olunur. Arif Abdullazadənin “Bəxtimizin kitabı” silsiləsini fikir yeniliyi, obrazlara fərdi və orijinal yanaşması, C.Məmmədquluzadə fəlsəfəsinin şərh

baxımından XX əsr Azərbaycan poeziyasında mühüm addımlardan biri kimi dəyərləndirilməsində fayda var.

П.Алиева

ГЕРОИ МИРЗЫ ДЖАЛИЛЯ В СТИХАХ

Резюме

В представленной статье речь идет о серии стихов “Книга нашей судьбы”, обращенных к богатой галерее образов Джагила Мамедкулизаде в поэзии поэта, писателя, ученого-литературоведа Арифа Абдуллазаде, занимающего особое место в азербайджанской литературе XX века. Часть художественного наследия писателя, основные научные исследования которого находятся в области индивидуальных творческих стилей, связана с сюжетами и темами, заимствованными из классической литературы. В некоторых из них нашло свое отражение и отношение писателя к наследию Дж. Мамедкулизаде. В серии стихов “Книга нашего счастья”, занимающих важное положение в поэзии А.Абдуллазаде (“Книга моей матери”, “Новрузали”, “Молла Аббас”, “Гаджи Хасан ага”, “Искендер”, “Гурбанали Бек”, “Мастер Зейнал”, “Шейх Насрулла”), нашло свое место образное обращение к героям Мирзы Джагила. В этих примерах богатыми поэтическими красками отражена позиция поэта и ученого-литературоведа, а главное интеллигента, любящего свой народ и сочувствующего его невежеству. С точки зрения новизны мысли, индивидуального и оригинального подхода к образам, интерпретации философии Дж. Мамедгулузаде серию “Книга нашей судьбы” Арифа Абдуллазаде можно расценивать как один из важных шагов в азербайджанской поэзии XX века.

P.Aliyeva

MIRZA JALIL'S HEROES IN POETRY

Summary

In the presented article, in Arif Abdullazadeh's poetry, the poet, writer, literary scholar, who has a special place in the XX century Azerbaijani literature, a series of poems "Bəxtimizin kitabı" ("Book of our fate") addressed to Jalil Mammadguluzadeh's rich gallery of images was discussed. Part of the literary heritage of the writer, whose main scientific research is in the field of individual creative styles, is related to the plots and topics taken from classical literature. In some of them, the writer's attitude to the legacy of J.Mammadguluzadeh is also reflected. A series of poems "Bəxtimizin kitabı", which has an important place in the poetry of A.Abdullazadeh, contains a figurative appeal to the heroes ("Anamin kitabı", "Novruzəli", "Molla Abbas", "Hacı Həsən ağa", "İskəndər", "Qurbanəli

bəy”, “Usta Zeynal”, “Şeyx Nəsrullah”) of Mirza Jalil. In these examples, the position of a poet and literary scholar, and most importantly, an intellectual who loves his people and feels sorry for their ignorance, is reflected in unique poetic colors. It is useful to evaluate Arif Abdullazadeh's "Bəxtimizin kitabı" series as one of the important steps in XX century Azerbaijani poetry in terms of novelty of ideas, individual and original approach to images, interpretation of J. Mammadguluzadeh's philosophy.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos Ulduz Mürşüdova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

RZAYEVA RƏNA NURƏDDİN QIZI

rzayeva1958@icloud.com

050 211 77 73

AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu

İran filologiyası şöbəsi

ƏBUBƏKRİN «MUNİSNAMƏ»DƏN BƏZİ ÖVLİYALAR HAQQINDA ƏLDƏ ETDİYİMİZ MƏLUMATLAR

XÜLASƏ

Məqalənin təqdim olunmasında əsas məqsəd Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın «**Munisnamə**» əsərini bir daha dərinlən araşdırıb öyrənmək olmuşdur. Qarşıya qoyulmuş məsələ əsərdə yer almış aqioqrafik materialın araşdırılıb öyrənilməsi, müqayisə nəticəsində başqa mənbələrdə yer almamış simaların adlarının üzə çıxarılması və onların təsəvvüf tarixində yerlərinin müəyyənəşdirilməsi olmuşdur. Belə ki, araşdırma nəticəsində maraqlı faktlar üzə çıxmış və onların daha geniş tədqiqi üçün, müəyyən mənada, zəmin yaradılmışdır. Məqsəd həmin övliyaların təsəvvüfi fikrin, ideyanın formalaşdığı bir dövrdə tutduqları mövqe, mənsub olduqları məktəb və ardıcılıqları olduqları şeyxləri müəyyənəşdirib, onların tutduqları yolu, istiqaməti tədqiq etmək olmuşdur.

Belə bir araşdırma nəticəsində həm də dövründə daha çox ardıcılıqları olan övliyaları da müəyyənəşdirmək imkanı yaranmışdır. Belə ki, əlimizdə olan bu materialın öyrənilməsi nəticəsində üzə çıxmış övliyaların əksəriyyətinin **Cüneyd Bağdadi, Əbu Süleyman Darani, Səri Səqəti, Əbubəkr Şibli** və s. bu kimi tanınmış şeyxlərin davamçıları olmuş sufilərin ideya və dünyagörüşlərini öyrənmək imkanı əldə olunmuşdur. Məqələdə adları çəkilmiş, haqlarında müəyyən dərəcədə məlumat verilmiş şeyxlərin gələcək tədqiqatlar üçün maraq kəsb edəcəyi inkar olunmazdır.

Açar sözlər: təsəvvüf, əxlaq, məlaməlik, halallıq, ibadət, itaət, zöhd, zikr, mürüvvət.

Material olaraq müraciət etdiyimiz əsəri araşdıraraq əldə etdiyimiz nəticə bizə onu əvəzolunmaz bir mənbə kimi qiymətləndirməyə rəvac verir. Biz artıq qeyd etmişik ki, müqayisəli şəkildə araşdırdığımız mənbələrdə təkrar olunan adlar varsa da, əksər hallarda onlarla bağlı hadisə və kəlamlar eynilik təşkil etmir. Onların bəziləri, qismən oxşadırsa da, əksər hallarda müstəqil, müxtəlif mənbələrdən götürüldükləri də aşkar şəkildə nəzərə çarpır. Müqayisə üçün Hücvirinin «Kəşf əl-məhcub» (11) və Əttarin «Təzkirət ül-övliya» (12) əsəri götürülmüşdür. Bu əsərlərin hər ikisi rus dilinə tərcümə edilib çap olunmuşdur. (6, 7) Doğrudur, görkəmli şərqşünas alim R.Əliyev «Munisnamə» ni rus dilinə tərcümə etmişdir, amma, oxucunun marağını cəlb

etməyəcəyini düşünərək III və IV fəsilləri diqqətdən kənar qoymuşdur. (9) Biz isə, məhz, bu fəsilləri araşdıraraq müəyyən nəticələr əldə edə bilmişik. «Munisnamə»də yer almış adların bəziləri «Kəşf əl-məhcub»da (2, 270), bəziləri «Təzkirət ül-Övliya»da, (3, 277) varsa da, onlar məzmun baxımdan ya tam, ya da qismən fərqlidirlər. Elə övliyalər vardır ki, onların adı iki müəllifin əsərində çəkilmişdirsə də, üçüncüdə onun haqqında bir məlumat yoxdur. Çəkəcəyimiz misallar da buna bariz nümunədir. «Munisnamə»də adı çəkilən övliyalərin bir qismi həm Əttarin, həm də Hücvirinin əsərində, bir qismi Əbubəkrlə ilə ancaq Hücviridə, böyük bir qismi haqqında isə məlumat isə ancaq «Munisnamə»də vardır. (4, 69) Şübhəsiz ki, ancaq «Munisnamə»də adı çəkilib, bu iki əsərdə adlarına rast gəlmədiyimiz övliyalər haqqında söz açmaq fikrindəyik. Biz bunları ayrılıqda öyrənib təqdim etməklə gələcək tədqiqatçılar üçün münbit bir material vermiş oluruq. Bu araşdırmalar nəticəsində digər mənbələrdə rast gəlmədiyimiz övliyalər haqqında müəyyən məlumat əldə etməklə onların müxtəlif məktəblərə, müxtəlif səmtlərə, təsəvvüfün müxtəlif dövrlərinə mənsub olduqlarını müəyyənləşdirmiş oluruq. Məlumdur ki, artıq X əsrdən başlayaraq sufizmin tarixinə dair əsərlər meydana çıxmışdır.

Mənzəbələrənin ən ümdə məqsədlərindən biri hər hansı övliyanın təlimini, ardıcılarını tanıtmadır, ikinci işi həmin təriqətin təbliğidir. Bundan başqa bunlardan heç də az əhəmiyyətli olmayan bir xüsusiyyət də vardır ki, bu da həmin təriqət və şeyxlərin rəsmi din dairələrində, üləmələr qarşısında öz təsdiqini tapmasına vəsilə olmasıdır. (10,36) Araşdırmalardan belə nəticə çıxarmaq olur ki, dövrün ən dəyərli, ümdə şeyxlərinin, övliyalərinin böyük əksəriyyəti, məhz Cüneyd, İbrahim Ədhəm, Səri Səqəti, Nuri kimi tanınmış şeyxlərin davamçısı, həmsöhbəti olmuşdur. Doğrudur, təəssüf ki, bəzi hallarda, əlyazma oxunaqlı olmadığından, bütün adlar müəyyənədirilməmişdir, amma mətnə əsaslanaraq, başqa mənbələrlə müqayisəli şəkildə, az da olsa, müəyyən məlumatlar bərpa edilmişdir. O da məlumdur ki, tarixən cəmiyyəti həmişə tanınmış insanların şəxsi həyatı, onların həyat baxışları maraqlandırmışdır. Söhbət aqioqrafik ədəbiyyatdan gedəndə fikirdə ilk növbədə orta əsr və həmin dövrdə oxucuları daha çox cəlb edən, möminlərin həyat tərzini əks etdirən əsərlər canlanır. Əslində məhz həmin dövrdə, sözün tam mənasında, aqioqrafik ədəbiyyat (mənzəbə ədəbiyyatı) mövcud olmuşdur. (8,38)

Müqayisə etdiyimiz mənbələrdə adları çəkilməyən və araşdırılaraq şəxsiyyətlərinə müəyyən aydınlıq gətirilmiş bu övliyaləri, şeyxləri, pirləri, təriqət başçıları ayrılıqda nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olar:

Əlyazmada adını oxuya bilmədiyimiz övliyalardan biri haqqında olan parçada, əvvəl də qeyd etdiyimiz, Rüdbarinin adına rast gəlirik. (4,69) Adını müəyyənləşdirə bilməsək də, bu övliyanın fikirlərinə əsaslanaraq onun əxlaqa, halallığa önəm verdiyini söyləyə bilərik:

..... از اقران ابوعلی رودباری بود از او پرسیدند نشان صوفی (چیست؟)
گفت: «آنکه مشغول باشد به هر چه بهترین چیزها بود و هر پرهیز کند از کارهای ناشایست و اعمال نابایست».

- و هم او گفت: «اگر حلال خوری توفیق طاعت یابی و اگر طعام با شبهت خوری راه خداشناسی بر تو بسته گردد».

O, Əbuəli Rudbarinin yaxınlarından. Ondan soruşmuşlar ki, sufilərin ən əsas xüsusiyyəti nədir?

O, demişdir: «Onların ən əsas xüsusiyyətləri dürüst işlərlə məşğul olaraq nalayiq işlərdən çəkinmək və uzaqlaşmaqdır».

Başqa bir zaman demişdir: «Halal yeyib-içsən, Allah dərgahına ibadət və itaət sənə nəsib olar, şübhəli yemək-içmək Allaha doğru gedən yolun qapılarını üzünə bağlayacaqdır».(13,59^a)

Gördüyümüz kimi burada sufizmin əsas prinsiplərindən olan ibadət və itaət xüsusi vurğulanır.

İstər təsəvvüf tarixinin dövrlərini, istər təsəvvüf məktəblərini araşdırmaq nöqteyi-nəzərindən yanaşsaq, yenə də yalnız «Munisnamə»də adları çəkilməmiş övliyalara qismən olsa da, “Təsəvvüf tarixi” kitabının vasitəsi ilə aydınlıq gətirə bilirik. “Munisnamə”də adı xüsusi çəkilən övliyalardan biri də Əbu Məhəmməd Mürtaidir ki, “Təsəvvüf tarixi” kitabının «Təsəvvüf batini elmdir» bölümündə sadalanan övliyaların sırasında olanlardan biri də odur. (v.328/939) O: «Sufi, himməti addımını keçməyəndir», «Təsəvvüf bir daxili elmdir», «Namazlarını iklasla qılan möminlər qurtuluşa çatdı» - deyər buyurmuşdur. (5,31) Bu övliyanın adı kitabın «Təsəvvüf gözəl əxlaqdır» bölümündə də çəkilmişdir. (5,21)

Təsəvvüf tarixinin, bildiyimiz kimi, zöhd, təsəvvüf və tərqiqlər kimi dövrləri olmuşdur. Təsəvvüfün parlaq nümayəndələri olan Cüneydin, Bəyazidin, Nurinin, Fozeyl ibn İyazın, Davud Tayinin, Rəbiyyəül Ədəviyyənin, Məruf Kərxinin, Şəqiq Bəlxinin, İbrahim Ədhəmin və başqalarının adlarına «Munisnamə»də və müqayisəli şəkildə araşdırdığımız digər iki kitabda da rast gəlirik. Lakin adları yalnız «Munisnamə»də çəkilən övliyalar haqqında məlumatı daha çox “Təsəvvüf tarixi” kitabının «təsəvvüf məktəbləri»ni əhatə edən hissəsində tapa bilmişik. Araşdırmaların nəticəsində bunların böyük əksəriyyətinin mələmlik xəttinə mənsub olduqlarını da ehtimal edə bilərik. Həmdun Qəssar (v.271/884) ilə Nişapurda ortaya çıxan mələmət anlayışı İraq və digər bölgələrdəki zöhd və təsəvvüf anlayışına reaksiya mahiyyətində idi. Mələmlik, nəfsi idarə etmək, qınamaq, ittiham etmək, ibadətləri qənaətbəxş saymamaq kimi anlaşılmalıdır. Mələmilər İraq təsəvvüfünün daha çox şərtliliklərə diqqət etməyini qəbul etmirdilər. Mələmilər daima mənfi xüsusiyyətlər üzərində durur, daima bu yönü irəli çəkirdilər. Buna görə onlar mənəvi sərxoşluqdan çox təmkin halına, təklidən çox xalq arasında yaşamağa əhəmiyyət verirdilər. Nişapurda meydana gələn bu düşüncənin ilk nümayəndələri Həmdun Qəssar və Əbu Osman Hiri olmuşdur. (v. 298/910). Daha sonra onun davamçıları Məhfuz ibn Mahmud Nişapuri (v.303/915) Əbu Məhəmməd Murtəiş (v.328/939) və Abdullah ibn Münazil olmuşdur (v. 329/940). Üçüncü təbəqədə Əbu Bəkr Nişapuri (v.360/970) Əbu Hüseyin Əli ibn Bundar (v.350/961), Əbul Həsən Buşənci (v.348/958) və başqaları vardır. (5.186) Bunlardan Həmdun Qəssar ilə Əbu Osman

Hiriri haqqında məlumata Hücviri ilə Əttarın əsərlərində rast gəlirik, amma, Məhfuz ibn Mahmud Nişapuri, Əbu Məhəmməd Mürtəiş, Abdullah ibn Münazil, Hüseyn Əli ibn Bondar haqqında məlumat ancaq «Munisnamə»də öz əksini tapmışdır. Bunlardan Əbdullah İbn Məhəmməd Mürtəiş haqqında artıq məlumat vermişik. (4,69) «Munisnamə»də bu sıradan çəkilən adları nəzərdən keçirək:

Məhfuz ibn Mahmud Nişapuri

محفوظ بن محمود النیشاپوری از اکابر نیشابور بود.
او گفته: «زاهد منشان در دنیا کلید رغبت در آخرت است».
و گفته: «مروت دین نگاه داشتن است و به تن پارسا بودن، و حرمت مومنان نگاه داشتن و سخاوت کردن به آنچه باشد».
و گفت: «درویش تر همه درویشان آنست که راه نداند(نداد) به آن کسی که قادر است که او را توانگر گرداند».

O, Nişapurun adlı-sanlı və yüksək dərəcəli simalarından biri kimi tanınırdı. O deyirdi: «Dünyanın zahidləri axirətin bağlı qapısının açarıdır».

Daha sonra deyirdi: «Mürüvvət (insaf), dini qoruyub saxlamaq üçündür, cismin paklığını, mömin bəndələrə ehtiramı, səxavətli olmağı aşılamaq üçündür».

Başqa yerdə deyirdi: «Bütün dərvişlərdən üstün olan dərviş, onu zənginləşdirmək istəyən kimsənin qarşısını alandır, ona yol verməyəndir».(13,58^a)

Gördüyümüz kimi, burada mürüvvətə, paklığa xüsusi diqqət edilmişdir.

Abdulla İbn Məhəmməd Münazil

عبدالله بن محمد منازل یگانه عهد خود بود و بزرگوار عصر و هم صحبت حمدون قصار بود و طریقه او داشت.
او گفت: «هر که فریضه حق تعالی بگذارد و ترک سفت کند به ترک سنت مبتلا شود. بیم باشد که در او بدعت افتد».

Öz əsrinin say-seçmə və dövrünün alicənab adamlarından biri kimi tanınmışdır. O, Həmdun Qəssarın şagirdi və davamçısı olmuşdur.

O, deyirdi: «Allahın vacib buyurduğu əməlləri unudub tərک edən kəs, hər bir şeyi unudacaqdır, bu isə bir xəstəlikdir. Belə bir dərvişin bütə tutulma (bütperəst olmaq) qorxusu vardır».(13, 55^b)

Gördüyümüz ki, burada vacib əməlləri tərک edənin aqibətinin bütperəst olacağına işarə olunur.

Əbül-Hüseyn Bondar

ابوالحسن بندار. رحمه اله نیشابوری بود و از محله ملقباد و از اقران جنید بود. و از جوانمردان. ازو پرسیدند که، موانست چه باشد؟
گفت:

- دلتنگ شدن از معاشرت کردن با خلق
و گفت:

- «هر که را مرگ بر یاد بود، دوست دارد هر چه پاینده بود و دشمن دارد هر چه نیست خواهد شد».
بزرگی از وی وصیتی خواست.
گفت:

- توشه راه ساخته دار که من حقیقت می دانم که تو از رفتگانی و یقین دان که منزل گاه تو جایی دیگر است. اگر تغافل کنی پشیمان شوی و پشیمانی سود نکند.
از او پرسیدند که صوفی کیست؟
گفت:

- آنکه از جمله نابایست و ناشایست پاک بود و هیچ شوخ را بر وی مخالفت نماند.
O, Nişapur şəhərinin Mulqabad məhəlləsində anadan olmuşdur. Cüneydin şagirdlərindən sayılırdı. O, comərd pirlərdən idi. Ondan soruşdular ki, ünsiyyət nə deməkdir.

O, dedi:

- Xalqdan uzaqlaşmaq.

Bir yerdə isə demişdir ki, ölümü unutmayan kəslər, daha çox yaşaya bilir və məhvi ediləcək hər bir şeyə nifrət edir.

Bir dəfə bir vəzifəli şəxs ondan bir öyüd istəyir.

O, deyir: «Özünə yol tədarükü görməlisən, çünki mən əminəm ki, səni yolçuluq gözləyir, evin isə o biri başdadır».

Ondan soruşmuşdurlar ki, sufi nə deməkdir?

O, demişdir: «Sufi bütün eybəcər, yaramaz işlərdən və nadürüstlükərdən uzaq duran bir adamdır. Ona görə də heç bir yalançı, iftiraçı ona qara yaxa bilməz».
(13,53^a)

Göründüyü kimi təsəvvüf tarixində «Nişapur məktəbi»nin özünəxas və təməlli yeri olmuşdur. Bu məktəbin nümayəndələri üçün zahidlik məqamı ən yükzək zirvədir. İbadət, mürüvvət, zikir kimi xüsusiyyətlər onlar üçün müstəsna dəyərə malikdir.

Əbubəkr ibn Xosrovun əsərində adı çəkilən, müəyyən qədər haqqında məlumat verilən adlı-sanlı övliyalardan biri də Əbuhəsən Məhəmməd İbn Səəd Vərraqrıdır. Onun başqa mənbələrdə adına rast gəlməsək də, Nişapurdan olması, mələmilərin müasiri olması və söylədiyi kəlamlar bizə rəvac verir ki, onu mələmlik cərayanına mənsub olduğunu iddia edək.

ابوالحسين محمد بن سعد وراق رحمه الله از بزرگان و پيران نشابور بود و عالم و زاهد.
وی گفت: « ترس خدای تن عارفان را امن تر کند. و جگر محبان را خون چه زندگانی ترسندگان عظیم به گشت»

و همو گفت: « موانست با خلق وحشت است»

«دل برایشان نهادن احمقی»

« پشت به ایشان کردن ضعف»

« واثق بودن به ایشان روزگار ضایع کردن».

« و چون حق تعالی به بنده ای خیر خواهد موانست وی با خود دهد و چون بر بنده شرم و خواری خواهد محنت موانست او با خلق دهد».

O, Nişapurun pirlərindən idi. O, alim və zahid idi.

O, deyirdi: «Allah xofu arifləri arxayın edər, aşiqlərin isə ciyərlərini qanla doldurar. Allah xofu olanlar həyat boyu rahat yaşayarlar».

Başqa bir yerdə demişdir:

«Xalqla lazımdan artıq ünsiyyətdə olmaq təhlükəlidir»

«Xalqa aşırı inanmaq axmaqlıqdır»

«Xalqa arxa çevirmək isə zəiflikdir».

Başqa bir yerdə yenə də demişdir: «Xalqa arxayın olmaq ömrü hədəf etməkdir», «Ulu Tanrı sevdiyi və yaxşılıq etmək istədiyi bəndəsi ilə daima ünsiyyətdə olmaq istəyər, lakin xar və xəcalət etmək istədiyi bəndəsini daima xalqla baş-başa qoyar».(13,51^b)

Burada isə Allah xofu bir xüsusi cəhət kimi dəyərləndirilir.

«Munisnamə»də adı yer almış övliyalardan biri də Əbu Həmzə Bağdadidir. (v.269-882) O, xüsusi mənada Bağdad təsəvvüfündə, ümumi olaraq təsəvvüfdə zikr səfası, cəm, himmət, məhəbbət, eşq, qürb və üns kimi məfhumlardan ilk bəhs edəndir. (5.189) «Munisnamə»də Həmzə Bağdadi haqqında belə bəhs edilir.

حمزه بغدادی رحمه اله با شیخ سرّی هم صحبت بود (مفسر) و فقیه بود او گفت: «محال باشد که حالات ذکر نداری».

همو گفت: «هر که او را سه چیز بود از آفت زمانه به رست: شکمی خالی و دلی قانع و فقر و قافتی مدام».

O, şeyx Sərinin musahibi olmuşdur. Özü də Quran təfsirçisi idi. O, həm də fiqh elminin üləmələrindən idi.

O deyirdi ki, zikrdə olan şirinlik, heç bir şeydə yoxdur. Hər kəsdə üç şey mövcud olarsa o, dövrünün və zamanəsinin bələlərindən hifz olunacaqdır .

Birincisi - boş mədə.

İkincisi- davamlı yoxsulluq.

Üçüncüsü- gözü toxluq . (13,51^{a,b})

Gördüyümüz kimi, burada da zikrin fəziləti, içindəki nəfsə qarşı mücadilə əsas ideya kimi irəli çəkilir.

Ən möhtəşəm «Təsəvvüf məktəb»lərindən biri də «Xorasan diyarı» olmuşdur ki, onun yetirmələrinin adlarına da «Munisnamə»də rast gəlirik. Bunlardan biri Əbubəkr Şiblidir:

ابوبکر شیبلی از جوانمردان و پیران خراسان بود، پرسیدند از معنی این آیه: انتم ذوالفقرا الی الله ----- گفت: شما درویشان امر و نهی خدايید و حق تعالی توانگر و بی نیاز. شما به درویشی خود باشید، و امر و نهی او بجا آورید، که او از توانگری خودکار دنیا و آخرت شما بسازد.

O, Xorasan pirlərindən, həm də ariflərindəndir. Ondan: - «əntom zülfüqərae eləllah» ayəsinin mənasını soruşurlar.... (Quranda fatir surəsinin 15-ci ayəsinin birinci hissəsi. Ayədə deyilir:

(«Ey insanlar, sizin hamınız Allaha möhtacsınız. Allah isə (heç kəsə) möhtac deyil. (Onun) sifətləri və işləri öyülmüşdür (O, bəşərin xalığı, qoruyucusu və ruzi verənidir, beləliklə məxluqlar tamamilə möhtac, O isə əsla möhtac deyil)» (1, 215)

O belə cavab verir:

- Siz dərvişliyinizdə olun və Allahın əmrlərinə itaət etməyin Sizə vacib olduğunu bilin. O, öz qudrəti ilə sizin işlərinizi həm bu dünyada, həm axirətdə öz yoluna qoyacaqdır». (13,50^b)

Bu övliya haqqında «Təsəvvüf tarixi» kitabında qısa bir məlumat verilmişdir: Əbu Bəkr Şibli (v.334/945) buyurmuşdur: « Təsəvvüf, İki dünyada Allah ilə bərabər olmaq, Ondan başqa bir şey görməməkdir». (5.27)

Xorasanın övliyalarından biri də Hüseyin ibn..... olmuşdur. Onun adını tam olaraq oxuya bilməsək də, kifayət qədər nüfuzlu pirlərdən, şeyxlərindən olduğunu yəqin edə bilirik.

حسین بن رحمه الله از بزرگان و پیران و شیخ الشیوخ خراسان بود.
او گفت:

- «بخل» سه حرف است:
- یکی «با» از بلاست
- دوم «خا» از خیرت است یعنی آزمایش.
- سیم «لام» از لوم است.
- پس «بخل» بلاست بر نفس خود
- و همو گفت: سه چیز اصل توحید است:
- رستگاری و آن گناه نکردن است
- و نشان امید و آن خیرات بسیار کردن است
- و نشان دوستی و آن ذکر بسیار کردن است.

او گفته:

- ترس آتش افروخته است
- و امید داشتن نور تابنده
- و دوستی و محبت، نور نورهاست.

O, Xorasanın hörmətli piri və ağsaqqalı idi, daha dəqiq desək, o, Xorasanın ən görkəmli şeyxlərindən sayılırdı.

O deyirdi: - «بخل» (paxıllıq) sözü üç hərfdən ibarətdir:

- birincisi, «ب» – «B» hərfi «بلا»(bəla) sözünün baş hərfidir.
- ikincisi, «خ» – «X» hərfi «خیرت» (sınaq) sözünün baş hərfidir.
- üçüncüsü, «ل» – «L» hərfi «لوم» (danlaq) sözünün baş hərfidir.

Beləliklə «paxıllıq» öz nəfsinin bəlasıdır.

O deyirdi: «tohid»in kökü üç şeydən ibarətdir

- Rəstqari (qurtuluş), onun əlaməti günahdan uzaq olmaq və çəkinməkdir.
- Ümid, onun əlaməti xeyrxahlıqdır.
- Dostluq, onun əlaməti mütəmadi Allahı zikr etməkdir.

O deyirdi:

- Qorxu odu alovlandırmaqdır.
- Ümid parlaqlıqdır, saflıqdır.
- Dostluq sevgidir, öz-özlüyündə ən parlaq işıq deməkdir.(13,47^a)

Adını müəyyənləşdirə bilmədiyimiz bir başqa Xorasan şeyxi haqqında oxuyuruq:

..... شیخ خراسان بود و عظیم عالم و عامل و زاهد بود.
گفت:

- «خنک آنکس که به خدا نرسد مگر بخدا».
- ابوعلی رودباری گفت:
- «خنک آنکس که در نماز خشوع تمام به جای آورد که خشوع در نماز نشان فلاح نماز کننده است».
- ابو عبدالله خفیف گفت:
- «جوانمردی نیکوست با آنکس که تو وی را دشمن داری و مال بخشیدن به آن کس که ترا خوش نیاید و با کسی هم صحبت بودن که به طبع خود صحبت او نخواهی».
- ابوالقاسم گفت:

- «جوانمردی فضل مردم دیدن است و تقصیر خود شناختن و گفت سخی آن باشد که اگر از آن بیشتر با مردم نکند از آن کمتر نداند و آنچه به مردم دهد شرم دارد که جایی باز گویند».

O, Xorasan şeyxlərindən idi, böyük alim, zahid və əməl əhli idi.

O, deyirdi: «Allahla birlikdə olub, Allaha qovuşan insan bəxtiyar insandır».

Əbuəli Rudbari deyirdi: «Öz namazını sonsuz təvazökarlıqla yerinə yetirən bəndə bəxtiyar insandır. Namazdakı təvazökarlıq qurtuluş və azadlıq əlamətidir».

Əbuəbdullah Xəfif deyirdi: «Düşməyə cəmərdlik göstərmək, xoşlamadığın adama maddi yardım etmək deməkdir. Sizə qayğı göstərməyə qayğı göstərən onunla əlaqə yaratmaq əlbətdə ki, yaxşı əməllərdəndir».

Əbül-Qasim deyirdi: «Cəmərdlik xalqın gözəl xüsusiyyət və üstünlüklərindən öyrənməyə cəhd etmək, öz günah, nöqsanlarını görüb, onları dəf etmək deməkdir. Səxavətli bir adam əgər insanlara bacardığından daha artıq kömək edə bilmirsə, köməyinin miqdarını da azalda bilməz». (13,60^{a,b})

Gördüyümüz kimi bu şeyx alim, zahid, əməl əhli kimi təqdim olunmuşdur.

Bəzi hallarda adlarını oxuyub haqlarında başqa bir məlumat əldə edə bilmədiyimiz övliyələrin hansı məktəbə mənsub olduqlarına, hansı ideyaya söykəndiklərinə, kimlərin müsaibə və kimlərin davamçıları olduqlarına istinad edərək müəyyən mülahizələr irəli sürməyə cəhd etmişik. İndi adlarını çəkəcəyimiz övliyənin hər biri ayrı-ayrılıqda müxtəlif pirlərlə, şeyxlərlə müsahib olmaqla bərabər, demək olar ki, əksər hallarda, Cüneydin də müsahib olmuşdur. Ümumiyyətlə belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, bu əsərdə adları çəkilən övliyələrin böyük əksəriyyəti məhz şeyx Cüneydin davamçısıdır. Bu övliyələr haqqında əldə etdiyimiz məlumatları nəzərdən keçirək:

..... از اصحاب جنید و نوری بود و عالم به شریعت و علم حکمت و حقیقت نیک می دانست
او گفته: «هر که به گوش شنود حکایت کند. و هر که به دل شود کار کند و هر که کار بندد آنچه بشنود راه یابد و راه نماید».

O, Cüneyd və Nurinin yaxın müsahiblərindən olmuşdur. O, şəriəti dərindən bilirdi. O, hikmət elmini dərindən bilən, anlayan bir alim idi.

O deyirdi: «Qulağı ilə eşidən nəql edər, lakin işıqlı və nurlu adam eşitdiyinə əməl edər, onu genişləndirər, yayar. İşləyib-əməl edən kəs isə həqiqətə yol tapar və sonra isə həqiqət istiqamətində, səmtində ətrafındakılara yol göstərər». (13,58^a)

Gördüyümüz kimi, «hikmət» elminin bilicisi kimi ad qazanmış bu övliyə Cüneyd və eyni zamanda Nuri ilə də həmsöhbət olmuşdur. Məlumdur ki Nuri də zamanəsinin tanınmış şeyxi və üləması olmuşdur.

Cüneydin həmsöhbəti olmuş adını oxuya bilmədiyimiz bir başqa övliya haqqında oxuyuruq:

..... رحمه اله مجاور مکه بود و صحبت جنید و دیگر پیران یافته. او گفت: «حق تعالی آدمی را آفریده از غفلت و دریشان شهوت نهاده و فراموش کاری سر همه غفلت ها است مگر حق تعالی بیداری کرامت کند».

O, Məkkədə mucavir idi. Cüneyd və başqa pirlər ilə musahib olmuşdur və Məkkədədə vəfat etmişdir.

O deyirdi: «Ulu Tanrı insanı laqeyd və şəhvətpərəst yaratmışdır. Ulu Tanrı oyanış kəramətini verməyə qədər unutmazlıq bütün qəflətlərdən üstün olacaqdır». (13,58^{a,b})

Bu fikir insanların bu dünyada qəflət yuxusunda olub, həqiqətdən bixəbər olduqlarına işarət edir. Həqiqətin ancaq axirətdə zühur edəcəyini vurğulayır.

Əbubəkr Dəqqaq

ابوبکر دقاق از همسران جنید بود و از بزرگان مصر.

شیخ ابوبکر کتابی گفت: «چون ابوبکر دقاق به مرد هیچ درویشی بعد از وفات او به مصر نرفت». این ابوبکر حکایت کرد که، وقتی در قبایل بنی اسرائیل گم شد مقدار پانزده روز در راه، جوانی مرا شربت آب داد اثر آن در حلق من سی سال به ماند. حلاوت طعام. حلاوت طاعت سی سال نداشتم.

O, Cüneydin dostu və şagirdlərindəndir. Misirin böyüklərindən sayılırdı. Şeyx Əbubəkr Küttab onun haqqında demişdir: «Əbubəkrin vəfatından sonra Misirə heç bir dərviş gəlməmişdir».

Dəqqaq nəql edirdi ki, Bəni İsrayılın içində itmişdim, yolda bir gənc on beş gün boyu mənə içməli su verdi. Həmin suyun təsiri məndə 30 il qaldı. Heç bir itaətin, heç bir yeməyin təsirini mən bu qədər hiss etməmişdim. (13,44^a)

Yenə də maraqlı, tam təsəvvüfi bir mülahizə, istənilən hər bir şeyin kəramətinin onun hansı məqama təsadüf etdiyinə və hansı niyyətlə edildiyinə bağlı olduğu vurğulanır.

Abdal və övtad kimi təqdim olunmuş Əli ibn Səhl İsfəhani eyni zamanda həm Şiblinin, həm də Cüneydin müsahibi olmuşdur. Abdal sufi, dərviş titullarından biri, övtad əməli saleh birisi kimi qiymətləndirilərsə, bu övliyanın da, həmçinin ünlü birisi olduğunu söyləməyə əsasımız vardır.

Əli ibn Səhl İsfəhani

علي بن سهل اصفهان رحمه الله از ابدال و اوتاد بود و همسر جنید و شبلی. او گفت:

- طاعت زود کردن و در آن تعجیل نمودن نشان توفیق است
- و مخالف نکردن در آنچه فرمودند نشان بیداریست.
- و دعوی کردن از رعنائی است.

همو گفت:

- توانگری طلب کردم، در علم یافتم
- و عزت طلب کردم در قناعت و درویشی یافتم
- و راحت طلب کردم در ترک دنیا و نا امیدي از خلق یافتم
- و کم آزاری طلب کردم در خاموشی یافتم.

O, abdal və övtad idi. Şibli və Cüneydin müsaibisi olmuşdur.

O deyirdi: Sürəkli itaətkarlıq və vacib fərzlərin yerinə yetilməsi uğurlu əlamətdir. Allahın buyuruqlarına tabe olmaq oyanış deməkdir. Allahın buyuruqlarına tabe olmamaq isə nadanlılığın əlamətidir.

Başqa bir yerdə demişdir:

-zənginlik istədim, elmdə tapdım

-ləyaqət, ehtiram istədim, qənaətdə gördüm, dərvişlikdə tapdım

-rahatlıq istədim, xalqdan uzaq durub tərki-dünyalıqda tapdım

-fitnədən uzaqlaşmaq istədim, onu sükutda tapdım (13,46^{a,b})

Məhəmməd və Əhməd ibn ül-Əbilvərd

محمد و احمد ابنا ابی الورد رحمه ما الله تعالى ایشان هر دو از اهل عراقی اند از اقران جنید.

محمد گفت: «هر که نفس وی دنیا را دوست دارد اهل آسمان او را دشمن دارند».

و نیز گفت: «دنیا بگذاشتنی است، هر آنکه اعتماد کرده و جویان اوست و نانگریستن به آن کس که دنیا جوی است و یاد دنیا کار جاهلان است».

و احمد گفت: «بساط کرم بساط اولیاست تا با خدای انس گیرند و بساط مهیب».

و «سیاست بساط دشمنان است تا مستوحش گردند از یاد کردن او».

و از محمد پرسیدند که اهلی کیست؟

گفت:

«آنکه اولیا (ی) خدا (را) دوست دارد و از بهر خدا کسی را دشمن به دارد».

Allah onlara rəhmət eləsin. Onların əsli İraqdandır. Cüneydin tələbələri olmuşlar.

Məhəmməd deyirdi:

«Dünyanı sevən kəs Allahı sevə bilməz. Göylər ona düşmən olar».

«Dünyanı buraxın, dünya buraxılmalıdır. Dünyanı əllərində tutub saxlayana, dünyaya güvənənə bel bağlamaq olmaz. Dünyanı sevmək cahillərə xasdır».

Əhməd deyirdi: «Kəramət məclisi övliyaların məclisidir. Bu məclis Allaha

yaxın olmaqdır, Allahla ünsiyyət qurmaqdır».

«Siyasət qorxunc bir hiyləgərlikdir. O bizim düşmənlərimizə xasdır. Düşmənlər isə Allahı unudanlardır».

Məhəmməddən soruşurlar:

- Ləyaqətli kimdir?

O cavab verir:

- «Ləyaqətli kəs övliyalrı sevən kəsdır, Allah xətirinə, onlara düşmən kəsılənlərə nıfrət edən kəsdır». (13,47^b)

Əhməd.....

احمد رحمه الله از بزرگان و اصحاب جنید بود و عالم این طایفه.

این احمد گفت: صلاح دین ایمان در سه چیز است:

- یکی بر خدا اعتماد کردن و از مخلوق اعتماد برگرفتن،

- دوم پرهیز کردن از آنچه خدا او را از آن نهی کرده،

- سیم هر چه او را موافق نیاید نخوردن تا طبع وی معتدل گردد

و هر که این سه چیز نگاه دارد غم پیرامون او نگردد و دل او صافی شود و ظاهرش پاکیزه گردد و در دیده مردمان بزرگ شود.

همو گفت:

- وقتی در خواب دیدم که کسی مرا گفت که، «هر چیزی به حضرت حق تعالی دارد. و حق بزرگتر چیزی نزد حق تعالی حکمت است و هر که نه به اهل حکمت، بر حکمت ظلم کرده باشد، حق تعالی او را مواذت و مطالبت کند به حق حکمت».

و همو گفت:

«هر که نفس بر وی چیره گردد و شهوات او را اسیر کند و در زندان هواس محکم در بند افکند، و حکمت بر دل وی حرام گرداند، چنانکه یک کلمه حکمت نتواند شنید».

Əhməd Cüneydin şagirdlərindən idi. Sufi tayfasının böyük piri və üləmalarından hesab olunurdu.

Əhməd deyirdi ki, din və iman üç şeyi məsləhət bilər:

- Birincisi, Allaha inanıb məxluqa bel bağlamamağı.

- İkincisi, Allahın qadağan etdiyi işlərdən, əməllərdən əl çəkib, uzaq durmağı.

- Üçcüsü, bədənin müqavimətinin güclənməsi üçün zərərli yeməklərdən imtina etməyin zəruriliyini dərk etməyi.

Qeyd olunan məsləhətlərə əməl edənlərə qəm-kədər üz verməz. Beləsinin könlünün saflığı, təmizliyi təmin olunduğu üçün, o rahat ömür sürər. Onun həm də xalqın yanında hörməti yüksək olar.

O danışdı: «Bir dəfə yuxuda gördüm ki, bir nəfər deyir: «Allahın yanında hər şeyin öz hüququ vardır və «hikmət» daha böyük hüquqa malikdir. Kimsə «hikmət» müdriklərinə deyil, «hikmət»in özünə haqsızlıq edərsə, ulu Tanrı onu bağışlamaz».

Başqa bir yerdə demişdir:

«Öz nəfsinin quluna çevrilmiş kəs onun əsarətindən qurtula bilməz, öz istəklərinin zindanında sıxılıb qalar. «Hikmət» isə onun nəfsinə, istəyinə qadağa qoyar, belə ki, «hikmət» haqqında bir kəlmə belə dinləyə bilməz». (13, 48^{a,b} 49^a)

Adını tam oxuya bilmədiyimiz və Cüneydin müsahibi olmuş bu pirin də «hikmət»ə verdiyi önəm onun zamanəsinin dərin düşüncəyə malik olan övliyalarından olduğunu söyləməyimizə rəvac verir.

Bonan ibn Məhəmməd Vasiti

بنان بن محمد الواسطی از پیران بزرگ صاحب کرامات بود. مقام به مصر داشت و هم صحبت جنید بود. وی را پرسیدند که حال صوفیان چیست؟

گفت:

- واثق بودن به آنچه وعده داده خداست و فرمان برداری و مطاوعت نمودن به آنچه فرموده خداست و سر خود نگاه داشتن و سر نامحرم را بر حال خود اطلاع ندادن و از دنیا دست باز داشتن و تمسک به حبل حق تعالی کردن.

ابو علی رودباری حکایت کرد و گفت:

- بنان حمال را پیش شیر انداختند شیر او را هیچ گزند نه رسانید و به لطف همی بویید چون دست از و باز داشتند از وی پرسیدند که در آن حالت که تو را در پای شیر انداختند دل تو از غایت خوف چگونه بود؟

گفت:

- تفکر همی کردم در خلاف علما که، دهان شیر در حالت تری طاهر است تا نجس.

O, böyük pirlərdən biri və kəramət sahibi idi. Misirdə yaşayırdı. Cüneydin musahibi olmuşdur. Ondan sufilərin hallarının (ruhi vəziyyətlərinin) necə olduğunu soruşdular. O, dedi: Onlar Allahın vədinə əmindirlər. Onlar Allahın əmrlərinə itaət və əməl edirlər. Onlar öz sirlərini gizli saxlayır və özgələrinin də sirlərini yaymırlar. Əllərini dünyadan üzərək, ulu Tanrının ipindən asılanıb qalırlar.

Əbuəli Rudbari nəql edirdi ki, Bənan Hambalı aslanın yanına atıblarmış, aslan ona toxunmamış, onu yalamışdır.

Bu sınaqdan sonra Bənandan soruşmuşlar:

- Səni aslanın yanına atarkən, ürəyinə qorxu düşərkən nə düşünürdün?

O, cavab verir:

- Fikirləşirdim ki, fəqihlərin dediklərindən fərqli olaraq aslanın sulu ağzı murdar deyil, təmizdir. (13,51^a)

Gördüyümüz kimi, araşdırdığımız materialda rast gəldiyimiz övliyalar böyük maraq doğurur. Müəllif onların hər birini çox yüksək məqamda təqdim edir. Onların sırasında abdal, övtad, şeyx, pir, alim, aqı, arif, zahid olanları kifayət qədər çoxdur. Bu övliyaların kəlamları, fikirləri, onların həyat tərzı böyük maraq doğurur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcümə və şərhı

www.leader.ir. 370s.

دفتر مقام معظم رهبری

Rzayeva R. N. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya Məsələləri N 8 "Elm və təhsil" Bakı-2020 270-284.

2. Rzayeva R. N. Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın «Munisnamə» III və IV fəsiləri ilə Fəridəddin Əttarın «Təzkirət ül-övliya» əsərinin müqayisəli tədqiqi, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya Məsələləri N 9 "Elm və təhsil" Bakı-2020. 277-291.

3. Rzayeva R. N. «Munisnamə»də adları çəkilən bəzi Sufilər haqqında» Humanitar və İctimai Elmlər üzrə I Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, Bakı.2020. səh.69-76

4. Təsəvvüf Tarixi. II nəşr. Bakı İslam Universiteti nəşri № 04 Bakı – 2011

Elmi Redaktor: Dr. Rafiz Manafov

Rus dilində:

6. Али ибн Усман аль-Джуллаби аль-Худжвири «Раскрытие скрытого», перевод с английского А.Орлова, Издание первое, Москва 2004, 481с.

7. Атттар. Рассказы о святых. Жемчужина востока, Перевод.О.Васильевой (избранное и сокращенное издание) САМПО 2005. 235с.

8. Е.А. Егорова Жанр агиографии и агиографическая модальность в современном французском романе, Вестник Московского Университета. Сер. 9. Филология. 2008. № 1

9. Мунис-наме. Пер. с фарси, предис. и комм. Рустама Алиева. Баку, «Язычы», 1991, 584 с.

Türk dilində:

10. Ahmet Yaşar Ocak, Menakibnameler, Ankara-2010, səh.36

Fars dilində:

11. علی بن عثمان هجویری. كشف المحجوب. به کوشش فریدون آسیا بی عشقی زنجانی. قم: موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، 1393
12. شیخ ابو حامد محمد بن ابوبکر ابراهیم فریدالدین عطار نیشابوری تذکرة الأولیاء از روی نسخه رنولدالن نیکلسون به کوشش: ا.توکلی
13. مونس نامه. نسخه خطی موزه بریتانیا. شماره 9317.

Рена Рзаева

**ИНФОРМАЦИЯ О НЕКОТОРЫХ СУФИЯХ ВЗЯТАЯ ИЗ
«МУНИСНАМЕ» АБУБАКРА
РЕЗЮМЕ**

Основная цель этой статьи является предоставление более глубоко изученного, исследованного материала по произведению **Абубакра ибн Хосрова аль-Устада «Муниснаме»**. Самая главная задача заключается в изучении, именно агиографического материала имеющего место в произведение и изучение именно тех суфий, имена которых не упоминаются в других немало известных произведений. За счет данного материала были выявлены имена суфий которые, как выясняется имели немалый авторитет в своей среде и между своих соподвижников. Были выявлены их идеи, мысли, высказывания, мировоззрение, их принадлежность какому либо тарикату, причины их вступления в тарикат и т.д. Также было выявлено что многие из этих суфий были муридами, последователями таких известных шейхов, как **Джунейд Багдади, Сулейман Дарани, Сари Сагати, Абубакр Шибли и др.** Изучение этих предоставило возможность более чётко изучить материал.

Безусловно, можно с уверенностью утверждать, что это произведение ещё много раз будет исследоваться.

Ключевые слова: тасаввуф, мораль, меламелик, честность, поклонение, смирение, зохд, зикр, мурувват

Rzayeva Rena Nureddin
rzayeva1958@icloud.com

050 211 77 73,

Department of Iranian Philology
Azerbaijan National Academy of Science

THE INFORMATION WE GOT ABOUT SOME SAINTS IN “MUNISNAME” BY ABU BAKR

SUMMARY

The main aim of the article is to study “Munisnameh” by Abu Bakr Ibn Khosrow Al-Ustad deeply studying it once again. The goal set in this article was to research and study the hagiographic material in “Munisnameh”, to discover the names of the saints not mentioned in other sources before and identify their places in the history of mysticism as a result of comparison. Thus, interesting facts were discovered during the research and to some extent it built a basis for more careful research concerning these saints. The purpose was to research these saints’ position in the period of mystical ideas formation, identify the schools they belonged to and the Sheiks whose followers they were to study the ways and directions they used. It also gave an opportunity to identify the saints who had more followers. Thus as a result of studying the available material we could have an opportunity to study the ideas and views of Sufi Muslims most of whom were Juneyd Bakhdadi’s, Abu Suleyman Darani’s, Sari Saqarti’s, Abu Bakr Shibli’s and some other well-known Sheiks’ followers.

It’s indisputable that the Sheiks whose names are mentioned in the article are going to serve as a motivation for future studies to some extent.

Key Words: Tasawwuf, religious behavior, malamati, halallik, ibadet, itaet, zohd, zikr, muruvvat

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məsiəğa Məhəmmədi
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LEYLA MİRZƏYEVA
Bakı Avrasiya Universiteti
leylamirzeveva@list.ru

“ƏDƏBİ MƏKTƏB” ANLAYIŞI - “GÖL MƏKTƏBİ” VƏ ONUN NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Ədəbi məktəb sənətkarın ideya-estetik və yaradıcılıq sahəsində davamçıların birliyini nəzərdə tutan anlayışdır. Ədəbi məktəb sənətkarların müəyyən prinsiplər əsasında qruplaşdığı birlikdir. Bəzən ədəbi məktəb ədəbi cərəyan anlayışına bərabər tutulur və ya onun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. V.İ. Kuleşov “XIX əsr rus ədəbiyyatında natural məktəb” adlı monoqrafiyasında ədəbi məktəb anlayışını belə xarakterizə edir: “Məktəb termini tətbiq olunan zaman hər hansı bədii prinsip ətrafında sənətkarların, yaxud şagirdlərin öz müəllimi ətrafında birliyi, bir istiqamət, yaxud cərəyan daxilində yazıçıların xüsusi yaradıcılıq yaxınlığı nəzərdə tutulur. Bu yazıçılar adətən bir-birini tanıyır, müəyyən bir yaradıcılıq manifestinə, yaxud avtoritetə əsaslanırlar, öz fəaliyyətlərinin mahiyyətini aydın şəkildə dərk edirlər, yaradıcılıqda bir-birini təqlid etməyə çalışır, çox vaxt əsərlərin həmmüəllifi kimi çıxış edirlər” [1, s.12].

Ədəbi məktəb ədəbi cərəyandan fərqli olaraq dövrü xarakter daşıyır. Dünya ədəbiyyatında mövcud olan ədəbi cərəyanlar konkret tarixi dövr ilə şərtlənir. Ədəbi cərəyanlar müxtəlif ədəbiyyatlarda müxəlif dövrlərdə meydana gələ bilər. Məsələn, Qərbi Avropa ədəbiyyatında romantizm bir cərəyan kimi XIX əsrin əvvəllərində yarandığı halda, Azərbaycan ədəbiyyatında bu cərəyan XX əsrin əvvəllərində meydana çıxmışdır. Ədəbi məktəbin isə bu cür sərhədləri yoxdur. XII əsr dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsrlərlə aktiv fəaliyyət göstərən ədəbi məktəbi olmuşdur.

Ədəbiyyatşünaslıqda ədəbi məktəbin tətbiqində şərti olaraq iki tip müəyyən edilmişdir. Bunlardan birincisi, ədəbiyyatda eyni prinsiplər ətrafında qruplaşan sənətkarların yaratdığı ədəbi məktəbdir (məsələn, “Göl məktəbi”, natural məktəb və s.). Bu cür ədəbi məktəblər hər hansı ədəbi cərəyanın daxilində yaranır və bu cərəyanın ideya-estetik prinsip və qaydalarını özlərinə rəhbər tuturlar.

Ədəbi məktəbin ikinci tipində isə bir sənətkarın yaradıcılığı nümunə götürülür və bu ədəbi məktəbin nümayəndələri həmin sənətkarın dəst-xəttini əsas tuturlar (məsələn, Puşkin ədəbi məktəbi, Füzuli ədəbi məktəbi və s.). Burada yaradıcılıq üçün nümunə olan mənbə yaradıcılığı rəhbər tutulan sənətkarın əsərləridir. Bu cür ədəbi məktəblərə antik dövrdə də rast gəlmək mümkündür. Antik yunan və Roma ədəbiyyatında Liviy Andronik, Neviy, Enniy, Siseron kimi sənətkarların yaradıcılıqda Homerə pərəstişkarlıq aydın şəkildə görülür. Sonrakı dövrlərdə də

Milton, Şekspir, Skott yaradıcılığı sənətkarlara örnək olmuş və müxtəlif ədəbi məktəblər yaranmışdı.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin I yarısında İngiltərənin sosial-iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər sənaye inqilabına gətirib çıxarmış və incəsənətin bütün sahələrində, eləcə də, ədəbiyyatda yeni cərəyanın – Romantizmin yaranmasına səbəb olmuşdur [2, s. 57]. Lakin Romantizmin daxilində vahidlik mövcud deyildi, belə ki, bəzi şairlər dövrün ədalətsizliyinə qarşı aktiv mübarizə aparırdılar və onlar “İnqilab şairləri” adlanırdılar (məsələn, Corc Qordon Bayron, Persi Bişi Şelli, Con Kits). Digərləri isə “keçmiş qızıl günləri” xatırlayır, zavod və fabriklərin olmadığı, insanların yaşıl tarlalarda işlədiyi dövrə, primitiv həyata qayıtmağı arzulayırdılar və antik yunan-roma mifologiyasına maraq duyurdular. Bu şairlər “passiv romantiklər” adlanırdılar. Onlar Orta əsrlərdəki patriarxal həyat tərzini ideallaşdırır və bu dövrü daha ahəngdar, sakit hesab edirdilər. Onların şüarı belə idi: “təbiətə, onun vasitəsilə də Allaha yaxın ol” [3, s.190]. Passiv romantik şairlər İngiltərənin şimal-qərbində Göl bölgəsində (“the Lake District”) məskunlaşmışdılar. Bu şairlərin bu bölgəni seçməsinə səbəb isə burada hələ İnqilabın baş verməməsi idi.

Villam Vordsvord, Samuel Teylor Kolric, Robert Sauzi “Göl məktəbi”nin əsas nümayəndələri idilər, lakin ədəbi məktəbə Doroti Vordsvord, Çarlz Ləmb, Meri Ləmb, Çarlz Lyold, Hartli Kolric kimi yazıçı və şairlər də daxil idi. “Göl şairləri” adı bu şairlərə Edinburq icmalı tərəfindən onları alçatmaq məqsədilə verilmişdi və əslində bu şairlər özlərini hər hansı məktəbin və ya qrupun üzvü hesab etmirdilər.

“Göl məktəbi” şairlərinin əsərlərindəki əsas mövzuları aşağıdakı kimi qruplaşdırı bilərik:

1. sadə xalqın müdafiəsi;
2. insanların hisləri və inancları;
3. sənayə inqilabının gətirdiyi acınacaqlı vəziyyət;
4. təbiətin gözəlliyi.

“Göl məktəbi” şairlərinin ən böyük nümayəndələrindən biri Villiam Vordsvorddur. O daha çox sonet və balladalar yazmışdır. Şairin ən məşhur əsəri isə “Lirik balladalar” (“Lyrical ballads”) adlanır. “Lirik balladalar” ingilis poeziyasında yeni bir mərhələnin başlanğıcı olmuşdur belə ki, bu əsər ingilis romantizminin başlanğıcı hesab edilir. Balladalar Kolric və Vordsvord arasındakı dialoqlardan ibarətdir. Şeirlər iki formada yazılmışdır. Vordsvord mümkün olduğu qədər sadə xalqın həyatından nümunələr gətirir və bu bunu sadə, anlaşıqlı, “real insanlar”ın dili ilə edir. XVIII əsr şairləri belə düşünürdülər ki, onlar poeziyada yeni bir dil – “poetik dil” istifadə etməlidirlər. Lakin Vordsvordun burada istifadə etdiyi dil bu cür sünilikdən tamamilə uzaq idi.

Şeirlərdə istifadə edilən ikinci formanı Kolricin söhbətlərində görə bilərik. Kolricin söhbətlərinin mövzusu Vordsvorddan tamamilə fərqlidir. Belə ki, Kolric romantik obraz yaratmaq üçün daha çox fəvqəltəbii xarakterlər və şəxslərdən bəhs edir. O qeyri-real olanı real göstərmək istəyir.

Vordsvord təbiət və xalq şairi idi. Onun fikrincə, təbiət insandan daha böyükdür. İnsan onun yanında kiçik və əhəmiyyətsiz bir varlıqdır. Əgər insan təbiətlə harmoniya içərisində yaşasa, o zaman çoxlu möcüzələr kəşf edə bilər. Onun gözündə təbiətdə mövcud olan hər şey poeziya üçün bir mənbədir [7, s.60]. Vordsvordun digər məşhur əsəri “Müqəddimə” (“the Prelude”) adlanır, lakin bu əsər onun ölümündən sonra çap olunmuşdur.

“Göl məktəbi” şairlərinin digər nümayəndəsi Samuel Teylor Kolric filosof, tənqidçi və şair olmuşdur. Hətta o, ingilis ədəbi tənqidinin atası hesab olunur. O özünün irihəcmli poeması - “Qədim dənizçinin nəğməsi” (“the Rime of the Ancient Mariner”) ilə məşhurdur. Bundan başqa “Kubla xan” (“Kubla Khan”), “Kristabel” (“Christabel”) kimi əsərlərin müəllifi və “Lirik balladalar”ın isə həmmüəllifi olmuşdur. Onun şeirlərinin əsas mövzularını aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. uzaq cənub dənizlərində baş verən fəvqəltəbii hadisələr;
2. orta əsrlər dövrü;
3. şəxsi qüvvələr;
4. insanın işlədiyi günahlar.

Kolricin irihəcmli ən məşhur poeması “Qədim dənizçinin nəğməsi” (“the Rime of the Ancient Mariner”) albatros quşunu vuran və bununla da gəmisi lənətlənən bir dənizçinin başına gələn hadisələri nəql edir. Onun gəmisi lənətlənir, çünki o, “təbiətin universal yaxşılıq” rəmzi olan albatros quşunu öldürür. Yalnız dənizçidən başqa gəminin bütün heyəti susuzluqdan ölür. Kolric bu hadisəni təbiətin dənizçidən aldığı qisas kimi qiymətləndirir. İndi isə onun cəzası bütün ölkələri dolaşdıq başına gələn bu hadisəni insanlara danışmaq və onlara təbiəti sevməyi öyrətməkdir. İnsan təbiətdəki bütün canlıları sevdiyi halda onun qəlbinə yol tapa bilər və bağışlanar. Balladalar sadəcə bir dənizçinin dilindən adi, gündəlik danışmaq dilində nəql edilir.

Robert Sauzi bu gün sosial ədalətsizlik və fəvqəltəbii mövzulardan bəhs edən lirik şeirləri, sonetləri, qəsidələri və balladaları ilə yadda qalmışdır. O da Kolric və Vordsvord kimi, həyatı boyu mühafizəkar olmuşdur, Britaniyanın sosial institutlarında dərin hörmət qazanmışdır. O, “Blenheymdən sonra” (“After Blenheim”) şeirinin müəllifi kimi tanınır.

“Göl məktəbi” şairləri hər nə qədər özlərini hər hansı bir vahid məktəbin və ya qrupun üzvü hesab etməsələr də, yuxarıda göstərilən fikirləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, bu şairlərin ideya-estetik prinsiplərinin yaxın olması, əsərlərində işlənən mövzuların oxşarlığı, eyniadlı əsərlərin həmmüəllifi kimi çıxış etmələri onları ədəbi məktəbin – “Göl şairləri” məktəbinin üzvü hesab etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Aynurə Mahmudova, Füzuli ədəbi məktəbi (XVI-XVIII əsrlər), “Elm və təhsil” Bakı 2019, II kitab, 202 s
2. R.Abeltina, English and American Literature, “Zvaigzne” publishing house Riga, 1976, 341p

3. T.D. Volosova, M.J. Hecker, V.V. Rogoff, English literature, Moscow : Prosveshcheniye, 1974, 238p
4. Madeleine Callaghan, The Lake Poets, Cambridge University Press, 2019, 196p
5. Bloom, Harold. The Visionary Company: A Reading of English Romantic Poetry. Ithaca: Cornell UP, 1971, 479p
6. Gill, Stephen. William Wordsworth: A Life. Oxford: Oxford University Press, 1989, 688p
7. Thompson, Ian. The English Lakes: A History. London, New York: Bloomsbury, 2010, 343p
8. <https://www.britannica.com/topic/Lake-poet>
9. <https://poemanalysis.com/movement/lake-poets/>
10. <https://www.faena.com/aleph/following-the-steps-of-the-lake-poets-a-return-to-nature>
11. https://www.slideshare.net/daya_123/lake-poets

LEYLA MIRZƏYEVA

**“ƏDƏBİ MƏKTƏB” ANLAYIŞI - “GÖL MƏKTƏBİ” VƏ ONUN
NÜMAYƏNDƏLƏRİ
XÜLASƏ**

Bu məqalədə “ədəbi məktəb” anlayışını, Göl məktəbi və onun xarakteristik xüsusiyyətlərini, məşhur nümayəndələrinin yaradıcılığını araşdırmışıq. Ədəbi məktəb müəyyən prinsiplərə əsaslanan sənətkarların birliyidir. Bu termin çox vaxt ədəbi cərəyan termini ilə eyniləşdirilir. Bu məqalədə bu iki anlayış arasındakı fərqlərə də baxılmışdır. Ədəbi cərəyan müxtəlif ədəbiyyatlarda müxtəlif dövrlərdə baş verə bilər. Ədəbi məktəb ədəbi cərəyandan fərqli olaraq dövrü xarakter daşımır. Bundan əlavə, məqalədə ədəbi məktəbin iki növünə diqqət yetirilir. Bunlardan birincisi konkret cərəyan daxilində yaradılmış ədəbi məktəb, ikincisi isə müəyyən bir sənətkarın yaradıcılığı əsasında yaradılmış ədəbi məktəbdir. Göl məktəbi şairləri özlərini konkret bir ədəbi məktəbin nümayəndələri hesab etmirdilər. Bu ad onlara “Edinburq icmalı” tərəfindən verilmişdir, çünki onlar eyni ərazidə yaşayıb yaratmışdılar. Lakin onların yaradıcılığında ideya və mövzu oxşarlığı var idi. Məqalədə onların əsərlərindəki əsas mövzuları qruplaşdırmışıq. Buradan görə bilərik ki, şairlərin yaradıcılığında əsas mövzular təbiətin gözəlliyi, sadə insanların müdafiəsi, insani hisslər, sənaye inqilabının yaratdığı acınacaqlı vəziyyətlə bağlıdır. Bundan əlavə, bu şairlər öz sələflərindən fərqli olaraq ədəbiyyata yeni bir dil – “poetik dil” gətirmişlər. Bu dil sünilikdən tamamilə uzaq, sadə, anlaşıqlı, aydın, “xalqın dili” idi. Göründüyü kimi, şairlərin yaradıcılığında ideya-estetik xüsusiyyətlərin oxşarlığı onları bir ədəbi məktəbin üzvü hesab etməyə imkan verir.

Açar sözlər: ingilis ədəbiyyatı, ədəbi məktəb, ədəbi cərəyan, romantizm, naturalizm

LEYLA MIRZAYEVA

**THE CONCEPT OF "LITERARY SCHOOL" - "LAKE SCHOOL"
AND ITS REPRESENTATIVES
SUMMARY**

In this article, we have studied the concept of a literary school, the Lake School and its characteristics, the work of its famous representatives. Literary school is a union of artists based on certain principles. This term is often equated with the term literary movement. However, this article also looks through the differences between the two concepts. Literary movement can occur in different literatures at different times. Literary school, unlike the literary movement, is not periodic. In addition, the article focuses on two types of literary school. The first of them is a literary school created within the current movement, and the second is a literary school based on the work of a certain artist. Lake school poets did not consider themselves as representatives of a particular literary school. This name was given to them by the Edinburgh review because they lived and created in the same area. However, there was a similarity of ideas and themes in their work. We have grouped the main themes in their work in the article. From here we can see that the main themes in the works of poets are related to the beauty of nature, the protection of ordinary people, human feelings, the deplorable situation caused by the industrial revolution. In addition, these poets, unlike their predecessors, brought a new language to literature - "poetic language". This language was completely far from artificiality, it was simple, clear, "the language of the people." As can be seen, the similarity of ideological and aesthetic features in the works of poets allows them to be considered a literary school.

Key words: the English literature, literary school, literary movement, romanticism, naturalism.

ЛЕЙЛА МИРЗАЕВА

**ПОНЯТИЕ «ЛИТЕРАТУРНАЯ ШКОЛА» - «ОЗЕРНАЯ ШКОЛА» И ЕЕ
ПРЕДСТАВИТЕЛИ
РЕЗЮМЕ**

В данной статье мы изучили понятие литературной школы, Озерной школы и ее характеристики, творчество ее известных представителей. Литературная школа – это союз художников, основанный на определенных принципах. Этот термин часто отождествляют с термином литературное движение. Однако в этой статье также рассматриваются различия между этими двумя концепциями. Литературное движение может возникать в разных литературах в разное время.

Литературная школа, в отличие от литературного течения, не периодична. Кроме того, в статье акцентируется внимание на двух типах литературной школы. Первая из них — литературная школа, созданная в рамках текущего течения, а вторая — литературная школа, основанная на творчестве определенного художника. Поэты Озерной школы не считали себя представителями определенной литературной школы. Такое название им дало Эдинбургское обозрение, потому что они жили и творили в одном районе. Однако в их работах было сходство идей и тем. В статье мы сгруппировали основные темы в их творчестве. Отсюда мы видим, что основные темы в произведениях поэтов связаны с красотой природы, защитой простых людей, человеческими чувствами, плачевным положением, вызванным промышленной революцией. Кроме того, эти поэты, в отличие от своих предшественников, привнесли в литературу новый язык - «поэтический язык». Этот язык был совершенно далек от искусственности, он был простым, понятным, «языком народа». Как видно, сходство идейно-эстетических черт в произведениях поэтов позволяет считать их литературной школой.

Ключевые слова: английская литература, литературная школа, литературное направление, романтизм, натурализм.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nərgiz Yusifxanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNAY QULİYEVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli

Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

gunayorchan@gmail.com

MİRVARİD DİLBAZI POEZİYASINDA VƏTƏN MÖVZUSU

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının ilk qadın xalq şairi Mirvarid Dilbazının yaradıcılıq yoluna nəzər yetirilir, onun poeziyasında vətən mövzusu araşdırılaraq təhlilə cəlb edilir. Bu zaman şairin yaradıcılığının ayrı-ayrı mərhələlərində sözügedən mövzuda qələmə aldığı poeziya nümunələri dəyərləndirilir. Məqalədə eyni zamanda Mirvarid Dilbazının şeir yaradıcılığında vətən sevgisinin ibtidai başlanğıcı müəyyən edilir. Şairin poetik istedadının mənbəyinin doğrulub boya-başa çatdığı doğma yurdundan, elindən qaynaqlandığı fikri önə çəkilir.

Bəlli olur ki, yaradıcılığa XX əsrin ilk onilliklərindən başlayan, istedadlı qələmini müxtəlif mövzularda sınayan şairin tükənməz ilham mənbəyi xalq və vətəndir. Odur ki, vətən mövzusu bütün yaradıcılığı boyu şairin poetik istedadını müşayiət etmişdir.

Ümumiyyətlə, Mirvarid Dilbazının poeziyasında vətən mövzusu dedikdə xalq və vətən, bir bütövün iki parçası kimi anlaşılır. Başqa sözlə desək, doğma el və doğma torpaq vətən məfhumunda birləşir. Vətəndən, eldən ayrı düşdüyü anların nisgili, həsrət, qurbət qorxusu, təbiət gözəlliklərinin tərənnümü və s. şairin vətən mövzusunun tərkib hissələri kimi diqqət çəkir. Və məqalədə bunlar konkret bədii poetik nümunələrlə əsaslandırılır.

Açar sözlər: poeziya, yaradıcılıq, şeir, şair, vətən, xalq

Giriş. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qadın şairləri sırasında Mirvarid Dilbazi öncül sənətkarlardandır. Akademik Bəkir Nəbiyevin təbirincə desək, “Nigar Rəfibəyli, Mədinə Gülgün, Hökümə Bülluri, Əzizə Cəfərzadə, Xalidə Hasilova... Gözəllik daşıyıcılarının, həm də gözəlliyi yarananların bu qvardiyasına başçılıq etmək şərəfi istedadlı xalq şairi M.Dilbaziyə nəsib olmuşdur, desək, əsla yanlışdır” [1; s.9].

M.Dilbazının coşğun şair təbi, yaradıcı ilhamı bir çox mövzularda poetik nümunələrin yaranmasına imkan vermişdir. Bu mövzular içərisində diqqətçəkən mövzulardan ən ümdəsi vətən mövzusudur. Yazıçı Elçinin sözləri ilə desək, “Mirvarid xanım məhəbbətdən, təbiətdən, təmiz, pak insani hissiyyatdan yazmışdır,

ancaq eyni zamanda, bütün bu zərifliyin, kövrəkliyin arxasında xalqa, vətənə, ana dilinə böyük bir vətəndaş bağlılığı dayanmışdır” [4].

Bəs görən, Mirvarid Dilbazi üçün haradan başlayır vətən? Vətən mövzulu şeirlərini vərəqlədikcə, belə nəticəyə gəlmək olur ki, şair üçün vətən sevgisinin başlanğıcı doğulduğu, kökü, nəcabəti ilə bağlı olduğu Qazax rayonu, Xanlıqlar kəndidir.

Doğma yurduna həsr etdiyi sisilsilə şeirlərində də şairin məhz ilk vətən qavramı duyulur. Şairin doğulduğu, böyüyüb boya-başa çatdığı doğma yurduna həsr etdiyi “O dağda qaldı” şeirində o, yurdunun “çiçək dumanına bürünən dağlar”ından, “yemlikli cığırılar”ından, “zoğallı meşələr”indən, “sulu qayalar”ından həsrətlə söhbət açır, “sözsüz müğənni”, “simsiz kaman” adlandırdığı Damcılının adını çəkir. Şair xəyalən Xanlıqlar kəndinin arxasında yerləşən “Karqayanın sərin meşə yolları”nı gəzir. Doğulduğu yurdda artıq neçə müddətdən bəri yaşamasa da doğma kəndinə bağlı olduğunu, insanların arxalandığını o, bir daha qürurla vurğulayır:

Çağırsam səsimə yüzü səs verər,
O uca dağların özü səs verər,
Nəfəsim çatmasa, el nəfəs verər,
Köküm o müqəddəs torpaqda qaldı [2; s.275].

“Təzədir” şeirində şair ziyarətə gəldiyi köhnə yurdda yeni ilə köhnəni müqayisə edir. Kəndin yeniləşən mənzərəsindən ürəkdolusu danışan müəllif buranın gündəngünə təzələnən dünyasında ata-babalarımızın qanından xalqın canına hopmuş humanist keyfiyyətlərin, saza-sözə olan marağın itmədiyini fəxarətlə qarşılayaraq alqışlayır:

Ziyarətə gəldim o köhnə yurda,
Təzədir gördüyüm yol da, cığır da.
Tək el havaları dəyişmir burda,
Sazda xalqın qəlbi, canı qalıbdır.

Yenidir andımız, inamımız da,
Yenidir eşqimiz, hicranımız da.
Hər nə var yenidir, tək qanımızda
Ata-babaların qanı qalıbdır [2; s.246].

Və doğulduğu kənddən pərvazlanan şair qəlbinin rişələri genişlənərək ölkənin ayrı-ayrı bölgələrindən keçir, bütövlükdə Azərbaycanı tutur. Başqa sözlə desək, “Şuşa”, “Naxçıvan”, “Meyvəsi şirin Ordubad”, “İki Gəncə”, “Abşeronum”, “Mərdəkanda bahar”, “Zaqatala xatirələri”, “Şəki ipəyi”, “Lənkəran ellərində”, “Cəlilabad yollarında”, “Lerikdə”, “Hacıkəndin yaz günləri”, “Astara gözəli”, “Muğana gəl, sən”, “Bakı” ... sevgisi “Azərbaycan”, “Ölkəm” ... sevgisində

dolğunlaşır, bütövləşir. Belə ki, doğma Azərbaycanın bölgələrini qarış-qarış gəzən şair gah Şuşaya Natəvanın gözüylə bir daha nəzər yetirir, gah son can köynəyinin Şəki ipəyindən biçilməsini arzulayır, gah gözəl Abşeronun ayaqlarını yandıran isti qumları üçün darıxır, gah Cəlilabadın dözümlü yollarından keçir, gülü tər, meyvəsi şirin Ordubadı günü-gündən abad görməyi arzulayır, gah Zaqatala deyəndə gözlərinin önünə meşəli dağlar, fındıqlı bağlar gəlir, gah pərişan zamanlarında Vurğunun sevdiyi Muğanı haraylayır, gah torpağının altında əbədi Nizamisi uyuyan köhnə və təzə Gəncədən söhbət açır, gah Lerikin gəncələşən qocalığını sevdiyini bəyan edir, gah Hacıkəndin ilk baharında həmsöhbəti olan, ülvî duyğularını, vətən məhəbbətini izhar edən təzə bənövşəsindən, novruzgülüsündən, gah da silsilə dağların isti qoynunda, Araz sahilində, mərdlik abidəsi adlanan Əlincənin yerləşdiyi Naxçıvandan və s. söhbət açır və əsas olan budur ki, “Qələmim, diqqətlə yaz! Şeiri məhəbbətlə yaz!” [3; s.44] – deyən şair xüsusilə vətən mövzulu şeirlərini xüsusi təblə, şövqlə qələmə alır:

Ər kişilər torpağında,
Gülə döndüm gül bağında.
Vətənimin qucağında
Məhəbbətdən aşıb daşdım.
Yenilməzdir el qüdrəti,
Nə əzizdir hər neməti.
Burda tapdım səadəti,
Hikmətləri burda açdım [3; s.37].

Şairin “Mənim anketim” adlandırdığı hikmətli sözlərin arasında yer alan: “İnsan harada təklük hiss edirsə, o yer onun üçün qürbətdir” [1; s.21]– fikri düşünürük ki, sənətkarın düşüncəsində formalaşan vətən məfhumuna aydınlıq gətirir. Belə ki, şairə görə, xalqından ayrı qalmaq təklük, vətənindən ayrı düşmək qürbətdir. Demək ki, Mirvarid Dilbazi üçün xalq və vətən məfhumu ayrılmaz bir bütövdür. Və yalnız laylası ilə boy atdığı, çörəyi ilə böyüdüüyü, dastanlarını, nağıllarını vərəq-vərəq oxuduğu, doğma insanları ilə ünsiyyət qurduğu yer onun üçün qürbət deyildir, vətəndir və məhz o yerdə o, özünü tək, yalnız hiss etmir:

O yerdə ki, elin yaşar,
O yerdə ki, xatirən var,
O yerin ki, böyümüsən çörəyilə,
Danışmısan çəmənilə,
Çiçəyilə,
Küləyilə,
İnsanların ürəyilə...
Hara getsən səsleyəcək

Səni o el,
Doğma torpaq [1; s.23] .

Digər bir şeirində də vətən məfhumuna məhz bu konsepsiyadan yanaşılır. Bu şeirdə o, qatarla Bakıdan yenidən uzaqlaşdığı anlardakı qərib hisslərini qələmə alır. Qatar onu doğma yurddan bir qədər uzaqlaşdıran kimi kövrələn şair sanki təklənir, vətəndən ayrılmasını qollarından ayırdığı ilk körpəsinin həsrətinə bənzədir. Bu həsrət onu incidir, həssas şair qəlbi rahatlıq tapa bilmir. Odur ki, hələ mənzil başına çatmamış könlündə ovuda bilmədiyi bir həvəs, bir arzu baş qaldırır – hər daşında, torpağında xatirələri qalan, ona doğma və əziz olan şəhərinə tezliklə, lap tezliklə geri dönmək arzusu!

Nədir belə bir qüvvətlə
Məni geri çəkən duyğu?
İllər boyu daşdığım
Eşqininmi gücüdür bu?
... Qatar gedir... Gəncliyimin
Səndə qalan əməlləri
Ahənrüba qüvvəsilə
Çəkir yenə məni geri [1; s.75] .

Mirvarid Dilbazi yaradıcılığını araşdırarkən aydın olur ki, ümumiyyətlə, qürbət – vətəndən və xalqdan ayrı düşmək qorxusu bir nisgilə çevrilərək, şairin zaman-zaman poeziyasının mövzusu məşğul etmişdir. Bunu bəlkə də onun vətəndən müvəqqəti ayrıldığı zamanlar keçirdiyi hisslərin məcmusu da adlandırmaq olar. Təsadüfi deyil ki, “Vətən haqqında bayatılar” adı altında topladığı şeirlərinin də çoxunu məhz qürbət mövzusu təşkil edir:

Unutmaz Vətən məni,
El deyib, ötən məni!
Qürbətdə yol otuyam,
Tapdayar yetən məni [1; s.147] .

Qəribin qan ürəyi,
Odlara yan ürəyi.
Qürbətdə əsir olur
Vətəndə xan ürəyi [1; s.148] !

Şair üçün qürbət yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, birmənalı şəkildə təkliyin özü, təkliyin sinonimidir. Eyniadlı şeirində bir daha bunun şahidi oluruq:

Yox, qürbətdə el içində sən təksən
Bir səhrada açıb-solan çiçəksən [1; s.67] .

Mirvarid Dilbazi poeziyasında vətən mövzusu dedikdə, şairin təbiət mənzərəsinə həsr etdiyi şeirlərindən bəhs etməmək doğru olmazdı. Kökü ilə torpağına əbədi bağlı olan bu şeirlərində o, bir təbiət vurğunu kimi diqqət çəkir. Təbiət təsvirinə həsr etdiyi “Abşeron lövhələri”, “Lənkəran lövhələri”, “Talış lövhələri”, “Naxçıvan lövhələri”, “Dibi kölgəli dağlar” , “Meşə və günəş”, “Palıd ağacı” və s. şeirlərində şair qələmini rəssam fırçasına çevirərək sanki kətan üzərində bədii peyzaj yaratmağa nail olur. Bu zaman vətən sevgisi ilə vətən gözəlliyinə məftunluq hissi birləşərək ahəngdar bir harmoniya yaradır:

Bağlarda bir xoş sükut var, tərənəm torpaq,
Abşeronda axşam düşmüş, günəşlə torpaq
İstəmlər ayrılırlar, bu iki həmdəm.
Sanki qızıl bir örpəyə bürünmüş aləm.
Döşənmişdir isti quma yaşıl tənəklər...
Xumarlanır günəş əmmiş otlar, çiçəklər,
Əncirlərin yarpaqları yalayır qumu,
Öz canına çəkmək üçün yerin odunu [3; s.127] .

M.Dilbazinin vətən mövzusunda şeirləri həm də şairin vətəninə sevgi etiraflarıdır.

“Mən kiməm, nəçiyəm, elsiz, vətənsiz?” [2; s.69] bədii sualını Mirvarid Dilbazi yaradıcılığı özü açıq bəyan edir: O, eldən ayrı qalanda tənha, yalnız bir kimsə, vətəndən ayrı düşəndə “hicran daşı”dır. Vətəninə, elinə “evə – sahibə, nəvələrə – nənə, sənətə – rəhibə”dir [1; s.34] , bir sözlə, bütövlükdə insandır!

Гулиева Гюнай

ТЕМА РОДИНЫ В ПОЭЗИИ МИРВАРИД ДИЛЬБАЗИ

Резюме

В представленной статье рассматривается творческий путь первой народной поэтессы азербайджанской литературы Мирварид Дильбазы, в её поэзии исследуется и анализируется тема родины. При этом оцениваются стихи поэтессы на данную тему, написанные на разных этапах её творчества.

В статье также выявляется зарождение начала патриотизма и любви к родине в творчестве Дильбазы. Подчеркивается мысль о том, что источником

вдохновения и поэтического таланта поэтессы послужили родные места, где она родилась и выросла.

Выясняется, народ и родина – неисчерпаемый источник вдохновения для поэтессы, начавшей свой творческий путь в первом десятилетии XX века и испробовавшая свое талантливое перо в самых разных направлениях. Поэтому тема родины сопровождала поэтическое дарование поэтессы на протяжении всего её творчества.

В целом, в поэзии Дильбази тема родины понимается как народ и родина, как две части одного целого. Иными словами, родной край и родная земля объединяются в понятии родина.

Как неотъемлемая часть темы родины, обращают на себя внимание, моменты разлуки с родным краем, страной, тоска, страх изгнания, воспевание красот природы и т.д. И в статье они основаны на конкретных художественно-поэтических примерах.

Ключевые слова: поэзия, творчество, стихотворение, поэт, родина, народ

Gunay Gulieva

THE THEME OF HOMELAND IN POETRY OF MIRVARID DILBAZI

Summary

The presented article touches upon the creation of the first female folk poet of Azerbaijani literature Mirvarid Dilbazi, and in her poetry the theme of homeland is studied and analyzed. In this case, at different stages of the poet's creativity, the examples of poetry written on the subject are evaluated. The article also identifies the primordial beginning of Mirvarid Dilbazi's love to country in her poetry. This idea that the source of poetic talent of the poet came from the native land, from which she was born and grew up, is drawn.

It turns out that the people and the homeland are an inexhaustible source of inspiration for the poet, who began her career in the first decades of the twentieth century, trying his talented pen on various topics. Therefore, the theme of homeland has accompanied the poetic talent of the poet throughout her career. In general, in poetry of Mirvarid Dilbazi, the theme of the homeland is understood as the people and homeland as two parts of a whole. In other words, homeland combination of home land and home earth. The despair, longing, fear of exile, the beauty of nature and etc. draws attention as an integral part of the poet's homeland theme. And in the given article they are based on concrete artistic poetic examples.

Key words: poetry, creation, poet, homeland, folk

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Dilbazi M. Seçilmiş əsərləri 3 cildə. 1-ci cild. Bakı, Yazıçı, 1982
2. Dilbazi M. Seçilmiş əsərləri 3 cildə. 2-ci cild. Bakı, Yazıçı, 1983
3. Dilbazi M. Seçilmiş əsərləri 3 cildə. 3-cü cild. Bakı, Yazıçı, 1983
4. Elçin. Mirvarid hicran daşındır. 525-ci qəzet, 2020, 14 noyabr

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Xatirə Bəşirli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

A.BAKIXANOVUN YARADICILIĞINDA UŞAQ OXUSU NÜMUNƏLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının ən mühüm və inkişaf dövrü sayılan XIX əsr ədəbiyyatşünaslıq elmi, yeni məzmun və yeni şəkli etibarilə əvvəlki əsirlərin ədəbiyyatından fərqlidir. A.Bakıxanovun “Mişkatı-l-ənvər” əsəri (“Nurlar topası”), N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemadakı hadisələri oxucularına xatırladır. “Mişkatı-l-ənvər” da bir sıra maraqlı təmsillər və hekayələr, məsələlər, hadisələr əsərin maraqlı süjet xəttinə malik olduğunu göstərir. Əsərdə hadisələrin maraqlı şəkildə bir-birini izləyərək davam etməsi, ideyaların canlı həyatla əlaqədar olmasını göstərir. Bunların bir qismi nəsihətamiz, ikinci bir qismi zülmü, və ictimai bəlaları tənqid edən əsərlərdir. “Korlara nəzir verilməsi”, “Qaranlıqda doğulmuş uşağın şam işığından başqa işığı görməməsi”, “Xudpəsənd-əmr və tənqidçi”, “Kəndlinin şaha şikayəti”, “Kəndlinin şaha töhfə aparması”, “Üç sual”, “Harünəlrəşid ilə qoca qarının əhvalatı” və s. kimi əsərlərində, əzizlən xalq kütlələrinin əleyhinə çıxmış və onların hüquqlarını müdafiə etmişdir. A.Bakıxanovun bir-birinin ardınca yazdığı mənzum hekayə və təmsilləri uşaq ədəbiyyatının maraqlı nümunələrindəndir. XIX əsr realist maarifçi ədəbiyyatın möhkəm kökü üstündə şaxələnən Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, əlvan məzmunlu və canlı olması ilə seçilir. Azərbaycan ədəbiyyatında baş verən ciddi dəyişikliklər, XIX əsr ədəbiyyatının inkişaf mərhələsidir. Əsrin birinci mərhələsində elm və mədəniyyətin inkişafı, uşaq ədəbiyyatının yaranmasında bir mərhələ kimi qeyd etmək olar.

Açar sözlər feodalizm, aktualıq, satira, təmsil

Azərbaycanda feodalizm və onun ayrı-ayrı təzahürləri əleyhinə çıxan maarifçilik ədəbiyyatı yeni təşəkkül dövrünə addım atmağa başlamışdı. XIX əsrdə müxtəlif səpkili əsərlərin yaranması, N.Gəncəvinin, M.Füzulinin uşaq oxusu nümunələrinin davam etməsinə şərait yaradırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatı XIX əsrdə digər dövrlərə nisbətən daha çox inkişaf yolu keçmişdir. Bu dövrdə ədəbiyyat mövzu dairəsini genişləndirib, mündəricəsi dolğun və ictimailəşən yeni bir ədəbiyyatın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Yeni səpkili şeir janrının, hekayə və satira janrının inkişafı, ziddiyyətli və mürəkkəb bir dövrün yaranma tarixi demək idi.

“Maarifçilik geniş mənada xalqı maarifləndirmək xalq kütlələri içərisində mədəniyyəti, elm, sənəti yaymaq, xalqın şüurunu dini və başqa mövhum görüşlərdən

azad etmək deməkdir.”

Azərbaycan maarifçiliyi XIX əsr boyu iki inkişaf dövrü keçmişdir. Birinci təşəkkül dövrü, ikinci dövr isə yetkinlik dövrüdür. XIX əsr ədəbiyyat sahəsində maarifçiliyi inkişaf etdirən əsas nümayəndələr A.Bakıxanov, İ.Qutqaşanlı, Q.B.Zakir və M.Ş.Vazeh. İkinci dövrdə M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov olmuşdur.

Maarifçi-realist ədəbi cərəyanının ideyalarını yaradan yazıçılarımız təşəkkül dövründə müxtəlif səpkili əsərlərlə bu dövrdə fəaliyyət göstərirdilər. A.Bakıxanov “Riyazül-qüds”(Müqəddəslik bağçası) kimi mühafizəkarlıq ruhunda olan əsərləri ilə bərabər, “Təbriz əhlinə xitab” kimi qabaqcıl ideyaları əks etdirən əsərlər də yazırdı. İ.Qutqaşanlının yazdığı əsərlər eyni zəminədə mövzu aktuallığını genişləndirirdi. M.Ş.Vazehin də ateistik məzmununda yazdığı “kafirənə” şeirləri, dini təsvir və ricaləri, hökumət və təriqətin ruhanilərinin nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Bu dövrdə Q.B.Zakirin satirik şeirləri maarifçi-realist ədəbiyyatın ilk hazırlanma dövrünü təşkil edirdi. Q.B.Zakir ədəbiyyatın bu inkişaf mərhələsində Azərbaycan ədəbiyyatında satirik cərəyanının ilk banisi kimi təzahür edir. Bu maarifçi yazıçıların yaradıcılığında inkişafa başlayan tənqidi realizm XIX əsr ədəbi inkişafın və ədəbi yaradıcılıq metodu səviyyəsinə qədər yüksələ bilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının ən mühüm və inkişaf dövrü sayılan XIX əsr ədəbiyyatşünaslıq elmi, yeni məzmun və yeni şəkli etibarilə əvvəlki əsirlərin ədəbiyyatından fərqlidir.

XIX əsrin birinci yarsında (təşəkkül dövrü) uşaq ədəbiyyatının yaranma tarixinə imza atan A.Bakıxanov, yaradıcılığında müxtəlif uşaq əsərlərinə rast gəlmək olur.

A.Bakıxanovun ilk elmi əsəri məktəblilər üçün yazdığı “Qanuni-Qüdsi” dərslisi olmuşdur. Dərslik fars dilində yazılmışdır. Üç fəsildən ibarət olan bu dərslik, 1828-ci ildə yazılmışdı. Müəllif dil haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürür, iki dilin, ərəb və fars sözlərinin yazılış və oxunuş qaydalarını elmi cəhətdən oxucusuna izah edirdi. Dərslikdə müəllif dilin tərifini yazır, əsəri üç fəslə bölərək, ərəb və fars dillərində işlənən sözlərin geniş izahını oxucularına təqdim edir. Birinci fəsildə, dilin tarixindən danışır, ikinci fəsildə isə, nitq hissələrinin bölgüsündən və üçüncü fəsildə, cümlələrin quruluşundan və fars dilində işlənən ərəb sözlərinin mənalı izahını verir. Məktəblilər üçün yazdığı bu dərslik haqqında geniş məlumatlar verərək, dilçilik elminin dolğun elm olduğunu tarixi dövürlərlə izah edir.

Müəllifin “Mişkatul-ənvar” əsəri (“Nurlar topası”), N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemadakı hadisələri oxucularına xatırladır. “Mişkatul-ənvar” da bir sıra maraqlı təmsillər və hekayələr, məsələlər, hadisələr əsərin maraqlı süjet xəttinə malik olduğunu göstərir. Əsərdə hadisələrin maraqlı şəkildə bir-birini izləyərək davam etməsi, ideyaların canlı həyatla əlaqədar olmasını göstərir. Bunların bir qismi nəsihətamiz, ikinci bir qismi zülmü, və ictimai bəlaları tənqid edən əsərlərdir. “Korlara nəzir verilməsi”, “Qaranlıqda doğulmuş uşağın şam işığından başqa işığı

görməməsi”, “Xudpəsənd-əmr və tənqidçi”, “Kəndlinin şaha şikayəti”, “Kəndlinin şaha töhfə aparması”, “Üç sual”, “Harünəlrəşid ilə qoca qarının əhvalatı” və s kimi əsərlərində, əzilən xalq kütlələrinin ələhinə çıxmış və onların hüquqlarını müdafiə etmişdir. A.Bakıxanovun bir-birinin ardınca yazdığı bu mənzum hekayələr uşaq ədəbiyyatının maraqlı nümunələrindəndir.

“Mişkatu-l-ənvər” əsəri 1828-ci ildə qələmə alınmışdır. Fars dilində yazılmış bu maraqlı əsər, A.Bakıxanovun əl yazması ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyası yanında dövlət əlyazmalar fonunda 11099 qeyd altında saxlanılmaqdadır.(2)

“Kitabi-Əskəriyyə” hekayəsi sentimental bir ruhda yazılan bir hekayədir. Hekayədə A.Bakıxanov XIX əsr ədəbiyyatında tənqidi-satiranın ilk rüseyimlərini yaratmışdır. Əsərdə tənqid və məişət məsələləri, xəyal qurmaq, dua etmək, yalvarış, incə hisslər ön plana çəkilir. Əsərin mübağiləli olmasına baxmayaraq iki sevgili arasında olan əsas sevgini təbii şəkildə ön planda göstərir. (1)

Dahi klassiklərdən N.Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemalarından fərqli olaraq, “Kitabi-Əskəriyyə” fərqli məhəbbət əsəridir. Burdakı qəhrəmanlar öz məhəbbətləri uğrunda həlak olurlar. Onlar düşdükleri cətinliklərdən çıxmağın yolunu tapmağı bacarırlar. Bir müddət arzularına çata bilməsəldə, əsərin sonunda arzularına çatırlar. Klassiklərin yuxarıda adı çəkilən əsərlərindən fərqli olaraq, əsərin qəhrəmanları qovuşmağı bacarırlar.

Müəllifin bu əsəri, ərəb və fars ifadələrindən ibarət olmasına və mürəkkəb cümlələrlə əhatə olunmasına baxmayaraq, eyni zamanda əsərdə sadə və asan fikirlərdə rast gəlmək mümkündür.

“Kitabi-Əskəriyyə” əsərində hadisələrin təsvir və təhkiyəsində nağılvari bir üslub hiss olunmaqdadır. Əsərin mündəricəsinin bəzi qüsurlu cəhətlərinə baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində, A.Bakıxanovun öz dövrünə münasib şəkildə ifadə etdiyi ilk nəsr əsərlərindən biridir.

A.Bakıxanovun təmsil janrına müraciət etməsi, Kırılov yaradıcılığına maraqlı irəli gəlmişdir. Tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan Kırılov yaradıcılığı, A.Bakıxanovun marağına səbəb olmuş, “Eşşək və bülbül” təmsilini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. “Eşşək və bülbül” təmsilində, iki fərqli heyvanın baş tutmayan dostluğundan bəhs olunur. Zəmanəyə uyğun yazılan bu təmsil yaşadığı mühiti n uyğunsuz əhval-ruhiyyəsinə uyğun tənqid etmişdir. “Eşşək və bülbül” təmsilində, satira çox güclüdür. Eşşək bülbül kimi cəh-cəh vurmağa çox həvəslidir, lakin bülbüldə eşşək kimi anqırmağa həvəs göstərir. Bülbül başa düşür ki, eşşək kimi anqıra bilməz. Bülbül bunu keçici bir həvəs olduğunu anlayıb istəyindən uzaq durur. Lakin eşşək isə bunu qəbul etmir və uzun-uzun anqırmağa davam edir.

A.Bakıxanov “Eşşək və bülbül” təmsilini tərcümə edərkən, Azərbaycan ədəbiyyatında nəzirçilik üsulu çox yayılmağa başlamışdı. Özündə şairliyə həvəs hissi və marağı yaradan bir sıra insanlar, qəzəl nəzirəsi yazmağa başlayırdılar. Klassiklərin ənənələrini davam etdirmək əvəzinə, şeirin mənasını və ideyasını yoxsullaşıdırırdılar. “Eşşək və bülbül” təmsilini bu dövürdə tərcümə edərkən,

A.Bakıxanov çox yayılan nəzirəçilik üsulunu tənqid etmişdir. (2)

XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti milli klassik mədəniyyətin bünövrəsi üzərində yüksəlirdi. Yeni mədəniyyətin yaratıcıları olan alimlər, mütəfəkkirlər, yazıçılar, rəssamlar öz əsərlərini yaradarkən Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri yaratmış olduğu zəngin mədəni irsdən bacarıqla istifadə edirdilər. Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.P.Vaqif kimi klassiklərin əsərlərində olan sənətkarlıq xüsusiyyətləri sevə-sevə davam etdirilirdi. Lakin bu ənənələri davam etdirən XIX əsrin ziyalıları yaşadıkları XIX əsr cəmiyyətinin qabaqcıl tələblərini nəzərə alaraq, yaşadıkları mühitin ənənələrini əsərlərində səmərəli surətdə həyata keçirirdilər.

A.Bakıxanov, Q.Zakir kimi mütəfəkkirlərin əsərlərində feodalizmi daxilən çürüdən ziddiyyət özünü göstərməkdə idi. N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərində özünü maraqlı bir tərzdə göstərən təmsil janrı, A.Bakıxanov və Q.Zakirin yaradıcılığında öz əksini tapırdı. Hər iki müəllifin təmsillərində iki xüsusiyyət vardır: tənqid və nəsihət. Onların təmsillərinin hər birində öz dövrlərinin ictimai nöqsanlarını, ayrı-ayrı hadisələri tənqid edir, feodal cəmiyyətinin əleyhinə çıxır və əzilən xalq kütlələrinin gözüni açmağa çalışırdılar.

A.Bakıxanovun, Azərbaycan ədəbiyyatına üç təmsili məlumdur. Müxtəlif məzmununda yazılan təmsillərin mövzusu, uşaq ədəbiyyatının mənalı və ibrətamiz nümunələridir. “Tülkü və qurd” təmsilində tülkünün hiyləgərliyindən, “Çinar və kudu” təmsilində böyüyə hörmətsizlikdən, “Qurd və ilbiz” təmsilində isə lovğalıqdan söhbət açılır.

N.Gəncəvinin sənətkarlıq irsinə dərin bələd olan A.Bakıxanov, istər təmsil janrında, istərsə də mənzum nağılları ilə uşaq ədəbiyyatımıza yeni oxu nümunələri əlavə etmişdir.

A.Bakıxanov bədii əsərlərilə, Azərbaycan realist ədəbiyyatının ilk müasir rüşeymini qoymuşdur. Sələflərinin yaradıcılığını düzgün qiymətləndirən A.Bakıxanovun ədəbi irsi, özündən sonra gələn xələflərinin müasirlik simvoludur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Dördüncü cild. Bakı: Elm, 2011, 856 s.
2. F.S.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqlər. Bakı, 1976, API-nin nəşriyyatı, 160 s.
3. A.Bakıxanovun seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2005, 487 s.

ПРИМЕРЫ ДЕТСКОГО ЧТЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

А.БАКИХАНОВА

Резюме

Литературоведение XIX века, которое считается важнейшим периодом развития азербайджанской литературы, отличается от литературы предыдущих веков научностью, новым содержанием и новой формой, напоминает читателям. Поема А.Бакиханова «Мишкату-л-анвар» произведение «Нурлар топаси» и Н.Гянджави «Сирлар хазинеси» напоминает читателям интересные события. В «Мишкату-л-анвар» ряд интересных басен и рассказов, вопросов, событий показывают, что произведение имеет интересную сюжетную линию. Интересное продолжение событий в произведении показывает, что идеи связаны с жизнью. Некоторые из них – наш совет, некоторые – работы, критикующие угнетение и социальные пороки.

«Давание залога слепому», «Ребенок, рожденный в темноте, не видит света, кроме как при свете свечи», «Самообладание и критика», «Жалоба крестьянина шаху», «Вклад крестьянина шаху», «Три вопроса», «История Харунельрашида и старухи» и так далее. В своих произведениях он выступал против угнетенных масс и отстаивал их права. Поэтические рассказы и басни, написанные А.Бакихановым один за другим, представляют собой интересные образцы детской литературы. Реалистическая просветительская литература XIX века, уходящая своими корнями в азербайджанскую детскую литературу, отличается красочностью содержания и жизненной силой. Серьезные изменения в азербайджанской литературе относятся к этапу развития литературы XIX века. Развитие науки и культуры на первом этапе века можно отметить как этап возникновения детской литературы.

Ключевые слова: феодализм, актуальность, сатира, репрезентация

EXAMPLES OF CHILDHOOD READING IN THE WORKS OF A. БАКИХАНОВА

Summary

Literary criticism of the 19th century, which is considered the most important period in the development of Azerbaijani literature, differs from the literature of previous centuries in its scientific nature, new content and new form, reminds readers. In "Mishkatu-l-anvar" a number of interesting fables and stories, questions, events show that the work has an interesting storyline. An interesting continuation of the events in the work shows that ideas are connected with life. Some of them are our advice, some are works that criticize oppression and social vices.

"Vowing to the Blind", "A Child Born in Darkness Sees No Light Except by the Light of a Candle", "Self-control and Criticism", "A Peasant's Complaint to the

Shah", "The Peasant's Contribution to the Shah", "Three Questions", "The Story of Harunel Rashid and old women" and so on. In his works, he opposed the oppressed masses and defended their rights. Poetic stories and fables, written by A. Bakikhanov one after another, are interesting examples of children's literature.

The realistic educational literature of the 19th century, rooted in Azerbaijani children's literature, is distinguished by its colorful content and vitality. Serious changes in Azerbaijani literature refer to the stage of development of literature in the 19th century. The development of science and culture at the first stage of the century can be noted as a stage in the emergence of children's literature.

Key words: feudalism, relevance, satire, representation

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Xatirə Bəşirli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NƏSRƏDDİN MUSAYEV
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İnstitutunun dissertantı
musayev.nm@mail.ru
0514494999

ƏBDÜLBAQI GÖLPINARLININ ELMİ, ƏDƏBİ İRSİ
MÖVLƏVİLİYİN ARAŞDIRILMASINDA YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ

Xülasə

Məqalədə türk dünyasının görkəmli alimlərindən biri, orijinal tədqiqat əsərlərinin müəllifi, əslən azərbaycanlı olan Əbdülbaqi Gölpınarlının tədqiqatçılıq fəaliyyətindən bəhs olunur. Onun çoxşaxəli fəaliyyətində Mövlana Cəlaləddin və Mövləviliklə bağlı yazdığı əsərləri xüsusi mərhələ adlandırmaq olar. Alimin bu araşdırması müsbət hadisə kimi qəbul olunur. Çünki o, Türkiyədə ciddi təhlillər əsasında Mövlananın yaradıcılığına və mövləviliyə aid tədqiqat aparan ilk tədqiqatçıdır. Məqalədə görkəmli mütəəvvifin yaradıcılığının ən diqqət çəkən məqamlarına münasibət bildirilir.

Məlumdur ki, XIII əsrdən müasir dövrədək davam edən ən önəmli təriqətlərdən biri olan Mövləvilikdə pir Mövlana olsa da, onun bir təriqət kimi təşəkkülü Sultan Vələdin adı ilə bağlıdır. Osmanlı dövründə nəinki sadə xalq kütlələri, hətta padşahlar tərəfindən də maraq göstərilən bu təriqətin bir çox önəmli simaları dövlət işlərinə qəbul edilmişdir. Bununla da, Mövləvilik təriqəti böyük nüfuz qazanmışdır. Bu sahədə Ulu Arif Çələbi ilə Sultan Divaninin xidmətləri böyükdür. O da məlumdur ki, XVII əsrdən etibarən isə Mövləviliyin nüfuzu getdikcə zəifləmişdir. Beləliklə də, bu təriqət sadəcə dövlət saraylarında davam edən ənənə kimi qalmışdır. Ona görə də xalq tərəfindən ona maraq azalmış, yalnız padşahların və varlı insanların təriqətinə çevrilmişdir. Osmanlı dövlətinin modernləşməsi mərhələsində də əsas rol oynayan mövləvilər aparılan islahatları dəstəkləmişdir. Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradılmasından sonra isə digər təriqətlərlə birlikdə 1925-ci ildə Atatürkün təkkə və zaviyə haqqında imzaladığı qanunla ictimai yerlərdə fəaliyyəti qadağan edilmişdir. Məqalədə Əbdülbaqi Gölpınarlının hələ XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində bu mövzuda orijinal fikirlər söylədiyi, mövləviliyin əsl mahiyyətini izah etdiyi və bu zaman tərəfsiz davrandığı, bildiyi, gördüyü hər şeyi olduğu kimi çatdırmağa çalışması əsl tədqiqatçıya xas xüsusiyyətlər kimi təqdir olunur.

Açar sözlər: Əbdülbaqi Gölpınarlı, türk xalqları ədəbiyyatı, Mövlana Cəlaləddin, Mövləvilik, təəvvüf.

Giriş

XIII əsrdən yaradılan Mövləvilik ən önəmli təriqətlərdən biridir. Mövlananın fikir və düşüncələri əsasında oğlu Sultan Vələd tərəfindən formalaşdırılan bu təriqətin ədəb-ərkanı, qaydaları, təlimatı, ritualları təkkə və dərgahlarda min bir günlük çilləyə girərək dədələr tərəfindən öyrədilmişdir. Həmin dərgahlar öz dövrünün maarifləndirmə mərkəzləri rolunu oynamışdır. Milli-mənəvi dəyərlərin, İslam rituallarının təbliğinə xüsusi diqqət yetirən bu təriqət mənsubları həm də milli düşüncədən ayrılmamaq şərtlə modernləşmə tərəfdarı idi. Ona görə də Mövləvilik bir təriqət kimi həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olub. Bu təriqətin başçısı Mövlana Cəlaləddin Rumi haqqında Türkiyədə ilk elmi səviyyədə tədqiqatlar aparmaq və sanballı əsərlər yazmaq isə Əbdülbaqi Gölpınarlıya nəsib olmuşdur. Tədqiqatçı alim hələ 1940-cı illərdən “Mövləvilik” mövzusunun elmi, tərbiyəvi əhəmiyyətini və fəlsəfi məzmununu daha yaxşı izah etmək üçün geniş tədqiqatlar aparmış, “Mövlana Cəlaləddin: həyatı, əsərləri, fəlsəfəsi” (İstanbul, 1951), “Mövlanadan sonra Mövləvilik” (1953), “Mövlana ədəb və ərkanı” (1963), “Mövlana Cəlaləddin, məktublar” (1963), “Mövlana Cəlaləddin, Məcəlisi-Səbə” (1965) adlı kitabları ilə mövləviliyin əsl mahiyyətini izah etmişdir. Bu zaman tərəfsiz davranmış, bildiyi, gördüyü hər şeyi olduğu kimi çatdırmağa çalışmışdır.

Mövlananı tədqiq edənlər onun təsəvvüf təlimini üç dövrdə aldığını qeyd edirlər:

Birinci dövr hazırlıq dövrü hesab edilir. Bu, onun təsəvvüflə bağlı təhsilini atası Bəhaəddin Vələd və xəlifəsi Bürhanəddin Tirmizidən aldığı dövrüdür.

İkinci dövr vəcdə gəlməsi və fikrə dalması (*təsəvvüf əhlinin mənəvi düşüncələrə dalması səbəbindən özünü və ətrafında olanları unutması, qərq olmaq – N.M.*) dövrüdür. Bu dövr onun Şəms ilə görüşündən, onu Mələmlik və Qələndəriliklə tanış etdiyi zamandan başlayır.

Üçüncü dövr əmin-amanlıq və rahatlıq dövrü adlanır. Bu dövrdə ona Mühyiddin Ərəbinin mükəmməl bir mistik və metafizik sistem olaraq təkmilləşdirdiyi Vəhdəti-vücut məktəbinin güclü təsiri olmuşdur.

Əbdülbaqi Gölpınarlının tədqiqatlarında da bu fikri müdafiə etdiyi görünür. O, “Mövlana Cəlaləddin: həyatı, əsərləri, fəlsəfəsi” adlı kitabında ilahi yolun yolçusu, mütəfəkkir, böyük təsəvvüf şairi Mövlananın həyatı, yaradıcılığı, fəlsəfi görüşləri haqqında ətraflı məlumat verir, onun Hələb və Şamdakı mədrəsələrdə təhsil aldığını, 1244-cü ildə Şəms Təbrizi ilə Konyada görüşərkən onun təxminən əlli yaşlarında olduğunu qeyd edir. Mövlanaya həsr etdiyi bir məqaləsində oxuyuruq: “Mövlanaya görə dünya pis deyildir; dünya, Tanrıdan, gerçək varlıqdan qəflət etməkdir. Bir qabın içində su yoxsa, dənizin ortasında olsa da batmaz. Bunun kimi insanın içində dünya ehtirası olmadıqca o, dünya nemətlərinə qərq olsa, ona heç bir zərər gəlməz, içində ehtiras olan batar (Gölpınarlı, 1959, s. 406-409).

Mövləvilik və onun tədqiqi məsələləri

Mövlananın almış olduğu təsəvvüf tərbiyəsi, onun həyat tərzinə ciddi təsir göstərmiş, özündən sonra isə oğlu Sultan Vələd tərəfindən sistemləşdirilərək Mövləvilik təriqətinin formalaşmasının əsasını təşkil etmişdir. Belə ki, Mövlanadan sonra onun istəyi nəzərə alınaraq Hüsəməddin Çələbi xəlifə seçilmişdir. Onun ölümündən sonra, 1284-cü ildə isə bu vəzifəyə seçilən Sultan Vələd (1226 – 1312) atasının dövründə yalnız ideyası məlum olan Mövləvilik təriqətinin əsasını qoymuşdur (Gölpınarlı, 2006, s.35). O, kiçik yaşlarından atasının yanından ayrılmamış, onun bütün istəklərini yerinə yetirmiş, tövsiyə etdiyi insanlardan, məsələn, Şəms, Kuyumcu Səlahəddin və Çələbi Hüsəməddindən bəhrələnmiş, atasından aldığı təhsillə kifayətlənməmiş, Şama və Hələbə gedərək təhsilini daha da mükəmməlləşdirmişdir (Gölpınarlı, 2014, s.47). Sultan Vələd Mövlananın həyatında önəmli bir yer tutan vəcd və səma (*sufinin musiqi dinləyərkən vəcdə gəlib hərəkət etməsi, düşüncələrə qarq olması anlamında işlənen təsəvvüf termini – N.M.*) qaydalarına əməl etmiş, Mövlananı sevənlər üçün təkkə anlamında bir mərkəz yaratmaq məqsədilə türbə tikdirmiş, bu mərkəz təriqətin ilk dərğahı olmuş, beləliklə də Mövləviləyin yayılması üçün əhəmiyyətli sayıla biləcək işlər görmüşdür. Mövlanadan sonra dərğahlar qurmağa davam edən Sultan Vələd onları vəqflərlə ən yüksək səviyyəyə çatdırmışdı (Gölpınarlı, 2014, s.227). Həmin dövrdən etibarən Mövləvilik təriqətini tanımaq və yaymaq istiqamətində ciddi işlər görülmüşdür.

Sultan Vələd təşkilatlanmağı sosial və siyasi cəhətdən nüfuz sahibi olan insanlar vasitəsilə həyata keçirməyi üstün tuturdu. Onlar ilk dövrlərdən başlayaraq, Anadoludakı bəyliklərlə yaxın əlaqələr yaratmış və bəyliklərin mərkəzində Mövləvixanələr qurmuş, oraya rəhbərliyin isə Mövləvi soyundan olan insanlara həvalə edilməsi qərara alınmışdı (Lewis, 2010, s. 471). Beləliklə də, Mövləvilik XIV əsrdə Anadoluda əksəriyyət tərəfindən qəbul edilən bir təriqətə çevrildi. Sadəcə şəhərlərdə deyil, kəndlərdə də Mövləvi təkkələrinin açıldığını qeyd edən Gölpınarlı o dövrdə bütün əhalisi Mövləvi olan kəndlərin də olduğunu yazır. Bunun ən böyük səbəbini Mövləvi şeyxlərinin xalqdan ayrılması ilə əlaqələndirir, məsələn, bu təriqətin rituallarının kənddə kəndlənin, şəhərdə isə şəhərlənin başa düşəcəyi şəkildə izah edilməsinin vacibliyini bildirməklə fikrini belə davam etdirir: *“Təlqin etdiyi insanlıq yolu insana, yad deyil. Bir-birini sevmək, bir-biri ilə razılaşmaq, varlığı Tanrı, var olanları Tanrı zühuru görmək, din və məzhəb ayrı-seçkiliyi etməmək... və nəhayət, bu yetkinliyə çatmaq üçün saf eşq, musiqi və səma”* (Gölpınarlı, 2014, s.228-229).

Mövləviləyi yaymaq üçün XV-XVI əsrlərdə də səyahətlərə davam edilmişdir. Bu mövzuda Gölpınarlı yazır: *“Ulu Arif Çələbinin ideya və düşüncələrini mənimsəyən Mövləvi şeyxləri, başda Divanə Məhəmməd Çələbi olmaqla, çoxsaylı səyahətləri zamanı heç bir maneə ilə qarşılaşmadan hiss və düşüncələrini təbliğ etmişlər”* (Gölpınarlı, 2014, s.229). Bununla da, artıq XV əsrdən etibarən Mövləvilik “Çələbi” ünvanı ilə anılan Mövlana soyuna mənsub şeyxlər tərəfindən

təmsil edilməyə başlanmış, Konya Mövlana Dərgahı və Çələbilik məqamı Mövləvi təriqətinin mərkəzi səviyyəsinə ucalmışdır (Adalıoğlu, Arslan, 2009, s.31-32).

Mövləviləyin tarixindən məlumdur ki, Osmanlı padşahları da bu təriqətə çox yaxın olmuşdur. Osmanlı dövlətində ilk Mövləvixanə II Muradın hakimiyyəti dövründə, 1426-cı ildə Ədirnədə, sonra isə Tirədə açılmışdır. İstanbuldakı ilk Mövləvixanə isə II Bəyazid dövründə, 1491-ci ildə qurulan Qalata Mövləvixanəsidir. Həmin dövrlərdən etibarən bu təriqət bir imperatorluq qurumuna çevrilmiş, vergidən azad olmuş, vəqflər təsis edilərək bəzi digər imtiyazlar da qazanmışdır (Adalıoğlu, Arslan, 2009, s.32). Sonrakı illərdə isə Yeniqapı, Qasımpaşa, Beşiktaş və Üsküdar Mövləvixanələri açılmışdır.

XVI əsrdən etibarən isə bu təriqətdə bəzi neqativ hallar da baş vermiş, onun nüfuzu azalmağa başlamışdır. Gölpınarlı bunun səbəbi ilə bağlı yazır: *“Vəqf müəssisələri və dərgahlar da daxil olmaqla Mövləvilik yüksək zümrənin təsiri altına keçir. Xalq səma məclislərində iztirabını unudub, din və məzhəb ayrı-seçkiliyindən uzaqlaşmış, insanlığını idrak edərkən, dərgahlardakı ayinləri, musiqiləri dinləyən paşalar, bəylər firavan həyat sürməkdə idilər”*. Bu tendensiya XVII əsrdə də davam etmiş, Mövləviləyin ictimai əhəmiyyəti azalmış, ona görə də, demək olar ki, dövlət müəssisəsinə çevrilmişdir. XVIII əsrdə Osmanlı padşahı, musiqiçi, şair və mövləvi olan III Səlimin bu təriqətə böyük xidmətləri olmuş, onun dövründə İstanbulda Mövləvixanələr təmir edilmiş, vəqflərin sayı artmış, təriqətin ən güclü inkişafı bu dövrdə olmuşdur” (Gölpınarlı, 2014, s.231). Suzidilərə (klassik türk musiqi janrı) məqamında bir Mövləvi ayini də bəstələyən III Səlimin mütəmadi olaraq Mövləvixanələrə getdiyi, şeyxlərlə və dərvişlərlə görüşdüyü də məlumdur. Osmanlı padşahı II Mahmudun dövründə bu təriqətə böyük diqqət göstərilmişdir. Bununla belə, İstanbuldakı Mövləvi şeyxlərinin modernləşmə istəyi ilə Konyadakı Çələbilik məqamı arasındakı görüş ayrılığı da həmin dövrdə olmuşdur. Bu səbəbdən də Çələbilik məqamı İstanbuldakı Mövləviləyə öz təsirini itirmiş, bu təriqətin üzərində dövlətin nəzarəti daha da artmışdır. Mövləvixanələrdə olan neyçi, dərviş, ayin söyləyənlər, şərhçilər vəfat etdikdən sonra onları əvəz edənlər yetişmədiyinə görə, Gölpınarlının da qeyd etdiyi kimi, Mövləvilik, az qala ailəvi bir təriqətə çevrilmişdir (Gölpınarlı, 2006, s.141).

Mövləviləyin təsəvvüf anlayışının formalaşmasına təsir edən amillər

Mövləvilik təriqətini bütün xüsusiyyətləri ilə izah etməzdən əvvəl təriqət termininin mənasını və Mövləviləyin təsəvvüf anlayışının formalaşmasında hansı təriqətlərin təsiri olduğunu bilmək lazımdır. Təsəvvüfdə təriqət “Tanrıya çatmaq üçün gedilən yol” anlamını ifadə edir. Hər hansı təriqətə qoşulan insanlar dərgah və təkkə deyilən yerdə toplaşmış, bu yolu öyrənməyə çalışırlar. Bütün təriqətlərin özünə görə fərqli ədəb və ərkanı olsa da, onların hamısında “şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət” ortaq bir yoldur. Buna görədir ki, təriqət yaradanlar fərqli mərifətlərə sahib olduqlarından Tanrıya çatmaq üçün göstərdikləri yol da müxtəlifdir.

Tarixi qaynaqlardan məlum olduğu kimi Məhəmməd Peyğəmbərin zamanından yaranmağa başlayan təsəvvüf anlayışı, getdikcə inkişaf etmiş, XIII əsrdən isə təriqətlər yaranmağa başlamışdır. Təriqət yaradanlara “pir” adı verilmiş, fəqət onların heç biri təriqət yaratmaq məqsədilə fəaliyyət göstərməmişlər. Ona görə də hər hansı təriqət formalaşdırarkən onun pirinin razılığı alınmamışdır. Gölpınarlı da bu xüsusda sufilərə görə dinin iki üzünün olduğunu və onların öyrənilməsinin vacib olduğunu bildirir: *“Sufilərə görə dinin iç və çöl üzünü vardır. Çöl üz lüğət baxımından, çayın su içiləcək yeri anlamına gələn şəriətdir. Termin olaraq din və şəriət, səmavi əmrlərin cəminə deyilir və bunlar da inanclar, ibadətlər və dünyaya aid işlər olmaqla üç qismə ayrılır. Dinin iç üzünü isə idrakın, fikrin və formalaşmanın gerçəkləşməsidir; buna “həqiqət” deyilir. Şəriətdən həqiqətə isə mənəvi bir yol ilə gedilir. Bu gedişə “süluk”, yəni mənəvi yolçuluq, mənəvi yolçuya isə “salik” deyirlər”* (Gölpınarlı, 2010, s.25-26). Hər təriqətdə ən üst səviyyədə başlayaraq, nüfuz sahiblərinə verilən müxtəlif adlar var: pir, xəlifə, şeyx, mürid (salik). Bu mənəvi yola başlayanlar mürid, sülukunu tamamlayıb xəlifədən bu mərtəbəyə çatdığına dair razılıq alanlar şeyx adlanır. Xəlifə şeyxdən sonra çatılan məqam, pir isə təriqətdə ən böyük nüfuza malik şəxsdir.

Mövlana XIII əsrin ən önəmli mütəsəvvifidir. Onun dövründə Anadoluda təsəvvüf inanclarını mənimsəyərək, Tanrıya sadıqlığı hər şeydən üstün tutan Bəhaəddin Vələd, onun xəlifəsi və Mövlananın müəllimi Seyid Bürhanəddin Mühəqqəq Tirmizi, sufi nəzəriyyəçisi Mühyiddin Ərəbi, “Qəribnamə”nin müəllifi Aşiq Paşa, iki böyük mütəsəvvif şairi Fəxrəddin İraqi və Nəcməddin Razi kimi şəxsiyyətlər də olmuşdur. Mövlananın təsəvvüflə bağlı fikirlərinin formalaşmasında bu insanların və XIII əsrdə mövcud olan üç önəmli mənbənin rolu inkaredilməzdir: Kübravilik; Məlamətlik və Qələndərlik; Mühyiddin Ərəbi və Vəhdəti-vücut məktəbi. Onun dünyagörüşünə ciddi təsir göstərən bu mənbələrin izlərini Mövləvi təriqətinin formalaşması mərhələsində daha aydın görmək mümkündür. Bununla belə, o, öz tərzini yaratmış, nə tam bir zühdi həyatı (bir şeyə rəğbət etməmək, ondan üz çevirmək) yaşamış, nə də tam bir Şəms kimi Qələndəri olmuşdur. Vəhdəti-Vücut əsaslı təsəvvüf anlayışını qəbul etmiş, öz mənəvi yolunu yaratmışdır.

Mövləvilikdə əvvəlcə Tanrı sevgisi, sonra isə yaradılmışların əşrəfi olan insan başda olmaqla yer üzündə yaşayan digər canlı varlıqlara sevgi və hörmət əsasdır. Birlik və bərabərliyi əsas məqsəd hesab edən bu təriqətə görə, heç kim başqasından üstün deyildir. Safi Arpağuş Mövləvilik təriqətindən bəhs edərkən, təsəvvüfdəki mənəvi tərbiyəni bu cür əsaslandırır: *“Mövləvilikdə verilən təlim, hər şeydən əvvəl, mənəvi təlimdir və təsəffüvdə bir yol tutub, o yolla getmək anlamını ifadə edən seyri-süluk adlanır. Bu yolda məqsəd pislikdən yaxşılığa, cahillikdən savadlılığa, gözəl əxlaqa və Haqqın dərgahına doğru getməkdir. Xəlvətə çəkilmək (çilə çıxarmaq) anlayışı da bu təriqətdə önəmlidir”* (Arpağuş, 2015). *“Çilə – mürid və salikin irşad yolunun müəyyən mərhələsində sınaq, Haqq və mürşid qarşısında imtahan üçün xəlvətə çəkilərək həyata keçirməli olduğu əməllər və bu əməllərin icra müddəti çilə*

adlanır. Aclıq, yuxusuzluq, sükut, riyazət, nəfsi arzulardan tamamilə əl çəkmək və s. də buraya daxildir. Çilə, əsasən, 40 gün çəkir və müridin Haqq yolundakı çətinliklərə dözmə bacarığını və daxili işıqlanmada nail olduğu mərtəbəni üzə çıxarır" (Babayev, 2007, s.55-56). Mövlananın özü də fürsət olduqca xəlvətə çəkilməmişdir. Mövləvilikdə süluk xəlvətə çəkilmək, fasilə verməklə deyil, söhbət və xidmətlədir. Bu anlamda min bir günlük Mövləvi xəlvətində ağır qadağalar yoxdur (Arpaguş, 2009, s.63-79). Qadağa sadəcə bir otaqda bütün dünya nemətlərindən imtina etməklə deyil, həm də xidmət şəklindədir. Bu xidmətlər insanın asitanələr (dərgahlar) və zaviyələr (zahidin ibadətə məşğul olmaq üçün çəkildiyi tənha yer, təkyə, hücrə) şəklində olan Mövləvixanələrdə təsəvvüf anlamında tərbiyə olunmasıdır. Bir yerin asitanə olması üçün orada o təriqətin pirinin və ya ona yaxın şəxsin türbəsinin olması əsasdır. Orada səmaxanə, türbə, məscid, hücrələr, ritualları icra etmək üçün məşq yerləri, zirzəmi və kitabxana vardır (Gölpınarlı, 2006, s.24). Zaviyə kiçik təkkələrdir, dərvişlərin yetişdirilmədiyi, içində səmaxanə, dərviş hücrələri və hərəmlik olan, gələn qonaqların saxlanması üçün yerlərdir.

Mövləvilikdə söylənən hər sözün bir anlamı vardır, ədəb və əxlaq isə başlıca ünsürlər arasında yer alır. Bu təriqətə mənsub olan insanlar özündən bir gün əvvəl belə, Mövləvi olana "dədə" deyir. Çünki onun xidmətinin özününkündən daha çox olduğunu düşünür. İnsanlar ünsiyyət zamanı bir-birinə daha nəzakətli davranır, səmimi cümlələr qururlar. Tamamilə fərqli həyat tərzinə, üsluba və düşüncəyə, nəcib əməllərə malikdirlər. Məsələn, onlar "ışığı yandır" yox, "ışığı oyandır", "ışığı söndür" yox, "ışığa istirahət ver" deyirlər. Burada "oyandırmaq" sözünün təsəvvüfi bir anlamı vardır ki, bu, bir salikə hər hansı mövzuda doğru yol göstərmək mənasında işlədilir. Oyanmaq, agah olmaq, anlamaq, bilmək anlamına gəlir (Gölpınarlı, 2006, s.55).

Bu təriqətdə ən önəmli işlərdən biri də "görüşmək"dir. Yəni əlinizə aldığınız cansız bir şeyin sizə xidmət etdiyini bildiyiniz halda onu öpməyiniz, nəvazişlə davranmağınız lazımdır. Məsələn, verilən bir parça çörəyi alarkən onu öpmək, sizə xidmət edənə qarşılığını vermək bu təriqətin rituallarından hesab olunur.

Mövləvilər bir-biri ilə qarşılaşarkən salamlaşmaq əvəzinə, yaşca kiçiklər böyüklərin əlindən öpərək görüşürlər. Bunun anlamını Gölpınarlı belə izah edir: *"Mövləvilikdə insan və insanlıq vardır; böyüklük, kiçiklik yoxdur. Mövləvilər əqidə yoldaşları, habelə şeyxlərlə və xəlifələrlə qarşılaşarkən iki əllə görüşər, bir az bir-birilərinə doğru əyilər, başbarmaqları ya əllərinin üstündə, ya da bir-birinə təmas edəcək şəkildə düz tutular və bir-birinin əllərini öpərlər. Belə görüşlərdə yaş, mövqə, bilik kimi müvəqqəti şeylər nəzərə alınmır. Mövləvilikdə əl və ayaqdan öpmək yoxdur. Amma söhbət əsnasında könüldən gələn eşq və cazibə ilə bir ulunun dizindən öpmək olar. Bu təqdirdə dizi öpülən də həmin şəxsin alnından və ya kürək nahiyəsindən öpərək qarşılıq verir. Mövləvilikdə "mən" deyilməz, bu söz işlədilsə, cümlənin sonunda "mənliyimə lənət" deyilməsi mütləqdir* (Gölpınarlı, 2017. s.29; 208).

Gündəlik yaşam tərzində Mövləvilərə aid bir xüsusiyyət də türbə, dərgah kimi müqəddəs saydıqları yerlərə gedəndə duanı türbənin “niyaz pəncərəsi” adı verilən bir pəncərədən etmələridir. Bu pəncərə orada dəfn olunan insanın ayaq tərəfindədir.

Mövləvilikdə rəqəmlərin hikmətinə inamın əsasları

Mövləvilikdə rəqəmlər də önəmli rol oynar. Əslində, bütün mədəni cəmiyyətlər saylarla maraqlanmış, onların hikmətinə inanmış, həyat tərzlərini onlara uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. Elm adamları, filosoflar bir çox məsələnin həllini saylarla izah etməyə səy göstərirlər. Bir, üç, beş, yeddi, qırx kimi sayların istər gündəlik fəaliyyətimizdə, istərsə də dini məsələlərdə ifadə etdiyi məna indi də maraqlıdır. Hər təriqətdə (dörd qapı, on məqam, üç sünnət, yeddi fərz, on iki xidmət, qırx və min bir günlük çilə və b.) rəqəmlərlə bağlı müəyyən təhlillərin aparıldığı məlumdur. Mövləvi təriqətində də sayların çox önəmli olduğu, ədəb və ərkindən danışılarkən bəzi sayların, o cümlədən dörd, yeddi, on səkkiz, qırx, min bir kimi sayların daha çox hikmət kəsb etdiyi də məlumdur. Məsələn, birdən ona qədər və bəzi digər önəmli sayların ifadə etdiyi mənalarla diqqət yetirək: Bir (1) bütün dinlər üçün əhəmiyyətlidir; çünki yaradanın və təkliyin simvoludur. İslamda bir olan Allahdır. Allah sözünün ilk hərfi olan əlif 1 şəklindədir və əbcəd hesabındakı dəyəri 1-dir. Mövləvi səmasında (ibadət növündə) da dərvişin ibadətə başlamadan əvvəl əllərini arxasına çarpaz qoyaraq duruşu, əlif hərfini ifadə edir. İki (2) ayrılma (mütləq İlahi qüvvədən ayrı düşmək) anlamına gəlir. Quranın ilk cümləsinin birinci hərfi “b” ilə başlayır və bu əlifbanın 2-ci hərfi olub, rəqəmsal dəyəri 2-dir. Üç (3) İslami mistikaya görə, insanların yolu da üç cürdür: şəriət, təriqət, həqiqət. Nəfs də 3 formadadır (pisliyi əmr edən, özünü günahkar sayan, əmin-amanlıq içində olan). Dörd (4) Dünya düzəninə simvolu olub, ədaləti təlqin edir. Bu rəqəmin ifadə etdiyi hikmətlər: 4 elementi (su, hava, torpaq, od), 4 istiqaməti (şərq, qərb, şimal, cənub), 4 mövsümü (qış, yaz, yay, payız), 4 məqamı - ən uca mələyi (Cəbrayıl, Mikayıl, İsrail, Əzrayıl) təmsil etdiyi kimi, eyni zamanda xoş niyyət, dostluq, kömək və tolerantlığı ifadə edir. Təriqətlərdə inanılan dörd qapı vardır: şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət. Allah sözünün yazılışı da həm İslamda, həm də digər dinlərdə dörd hərflidir. Beş (5) yaşadığımız dünyanı təmsil edir və insan həyatı 5 duyğu ilə hiss edir. Əl və ayaqlarımızda olan barmaqların sayı beşdir. İslamda namaz ibadəti beş rükət əmr edilmişdir. Yeddi (7) sayına diqqət yetirək: Hələ qədim dövrlərdən dünyanın sabit durduğu, ətrafında isə yeddi planetin fırlandığı ilə bağlı inanclar var idi. Bu planetlər Merkuri, Venera, Mars, Yupiter, Saturn, Ay və Günəşdir. Hər planetin bir göy qatında yerləşdiyi düşüncəsinə görə “Göyün yeddi qatı” deyimi bu gün də işlənməkdədir. Bu səbəblə də hər planetin müqəddəs bir gün olduğu düşüncəsi ilə həftə yeddi gündən ibarət qəbul olunmuşdur. Həmin günlərdən bazar ertəsi Ayla, çərşənbə axşamı Marsla, çərşənbə Merkuri ilə, cümə axşamı Yupiterlə, cümə Venera ilə, şənbə Saturnla, bazar isə Günəşlə əlaqəlidir. Bundan əlavə, Tövratda Tanrının dünyanı altı gündə yaratdığı, yeddinci gündə isə dincəldiyinin yazılması bu rəqəmin

hikmətini daha da artırmışdır. İnsanın üzündə yeddi dəlik (2 göz, 2 qulaq, 2 burun, 1 ağız) vardır.

Yeddi rəqəminin Mövləvilikdə də xüsusi yeri vardır. Zikr olaraq qəbul edilən səma mərasimi (mövləvilikdə dərvişlərin fırlanaraq etdikləri ayin) yeddi bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə, nətlə başlayır; ikinci bölmə, qavala vurulan zərbədir, yəni “ol” əmrini təmsil edir; üçüncü bölmə, ney improvizasiyasıdır; dördüncü bölmə, Sultan Vələd dövrüdür; beşinci bölmə, səma mərasimidir; altıncı bölmə, Qurani-Kərimin oxunmasıdır; yeddinci bölmə isə bütün insanların ruhu üçün oxunan Fatihə və onun ardından edilən duadır.

Səkkiz (8) rəqəmi, fəzilət, əxlaq, qərarlılıq və ağılın simvollarını ifadə edir. Doqquz (9) həqiqətin, ucalığın, müstəqilliyin işarətidir. On (10) tamlıq, mükəmməllikdir. Peyğəmbərimizin cənnətlə müjdələndirdiyi 10 səhabə vardır: Əbu Bəkr Sıddıq, Ömər ibn Xəttab, Osman ibn Affan, Əli ibn Əbu Talib, Talha ibn Ubeydullah, Zübeyr ibn Avvam, Abdurrahman ibn Avf, Səd ibn Əbu Vəqqas, Səid ibn Zeyd, Əbu Ubeydə ibn Cərrah.

Həm xalq arasında, həm də dini olaraq qırx (40) rəqəmi də bir çox mədəniyyətlərdə önəmli və mistik bir rəqəm olaraq qəbul olunur. Qırx rəqəmi ilə bağlı xalq arasında bir çox deyim vardır: Qırx gün qırx gecə; qırx yerə bölmək (bölünmək); qırx dərədən su gətirmək; qırx çərşənbə bir arada; qırx gün düşünsəm yadıma gəlməz və s. Bundan başqa, Məhəmməd Peyğəmbərin adının əvvəlində və ortasındakı “mim” hərfinin rəqəmsal dəyəri 40-dır. Bu addan “mim” hərfini çıxarsaq, Allahın adlarından biri olan, “tək” mənasını ifadə edən Əhəd sözü alınır. 40 rəqəminin hazırlıq və tamlığın, mükəmməlliyə çatmağın simvolu olması, Məhəmməd Peyğəmbərə peyğəmbərliyin 40 yaşında verilməsi, 40 insanın fikir və düşüncə etibarilə peyğəmbərlə birləşməsi, ana bətnində uşağın formalaşma dövrünün 40 həftədə tamamlanması və s. bu rəqəmin müqəddəsliyini göstərən səbəblərdir. İslam mistisizminə görə, sufinin özünü 40 günlük təcrid etməsi şərtidir. Mövləvilərin 40 gün müntəzəm olaraq çəkdikləri çilə sözü fars (çihl) və ərəb (ərbəin) dillərində qırx anlamına uyğun gələn ifadədir. Ona görə də Mövləvi ədəb və ərkanında dərvişlər 40 günlük çiləyə girərək təsəvvüf yolunda təkmilləşmə təlimi alırlar. Mövləvilikdə çilə (əzab) çəkmək, Allahdan razı olmaq mənasındadır və “bu yol razılıq bazarıdır” sözü, atalar sözünə çevrilmişdir. “Razılıq” sözünün əbcəd hesabına görə qarşılığı isə 1001-dir (Gölpınarlı, 2006, s.50).

Mövləvilikdə on səkkiz də hikmətli rəqəm hesab olunur və “Nəzri Mövlana” kimi tanınır. “Nəzr” və ya “Nəzir” bu təriqətdə and, verilən ərməğan anlamına gəlir. Hədiyyə “Nəzri Mövlana”, yəni “Mövlananın hədiyyəsi” kimi verilir. “Nəzir sayı doqquz və on səkkizdir. On səkkizdən sonra doqquzun Pifaqor cədvəlinə uyğun artımı iyirmi yeddi, otuz altı, qırx beş... və s-dir. Dərgaha ianə vermək, dədəsinə yardım etmək istəyən şəxs bu sayda beş, on qəpiklik hədiyyəni niyaz edərkən şeyxə və ya dədəsinə verir və ya görüşərkən, gizlicə əlini təriqətlərdə şeyxlik məqamı hesab olunan postun altına qoyardı. Nəzri Mövlananın müqəddəs olma səbəbini Gölpınarlı

belə izah edir: *“Mütləq varlıq bağışlamağı bacaran fəvqəl gücə sahibdir. Bu təcəlla (görünüş), “Əqli- küll” və ya “Həqiqəti-Məhəmmədiyyə” kimi qeyd olunur. Bu aktiv qabiliyyət passiv qabiliyyəti – “Nəfsi- küll” ü meydana gətirmişdir. “Əqli- küll” ilə “Nəfsi- küll” dən isə doqquz qatdan ibarət Göy və dörd ünsür, yəni torpaq, su, hava və od yaranmışdır. Göylə bu ünsürlərdən də cansızlar, bitkilər və canlılar yaranmışdır ki, bunların cəmi də on səkkiz edir. Mövləvi şeyxi olan Hüseyn Fəxrəddinə görə isə Nəzri-Mövlənin on səkkiz olmasının səbəbi, Allahın adlarından biri olan “Hayy” adının əbcəd hesabına görə on səkkiz olması ilə əlaqədardır”* (Gölpınarlı, 2006, s.46). Bundan başqa, Mövlənin də ibadətlərə “Hayy” deyərək başladığı məlumdur. İslam dinində bir işə başlayarkən söylənən “Bismillahirrahmanirrahim”in ərəb hərfləri ilə yazılışında on səkkiz samit hərflər vardır. Ona görə də Mövlənin on səkkiz rəqəmini seçməsi təsadüfi deyildir. Qurani-Kərimdə ən çox işlədilən sözlərdən biri olan “Bismillah” da “B” hərfi ilə başlayır. Məsnəvinin ilk on səkkiz beytini öz xətti ilə yazan Mövləna da “Bişnev neydən” (dinlə neydən) deməklə yenə “B” hərfi ilə başlamışdır.

Mövləvilərin on səkkiz rəqəminə xüsusi önəm verməsinin digər səbəbləri bunlardır: Çilə çıxarmaq istəyən can, saka postunda (Mövləvixanələrdə, Bəktəşi təkkələrində su daşımağa cavabdeh olan şəxslərin oturduğu yerə verilən addır. Mətbəx qapısının yanında yerləşən bu məqama saka postu deyilməsinin səbəbi Qurani-Kərimdəki “Biz hər şeyi sudan yaratdıq” ayəsidir (Ənbiya surəsi, 21/30)) üç gün oturub gözlədikdən sonra Qazançı dədənin yanına gedir və çiləyə girmək istədiyini bildirirdi. Qazançı dədə onu on səkkiz günlük “xidmətçi” təyin edirdi. Mövləvi libasını geyinmək hüququ qazandıqdan sonra isə minbir günlük çiləni çəkmək üçün ona tapşırılan on səkkiz xidməti yerinə yetirir. Bundan sonra isə “dədə” olmaq üçün on səkkiz günlük “hüsrə çiləsi”nə başlayırdı. Bu xidmətləri yerinə yetirdikdən sonra ədəb və ərkan mövzusunda nöqsanları olarsa, məsnəvi ustadından nəsihətlər alırdı. Bu mərhələlərdən uğurla keçənlər dədə olmaq hüququ qazanaraq, Mövləvixanələrdən birinə təyin olunur və Konyadakı Mövləna dərğahına gedib orada on səkkiz gün xidmət edirdi. Təriqətin rituallarını, ədəb-ərkanını pozanlara cəza kimi də onların kürək nəhiyəsinə dəyənəklə on səkkiz dəfə vurulurdu. Bu davranış, əslində, səhv edənə cəza kimi yox, ona xəbərdarlıq məqsədilə edilirdi.

On səkkiz rəqəminin Mövləvilikdə digər hikmətləri də vardı. Məsələn, Konyadakı xidmət otaqlarının sayı da on səkkiz idi. Mövləna on səkkiz yaşında Gövhər Xatunla evlənmişdir. Məsnəvinin şərhinin yazılması ilə bağlı isə onu deyə bilərik ki, Tahirül Mövləvi (əsl adı Məhəmməd Tahirdir) Məsnəvinin 17.309 beytinin şərhini on dörd cildə ibarət yazmış, onun ölümündən sonra isə qalan 8.023 beytin şərhini Şəfiq Can dörd cildə ibarət hazırlamışdır. Beləliklə də, Mövlənin 25.332 beytdən ibarət olan Məsnəvisinin şərhini on səkkiz cildə toplanmışdır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Mövləvi təriqətində 18 rəqəminin önəmi çox böyükdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adalıoğlu, H.H., Arslan, N. Eskişehir Mevlevihanesi, İstanbul: Kesit yayınları, 2009, 190s.
2. Arpaguş, S. Mevlanelikde manevi eğitim, M.Ü. İlahiyat fakültesi yayınları, 2015, 404s.
3. Babayev, Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm və hürufizm, Bakı: Nurlan, 2007, 128s.
4. Gölpınarlı A. Mevlana Celaleddin: hayatı, eserleri, felsefesi, İstanbul: İnkılap kitapevi, 2010, 334s.
5. Gölpınarlı A. Mevlana, İstanbul, Kapı yayınları, 2014, 345 s.
6. Gölpınarlı, A. Mevlana Celaleddin, İstanbul: İnkılab kitapevi, 2017, 334 s.
7. Gölpınarlı, A. Mevlevi edeb ve erkanı, İstanbul: İnkılap kitapevi, 2006, 191s.
8. Gölpınarlı, A. Mevlananın fikri hayatı. Tarih Coğrafya Dünyası Mevlana Özel Sayısı, 15 aralık, 1959, sayı: 12, cilt: 2.
9. Kılıç, R. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar ve ya Orta Asya - Anadolu popüler sufiliğinin temelleri: meseleler ve yaklaşımlar // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, cilt 3, sayı 4.
10. Lewis, Franklin D. Mevlana Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı. Çevirenler: Gül Çağalı Güven ve Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi. 2010, 789s.

NASRADDIN MUSAYEV

**SCIENTIFIC AND LITERARY HERITAGE OF ABDULBAGI GOLPINARLI
AS A NEW STAGE IN THE STUDY OF MEVLEVIISM**

ABSTRACT

The article discusses the research activities of one of the prominent scientists of the Turkic world, the author of original research works, Abdulbagi Golpinarli who is Azerbaijani by origin. In his multifaceted activity his works on Mevlana Jalaluddin and Mevlaviism can be called a special phase. This research of the scientist is considered as a positive occasion. Because he is the first researcher in Turkey to conduct research on Mevlana's creativity and Mevleviism based on serious analysis. In the article the most noteworthy aspects of the prominent Sufi's work are commented on.

It is known that, in Mevlaviism which has been one of the most eminent sects from the 13th century to the present day, Movlana was the pir, nevertheless its formation as a sect is connected with the name of Sultan Valad. During the Ottoman period, many important figures of this sect, who were of interest not only to the common people, but also to kings, were admitted to government positions. Thus, the Mevlevi sect gained great prestige. The services of Ulu Arif Chalabi and Sultan

Divani are great in this field. It is also known that from the 17th century onwards, the prestige of Mevlaviism gradually weakened. Thus, this sect only remained as a tradition in state palaces. Therefore, people's interest in it became diminished, and it became a sect only of kings and rich people. The Mevlavis, who also played a key role in the modernization of the Ottoman state, supported the reforms. After the establishment of the Turkish Republic, with the law signed by Atatürk in 1925 on the takka and zawiya, along with other sects it was prohibited in public places. In the article it is appreciated that Abdulbagi Gulpinarli had original views about the subject in the early 1950's, explained the true nature of Mevlaviism by being neutral, and attempted to convey everything he knew, saw which are characteristics of a true researcher.

Key words: Abdulbagi Golpinarli, Turkic nations' literature, Mevlana Jalaladdin, Mevlaviism, sufism

Насреддин Мусаев

НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АБДУЛБАГИ ГОЛПЫНАРЛЫ КАК НОВЫЙ ЭТАП В ИЗУЧЕНИИ МЕВЛАВИЗМА РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается исследовательская деятельность одного из видных ученых тюркского мира, автора оригинальных научных работ Абдулбаги Голпынарлы, родом из Азербайджана. Его работы о Мевлане Джалалуддине и мевлавизме можно назвать особым этапом в его многогранной деятельности. Данное исследование ученого расценивается как положительное событие. Потому что он первый исследователь в Турции, который провел исследование творчества Мевляны и мевлевизма на основе серьезного анализа. В статье комментируются наиболее примечательные стороны творчества видного суфия.

Известно, что одной из важнейших сект мевлави, просуществовавшей с XIII века до наших дней, является мевлана, но ее становление как секты связано с именем султана Валада. В османский период многие видные деятели этой секты, которые представляли интерес не только для простого народа, но и для королей, были допущены к государственным делам. Таким образом, секта Мевлеви приобрела большой авторитет. В этой области велики заслуги Улу Арифа Чалаби и Султана Дивана. Также известно, что с 17 века престиж мевлевизма постепенно ослабевает. Таким образом, эта секта осталась лишь традицией в государственных дворцах. Поэтому интерес народа к ней уменьшился, и она стала сектой только королей и богатых людей. Мевлави, также сыгравшие ключевую роль в модернизации Османского государства, поддержали реформы. После образования Турецкой Республики подписанный Ататюрком в 1925 году закон о такке и завие, наряду с другими конфессиями, запрещал деятельность в общественных местах. В статье восхваляются

оригинальные взгляды Абдулбаги Голпинарлы на этот предмет в начале 1950-х годов, его объяснение истинной природы мавлавитизма и его попытка передать все, что он знал, видел и делал как настоящий исследователь.

Ключевые слова: Абдулбаги Голпинарлы, литература тюркских народов, Мевлана Джалалуддин, мевлавизм, суфизм.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

Rəyçi: *filologiya elmləri doktoru, professor Bədirxan Əhmədov*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ИСЛАМОВА САМИРА ИЛЬХАМ ГЫЗЫ

Бакинский славянский университет

Баку, ул. С.Рустама 25/33

samiraislamova@hotmail.com

ЖАНР МЕМУАРА В ТВОРЧЕСТВЕ АНАРА И ЭЛЬЧИНА

Açar sözlər: nəsr, memuar, ədəbiyyat, xüsusiyyətlər, cəmiyyət.

Ключевые слова: проза, мемуары, литература, особенности, общество.

Key words: prose, memoir, literature, features, society.

Современная азербайджанская мемуарная проза более «молода» по сравнению с русской. Количество произведений в этом жанре значительно ограничено. Тем ценнее обращение к тем опытным образцам, которых ещё не коснулась рука отечественного исследователя. В настоящее время можно констатировать следующее: характерным повестям, рассказам, очеркам, эссе, новеллам и романам, которым азербайджанские писатели отдают дань в XXI веке, прежде всего, свойственны лаконизм и компактность в изложении авторских идей. Но что нельзя в обязательном порядке требовать от автора рассказа, очерка или эссе – так это точности и предельной достоверности, в противовес естественному вымыслу и фантазии. Рассказы и повести в редких случаях опираются на реальные авторские воспоминания. Этот пробел восполняет документально-художественная проза, точнее сказать, мемуары. Причём, как в русской, так и азербайджанской литературе.

Но знаменательно, что они уже пережили эпоху идеологических штампов и потому могли относительно свободно выражать свои идеи. По словам Р.Г.Кулиевой: «...формирование этого поколения происходило в совершенно другую эпоху – послесталинскую. Это были люди, с открытым свободнымприятием мира, чьё мировоззрение не было исковеркано психологией страха» [4, 305]. Это отразилось и на тематике мемуарной прозы. «Новаторство новой плеяды писателей заключалось не только в тематическом диапазоне, образной системе их произведений, но и в новой поэтике, которая сказала не только в языке, но и в жанровой форме повествования. Впервые в азербайджанской литературе повседневность рассматривалась не в бытовом, а в философско-этическом контексте» [4, 305].

Тема репрессий в русской мемуарной литературе получила особое признание в связи с выходом в свет повести А.Солженицына «Железбургские высылки». Она создавалась параллельно монументальной эпопее «Архипелаг Гулаг». На рубеже XX-XXI столетий к его мемуарной прозе восходит также произведение «Угодило зёрнышко промеж двух жерновов». В русской

литературе именно на эту тему на рубеже XX-XXI столетий документальная основа становится важнейшим жанрообразующим фактором. Это касается в первую очередь русской мемуарной прозы, но в дальнейшем мы увидим, что эти черты свойственны и отечественной литературе. Это, в частности, отметила Ф.С.Наджиева на примере творчества Р. Киреева.

В интервью журналу «Роман-газета. XXI век» (1999, № 1) Р.Киреев сказал: «Беллетристику я не пишу, и уже несколько лет работаю над итоговой книгой под названием «Взгляд уходящего». Склонностью к документально-художественному повествованию, – продолжает далее фиксировать исследователь, – отличается и манера письма современного художника слова В.Гусева. Его «Дневник» – это особым образом стилизованное под дневниковые записи художественное произведение. Кроме того, зарисовками с натуры является также его сборник «С утра до вечера». И хотя у героев этой мемуарной книги были вполне реальные прототипы, автор сознательно не называет здесь их имён, потому что стремится показать изнанку жизни самих писателей» [3, 57-58].

Показательно, что в те же годы прозаический мемуарный жанр с особенностями, характерными для прозы Одоевцевой, Кирева, Гусева и многих других, получает развитие и в азербайджанской литературе. Кроме того, именно этот жанр стремится к большей точности и достоверности. Как подчёркивает С. Гафарова, «широко распространённые в азербайджанской литературе мемуары – репортажи и воспоминания – проникнуты, прежде всего, сильным и острым желанием довести до национального читателя тот колоссальный материал, которым располагает наше общество об отдельных выдающихся личностях современной эпохи. Этот материал в первую очередь воспроизводится сквозь призму личностного мировидения художников». И добавляет: «Особенно интересны в этом плане работы Анара и некоторых других» [2, 174-175].

Автор романа «Шестой этаж пятиэтажного дома» уже на пороге XXI века основательно считает, что морализаторство, включающее в себя только черты национального менталитета, постепенно себя изживает в обществе. Значит, приходит время обновить роман. И Анар вовсе не выступает против современного реформирования азербайджанской литературы; он хочет лишь подчеркнуть, новации вполне оправдают себя при создании синтезированных культурных форм.

Так, красной нитью в мемуарах-эссе проходит мысль о скором создании писателем семейного романа по образцу западной литературы. В 1970-х годах, когда был опубликован названный нашумевший роман и некоторые другие реалистические произведения, о таком синтезе и речи быть не могло. Теперь, вспоминая идеи давно прошедших лет, Анар меняет свою точку зрения. («Мне хочется создать семейный роман именно такого [западного] типа, взяв за

основу судьбу нашей собственной семьи») [1, 8]. Фактически перед нами нынешнее кредо Анара.

В то же самое время в его задачу входит создание цикла, напоминающего, по собственному признанию, идеи «Саги о Форсайтах» Дж.Голсуорси, «Семьи Тибо» Роже Мартена дю Гара, «Будденброков» Т.Манна и т.п.

Нам представляется, что это уже серьёзная заявка на то, что писатель никоим образом не планирует манипулировать фактами национальной истории, замалчивать те или иные взгляды на восточный уклад в семье. Работы Анара последних лет – это не оглядка на Прошлое, а устремлённость в Будущее. Это нетрудно показать, если ориентироваться на содержание «Ночных мыслей». Анару хорошо удалось, с одной стороны, сохранить и приумножить то, что республике «дорого, важно и перспективно из сугубо нравственно-эстетических ценностей Прошлого и Настоящего» [1, 17-18]. С другой стороны, что почерпнуто из анналов русской и западной литератур, положительно привнесено из других культур. Но гармония от этих двух перекрещивающихся линий повествования абсолютно не нарушается.

Весь текст эссе «Ночные мысли» придерживается следующей выдержке: «... многое, о чём я всерьёз задумывался, было написано в прошедшие годы, осуществляется именно сегодня, на моих глазах. Да, многое из того, на что я привлекал общественное внимание в былые годы, – Гобустан, Деде Горгуд, Ичери Шехер, Огукская поэзия, а также ковры, мугамы, – из области интересов отдельных специалистов или исполнителей ныне стали достоянием всего общества, своеобразной визитной карточкой нашей страны для культуры всего остального мира, можно даже сказать – модными брендами» [1, 8].

Хотелось бы отметить, что эссе Анара во многом являются многолетними размышлениями автора. И если сопоставить его мемуары с произведением «Время и слово» Эльчина замечаешь, что это исключительно литературные раздумья, своеобразная квинтэссенция творчества разных писателей. Эльчин в отличие от Анара использует достаточно редкую и оригинальную форму, так называемые «мемуары в мемуарах».

Мемуары Анара и Эльчина различны своим внутренним настроением. Анар в основном интересуется конкретными историческими фактами. Эльчин же в свою очередь, раскрывает тайны выдающихся поэтов и писателей. Одновременно Эльчин комментирует их, также приводит личную точку зрения. Например, в одном из соответствующих разделов очерка, уходя от выяснения достоинств поэзии Цветаевой, писатель резко осуждает её как мать, отдавших своих дочерей в приют.

Анар чаще всего ссылается на мнение окружающих, одной фразой, как правило, подчёркивая своё отношение к тому или иному предмету дискуссии. При этом он почти всегда опирается на официальные данные СМИ, в

отдельных случаях ссылается на очевидцев. Так что собственно «воспоминательный» компонент мемуаров играет у Анара как бы соподчинённую роль. У Эльчина личное мнение всегда довлеет над всеми другими. Без ложной скромности он считает его непререкаемым, нередко выступает как беспристрастный судья.

Политики, социологии и философии в «Литературных раздумьях» меньше по сравнению с эссе Анара. В то же самое время заметно усилен собственно литературоведческий аспект: в поле зрения всегда находится тот или иной художник слова, вехи его творчества или бытовые события, тесно связанные с его жизнью и общественной деятельностью. Кроме того, функции триады автор – герой – рассказчик расходятся между собой: Анар опирается на реальные факты, Эльчин больше на собственную интуицию.

Мы не склонны обобщать характер всех философских и литературных размышлений двух видных писателей. Поэтому можно говорить лишь о схематичности информации в целом. Так, Анар делает выводы на базе суждений других лиц, в основном тех, с кем он встречался, беседовал. Эльчин, насколько удаётся выяснить, чаще выступает от имени автора, то есть первого лица. Далее, Анар подходит с глубокими философскими рассуждениями на определённо избранные им темы, его суждения почти повсеместно рациональны. Эльчин иррационален, потому что даёт оценку поведения людей исходя из психологической мотивации исторических лиц. Но если история, как известно, не знает сослагательного наклонения, то очерк-мемуар Эльчина вполне, на наш взгляд, допускает риторический вопрос: а что случилось бы с NN-ым художником, общественным деятелем, переводчиком и философом, если бы исторические факты повернуть вспять?

Поэтому его воспоминания, как нам представляется, свидетельствуют о той самой свободе высказываний, широте и «распахнутости» авторского решения, на которые указано выше. Он и сам эту позицию писателя-мемуариста подтверждает, только в данном случае не на материале романа, а в локализованной форме очерка. Но сути это не меняет, если учитывать следующее авторское кредо относительно упомянутого раздела о поэтессе: «Мои рассуждения о Цветаевой, согласен, есть не что иное, как запоздалая оценка объективного и постороннего человека, но всё же...» [6, 76].

Как многозначительно, на наш взгляд, это многоточие от автора. Надо полагать, что он имеет в виду избирательность аппарата памяти. Что-то в ней удерживается крепче, а что-то слабее. Последнее «слабое звено» уводит Эльчина от фиксации строгих исторических фактов и даже отчасти от философских рассуждений, чего мы не скажем об эссе Анара. Вот откуда появляется авторский субъективизм. Вероятно, Эльчин, в отличие от Анара, и сам это интуитивно чувствует, поэтому после изложения индивидуальной точки зрения на драму Цветаевой в самом конце раздела спешит уведомить

читателя: «Так можно ли в таких случаях всё-таки продолжать оставаться объективным и к тому же посторонним наблюдателем этой большой трагедии?!» [6,76].

Стоит сказать здесь и об эмоциональной тональности мемуарного повествования. Как подчёркивал И.Шайтанов, писатели-мемуаристы в таких случаях начинают воспринимать факты, скорее всего, с эмоциональной точки зрения, сквозь призму индивидуального видения, что, конечно же, не может не отразиться на характере их содержания» [5,111]. Но совершенно однозначно, что Анар и Эльчин при таких разных подходах обоюдно придерживаются основного признака мемуарного жанра: все версии выстраиваются и далее защищаются по следам воспоминаний, только почерпнутые, как указали из разных источников. Кроме того, стороны равноправны в честности и порядочности.

Использованная литература:

1. Анар. Ночные мысли // Литературный Азербайджан, 2015, № 9, с. 3-33.
2. Гафарова С.А. Актуальные проблемы современной жанрологии. Баку: БСУ, «Китаб адеми», 2003, 264 с.
3. Киреев Р. Современная проза. Интервью журналу «Роман-газета. XXI век», 1999, № 1.
4. Кулиева Р.Г. Нравственные контексты Азербайджанской прозы второй половины XX века. // «Литература в контексте времени». Баку: Мутарджим, 2017, с. 305-311.
5. Шайтанов И. Жанровое слово у Бахтина и формалистов // Вопр. лит. М., 1996. Вып. 3. С. 89-114.
6. Эльчин. Время и слово. Литературные раздумья // Литературный Азербайджан, 2010, № 1, с. 75- 88.

Xülasə

İslamova Samirə İlham qızı

Anar və Elçinin yaradıcılığında memuar janrı

Məqalədə XX əsrin sonu Azərbaycan ədəbiyyatında memuar nəsrı janrı araşdırılır. Müəllif Anar və Elçinin yaradıcılığı əsasında memuar nəsrinin təhlilini verməyə cəhd göstərmişdir. İddiəçinin fikrinə görə, hər iki müəllifin memuar nəsrində oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Hər iki yazıçının yaradıcılığı müəllif ideyalarının təsvirində yığcamlığı və lakonikliyi ilə seçilir. Bəzi hallarda hekayələr müəllifin real xatirələrinə əsaslanır. Bu boşluğu sənədli-bədii nəsr, daha doğrusu memuarlar doldurur. Müəllif – qəhrəman – təhkiyəçi triadasında Anar real faktlara, Elçin daha çox öz intuisiyasına əsaslanır.

Anarın esseləri əsasən müəllifin çoxillik düşüncələrini ehtiva edir. Elçin Anardan fərqli olaraq, kifayət qədər nadir və orijinal sanki “memuar içində memuar” formasından istifadə edir. Anar və Elçinin memuarları öz daxili əhval-ruhiyyələri ilə fərqlənilir. Anar əsasən konkret tarixi faktlarla marqlanır. Elçin isə öz növbəsində görkəmli şair və yazıçıların sirlərini açıqlayır. Eyni zamanda, Elçin onları şərh edir, həm də şəxsi nöqteyi-nəzərini də verir.

Anarın memuar nəsrində müəllifin seçdiyi mövzularda dərin fəlsəfi düşüncələrlə qarşılaşırıq. Anarın memuarlardakı fikirləri demək olar ki, həmişə rasionaldır. Ondan fərqli olaraq, Elçin irrasionaldır. Elçin insanların davranışına tarixi şəxslərin psixoloji motivasiyası əsasında dəyər verir.

Summary

Islamova Samira İlham gızı

Genre memoirs in the works of Anar and Elchin

The article explores the genre of memoirs prose in Azerbaijani literature of the late twentieth century. The author tried to explore the genre of memoirs prose based on the work of Anar and Elchin. According to the author in the works of writers there are similar and different features. For creativity Anar and Elchin characterized by brevity and compactness in the presentation of the author's ideas. Stories and novels in rare cases, based on the author's real memories. This gap is filled by documentary and artistic prose, more precisely, memoirs. The triad of author – character – narrator Anar is based on real facts, Elchin more on their own intuition.

Anar's essays are in many ways the author's long-term reflections. Elchin, unlike Anar, uses a rather rare and original form, the so-called “memoirs in memoirs”. The memoirs of Anar and Elchin are different in their inner mood. Anar is mainly interested in specific historical facts. Elchin, in turn, reveals the secrets of outstanding poets and writers. At the same time, Elchin comments on them, also gives a personal point of view.

In Anar's memoir prose, we find deep philosophical discussions on the topics he has chosen. Anar's judgments in memoirs are almost always rational. Unlike him, Elchin is irrational. Elchin gives an assessment of people's behavior based on the psychological motivation of historical persons.

Резюме

Исламова Самира Ильхам гызы

Жанр мемуара в творчестве Анара и Эльчина

В статье исследуется жанр мемуарной прозы в азербайджанской литературе конца XX века. Автор сделал попытку дать анализ мемуарной прозы на основе творчества Анара и Эльчина. По мнению соискателя, оба

автора имеют схожие и разные черты в мемуарной прозе. Творчество обоих писателей отличается краткостью и лаконичностью в изображении авторских идей. В некоторых случаях рассказы основаны на реальных воспоминаниях автора. Этот пробел заполняет документально-художественная проза, а точнее мемуары. Триады автор – герой – рассказчик расходятся между собой: Анар опирается на реальные факты, Эльчин больше на собственную интуицию.

Эссе Анара во многом являются многолетними размышлениями автора. Эльчин в отличие от Анара использует достаточно редкую и оригинальную форму, так называемые «мемуары в мемуарах». Мемуары Анара и Эльчина различны своим внутренним настроением. Анар в основном интересуется конкретными историческими фактами. Эльчин же в свою очередь, раскрывает тайны выдающихся поэтов и писателей. Одновременно Эльчин комментирует их, также приводит личную точку зрения.

В мемуарной прозе Анара мы встречаем глубокие философские рассуждения на избранные им темы. Суждения Анара в мемуарах почти всегда рациональны. В отличие от него Эльчин иррационален. Эльчин даёт оценку поведения людей исходя из психологической мотивации исторических лиц.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.03.2022

**Rəyçi: Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və dünya
ədəbiyatı kafedrasının professoru, f.ü.e.d.R.H.Quliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Kitabın içindəkilər:

DİLÇİLİK

FİZULİ NƏCMƏDDİN OĞLU MUSTAFAYEV “O OLMASIN, BU OLSUN” BƏDİİ FİLMİNİN DİLİNDƏ GÜLÜŞ	3
İRADƏ NADİR QIZI SƏRDAROVA MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ HƏRƏKƏT FEİLLƏRİNİN SEMANTİKASI	9
NƏZRİN MUSTAFAYEVA AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ OMONİMLƏR MƏSƏLƏSİ	18
RAHİMA MAMMADOVA DADASHOVA AYBENİZ THE ROLE OF MATERIALS IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING	24
GÜNAY HÜSEYNZADƏ SİYASİ DİSKURSun MÜASİR DİL PARADİQMASINDA ROLU ³²	
PƏRVANƏ QƏDİRLİ ADİL QIZI MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ LEKSİK ALINMALARIN FONETİK MƏNİMSƏNİLMƏSİ	41
AYSU HÜSEYNLİ MƏHƏMMƏDƏLİ QIZI AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN LEKSİK SİSTEMLƏRİ ARASINDAKI PARALELLİZM FAKTLARI VƏ FONETİK HADİSƏLƏRİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ	48
ŞƏHLA MIR HEYDƏR QIZI HÜSEYNOVA, İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYADA EFFEKTİV ÜNSİYYƏT VƏ QAYDALARI	55
MƏTANƏT ƏMRAHOVA LÜĞƏTLƏRİN TƏSNİFATINA DAİR ELMİ-NƏZƏRİ FİKİRLƏR	63
CƏFƏROVA İRADƏ İRAC QIZI İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NOMİNATİV VƏ KOMMUNİKATİV FRAZEOLÖGİZMLƏRİN LEKSİK SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA	71
SEVİNC HÜSEYNOVA ÜMUMDİLÇİLİK TİPOLOJİ TƏSNİFATDA İNGİLİS DİLİNİN MÖVQƏİ HAQQINDA DİLÇİ ALİMLƏRİN RƏY VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ	78

FATİMƏ Mais qızı VƏLİYEVA NƏSİMİ YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN AFORİZMLƏRİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	85
QƏMBƏR QƏMBƏROV ÇEX FİLOLOQLARININ AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI İLƏ BAĞLI MÜLAHİZƏLƏRİ	92
QOCAYEVA XATİRƏ ƏVƏZ QIZI KONTEKST VƏ DANIŞIQ AKTI	98
ƏLİYEVA ÜLVİYYƏ HÜMBƏT FRAZEOLoji VAHIDLƏRİN, IDIOMLARIN, ATALAR SÖZLƏRİNİN VƏ MƏSƏLLƏRİN TƏRCÜMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	105
İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI TYPES OF LANGUAGE CHANGE	114
BƏHLULOVA CƏMİLƏ CAHANGİR QIZI TAĞIZADƏ SEVİL SABİR QIZI MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNKARLIQ KATEQORİYASI VƏ ONUN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	123
İLƏHƏ ABASOVA QƏDİR FERDİNAND DE SÖSSÜRÜN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ Ferdinand de Sössürün dilçilik görüşləri	130
MƏHƏRRƏMOVA ŞƏLALƏ KAMAL qızı ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ	137
GÜLŞƏN MƏMMƏDLİ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏCAZİ MƏNƏ VƏ KONSEPTUALLAŞMA	144
XAMİYEVA ÜLFƏT RAUF QIZI BODUEN DE KURTENENİN ÜMUMİ DİLÇİLİYƏ GƏTİRDİYİ YENİLİKLƏR	151
ƏMRAHOVA FƏRİDƏ ARIF QIZI QARĞIŞLAR ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞININ MİKRO-JANRI KİMİ.....	159
SAMİRƏ XANƏLİYEVA “MÜHAKİMƏTÜL-LÜĞATEYN” TÜRK XALQLARININ FİLOLOGİYASINDA MÜQAYİSƏLİ DİLÇİLİYİN BAŞLANGICI KİMİ	167

TAĞIYEVƏ ŞÖVKƏT MUSTAFA QIZI NƏSİROVA AFƏTXANIM AĞALI QIZI , baş müəllim İNGİLİS DİLİ FAKÜLTƏLƏRİNDƏ YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNİN EŞİDİB-ANLAMA VƏRDİŞLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNƏ DAİR 174	174
GÜNAY ALIYEVƏ TƏLƏBƏLƏRİN ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI ŞƏRTLƏRİ..... 181	181
GÜNEL ŞAKİRLİ MƏDİA MƏTN MƏDİALİŇQVİSTİKANIN ƏSAS KATEQORİYASI KİMİ 189	189
СЕВИНДЖ КАРАЕВА «ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ» 196	196
MURADLI RÜQƏYYA BƏHRUZ QIZI SƏS, HƏRF VƏ FONEM ƏSASINDA APARILAN LİŇQVİSTİK TƏHLİL 203	203
İRADƏ İSGƏNDƏRZADƏ QƏDİM İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ BAŞ VERƏN SEMANTİK TRANSFORMASIYA VƏ DİL ƏLAQƏLƏRİ 210	210
HƏQİQƏT MEHDİYEVƏ KOMPÜTER JARQONU 217	217

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏFLATUN BAXŞƏLİYEV SƏMƏD VURĞUN TÜRK XALQLARININ MEMUAR ƏDƏBİYYATINDA 223	223
RUHƏNGİZ ƏLİYEVƏ FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ T.ELÇİN YARADICILIĞINDA..... 235	235
KÖNÜL MƏHƏRRƏMOVA HÜSEYN CAVİDİN “AZƏR” POEMASINA HƏSR OLUNMUŞ ARAŞDIRMALAR..... 243	243
XANKİŞİ MƏMMƏDOV "AĞ" VƏ "QARA" KOMPONENTLƏRİ İLƏ BAĞLI PAREMIOLÖJİ VAHİDLƏRİN FOLKLORDAKI POETİK-İDRAKİ MODELLEİ 252	252

XALİDƏ ŞAİQQIZI (MƏMMƏDOVA) MÖCÜZƏLİ DOĞULUŞ MOTİVİNDƏ HEYVAN KULTU – TOTEM ƏCDAD HAQQINDA YADDAŞDA QORUNUB SAXLANILAN İNANCLAR	260
SEVİNC ƏLİYEV ELÇİNİN “AĞ DƏVƏ” ROMANINDA MODERNİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANININ İZLƏRİ.....	268
PAKİZƏ ƏLİYEV MİRZƏ CƏLİL QƏHRƏMANLARI ŞEİRDƏ	281
RZAYEVA RƏNA NURƏDDİN QIZI ƏBUBƏKRİN «MUNİSNAMƏ»DƏN BƏZİ ÖVLİYALAR HAQQINDA ƏLDƏ ETDİYİMİZ MƏLUMATLAR	291
LEYLA MİRZƏYEV “ƏDƏBİ MƏKTƏB” ANLAYIŞI - “GÖL MƏKTƏBİ” VƏ ONUN NÜMAYƏNDƏLƏRİ.....	305
GÜNAY QULİYEV MİRVARİD DİLBAZİ POEZİYASINDA VƏTƏN MÖVZUSU	311
ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI A.BAKIXANOVUN YARADICILIĞINDA UŞAQ OXUSU NÜMUNƏLƏRİ	318
NƏSRƏDDİN MUSAYEV ƏBDÜLBAQI GÖLPINARLININ ELMİ, ƏDƏBİ İRSİ MÖVLƏVİLİYİN ARAŞDIRILMASINDA YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ	324
ИСЛАМОВА САМИРА ИЛЬХАМ ГЫЗЫ ЖАНР МЕМУАРА В ТВОРЧЕСТВЕ АНАРА И ЭЛЬЧИНА	336

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
N.MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 04.04.2022
Şərti çap vərəqi 21,5. Sifariş № 28
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Jurnal "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4